

O Zagrebu usput i s razlogom : izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970.-2005.)

Maroević, Ivo

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2007**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:653972>

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-25**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Ivo Maroević

O ZAGREBU USPUT I S RAZLOGOM

Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970.-2005.)

Ivo Maroević

O ZAGREBU USPUT I S RAZLOGOM

Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970. - 2005.)

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Ivo Maroević

O ZAGREBU USPUT I S RAZLOGOM

Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970. - 2005.)

Izdavač

Institut za povijest umjetnosti

Za izdavača

Milan Pelc

Recenzenti

Katarina Horvat-Levaj

Andrej Žmegač

Urednica

Sandra Križić Roban

ISBN 978-953-6106-61-5

Zagreb, 2007.

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Repoblike Hrvatske.

KAZALO

7-8 Prolog

URBANISTIČKE TEME

9 - 68

-
- 11 - 17 Zagreb između 1848. i potresa 1880. (1970.)
19 - 24 Između pruge i Save (1975.)
25 - 33 Trg Republike nekad i sad (1977.)
35 - 38 Godina dana jednoga grada (1962.)
39 - 42 Sudbina jedne ulice (1963.)
43 - 46 Britanski trg danas (1965.)
47 -52 PUP-anje Gornjega grada u Zagrebu (1979.)
53 - 56 Mirogoj u zagrebačkom prostoru (1995.)
57 - 58 Opustošeni gradski boravci (1998.)
59 - 62 O sudbini jedne ulice nanovo (2003.)
63 - 68 Sveučilišna aleja danas (2004.)

ARHITEKTURA

70 - 238

Povijesni aspekti

-
- 70 -93 O historizmu u Zagrebu (1977.)
95 - 103 Tragom secesije (1974.)
105 - 109 Viktor Kovačić – naš suvremenik (1975.)
111 - 118 Arhitektura Ive Zemljaka (1969.)
119 -125 Počeci moderne arhitekture Zagreba (1973.)
127 - 133 Istočna strana – zagrebačka arhitektura između dva rata (1973.)
135 - 144 Od kolodvora do Save – suvremena arhitektura Zagreba (1972.)
145 - 150 Prekosavska spavališta (1973.)
151 - 162 Tradicija devetnaestog stoljeća u našoj suvremenoj arhitekturi (1988.)
163 - 183 Zagrebačka arhitektura osamdesetih godina (1992.)

Aktualni kritički napisi

185 - 192	Nova koncertna dvorana u Zagrebu (1974.)
193 - 197	O pothodniku (1974.)
199 - 205	Poslovno-stambena zona u zagrebačkom Sigetu (1980.)
207 - 210	Omladinski centar u Zagrebu – kompromis s prošlosti (1987.)
211 - 214	Dom zdravlja “Centar” u Zagrebu (1988.)
215 - 218	Dosezi neambiciozne stambene arhitekture (1989.)
219 - 222	Svježina invencije (1989.-91.)
223 - 226	Traganja i rasponi Borisa Duplančića (1993.)
227 - 229	Odakova invencija na djelu u Kustošiji (1998.)
231 - 233	Bijela kuća u Brezju (1998.)
235 - 238	Zgrada primjerena urbanom ambijentu (2005.)

ODNOS PREMA BAŠTINI

241 - 300

---

241 - 249	Zagreb kao spomenik kulture (1978.)
251 - 256	Neka pitanja valorizacije intervencija na južnoj fronti zagrebačkoga Gornjega grada (1983.)
257 - 262	Analiza projekta interpolacije na jugoistočnom uglu Gradeca (1983.)
263 - 272	Odnos zagrebačke moderne arhitekture prema naslijeđenom prostoru (1976.)
273 - 276	Odnos arhitekture našeg stoljeća prema vlastitoj prošlosti, uz neke primjere iz Zagreba (1975.)
277 - 279	Neuništivost Tkalčičeve ulice (1976.)
281 - 285	Što se događa u Tkalčičevoj ulici? (1984.)
287 - 288	Pješačka zona u povijesnim dijelovima grada i urbani dizajn (1983.)
289 - 293	Faksimil zagrebačke sinagoge vraća gradu dio izgubljene memorije (2002.)
295 - 300	Kako čuvati arhitekturu 50-ih u Zagrebu? (2006.)

303 - 305	Atelje u kuli (1983.)
307 - 308	Slastičarnica Rukavina (1989.)
309 - 310	Prema emotivnom racionalizmu (1990.)
311 - 314	Traganja za duhovnim (1994.)
315 - 317	Školska zgrada dio je zavičaja (1996.)
319 - 321	Nakazni rak oblika. Što je projektiranje u povijesnim zgradama? (1996.)
323 - 325	Pazi, kuća pada – Država i baština (1996.)
327 - 329	Nitko nema pravo uklanjati, prenositi ili preoblikovati memorijalni Zid boli (1997.)
331 - 332	Zid boli vezan je za sadašnje svoje mjesto, nemojmo pristati da se prenese u tišinu Mirogoja (2002.)
333 - 335	Kamo ide Brezje? (1999.)
337 - 338	U pakao se može i preko Kaptola. Zašto zbirku biskupa Kokše baš na Ribnjak? (2000.)
339 - 342	Zagreb preko Save (2000.)
343 - 344	I metropola i periferija, i savršen i nesavršen, za vječnost i za sadašnjost (2000.)
345 - 350	Branko Kincl – pravi zagrebački arhitekt (2001.)
351 - 353	Portal crkve Sv. Marka u Zagrebu neopravdano je skriven (2002.)
355 - 357	Cvjetno naselje – put prema nestanku (2000.)
359 - 360	Neboderi se grade, detaljni plan je donesen, ali bez ikakve povezanosti s prostorom (2004.)
361 - 362	Što će biti kad nestanu stari drveni električni stupovi? (2004.)
363 - 367	Arhitektura i infrastruktura (2005.)

PROLOG

Opet je moja nova knjiga o zagrebačkoj arhitekturi pred vama. Ovoga puta to je niz tekstova nastalih u proteklih gotovo pola stoljeća. Prvi je iz 1962. god. a posljednji iz kraja 2005. Prvi govori o promjenama u gradu, koje sam uočio, kad sam se nakon diplome i godine dana izbivanja, zbog služenja vojnog roka u Tetovu, vratio u Zagreb, a posljednji o spomeničkim značajkama arhitekture šezdesetih, u kontekstu njihove zaštite kao kulturne baštine. Dakle, prvi govori o nečemu što je nastalo 60-ih godina, a posljednji o onome što je od toga početkom trećeg milenija prepoznato kao kulturna baština. Raspon je toliki da obuhvaća rane i početne mladenačke radove, one napisane u naponu snage, kad mi je bilo važno obilježiti i ocijeniti ono što nastaje i one radove, koji su nastali kao plod staloženog iskustvenog promišljanja.

Taj niz tekstova, koji tematski posložen u ovoj knjizi, ima raspon od crtice o nekom detalju, do zrele studije o pojedinom od zagrebačkih urbanih ili arhitektonskih problema, dubinski objašnjavaju dva atributivna određenja iz naslova, *usput* i *s razlogom*. Zašto usput i zašto s razlogom?

Usput, stoga što su svi ovi tekstovi nastajali usporedno s nekim drugim pitanjem, kojim sam se tada bavio, a nikada ciljano napisani, kao produkt duljeg bavljenja nekim od zagrebačkih problema. Oni su se događali kao reakcija na zbivanja i kao rezultat vlastite želje da nešto potaknem ili naglasim. Prvi tekstovi, tamo do polovice 60-ih, nastajali su dok sam radio kao profesor na osnovnoj školi u Adamovcu, selu između Sesveta i Sv. Ivana

Zeline. Oni, objavljeni do kraja 60-ih, nastali su dok sam se bavio Siskom i radio monografiju o tom posavskom gradu, koja je ujedno bila i moja doktorska disertacija. Oni pak, napisani do početka 80-ih, zbivali su se dok sam se u Restauratorskom zavodu Hrvatske bavio dokumentacijom zaštitnih radova na spomenicima kulture i vođenjem radova na obnovama triju hrvatskih kazališnih zgrada, one u Zagrebu, Splitu i Rijeci, na obnovama Garić grada i Medvedgrada ili pak zidnih slika u Belcu, Kamenskom ili Remetama. Oni, koji su nastali u posljednjih dvadesetak godina, pratili su moj rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje sam predavao muzeologiju i zaštitu spomenika. Arhitektura se uvijek nalazila u mojem stručnom i znanstvenom vidokrugu, posebice ona zagrebačka. Logično je tada, da u kontekstu mojih reakcija na zagrebačku arhitekturu i prostor, Zagreb za mene nije mogao biti *u središtu*, niti poligon *suprostavljanja mnogima*, a niti pak *pisani prostor*. On je za mene bio životni prostor, u kome su se događale sve stvari koje se čovjeku mogu i trebaju dogoditi, prostor koji je zračio vrijednostima i o kome je trebalo pisati, svako malo, da ga se ne bi izgubilo iz vida, da ne bi ostao zaboravljen i zapostavljen. Dakle, apsolutno važan, ali usputan kao dnevni boravak, kao pozornica koja stalno mijenja repertoar, a opet je vječno prisutna u svijesti o sebi, po sebi, a ne po nekoj od vlastitih interpretacija.

S razlogom, pak, jer su moje reakcije na zagrebački prostor i arhitekturu uvijek imale snažan individualni, stručni ili znanstveni poticaj. Davnih je sedamdesetih to bila secesija u

gradu ili analiza zagrebačkih prostornih pozornica, kasnije pak pojedina arhitektonska ostvarenja koja su mi se činila važnima. Njih sam uvijek pokušavao objektivno ocijeniti i subjektivno protumačiti. Zašto sam baš odabirao djela T. Odaka, B. Silađina, B. Kincla ili M. Šosterića, M. Haberlea, B. Tardozzija ili B. Duplančića, da navedem tek one koji su se najčešće pojavljivali u mojim tekstovima? S razlogom, jer sam ih smatrao znakovitim za vrijeme u kojem su se pojavljivala. Zašto sam potencirao neke od tema zaštite kulturne baštine, poput Tkalčičeve, Zemljakovih škola, crkve sv. Marka, preoblikovanja moderne arhitekture ili pak intervencija na jugoistočnom uglu Gradeca? Zato, što je to u datom trenutku bilo u opasnosti ili stavljeno u drugi plan, bilo neshvaćeno ili zanemareno. Razlog je uvijek postojao, premda uvijek u tekstovima nije bio stavljen na izrazito vidljivo mjesto. Razlog je davao smisao usputnosti reagiranja, uzrokujući dodirivanje dvaju neovisnih, ali simultanih krivulja, one aktualnog i vanvremenskog. U tom su spoju vječnost i svaka od pojedinačnih suvremenosti dolazile u bliski dodir.

Ima li u svemu tome ičega novoga i znanstvenog, u klasičnom značenju te riječi? Naravno da ima. Znanstvene su tvrdnje, koje su dozrijevale sagledavanjem prošlosti u sadašnjosti. Urbana prošlost usađena u sadašnjost. Matrice neprekinutosti prostora utkane ili izgubljene u strukturi grada. Dosezi arhitekture, u svjetlu aktualnih svjetskih i hrvatskih procesa. Traganja za duhovnim u arhitekturi i gradu, koji je poslužio kao okvir i temeljna sastavnica; ono što određuje i zaokružuje i ono što sudjeluje u znalačkom oblikovanju prostora.

Usput i s razlogom, slučajnost i namjera, nonšalantnost i ozbiljnost, grad kao zavičaj u kojem se osjećam kao kod kuće i struktura velegrada s arhitekturom prema čemu osjećam respekt, subjektivno i objektivno. To se sve može naći u ovoj knjizi tekstova, u rasponu od studija do crtica ili metaforički rečeno, od nebođera do potleušice na Pokrivkinim crtežima Trnja. *Usput i s razlogom*, naravno i opet o Zagrebu.

URBANISTIČKE TEME

Zagreb između 1848. i potresa 1880.

Tri, po mnogočemu presudna desetljeća u razvitku Zagreba u prošlom stoljeću, omeđena su dvama događajima koji kao čvrste povijesne točke ne podliježu raspoloženju varave subjektivnosti. Društveni potres kojim je revolucija 1848. g. uzburkala Evropu (barem onaj dio s kojim smo bili u dodirima) donja je granica tog razdoblja, a stvarni i fizički potres 1880. g. gornja je granica, koja vremenski i fizički znači prekretnicu u graditeljskoj djelatnosti Slobodnog i kraljevskog grada Zagreba. U političkom smislu, što nije moglo ostati bez odjeka na gospodarskom i graditeljskom planu, Zagreb doživljava određene promjene u skladu s općom političkom situacijom u zemlji.

Vrijeme je to Bachova apsolutizma, kad se umrtvljava čitav politički i dobar dio gospodarskog života Hrvatske, a s njom i Zagreba. Nakon toga dolaze previranja prije Nagodbe i sama Nagodba, što dominira političkim životom sedmog desetljeća, da bi tek osmo desetljeće unijelo malo više daha u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, koji je u okviru pruženih mu mogućnosti ipak udario temelje suvremenoj državnoj upravnoj organizaciji i školstvu u Hrvatskoj. Na gospodarskom polju vrijeme je to umiranja cehova i početaka industrijske proizvodnje. Čitav taj složeni proces, opterećen delikatnom političkom situacijom, rezultirao je uvijek izbalansiranom ravnotežom, koju su naizmjenično Beč i Budimpešta održavali, gotovo uvijek na našu štetu.

U takvom političkom i gospodarskom kontekstu suvremeni Zagreb, koji upravo tada započinje svoj dinamični rast, doživljava nekoliko izuzetno značajnih trenutaka, koji ne samo što su utjecali nego su bili bitno važni

za razvitak graditeljstva u njemu.

To je u prvom redu ujedinjenje nekadašnjih gradskih autonomnih dijelova u jedan i jedinstveni organizam. Tako se Zagreb 1850. g. sastoji od dosadašnjega Slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, Kaptola, Nove Vesi, Vlaške ulice i Horvata. Vrlo brzo, pošto su nekada samostalna područja udružena u jedinstvenu organizacionu cjelinu, donosi se 1857. g. red građenja, niz propisa kojima se regulira način izgradnje u gradu, osnovni tehnički normativi, tj. ozakonjen je način urbanističkog gledanja toga vremena, koji se u mnogočemu razlikovao od dotadašnje prakse. Time je učinjen prvi korak prema sputavanju stihijnog rasta grada, jer su svaki nacrt i svaka molba za gradnju podlijegali odobrenju komisija Građevno-vatrogasnog odbora; prolazili su kroz filter koji je zaustavljao spontanu kreaciju, jer ona više nije odgovarala duhu vremena.

Red građenja ubrzo je za sobom povukao potrebu za izradom regulacijske osnove koja će olakšati izdavanje dozvola i koja će, jednom prihvaćena, biti temelj za dugoročniju razvojnu politiku. Tako je 1865. g. prihvaćena Osnova za poljepšanje i rasprostranjenje Zagreba, koja

nam se na žalost nije sačuvala, već tek dio njezine provedbe na planu grada iz 1878. g. Uspoređivanjem s prvom katastarskom kartom Zagreba iz 1864. g., tj. neposredno prije donošenja Osnove, moguće je utvrditi osnovne pravce razvitka koje je Osnova razradila. Potres 1880. g. i građevinska ekspanzija uvjetovali su da se 1888. g. donese nova regulatorna osnova, koja čitavim svojim sadržajem i načinom mišljenja, a na kraju i kronološki izlazi iz okvira razdoblja o kojem govorimo.

Početak oštrog, brzog i dinamičnog prodora Zagreba prema jugu, u Donji grad, uslijedio je tek u osmom desetljeću prošlog stoljeća, tj. pri kraju razdoblja o kojem je riječ. Do tada se izgradnja odvija pretežno u okvirima već zadanih parametara toka Ilice prema zapadu, Preradovićeve, Gajeve i Petrinjske prema jugu i Vlaške prema istoku, a sa tri istaknuta trga, Jelačićevim trgom, Novim trgom (danas Zrinski trg) i Sajmištem (danas Trg maršala Tita). Plan iz 1878. g., u kojem je ucrtana ortogonalna mreža budućih ulica prema jugu i zapadu, još uvijek dokazuje netom navedeno stanje, tj. tendenciju zaokruživanja jezgre bez znatnijih prodora, osim u već povijesnoj transverzali zapad-

Zagrebačka Harmica sa zdencem "Manduševcem"

Pogled na centar Donjega grada

istok (Ilica–Vlaška), s naglaskom na popunjavanju praznih parcela na već izgrađenom i dijelom komunaliziranom zemljištu, tendenciju dogradnji i nadogradnji postojećih zgrada, dijelom i u Gornjem gradu.

Vrijeme petog i šestog desetljeća doba je intenzivne brige za uređenje grada. Taracaju se ulice, postavljaju rigole za odvod vode. Širi se kanalizacijska mreža. Pločnik zamjenjuje blato i prašinu, a promet koji se razvija u tako uređenim ulicama počinje diktirati neke zahvate, među kojima je rušenje nekih bedema i gradskih vrata Griča sasvim sigurno događaj koji pokazuje ne samo nepostojanje svijesti o potrebi čuvanja tradicije u starinama, već u mnogo većoj mjeri ranokapitalistički osjećaj utilitarnosti i ljepote kroz korist. Građevno-vatrogasni odbor, čiji se zapisnici mogu pratiti od 1855. g., a koji u svom sastavu uvijek ima najmanje jednoga gradskog mjernika, provoditelj je konkretne građevne politike. Mjernici izrađuju mikroregulacije i brinu se za strogo poštivanje tehničkih i dijelom estetskih odredaba građevnog reda. Spomenemo li da su u tom razdoblju kao gradski mjernici djelovali J. N. Grahor (1859. – 1868.), R. Melkus i pod kraj razdoblja M.

Lenuzzi, tada poznavajući njihove kvalitete nije teško ustanoviti da je i djelatnost Odbora bila na visini.

Normalno je da su gradnje nastale u to vrijeme bile podvrgnute nizu utjecaja koje smo netom spomenuli. Na njihovu brojnost i dinamiku izgradnje svakako da je najviše utjecala politička i gospodarska situacija, koja je u šestom desetljeću bila izrazito nepovoljna, tako da nam to vrijeme donosi stagnaciju u građenju. U sedmom desetljeću dolazi do značajnijeg ubrzanja građenja, da bi u osmom dinamika bila optimalna. Stoga nas ne smije čuditi da su u Zagrebu, u njegovoj graditeljskoj baštini, izostala mnogobrojnija ostvarenja čije je vrijeme bilo i prošlo upravo u netom navedenim stagnantnim desetljećima. Tako nam u stilskom slijedu nakon veoma uspješnog (u našim relacijama) i Felbingerom određenog klasicizma koji se javio u Gornjem i Donjem gradu i nizom većih ili manjih zgrada označio svoje trajanje, nedostaje isti intenzitet nailazećih bidermajera i romantizma, da bi se tek rani historizam pojavio s nekoliko značajnijih zgrada u sedmom desetljeću i omogućio pojavu zrelog historizma, koji će uzeti maha i preplaviti ulice Donjega grada u

Dolac, pogled s tornja Katedrale, oko 1900.

Snimci Kazališnog trga iz balona, 1906.

zadnjim desetljećima prošlog stoljeća.

Temeljna značajka pedesetih godina u graditeljstvu Zagreba lutanje je između već potpuno deformiranog klasicizma i novih stremljenja koja se tek naziru. U kulturnoj povijesti to je doba razvijenog bidermajera, koji je imao određenih refleksija u arhitekturi. Na pročeljima skromnih građanskih kuća, koje su se u toku nailazećih godina izgubile u Donjem gradu bilo da su nadograđene ili srušene, a zadržale tu i tamo u Gornjem gradu (Mesničskoj, Basaričekovoj i Opatičkoj ulici), izgubilo se klasicističko oblikovanje i reprezentativnost. Zadržalo se gotovo glatko zidno platno koje je u prizemljima znalo biti razigrano plitkom vodoravnom rustikom (više zbog dekoracije koja se još zadržala nego zbog tektonskog dojma), a na katu završeno jednostavnim vijencem. Razdjelni vijenac i okviri prozora bili su tek naznačeni. Čistoća pročelja i rastera otvora bila je temeljna oznaka tih građevina. Tlocrt je bio jednostavan i logičan, s ulazom ili vežom gotovo uvijek sa strane, a sa stubištem na dvorišnoj strani uvučenim u zatvoreni obris tlocrta.

Istovremeno sa skromnom građanskom kućom javljaju se i zgrade na kojima se susrećemo s elementima romantizma (mješavine stilo-

va), koji u Zagrebu nije našao suviše plodno tlo. On se očituje na nekim većim zgradama, a gotovo je klasičan bio u nešto kasnijoj građevini, Kleinovoj sinagogi iz 1866. g. koja je srušena za vrijeme II. svjetskog rata. Gotovo prvi izraziti trag romantizma nalazimo još 1848. g. prigodom proširenja Ilirske dvorane u Opatičkoj 18, kad je u nekadašnjoj Draškovićevoj palači, građenoj na klasicistički način, glavna dvorana proširena sve do istočnog pročelja, oslikana i preuređena na romantičarski način.

Kasnije na mnogim zgradama ranog historizma gdje prevladavaju stilska obilježja romanike (zgrada sveučilišta 1856. g.), gotike (Kaptol 12 – 1860. g., zgrada današnjeg Hidrometeorološkog zavoda na Griču, nadogradnja 1864. g.) i renesanse (Brezovačkoga 3 – 1857. g., Ilica 55 – 1863. g.) susrećemo određene utjecaje romantizma u načinu mišljenja i pristupa oblikovanju pročelja, tako da je veoma teško strogo razlučiti do koje se mjere već razvio osjećaj historizma u neostilskom čistunstvu, a gdje se kao romantični osjećaj i ugođaj javlja kombinacija raznih elemenata koji imaju jednu osnovnu historističku stilsku usmjerenost. Gotovo sve zgrade koje sadrže značajke toga ranog, svakako krea-

Pogled na Donji grad, 1866.

tivnijeg historističkog oblikovanja, još uvijek nisu raskinule s tradicijom klasicizma od kojega su zadržale osjećaj za čisto zidno platno na koje se dodaju dekorativni elementi. To je naročito vidljivo na prvom katu, gdje je glatko zidno platno obično obrubljeno vijencima, a zatim prozorski okvir s dekorativnim parapetom i eventualno naglašenim natprozornikom izgleda kao aplikacija. Još uvijek su rijetke rustike u obradi zidova, još uvijek se ne stvara privid tektonskog koji je uobičajen u zreлом historizmu, već se dekoracija smatra dekoracijom, i kao takva se ističe na zidu kao nositelju ukrasa. Do danas se sačuvalo prilično malo zgrada takvih stilskih obilježja. Uz već navedene trebalo bi naglasiti još dvije Jambrišakove, od kojih je Pongratzova kuća u Mesničkoj 23 (1865. g.) još uvijek u karakteru ranog historizma, a kuća u Tomičevoj 3 (1868. g.) već ima mnogo oznaka zrelog historizma i Strohmayerovo pročelje crkve i samostana milosrdnica u Frankopanskoj ulici (1861. g.) s romaničko-gotičkim stilskim ugođajem.

Kleinova kuća u Mesničkoj 1 (1867. g.) već je potpuno određena zrelim historizmom renesansnih oznaka. Bogato i raskošno pročelje ispunjeno plastičkom dekoracijom, tektonski

koncipirano, uvod je u razdoblje koje praktički započinje u osmom desetljeću, a doživljava kulminaciju tek nakon potresa kad je snažno porasla građevna djelatnost u Zagrebu. To je vrijeme djelovanja nekoliko snažnih graditeljskih poduzeća među kojima se snagom i kvalitetom radova ističu poduzeće Grahor i Klein (1868. – 1886. g.), graditelj Janko Jambrišak, koji počinje snažnije djelovati između 1872. i 1892. g., iako radi od 1859. g., ali u početku pretežno na manjim gradnjama i Ivan Plochberger koji se istaknuo izgradnjom velike Kukovićeve kuće (1872.-74. g.) na uglu Ul. braće Kavurića (danas Hebrangova ul.), Preradovićeve, Kukovićeve i Gajeve ulice i Ožegovićeve kuće na Zrinjevcu 17.

Ono što zovemo zrelim historizmom u osmom desetljeću prošlog stoljeća pretežno se odlikuje neorenesansnim stilskim ukrasnim instrumentarijem. Javlja se rizaliti, kombinirana rustika, koja je u prizemljima kvadarska ili gruba kvadarska. Zidno se platno gubi kao vidljiva i prisutna podloga dekoracije, jer se pojavljuje toliko dekorativnih elemenata da oni u svom međusobnom odnosu daju pročelju temeljni ugođaj. Pojavljuje se više vijenaca koji u vodoravnim nizovima dijele pročelje, rustika

Ulaz u Rektorat Zagrebačkog sveučilišta (Ludwig von Zettl, 1856.-1859.), Meštrovićeva "Povijest Hrvata" postavljena je prigodom 300. obljetnice Sveučilišta 1976.

obrubljuje rizalite i penje se na kat. Javljaju se balustrade u parapetima, balkoni na konzolama, polukružno i segmentno nadvijeni otvori. Nad prozorima više nisu samo arhitravni istaci, već oni dobivaju trokutaste i segmentne zabate. Velika pročelja palača strogo su simetrična, s ulazima i vežama na sredini. Sve su to renesansna obilježja, koja već potkraj razdoblja, a naročito u početku osamdesetih godina, poprimaju barokne značajke. Tlocrt je još uvijek u pravilu zatvoren, s tek malim neznatnim istacima na dvorišnoj strani. Normalno je da tlocrt ovisi o položaju i obliku parcele i da se tu nailazi na niz deformacija, no još uvijek sam tlocrt kao projekcija organizacije prostora nije bitnije započeo svoj put razigravanja dvorišnih krila, praktički put prema uklanjanju zatvorene konture i izbacivanju stubišta iz tlocrtne mase. Zgrade su to u kojima je stanovanje još uvijek na visokoj razini, jer se najamna gradnja, barem u reprezentativnijim zgradama (iako se ne može odreći njezin utjecaj) još ne pojavljuje kao presudni činitelj.

To je vrijeme kad se na pojasu između Ilice i Hebrangove ulice (nekad Kukovićeve), Petrinjske i Kačićeve počinju graditi reprezentativne palače koje određuju buduću fizionomiju Donjega grada. Gornji je grad uglavnom već definiran i ako se ponegdje nađe neka nadogradnja ili novogradnja, ona neće bitno poremetiti utvrđene prostorne odnose kasno-barokno-klasicističkog ugođaja. Spomenemo li da je to vrijeme kad se uz palače imućnih građana počinju graditi prve veće palače javnih sadržaja kao što su Glazbeni zavod (Grahor i Klein, 1875. g.) sa svojom uravnoteženom masom, zgrada Hrvatskog gospodarskog

društva (Grahor i Klein, 1878. g.) koja sa svoja dva mala paviljona i velikim balkonom na kojoj su četiri kamene skulpture antiknih božica plodnosti i lova izvanredno zatvara kazališni trg s istočne strane, zgrada Sudbenog stola na Zrinjercu (Grahor-Leuff, 1877. g.) i zgrada Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti (F. Schmit, 1880. g.), tada je nedvojbeno orijentacija grada da što prije dođe do ravnoteže i u sadržajnom smislu na prostoru Donjega grada.

Od stambenih palača svakako se uz već navedene svojom vrijednošću ističu Jambrišakove zgrade: Zrinjevac 2 (1876. g.), Teslina 11 (1878. g.), ugao Praške i Tesline 2 (1873. g.), Gajeva 15 (1874. g.) i 29 (1879. g.), Jurišićeva 2a (1872. g.) i nadogradnja drugoga kata na klasicističkoj kući Srpske pravoslavne općine u Ilici 7 (1872. g.) i zgrade što su ih zasnovali i izveli Grahor i Klein, a među njima naročito palača Buratti na Zrinjercu 3 (1877. g.), Priesterova kuća u Ilici 12, gdje se do nedavno nalazio Engleski konzulat (1878. g.), Chalaupkina kuća u Hebrangovoj 34, gdje je donedavno bio Francuski konzulat (1878. g.) i Lovrenčićeva kuća u Gajevoj 32 (1879. g.).

Bilo je to vrijeme u kojem je bila moguća takva izgradnja reprezentativnih prostornih i oblikovnih dimenzija, uvod u razdoblje kad se grad započeo intenzivno širiti i kad će se uz niz graditelja čije je djelovanje osvijetljeno i valorizirano pojaviti prvi školovani arhitekti, a uz njih sve veći broj manje kreativnih graditelja koji će svojim šabloniziranim tlocrtima i pročeljima zadovoljavati potrebe za novim gradskim stambenim prostorom. Potres koji je 1880. g. uzdrmao Zagreb i uvjetovao povećanu građevnu

djelatnost značio je ujedno i kraj drugoga dinamičnog razdoblja kvalitetne zagrebačke arhitekture 19. stoljeća. Klasicizam je kao prvo, iako ni do danas dovoljno valorizirano razdoblje u zagrebačkoj arhitekturi, dominirao čitavom prvom polovicom stoljeća, nastajao i trajao na strogim cehovskim organizacijskim oblicima gradnje i djelovao cehovskim načinom mišljenja. To drugo razdoblje, što smo ga netom letimično prikazali, označilo je tri procesa koji su u njemu sazrijevali: proces odumiranja cehova i početak suvremenije organizacije rada, proces prijelaza klasicizma u historizam preko romantičarskih traženja i iskustava ranog historizma i na kraju proces u kojemu se djelovanjem graditelja koji su se formirali na starim temeljima stvorio temelj za snažnu građevnu djelatnost kraja stoljeća, za pojavu domaćih školovanih arhitekata i za stvaranje operative koja će unatoč nizu estetskih zamjerki u izvedbi moći zadovoljiti potražnju.

U povijesno-umjetničkom smislu to razdoblje znači drugu kreativnu (na svoj način) fazu arhitekture prošlog stoljeća i šteta je što nam se nije sačuvalo više zgrada koje bi obogatile naše znanje o oblikovnim, sadržajnim i prostornim traženjima ranog historizma u Zagrebu.

Arhitektura, 107/108 (1970):122-127.

Između pruge i Save

Sigurno je, da je danas već kasno govoriti o prometnoj mreži Zagreba južno od željezničke pruge, na način iole korisne uporabljivosti razmišljanja, koje bi se moglo primijeniti u praksi. No, ovakvo razmišljanje “post festum” ima veliko posredno značenje u razvijanju metodologije razmišljanja o prostoru koji je uvijek pred nama, bez obzira u kojoj svojoj oblikovnoj ili razvojnoj fazi. Jer, ako se držati one stare engleske poslovice kako nema smisla plakati nad prolivenim mlijekom, tada ovakvo razmišljanje shvatimo, ne kao plač za izgubljenim, već kao doprinos težnji da takav mogući plač negdje u budućnosti barem umanjimo, ako ga već ne možemo ukloniti.

Osvrti prof. Krunoslava Tonkovića o kolodvoru i materijali o prometu u Donjem gradu i Trnju, što ih je priredio Slavko Dakić u ČIP-u od ožujka ove godine (1975.), ubrzali su mi namjeru da o tome treba pisati, da u razgovore i dileme o prometu na potezu do Save (a i preko Save) treba uključiti povijesno-tradicijsku dimenziju koja se uvijek izgubi, ostane negdje zaboravljena u spletu brojki i tendencija suvremenog prometa. U svim prijedlozima i rješenjima najednom se izgubilo saznanje da je na tom, ne tako davno još pretežno vodoplavnom terenu južno od pruge, trajao život u prostoru, da se nešto zbivalo, da su bili veoma čvrsto utabani neki pravci kretanja ljudi i onih vozila koja su tada bila u uporabi, da nisu tek ledina i močvara bile podloge arhitektu i urbanistu, kako bi kroz njih provukao svoje crte pravokutnih (ili kako se to stručno kaže ortogonalnih) prometnih rješenja. Bilo bi nepravedno reći, da povijesni podaci nisu bili uključeni u izrade planova ovih područja; dapače, oni

su vjerojatno i diktirali generalne pravce kretanja u spuštanju grada s Medvednice na Savu, ali se kasnije, u razradama i provedbi polako gubila ta dimenzija razmišljanja, svodeći se na neku izvanvremensku svrhovitost zakona crtaće daske.

Projektanti regulacijskih osnova Donjega grada, na potezu od Ilice i Vlačke ulice do željezničke pruge, stvarali su raster ulica, prometni krivotok grada, na način kojim su raspolagali. U 19. je stoljeću pravokutni raster ulica bio ideal, koji se vuče još tamo od klasicističkih dana, pa do secesije. Nema krivulje, a dijagonale su veoma rijetke. Pravokutna mreža idealan je oblik za izgradnju blokovske arhitekture, jer omogućuje pravilne tlocrte zgrada i prospekte ulica. Mogu se stvarati nizovi pročelja, koji će gradu davati sliku grada. No, i unutar te pravokutne koncepcije postoji neka organska veza s terenom na kojem se provodila regulacija. Zagrebački Donji grad ne imitira urbanističku shemu bilo kojeg drugog grada, već nastaje raster ulica podešen zagrebačkoj situaciji. Liniju istok-zapad još uvijek nose nepravilne Ilica i Vlačka ulica, dok željeznička pruga omeđuje grad s juga, davši tako okvire gradskom prostoru unutar kojega se tada može javiti Lenuzzijeva potkova, posebnost urbanističkog tretmana Donjega grada. Unatoč strogo provedenog pravokutnog sustava, ograničenost pravaca kretanja zadržala je neke svoje elemente. Tako su se krivulje i lijevci Petrinjske ulice, koja se upaja u Trg Republike (negdašnju Harmicu, danas Trg bana Jelačića) s jugoistoka i Gajeve ulice s jugozapada zadržali i do danas. Masarykova, nekad Marofska ulica, zadržala je svoju dijagonalnost i time još

i danas predstavlja najomiljeliju (a i najkraću) vezu kazališnog trga i najstrožeg središta grada. Dijagonalna linija Savske ceste, koja je trasirana u prvoj polovici 19. stoljeća, s vizurom u osi prema tornju crkve Sv. Marka na Gornjem gradu, samo je jedan od sačuvanih pokazatelja intencija povijesnog kretanja u prostoru. Postojali su orijentiri, točke prema kojima se odvijalo organizirano kretanje. Ceste i putevi imali su svoju stoljetnu tradiciju i logiku. Nije na odmet spomenuti da su se na širem planu neki pravci kretanja, trasirani u rimsko doba, zadržali do danas.

Što je od toga ostalo južno od pruge? Usudili bismo se reći gotovo ništa, osim bočnih prometnica. Savska cesta zadržala je svoj pravac, a liniju potoka Medveščaka, uz određeno izravnavanje nosi Držićeva ulica. Tako se između dvije radijalno usmjerene prometnice, od kojih je svakoj stari Gornji grad ili katedrala u vizuri središnje osi, pojavljuju elementi pravokutnog rastera 20. stoljeća i to njegove druge polovice, kao "najekonomičnije i najsvrshodnije" prometno rješenje. Dvije jake prometnice položene u pravcu istok-zapad, Ulica proleterskih brigada (danas Ulica grada Vukovara) i ona Bratstva i jedinstva (danas Slavonska avenija), otvorile su nove pravce kretanja, koji su nakon željezničke pruge još jednom prerezali organske tradicijske pravce kretanja i povezanosti Donjega grada i Save. Ako gledamo tim očima, tada ćemo konstatirati da su time prerezane Miramarska i Paromlinska cesta, Trnjanska i Kruge, ti negdašnji radijalni pravci veze savskog luka i grada. Oni su prerezani, a uspostavljena je samo jedna i to poput slijepog crijeva zatvore-

na cesta Hrvatske bratske zajednice koja se s Mostom slobode veže na prekosavski Zagreb zamišljenom osovinom sjever-jug, nastavkom Zrinjevca, a “de facto” negiranjem temeljne ideje Lenuzzijeve potkove. Provizorij s autobusnim stajalištima pred izlazom iz pothodnika Glavnog kolodvora (naravno onog zapadnog, ako pretpostavimo da će do izvedbe srednjeg i istočnog pothodnika doći u dogledno vrijeme; danas je taj provizorij uređen kao stalni punkt), s onom nemogućom prometnom zavrzlamom između vijećnice, koncertne dvorane i ostataka starije izgradnje uz paromlin, u jednom prometnom detalju pokazuje svu

nespretnost pravokutnog sustava, koji u ovom slučaju ima ambicija nešto izvan provizorija. To je postojeće stanje, koje uz neuspjelu simbiozu (koja nažalost traje) novog pravokutnog rastera ulica sa starim tokovima prometa na potezu Poljane, Cvjetna cesta, na početku Miramarske ceste, u negiranju Paromlinske i Trnjanske ceste i u kastriranju dijagonale Kruga (novi vrtić postavljen je u os dijagonale), čini uz samo jednu novu, ortogonalno postavljenu ulicu i to onu Đure Salaja (danas I. Lučića, koja opet završava slijepim crijevom) gotovo čitav prometni sustav između pruge i Save.

Kneidingerova karta Zagreba, 1766.

Sada je vrijeme osvrnuti se na neke povijesne pravce kretanja u tom prostoru. Godine 1961. Urbanistički zavod grada Zagreba izdao je brošuru “Stari planovi Zagreba” s tekstom dr. Ljelje Dobronić i uvodom ing. Zdenka Kolacija. Izbor iz mnogih planova Zagreba daje nam mogućnost pratiti ovo područje na temelju egzaktnih kartografskih prikaza.

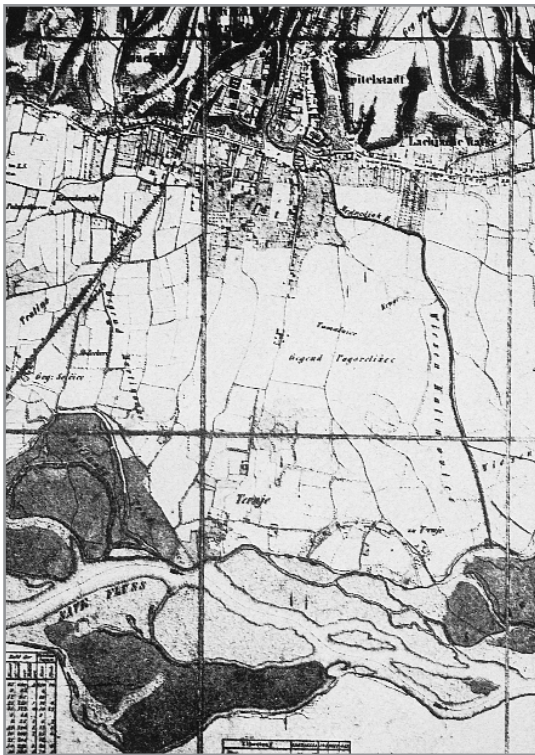
Tako 1766. g. na tzv. Kneidingerovoj karti vidimo najstarije pravce kretanja. Još nema trase Savske ceste, ali je ona dobrim dijelom prisutna, dok u južnom dijelu nešto mijenja pravac (možda po kasnijoj Cvjetnoj cesti, koje danas već gotovo i nema). Iduća veza sjever-jug je današnja Miramarska cesta, koja vodi do podnožja samoga Griča, do nje Trnjanska ulica, a zatim Kruga. Neznatna je povezanost u smjeru istok-zapad. Jedina istaknutija je zakrivljena linija današnjih Trnjanskih struga (gotovo da ih danas više nema) i Vrbika, koja je slijedila meandar Save, te Prudi i Školska cesta, koje su povezivale selo Trnje, smješteno tik uz Savu.

Na prvoj specijalki ovog područja iz 1853/4. g. nalazimo znatno definiraniju situaciju. Savska cesta je trasirana, a veze Sava-grad tekle su pravcem današnje Cvjetne ceste na Savsku, Miramarske do Preradovićeve ulice, Paromlinske do Gajeve, Trnjanske na Petrinjsku i Kruga na Draško-vičevu ulicu, dok je dijagonala Držićeve ulice bila označena donjim tokom potoka Medveščaka (svi su nazivi današnjih ulica). Poprečna veza uz obalu Save Vrbikom i drugim, danas već zanemarenim ulicama, bila je jedina značajna komunikacija u tom pravcu.

Ova se situacija praktički ne mijenja ni dolaskom pruge, kad je na karti iz 1878. g.

vidljiv novi pravokutni raster ulica sjeverno od pruge. Pruga je razdvojila prostor i omogućila brži razvitak sjevernog dijela, ali nije ukinula tradicionalne pravce kretanja. Novi raster poštivao je utok svih onih južnih veza sela s gradom, premda se u svojoj pravilnosti nije zadržao samo na tome, već je otvorio mogućnost i novih puteva (Gundulićeva ulica i istočna strana Marulićeva trga), ali ih je odmah na početku ograničio koncepcijom Lenuzzijeve potkove.

Nacrt s regulatornom osnovom iz 1889. g. pokazuje potrebu grada za širenjem prema jugu. U situaciju je ucrtan mogući pravokutni

Specijalka Zagreba i okolice, 1853/54.

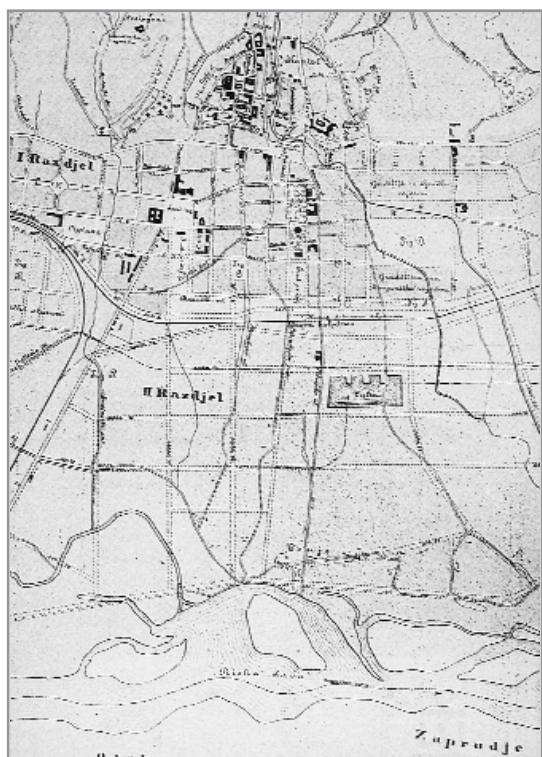
Plan Zagreba, 1878.

raster ulica, koji uglavnom slijedi pravce produženja Runjaninove ulice i korigirane Miramarske, Paromlinske i Trnjanske ceste, dok u poprečnom pravcu predlaže trase današnje Vukovarske i paralele joj nešto južnije, negdje na visini današnjeg Filozofskog fakulteta u Ul. I. Lučića. Dakle, već u 19. stoljeću nailazimo na ideju pravokutnog rastera novih ulica u ovom prostoru.

Povijesna nas logika uči, da je misao, osobito ona koja je prethodila širenju gradova, uvijek išla ispred mogućnosti vremena. Znači li to, da su ideje za postavljanjem pravokutne mreže prometnica na području između Save i

pruge tek danas mogle postati stvarnost, iako su stvarno inicirane već prije rata pravcem današnje Vukovarske ulice, a potom trasom “autoputa” (Slavonska avenija) i prodorom Ulice Hrvatske bratske zajednice i Mostom slobode preko Save. Znači li to, da je prometno rješenje Trnja inicirano već 1889. g. tek danas dobilo svoj definirani razvojni put, što bi analogno tome moglo značiti da smo i danas prihvatili prometno prostorne sheme 19. stoljeća, ali osuvremenjene novim tehničkim elementima (jačom propusnosti, raznim razinama prometa, stupnjevanjem kategorija prometa i sl.). To bi napokon značilo, da se u pogledu organskog i povijesno-tradicijskog odnosa prema prostoru u koji se intervenira ništa nije promijenilo u idejnom smislu, u teoriji razmišljanja o prostoru, što nije točno, već je naprotiv točno da primjer kreiranja budućeg rastera prometa u ovom dijelu grada pokazuje defektnost svoje vlastite teorijske predradnje u odnosu na ove elemente pristupa problemu. Anticipirajmo budućnost vlastitom kreativnošću našeg vremena, a nemojmo varirati teme prošlog stoljeća.

Stoga su nam i u razmišljanju početne premise različite. Osovinom sjever-jug, kao produženjem Zrinjevca, tog istočnog kraka Lenuzzijeve potkove, ne postizemo povezanost Donjega grada s novim prostorima. Vjerojatno su zato i prvotne ideje tražile uklanjanje kolodvorske zgrade i dizanje pruge, smatrajući njih krivcima te nepovezanosti. Veze grada s jugom, povijesno gledano, tekle su Petrinjskom i Gajevom, Preradovićevom, a kasnije bi i Draškovićevom, da nije došlo do izgradnje kolodvorskih postrojenja. Zrinjevac je bio promenada, a ne prometnica. Stare su se veze oblikovale poput

Plan Zagreba, 1889.

korijenja koje crpi vodu iz rijeke da bi se zatim suzilo prema stabljici koju hrani, prema jezgri grada. Taj organski tok, veza rijeke s gradom, bio je veoma dragocjeni povijesno-prostorni podatak koji se nije smio zaobići. Ovako su svoji izvorni dijagonalni oblik zadržale tek Savska i Držićeva ulica, koje poput kliješta neke divovske dizalice stišću i drobe geometrijske sheme pravokutnih rešetki između sebe. Nije čak ni izgledom simpatično.

A mi se čudimo da Zagreb nije grad na rijeci, da rijeka Sava kroza nj protiče tek kao opasnost od poplave (taj stari ljudski strah) koju treba spriječiti jakim nasipima i tada premostiti dugim mostovima sa što manje prostora za ljude, pješake, bez postaja gradskog prometa, tako da se do Save mora doći dugim “rekreativnim pješaćenjem”. Je li tome razlog i u neshvaćanju povezanosti grada i Save, dok je ona još bila neregulirana i slikovita u svojim mrtvim koritima? I njezin je sadašnji regulirani oblik očito nespretn, jer izaziva tangente i tetive u koordinatnom sustavu mišljenja, a tada se javljaju kružni odsječci u koje treba nešto staviti – prvenstveno rekreaciju, jer ona ne treba čiste geometrije pravih kuteva.

Ovako se može pojednostavljeno razmišljati u nedogled, ali bitno je još jednom naglasiti da ortogonalni raster prometnica, premda “najpravnomjernije raspoređuje promet u gradu, rasterećuje križanja i povećava propusnu moć kritičnih magistralnih pravaca” još uvijek ne mora biti najbolje rješenje, osobito ako takav raster ne vodi računa o prostoru u koji ulazi i o njegovim povijesnim i organskim zahtjevima. Stoga, ako se ovaj napis shvati ne kao kritika dosadašnjih napora, već kao ukazivanje na neke

zaobiđene pretpostavke, tada on ima smisla u nastojanjima da se doprinese što skladnijem rastu grada, na novim temeljima.

Čovjek i prostor, 268 (1975):16-17,27.

Trg Republike nekad i sad

Jelačićev trg u Zagrebu, taj središnji prostor grada, smješten na mjestu organskog dodira srednjovjekovnih jezgri Gradeca i Kaptola, s nizinom što se otvara prema Savi i koja je u 19. st. primila tkivo pravilnoga rastera ulica Donjega grada, do danas je ostao na stanoliti način kontroverzna prostorna cjelina. Kontroverzna utoliko što je svojim središnjim položajem i funkcijom, koja je polako preuzimala središnje funkcije čitavog grada, taj trg bio naglašeno prisutan u svijesti svake generacije koja je htjela prostorno izraziti njegovu središnju važnost. Događalo se to u više navrata, a osobito u jeku onih brzih ritmičkih promjena koje su pratile razvitak arhitekture od povijesnih stilova potkraj prošlog stoljeća, preko pojave i prijelaza secesije prema neoklasicizmu i modernoj arhitekturi i dominacije zagrebačke moderne tridesetih godina našeg stoljeća, do prihvatanja novih tehnologija poslijeratne arhitekture, koje su omogućavale rast u visinu i stvaranje novih kampanilizama.

Tako je taj trg do našeg vremena došao u specifičnom heterogenom prostornom izdanju, koje vjerno odražava njegovu povijesnu slojevitost. Ne možemo a da se ne složimo s Radovanom Ivančevićem, koji izvrsno rezimira da Jelačićev trg "... predstavlja nacionalni spomenik prvog reda, jer savršeno odražava našu malu sredinu i skućene prilike bez većih zahvata na regulaciji cjeline, već se svaka iduća generacija zadovoljava time da ostavi svoj zalag na velikom trgu svoga malog grada".¹

Dugogodišnje sajmište, koje je svoju funkciju iscrpljivalo još tamo od 17. st. pred vrelom Manduševec uz potok Medveščak, na rubu podgrađa, ne između već negdje ispod, na

brežuljcima smještenih Gradeca i Kaptola, našlo je svoje mjesto okrenuto jugu i Savi, prema kojoj se neznatno vijugala Petrinjska ulica da tamo u Trnju, na skeli, pređe u širinu Turopolja; a opet i na živoj tangenti koja je dolazila s istoka Vlaškom ulicom, a Ilicom nastavljala prema zapadu. Bilo je to pravo mjesto za trg, a tako se i zvalo, kako navodi Lelja Dobronić "... trg Manduševac, katkada "sajmišni trg Manduševac" (forum nundiale Mandussevecz), a vrlo rijetko "trg Manduševac zvan Harmica" ili samo "Harmica", odnosno "trg tridesetnice" (forum tricesimae)".² Dugo su vremena bile izgrađene tek sjeverna i djelomice istočna i zapadna strana trga. Bile su to najprije drvene kuće, kojima su harali požari, a ciklički ponavljane poplave potoka Medveščaka samo su pridonosile nevoljama stanovnika toga trga. Tek potkraj 18. st. pojavljuju se zidane kuće na trgu, da bi na prijelazu u 19. st. "izgradnjom bolnice milosrdne braće na jugozapadnom uglu trga bio udaren temelj južnoj fronti, koju će Bartol Felbinger tridesetih godina prošlog stoljeća nastaviti prema istoku, ostavivši da Bolnička ulica (danas Gajeva) zadrži svoj vijugavi put prema jugu između bolnice i njegovih novogradnji. Organički oblik

tlocrta trga markiran je lijevkom Duge ulice, koja je vodila prema Gradecu i analognim joj spojem prema katedrali i Kaptolu. Zatvorena istočna strana, tek utokom Petrinjske ulice otvorena prema jugu, blago savijena sjeverna fronta, koja je slijedila tijek potoka Medveščaka i započeta, ali nedefinirana južna strana trga, činile su zajedno s blagim postupnim sužavanjem prema Ilici sa zapadne strane gotovo potpuno dovršenu prostornu sliku jednoga vremena, koje je do polovice prošlog stoljeća na trgu pokazivalo svoju fizionomiju. Svoje reprezentativnije lice još je uvijek poklanjalo prostorima Gradeca i Kaptola, ali je ovdje u podnožju zaključivalo jedno razdoblje smirenosti, koje se nama iz današnje perspektive čini vremenom koje je ovom trgu i ovom dijelu grada davalo posebnu prostornu vrijednost.

Tada, kad je revolucionarna 1848. g. uznemirila Evropu i taj je trg započeo živjeti svoju prvu veliku promjenu, počeo je polako postajati središtem grada. Prestaje biti Harmicom i postaje Trg Jelačića bana, na kojem se uređuje zdenac, postavlja plinska rasvjeta i napokon konjanički kip samoga bana. Trg dobiva na važnosti. On više nije samo sajmeno mjesto već dobiva i druge grad-

Nova sjeverna strana Jelačićeva trga u Zagrebu.

Trg bana Jelačića, jedinstvena osnova za oblikovanje sjeverne strane (Rupert Melkus, 1875.)

ske i društvene funkcije. Na njemu se zbivaju mnogi važni događaji i on doista postaje mjesto okupljanja. U građevnom se pogledu šezdesetih godina otvara veza prema jugu i Novom Trgu (danas Zrinjevcu) između Bolničke i Petrinjske ulice, a istovremeno se do 1881. g. definira južna strana trga izgradnjom ugaonih kuća prema toj novoj ulici.

U posljednja dva desetljeća 19. st. i u prvom desetljeću 20. st. potpuno se mijenja izgled sjeverne strane trga. Od jednokatne i niske dvokatne izgradnje, koja se bila organski stopila s gabaritima Gradeca i katedrale, sjeverna strana trga dobiva višekatnu visinu. Za ilustraciju stanja i mišljenja toga vremena vrijedno je citirati suvremenike. Tako August Šenoa u svom izvještaju kaže: “Među bitne promjene koje su svakom zastupstvu grada Zagreba od godine 1880. ovamo na pameti bile, spada bez sumnje poljepšanje Jelačićeva trga, prostora liepa i široka, gdje se skuplja sav prometni život našega Zagreba, koji je prije više naličio seoskoj blatnoj pijaci, nego li trgu glavnog grada... Gradsko zastupstvo prihvati ideju da se izgradi za cijelo sjeverno pročelje Jelačićeva trga jedinstvena osnova, po kojoj bi

se kuće napried pomaknule...“.³ A Hudovski u svom vodiču po Zagrebu kaže: “Danas je Jelačićev trg srdce gradskog života, a okružavaju ga veleliepe moderne kuće dvo i trokatnice, pa će doskora nestati i ono malo starijih zgrada, što ih još ima na sjevernoj i istočnoj mu strani”.⁴

Praktički, što se dogodilo. Sjeverna i južna strana ovom su intervencijom postale usporedne, čime je odstranjen organski odnos prema potoku i Kaptolu. Podizanjem visine zgrada, izmijenjeno je osnovno mjerilo prvotnog trga i spriječena vizualna veza s gabaritima Gradeca i Kaptola. U međuvremenu tramvajska pruga stiže na trg i više nema mjesta za vrelo Manduševac.

Ono što je započeto potkraj 19. st. nastavlja se odmah u prvim desetljećima 20. st. Na red dolazi istočna strana trga. Mekani prijelaz Petrinjske s juga prema Bakačevoj ulici na sjeveru nije u skladu s koordinatnim mišljenjem nailazećeg vremena. Grade se poslovne zgrade okomito na pravce sjeverne i južne strane trga. Tvrdo oblikovanje, neriješen odnos prema novootvorenoj Cesarčevoj ulici, sve je to rezultat potrebe da se trg velegradski definira.

Trg bana Jelačića, istočna strana oko 1910. godine

Trg bana Jelačića, sjeverna strana - pogled s jugozapada, oko 1910. godine

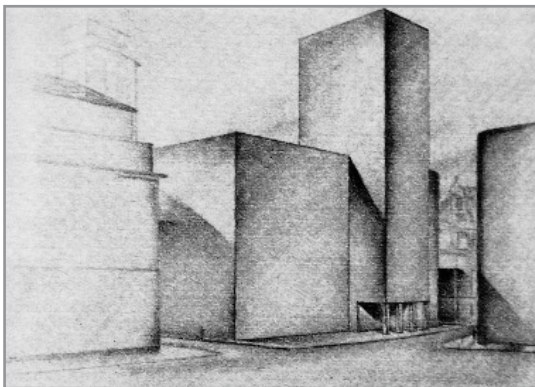
Ante Glunčić daje opravdano oštru ocjenu tom trenutku u životu trga, iako mu je zaključak malo suviše okrenut prošlosti: “Time je trg izgubio smisao svog postojanja na tom prostoru, nemoćan i neodređen u toj mjeri da u prostornom doživljavanju njega i njegovih ulivnica ne razaznajemo organski smisao nastajanja ovog trga”.⁵

I tada preostaje još samo južna strana. Već se dvadesetih godina izgrađuje neoklasiistička zgrada, u kojoj je danas OZ Croatia, da bi tridesetih godina došlo do najjače prostorne intervencije na jugozapadnom dijelu trga, do intervencije u kojoj je očit napor zagrebačke moderne arhitekture da u središtu grada prostorno izrazi nove ideje. Tako nakon rušenja Zakladne bolnice počinje izgradnja *zakladnog bloka*, početka Gajeve ulice i onog poteza koji je u organičku jezgru spontanog rasta Donjeg grada prije prvih regulacija unio notu suvremenih koordinatnih odnosa. Natječaj za izgradnju bloka, diskusije i dovršenje bloka gotovo trideset godina kasnije izgradnjom nebodera u Ilici 1a 1959. g. samo slikovito govori o težini problema što ga je otvorila želja da taj trg postane trg u novom mjerilu. Ideje i prijedlozi o

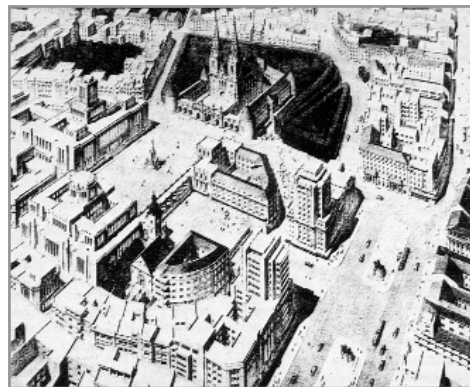
moćem novom mjerilu trga redaju se iz godine u godinu. I sjeverna strana trga, koja je između 1880. i 1906. g. potpuno izmijenila svoj nekadašnji izgled, više ne zadovoljava duh novog vremena. Traže se još veće visine i oblikovanje srodno prodoru novoga na jugozapadnom uglu.

Tek je rušenje Pongračeve kuće 1937. g., da bi se na njezinom mjestu mogla podići nova zgrada Assicurazioni Generali, pokazalo da senzibilnost stanovnika Zagreba još uvijek živi. Otvaranjem pogleda na Grič, koji je bio zatvoren dobrih četrdeset godina, počinje neuspješna borba protiv izgradnje nove palače koja bi opet i još više sakrila vezu trga s Gradecom. Svu opravdanost takvog zahtjeva pruža nam citat sa skupštine Društva Zagrepčana 1938. g. u kojem se kaže: “... Jelačićev trg linealom dotučen u svoj današnji suhoparni oblik, dobio je ovim prodorom duboku perspektivu, široki vidik prema Gornjemu gradu i Zagrebačkoj gori, i raspjevao se u prostoru kao robijaš lišen okova...”.⁶

Međutim, način ortogonalnoga i geometrijskog ispravljanja pogrešaka prošlosti osjeća se u razmišljanjima o trgu i znatno

Trg bana Jelačića, sjeverna strana - pogled s jugoistoka, oko 1940. godine. Natječajni projekt za Zakladni blok (Drago Galić, 1930.)

Trg bana Jelačića, sjeverna strana - pogled s jugozapada, oko 1910. godine. Projekt za regulaciju sjeverne strane Trga bana Jelačića i Dolca (Harold Bilinić, 1933.)

poslije. Još 1955. g., nalazimo prijedloge i studije o izravnavanju južne strane trga i pravokutnom zatvaranju utoka Ilice u trg sa zapadne strane, a 1959. g. publiciran je tekst koji govori o tom utoku Ilice (koji je uz Radićevu i dio Jurišićeve ulice jedini ostatak organske strukture staroga trga) kao o "... neugodnom ostatku, što zapadnu granicu trga čini potpuno neodređenom, puštajući da se inače kompaktna cjelina trga neodređeno gubi i pretapa u klanac Ilice".⁷

Prvo projektantsko razmišljanje koje prostor trga (trg od 1945. g. nosi naziv Trga Republike) razmatra kao konglomeratnu vrijednost prošlosti i koje ne ide za tim da svojom kreacijom dodaje još jedan gabaritni ili oblikovni naglasak "nedefiniranom prostoru trga", već pokušava smišljenom intervencijom vratiti određeno oblikovno jedinstvo sjevernoj strani trga, predstavlja studija Miroslava Begovića iz 1963. g., koja je u javnosti dobila veoma pohvalnu ocjenu. Prema njoj izvedena adaptacija stambene zgrade na uglu Bakačeve ulice u robnu kuću "Varteks" 1969. g. bio je, ali na žalost i ostao, prvi i jedini pokušaj sadržajne revalorizacije sjeverne strane trga.

Vratimo se malo sadržajima što su vezani uz trg. Trgovanje na otvorenim tezgama i mjesto za određena društvena okupljanja bili su glavni sadržaji koji su se zbivali na trgu, s time da je trgovanje pomalo uzimalo, da bi 1930. g. nakon gradnje tržnice na Dolcu ostalo tek kao ostatak što se od zgrade do zgrade događao u središnjem dijelu trga. Rubne prostore obuhvaćale su kavane i trgovine. S vremenom je sve bržim i naglijim razvitkom prometa trg polako postajao prometno raskršće, zatim parkiralište automobila, najprije u jednom, pa u dva i u tri reda, tako da se sveo na tramvajsko stajalište i parking-prostor. Kavane su se polako povlačile s vanjskih prostora, pa je danas aktivna jedino Gradska kavana, koja je imala mogućnost proširenja na nešto veći, prometom nenapadnuti pločnik, a najnovijom adaptacijom kavane i hotela "Dubrovnik" 1972. g. prestala je radom i ta kavana izmijenivši svoje sadržaje tako da im prostor pločnika na trgu više nije zanimljiv. I tako su malo pomalo svi sadržaji koji su humanizirali prostor trga nestajali: vrelo Manduševac, spomenik banu Jelačiću (uklonjen 1946. g.), trgovački sadržaji na otvorenom, kavane na pločnicima. Ostala su tek dva kioska za novine, ploča s planom grada i javni zahod. Kad

Sjeverna strana Trga - pogled s jugoistoka, oko 1940. godine

Trg bana Jelačića, natječajni rad za parcelu 1a (Jovičić, Kolonić, Kučan i Seifert, 1955.)

je 1975. g. ukinut automobilski promet i uklonjeno parkiralište s trga, trg je ostao zjapiti prazan, bez sadržaja.

Jedini sadržaj koji se bez rezerve zadržao do danas jest središnje mjesto okupljanja ljudi u različnim značajnim zgodama. Od izbornih manifestacija, banskih ustoličenja, sprovoda velikih ljudi u prošlosti, preko mitinga vojnih parada, svečanosti u povodu raznih društveno-političkih manifestacija, pa do izražavanja zadovoljstva ili nezadovoljstva nogometnih navijača; sve se zbivalo na trgu, ali sa sve manjim intenzitetom upravno razmjerno s teškoćama koje je predstavljalo privremeno uklanjanje prometa s trga za vrijeme održavanja takvih poslova.

Posljednji napor koji je učinjen da bi se trgu vratio taj, toliko potrebni ljudski značaj, bila je studija za uređenje Trga Republike što su je 1970. g. izradili Miroslav Begović i Radovan Nikšić. U općoj pretpostavci da se automobilski promet ne može i neće ukloniti s trga, oni prema želji investitora - grada Zagreba - odlaze pod zemlju i pješaku daju carstvo pothodnika. Otvaraju se neslućene mogućnosti u bijegu pred prometom i pred trgovom, ali suprotno od onoga što je u diskusiji o trgu 1963. g. tako ispravno zaključio Milan Prelog kad je rekao: "Trg je danas pretvoren u parkiralište, a tu asfaltno-automobilsku pustoš imao bi moderni urbanizam ukloniti iz centra grada..."⁸

Ova studija ostala je tek pokušaj, zanimljiv po zamisli, ali kontroverzan u odnosu na trg.

Uklanjanje prometa s trga pokazalo je da grad može funkcionirati i bez automobilske prometa na trgu, da je rješenje prometa u jezgri grada jedan od najznačajnijih gradskih zadataka i da ne smije prejudicirati odnos prema najznačaj-

nijem gradskom trgu. Trg je danas opet vraćen pješaku, ali nakon burnih godina koje su svoj talog ostavile u praznini plohe. Čovjeku treba opet dati trg sa svim njegovim funkcijama koje oplemenjuju međusobni dodiri čovjeka s čovjekom i čovjeka s trgovom.

-
1. Ivančević R. (1960) "Dinamična ravnoteža", *Čovjek i prostor*, 96:6.
  2. Dobronić, L. (1966) "Podgrađe zagrebačkog Grada u 18. st.", *Čovjek i prostor*, 160-161:15-16.
  3. Dobronić L. (1963) "Harmica - Trg Jelačića Bana - Trg Republike", *Čovjek i prostor*, 121:5,9 i 122:5,9.
  4. Hudovski, A. (1974) "Zagreb i okolica, Kažiput za urođenike i strance (1892. g.)" u: *Zagreb 1900*. (Liber, Zagreb).
  5. Glunčić, A. (1965) "Urbanistička cjelina Donjeg grada" u: *Zagreb - jučer, danas, sutra*, I. dio (Znanje, Zagreb).
  6. "Glavna skupština Društva Zagrepčana održana u Gradskoj vijećnici dne 11.6.1938." *Revija Zagreb* (Zagreb), 8 (1938):286.
  7. Mutnjaković, A. (1959) "Zagrebački neboder", *Čovjek i prostor*, 92:2-3.
  8. Gvozdanović, S. (1963) "Studija za arhitektonsko rješenje sjeverne strane Trga Republike /Miroslav Begović" *Čovjek i prostor*, 121:4-5.

Čovjek i prostor, 288 (1977):13-15.

Ovaj je tekst bio zamišljen kao uvodni dio kataloga povijesnog dijela izložbe "Dossier glavnog trga" i zajedno s kronologijom i bibliografijom tekstova što su na temu Trga Republike (Harmice i danas opet Jelačićeva trga) publicirani do danas čini cjelinu. Izbor ilustracija uz ovaj tekst izvršila je tadašnja redakcija ČIP-a. Fotografije su iz fototeke Muzeja grada Zagreba, a reprodukcije projekata iz suvremenog tiska.

Kronologija Jelačićeva trga u Zagrebu

Do 1848. g. Trg Manduševac - Harmica

1641. g. grad je već imao uređeno sajmište pred vrelom Manduševac,

1706. g. veliki požar uništio je zgrade na sjevernoj strani trga,

1742. i 1751. najstariji popisi zagrebačkih kuća u podgrađu govore da su zgrade pretežno drvene. Kroz čitavo 18. st. poplave i požari ugrožavaju kuće u podgrađu, tako da je krajem 18. st. većina kuća na trgu zidana od opeke.

1766. g. trg je označen na Kneidingerovoj karti. Ima organički oblik, s najjačom komunikacijom prema Savi današnjom Petrinjskom ulicom.

Oko 1780. najstariji grafički prikaz trga na majstorskom listu. Izgrađene su sjeverna i istočna strana trga, a južna tek djelomice.

1796/1804. g. gradi se Zakladna bolnica Milosrdne braće na jugozapadnom uglu trga.

1826. i 1829. g. grade se dvije dvokatnice na južnoj strani: Hatzova kuća koje danas više nema i Felbingerova kuća (br. 15); obje po nacrtima Bartola Felbingera.

1829. g. već je postojala kuća obitelji Demeter (br. 2).

1833. g. sagrađena je Stankovićeve dvokatnica na uglu prema Ilici (br. 1).

1847. g. Odbor za uređenje grada donio je odluku da se s Harmice uklone mesnice u daščarama.

1848.-1945. g. Trg bana Jelačića

1850. g. na trgu se otvara redovno fijakersko stajalište.

1852. g. uređen je zdenac Manduševac.

1858. g. trg je osvijetljen petrolejkama, dok je do tada bio osvijetljen lojanicama.

1863. g. trg je osvijetljen plinskim svjetilkama.

1865. g. prihvaćena je Egersdorferova osnova za uređenje grada, u kojoj je predviđeno pomicanje sjeverne strane trga prema jugu za 4 hvata.

1866. g. na sredinu trga postavljen je spomenik banu Jelačiću, rad kipara D. Fernkorna.

Iste godine otvorena je današnja Praška ulica, kao veza s Novim Trgom (današnjim Zrinjevcem).

1867. g. oko spomenika banu Jelačiću postavljena je željezna ograda s 4 kandelabra.

1870. g. Grahor i Klein grade dvokatnicu Prve Hrvatske štedionice na uglu trga s današnjom Praškom ulicom (br. 14).

1875. g. prihvaćena je jedinstvena osnova Ruperta Melkusa za oblikovanje sjeverne strane trga i ona postaje sastavni dio regulacionog plana grada.

1876. g. Ivan Plochberger st. gradi trokatnicu na mjestu jednokatnice baruna Jovana Živkovića (br. 12) na jugoistočnoj strani trga.

1880. g. neposredno prije potresa dograđen je treći kat na Stankovićevoj kući (br. 1). Prema Gj. Szabi nadogradnju je projektirao Herman Bollé.

Iste godine potres je oštetio mnoge zgrade na trgu.

1881. g. Janko Jambrišak gradi dvokatnicu za Girolama Priestera ml. na uglu trga s današnjom Praškom ulicom (br. 13).

1882. g. Rupert Melkus gradi ugaonu dvokatnicu prema Bakačevoj ulici (br. 8) za Wasserthala i Baumgärtnera.

1884. g. Herman Bollé gradi trokatnicu na uglu s Radićevom ulicom za Guida Pongratza - danas kuća više ne postoji.

1885/7. g. izgrađena je regulatorna osnova grada - autor Milan Lenuzzi.

1888/9. g. Kuno Waidmann gradi trokatnicu za braću Gavella (br. 6).

1892. g. prva tramvajska pruga prolazi trgom.

1893. g. M. Lenuzzi izradio je plan za probijanje današnje Cesarčeve ulice.

1895. g. s trga je uklonjeno vrelo Manduševac.

1896. g. prihvaćena je regulatorna osnova za istočnu stranu trga.

1904/5. g. Hönigsberg i Deutsch grade trokatnicu za Rada (br. 5).

1905. g. Hönigsberg i Deutsch grade ugaonu secesijsku kuću prema Jurišićevoj ulici poznatu pod nazivom Elza Fluid.

1906/7. g. Benedik i Baranyai grade secesijsku uglovnicu prema Splavnici za Popovića (br. 4).

1907. g. trg je asfaltiran i provedena je električna rasvjeta.

1908. g. otvoren je javni zahod na jugoistočnoj strani.

1909. g. odstranjuje se ograda oko spomenika banu Jelačiću i prema prijedlogu arh. Šena postavlja se novo granitno podnožje.

1923. g. prihvaćen je prijedlog da se odobri regulatorna osnova tzv. sjeverne Ilice podno Griča.

1920/23. g. ruši se Priesterova kuća (br. 13) i na njezinom se mjestu gradi zgrada Hrvatske zemaljske banke po nacrtima Ignjata Fischera.

1924/25. g. gradi se južni dio zgrade Gradske štedionice na istočnoj strani trga prema nacrtima Ignjata Fischera.

1925. g. prihvaćena je regulacija što su je izradili Heinzel i Vajda.

1928. g. Peter Behrens preuređuje pročelje kuće Elza Fluid (br. 11).

1929. g. ruši se Hatzova kuća (br. 16) i gradi hotel "Milinov" (danas "Dubrovnik") po nacrtima Sunka i Jungmanna.

1929/31. g. gradi se sjeverni dio Gradske štedionice po nacrtima Ignjata Fischera.

1930. g. proveden je međunarodni natječaj za regulaciju grada; prispjele su 52 osnove od kojih ni jedna nije prihvaćena.

Iste godine proveden je natječaj za regulaciju jugozapadne strane trga.

Iste godine ukida se trgovanje na otvorenom prostoru trga, nakon što je otvorena tržnica na Dolcu.

1931. g. ruši se Zakladna bolnica Milosrdne braće.

Iste godine izvodi se prolaz s trga prema Dolcu kroz zgradu br. 6 po nacrtima Ignjata Fischera.

1933. g. Aleksandar Freudenreich gradi treći kat i adaptira pročelje Gavelline kuće (br. 6). Iste godine gradi se zgrada Mirovinske zaklade gradskih činovnika na mjestu dijela srušene Zakladne bolnice, po projektu Huga Ehrlicha.

1935. g. Ivan Štefan pojednostavljuje i obnavlja pročelje kuće Popović (br. 4).

1937. g. izrađen je regulacioni i konzervatorski plan za historijske dijelove grada.

Iste godine srušena je kuća Pongratz (br. 3) i na njezinom mjestu gradi se zgrada Assicurazioni Generali prema projektu Marcella Piacentinia. Zgrada je 4,5 m viša nego što dopušta regulaciona osnova.

1942. g. Stržić i Bon adaptiraju kavanu "Dubrovnik".

1945. – 1990. Trg Republike

1946. g. uklanja se spomenik banu Jelačiću.

Iste godine provodi se natječaj za rješenje prometa na trgu.

1954. g. proveden je natječaj za izgradnju parcele Ilica 1a.

1956. g. Ivo Zemljak daje rješenje za uređenje ugla Bakačeve i Cesarčeve ulice.

1959. g. izgrađen je neboder u Ilici 1a prema projektu Slobodana Jovičića, Ive Žuljevića i Josipa Hitila.

1963. g. Miroslav Begović izrađuje studiju uređenja sjeverne strane trga.

1965. i 1968. g. Krunoslav Turković izrađuje studije prometa i pothodnika na trgu.

1969. g. Miroslav Begović preuređuje Melkusovu stambenu dvokatnicu (br. 8) u robnu kuću "Varteks".

1970. g. dovršen je prolaz pod neboderom u Ilici 1a, prema projektu Slobodana Jovičića.

Iste godine Miroslav Begović i Radovan Nikšić izrađuju studiju za uređenje Trga Republike.

1972. g. Ines i Nikola Filipović adaptiraju i mijenjaju sadržaj nekadašnje kavane "Dubrovnik".

1975. g. ukinuto je parkiralište na trgu i s njega uklonjen automobilski promet.

Kronologija je izrađena prema podacima iz spomenute bibliografije tekstova i članaka o Trgu Republike.

Pregled i izbor podataka: Ivo Maroević i Silvije Novak.

Godina dana jednoga grada

Kad smo, recimo, mjesec, dva ili godinu dana odsutni iz našega grada i kad nam uspomene postanu globalne, kad detalji izblijede i sve vizure izgube onu boju realnosti, onda nam se čini da su nestale disharmonije i da su se nesporazumi i neskladi nekako riješili na opće zadovoljstvo ukusa; i mi smo zadovoljni što smo stanovnici grada, koji živi i diše i rješava svoju likovnu sudbinu mješavinom spontanosti, slučaja i planiranog razvoja. Sve nam tada u mislima dolazi na dohvat ruke i mi se osjećamo kao dirigent, koji upravlja orkestrom, uigranim i muzikalnim, i pomicanjem ruke ili štapića rješava više ili manje uspjele nijanse jedne izvedbe. Usput zaboravljamo na činjenicu, da je taj grad živio i da živi, da se razvija po svojim, katkad čudnim i neshvatljivim, ali ipak prilično određenim zakonima i da su stvari, koje su nastale ili se izmijenile u proteklom vremenskom razdoblju, stvar djelovanja više faktora, od kojih je onaj estetski čas više, čas manje važan, a u nekim slučajevima i zanemaren. Sada ne bi imalo smisla analizirati ove faktore, jer bi to zahtijevalo upućivanje u jedan drugi pravac laviranja između konvencionalnosti, oduševljenog eksperimentiranja, funkcionalnosti, lokacije, veće ili manje angažiranosti investitora, između želja i potreba, između ukusa prolaznika, arhitekta i stanovnika, uglavnom između Scile i Haribde naših današnjih zahtjeva. Jer nikada nije onako kako bi netko želio; uvijek se ispriječi nešto novo a da uopće ne govorimo o kvaliteti nekih radova na našim novogradnjama. Sve smo ove važne detalje smetnuli s uma živeći ovaj mjesec ili godinu dana izvan našeg asfalta i sva su arhitektonsko-urbanistička traženja i teškoće iskrsnula pred nama u punoj veličini

upravo onog trenutka, kad smo nakon određenog izbivanja spazili prve konture grada, koji na neki način smatramo našim. Odmah su nestale vremenske granice i mi smo se našli uklopljeni u koloplet svih onih stvari za koje smo potpuno zaboravili da postoje, ponovno smo postali sudionici grada, moralno odgovorni za njegov izgled, htjeli to ili ne.

Uzgred moram naglasiti, da nas nisu šokirala neka brza ili fantastična rješenja, niti nas je dočekalo nešto toliko novo, što bi na prvi pogled izazivalo oduševljenje. Susreli smo se s nizom novih stvari od kojih mnoge već pomalo nemaju hrabrosti da se nazivaju novima.

Uzmimo na primjer zgradu DOZ-a (danas Croatia osiguranje i Lloyd, projekt M. Haberle), koja se u Miramarskoj ulici smjestila nasuprot pročelja Vijećnice. Ona je sama po sebi relativno uspješno rješenje. Naime, po svojoj prostornoj dimenzioniranosti nešto je skromnija od potencijalnih mogućnosti lokacije, no ipak se sretno uklopila u cjelinu spoja Miramarske i Ulice proleterskih brigada (danas Ulica grada Vukovara). Nju i ne bismo mogli nazvati novom, jer smo njene prostorne kvalitete mogli ocijeniti i prije godinu dana. Izmijenio se samo njen vanjski likovni izgled, za koji možemo s pravom konstatirati da je prilično monoton. Uspješno rješenje krova s pomalo skulpturalnim efektima zahtijevalo bi možda efektiju likovnu obradu fasade, čiji raster uskih prozora s prenačlašenim betonskim rešetkama djeluje jednolično i na neki način izbacuje zgradu iz ravnoteže pojačavajući opterećenje lijevog krila. Uspoređujući objekt DOZ-a sa skicom projekta, koja je bila objavljivana u štampi, ne možemo se oteti dojmu stanovitog razočaranja, što se ne

bi moglo kazati za zgradu Radničkog sveučilišta (danas Pučko otvoreno učilište), koja je, realizirana, uvelike nadmašila očekivanja nagoviještena projektom.

Svakako najinteresantnija novost je novi podvožnjak u Držićevoj ulici, koji je prekinuo diktat željezničke pruge, približio nove mikrorajone centru, postao jaka komunikacija između južnog i istočnog dijela grada i otvorio dosad neslućenu slikovitost Držićeve ulice. Sam nadvožnjak, skromno i čisto izveden, djeluje nenametljivo i samo je skladan okvir pogledu, koji se otvara na sklop stambenih zgrada s neborderom na uglu Držićeve i Vukovarske ulice. Jasno je da nas frapira neočekivana širina i dubina pogleda, te bi uz stanovita retuširanja s obje strane ove buduće magistrale, ugodno i bezbolno prešli iz novog u noviji Zagreb. Pomalo nas smeta nedovršenost zapadnog kolnika čiji tok grubo narušava trafostanica i stražnji dio tržnice u Branimirovoj ulici. Teško ćemo se složiti s Tvornicom ulja i nekim drugim objektima, no glavno je da je počelo. Ostalo ćemo već s vremenom prilagoditi.

Autobusni je kolodvor našao svoje mjesto, vjerojatno urbanistički najsretnije, jer je tramvajem povezan s centrom, starim i budućim, a blizu su izlazne gradske prometnice Autoput i linija Šubićeva, Ulica socijalističke revolucije (danas Zvonimirova), Zelina, Varaždin. Prostor je velik s mogućnošću proširenja, ukoliko bi se ukazala potreba, suvremeno osvjetljen. Danas, sutra će i zelenilo nasada, koji su mogli biti i inventivnije raspoređeni, pri pomoći da se dobije ljepša slika. No sama zgrada (ukoliko se to uopće može nazvati zgradom) autobusnog kolodvora djeluje ružno, makar je

privremena. Podsjeća nas na baraku. Ova je, istina, nešto malo kvalitetnije slupana ali još uvijek bez ukusa. Vjerujem, da će novi restoran sa samoposluživanjem, koji će izrasti na sjevernoj strani i na taj način zaokružiti prostor barem s jedne strane, pripomoći funkcionalnijem korištenju ovog važnog gradskog punkta.

Kad već govorimo o novome, ne možemo izbjeći a da ne spomenemo jednu prilično promašenu cjelinu, koja se mogla daleko logičnije razviti. Riječ je o prostoru ispred Ekonomskog fakulteta, gdje su se smjestile škole i internati. Zanimljivo je, da je sjeverna strana kompleksa dobro riješena i da su tri stambena tornja u pozadini dala stabilnost kojoj nema zamjerke. Sporna je južna strana, koju sada u potpunosti doživljavamo kao prostorno nesretno riješen problem. Naime zgrade škole PTT i Visoke privredne škole nisu ni dovoljno snažne niti zanimljive da bi stvorile pandan sjevernoj strani i na taj način uravnotežile izgled trga. Obje su niski objekti, hladni i škrti, koji odbijaju i svojim likovnim i prostornim izgledom. To su stari objekti, ali je doživljaj nov, makar smo očekivali drukčije.

Govorili smo o iznenađenjima, koja su nas susretala u šetnji gradom. Mnogo čega novoga smo vidjeli i doživjeli nakon godinu dana izbivanja. Iznenadila nas je i zgrada telefonske centrale u Draškovićevoj ulici (projekt M. Jurković), koja još nije dovršena i koja je tokom gradnje obećavala izvjesnu grafičku zanimljivost fasade. Bilo je ljepote u kontrastima glatke kamene fasade i otvora, koji su nekonvencionalno rezali plohu i davali joj interesantni ritam. Sada, kad su debeli aluminijski okviri prozora zauzeli svoje mjesto u spomenu-

tim otvorima, osjetili smo, da je manje ljepote.

Ova nepretenciozna šetnja sili nas da se pozabavimo spornom lokacijom ugla Trga maršala Tita i Prilaza. Vidimo da je ovdje izrasla zgrada, koja jedino svojom visinom ne remeti, mogli bismo reći uz Gornji grad najjedinstveniju arhitektonsku i historijsku cjelinu Zagreba. Smeta nas njena izoliranost i geometričnost, jer se ovako prostorno gledana, nije organski stopila sa svojom okolinom. Kako će likovno izgledati, to ćemo nadam se vidjeti i ne bi trebalo, da nam taj ugao bode oči nekom bučnom nametljivošću. U čitavoj situaciji je ipak najsretnije to, što se odustalo od gradnje zamišljenog nebodera, iako ni ova solucija nije najbolja.

Vidjeli smo novo probijeni dio Šubićeve ulice, kojim prolazi tramvajska pruga do Kvaternikovog trga. Ne možemo joj odreći funkcionalnost i urbanističku ljepotu, no tramvajske tračnice, koje prolaze sredinom ulice ne idu u pravoj liniji, već se lome i čine neki tupi kut, tako da kvare perspektivu ulice. Detalj je, ali kvari izgled.

Na samom uglu Kvaternikova trga i Domjanićeve ulice ustobočila se neka barokizirana moderna zgrada (projekt H. Bauer) na kojoj sve vrvi od suvišnih detalja i tako je ovaj koristan ugao propao. Šteta. Moglo se izbjeći.

Maksimirski je stadion dobio istočnu tribinu, koja je ipak u usporedbi sa zapadnom nešto preteška, premda su rješenja duhovita i interesantna, a osobito kombinacija dvostruke tribine za pomoćni i glavni teren s međuprostorom, koji je natkriven tribinom i koji se može iskoristiti. Mislimo, da je time ovaj sportski objekt završen i da je upravo prozračnost koja se postiže tangentnim tribinama umjesto uobi-

čajenih elipsastih kotlova jedna od kvaliteta ovog modernog stadiona.

Možda nas je ugodno iznenadila adaptacija bivšeg restoranta u Preradovićevoj ulici u knjižnicu i čitaonicu, premda se ne možemo oteti dojmu, da je prostor za čitanje malo previše stisnut jakim plafonom. Dobija se dojam nedostatka zraka i prenatrpanosti.

Bliješte nove, više ili manje ukusne, svijetleće reklame; otvaraju se novi restorani sa samoposluživanjem od kojih "Šubićevac" ugodno ispunjava nekadašnje skladište pokućstvom. Imponiraju prostor i osvjetljenje, samo nam u popodnevrim satima pomalo bolesno djeluje svojim bijelim roletama, koje posjetitelje štite od sunca.

Gradi se puno i godina dana mnogo znači u životu jednoga grada. Tako je neboder na uglu Savske ceste i Ulice 8. maja ipak nekako riješio ovaj nekada nimalo ugodan prostor. Skladno su se uklopile njegove tamno sive boje donjeg dijela fasade u ambijent Savske ceste, žive, iako za današnje potrebe malo preuske prometnice. Mnogo toga nas je iznenadilo svojom nedovršenoću, kao npr. zgrada Matice iseljenika ili iz ne znam kojih razloga zapušten prostor između Vijećnice i spomenute zgrade. Komunalna se banka (danas Zagrebačka banka) utopila među preživjele kućice i čeka da njihovim odstranjivanjem pokaže svoje kvalitete. Aleja nauka dobiva svoju fizionomiju i tako kad rezimiramo možemo zaključiti, da nas je Zagreb iznenadilo svojim razvojem. Trebalo bi samo, da mi malo više reguliramo taj razvoj i da bude čim manje onog spontanog, a što više planiranog na temelju onih faktora, koji postoje u jednom gradu i koji su zainteresirani za njegov pravilan razvoj.

Unatoč tome, kad uvečer šetamo Zagrebom i kad se upoznajemo, opet, s već davno poznatim stvarima, osjećamo, da se usprkos niza promjena Zagreb u biti nije promijenio. Osjećamo da je zadržao svoj stari topli duh u možda izmijenjenom ritmu, s možda nešto jačim pulsom. Trebalo bi da i dalje sačuvamo taj njegov specifični duh, koji mu je prirodan i po kome on ima onu svoju uvijek privlačnu moć, po kome nam je drag i zbog čega uvijek iznova osjećamo onu malu sretnu nervozu kad iz Glavnog kolodvora izađemo na Zrinjevac i kad kažemo: konačno smo u Zagrebu.

Čovjek i prostor, 114 (1962):1, 3.

Sudbina jedne ulice

Aleja nauka, fakultetski kompleks i mnogo drugih bombastičnih naslova predstavljaju u stvari nedovršenu realizaciju jedne interesantne ideje. Ona bi trebala predstavljati prvi poprečni trakt, koji bi istaknuo ritam duge i snažne arterije Ulice proleterskih brigada (danas Ulice grada Vukovara). S urbanističke je strane ovaj potez veoma zanimljiv, jer negirajući granicu, koju je kroz decenije postavljala željeznička pruga, on nastavlja liniju i ritam starog Sveučilišta, kazališta i Sveučilišne knjižnice. S druge bi se strane uz nesretno rješenje produženja Zrinjevca, i novi otvor u Držićevoj ulici, dobila još jedna jaka prometnica na liniji sjever-jug, koja bi direktno i najkraćim putem spajala stari centar Donjega grada s Vukovarskom ulicom, autoputom i logično sa Savom.

Sve u svemu, koristi su velike, ali se pojavljuje pitanje, koliko smo to uspješno počeli i kakav nam se onda završetak sugerira. Naime, poznato je, da se Vukovarska ulica razvijala na rubu planskog, spontanog i nužnog, i da je kao takva rodila nekoliko nelogičnih situacija, kojih smo svjedoci. Dok su se rješavali prostorni i oblikovni problemi njenog početka, nitko živ nije znao kako će ona izgledati u svojoj konačnoj redakciji, i zato su sve one zgrade nicali u jednom relativnom, urbanističkom kaosu, koji, realiziran, nije zadržao ista obilježja zahvaljujući samo snalažljivosti autora i njihovom osjećaju za mjeru.

U takvoj su situaciji iznikle zgrade, ona *avijatičarska* arhitekta B. Rašice i njen antipod zgrada "Elektroprivrede" (danas HEP), koje nisu računale da će jedna poprečna prometnica naći svoje mjesto baš njima iza leđa.

Samim tim ugaoni prostori spoja ovih dvaju ulica postali su interesantni, jer su zahtijevali poštivanje vlastite važnosti. Čitava je zapadna strana nove ulice ostala *de facto* krnja i štura. Arh. Rašica je pokušao izgradnjom niskog paviljona “Jadran-filma” (danas Ministarstvo europskih integracija) prostorno zatvoriti Vukovarsku ulicu. To mu je samo djelimično uspjelo, jer ovaj novi volumen jedva ispunjava svoju ulogu i to jedino gledajući s križišta spomenutih ulica. Kao prostorno tijelo i kao neka samostalna vrijednost on je potpuno promašen, jer je nalijepljen stambenoj zgradi. Mi ga ne možemo prostorno doživjeti, jer je otvoren pogled samo s dvije strane, a to je nedovoljno za jedan volumen, koji mora živjeti u prostoru. Samim tim on devalorizira opravdanost svoje lokacije.

S oblikovne je strane izbacio iz ravnoteže jedan zaista ugodan stambeni objekt, jer svojom rustičnom betonskom obradom fasade krnji harmoniju ambijenta i prekida liniju uspješno riješenih stubišta i ulaza u stambenu zgradu.

Sjeverozapadni je ugao pust, a sjeverno krilo zgrade “Elektroprivrede”, te stara zgrada “Geofizike” samo su blijeda sjena onoga što je tu moglo nastati, da se o tome ranije vodilo računa.

Vidimo, da je Aleja nauka, koja uzgred budi rečeno nosi naziv Ulice Đure Salaja (danas Ulica Ivana Lučića), svojim ucrtavanjem u plan Zagreba, unijela niz problema, koji se nisu mogli riješiti, a ujedno je pokazala, da su neke stvari konačno postavljene na svoje mjesto, a da se oko drugih luta.

Pođimo od niza zgrada Elektrotehničkog fakulteta (projekt B. Tušek), koje su se

uvukle među male trnjanske kućice. Locirane na sjeveroistočnom uglu spoja prije spomenutih ulica ponašaju se kao da Ul. I. Lučića uopće nema. Naime, njihova prostorna postava uopće ne vodi računa, da je spoj ulica uvijek osjetljiva točka. Dominira visoka zgrada, koja se povukla i ispred sebe nečujno propustila dva manje važna objekta. Jednostavno koncipirana po sistemu uspravne kutije šibica, preteška je za oba dvokatna volumena s kojima je, htjela to ili ne, funkcionalno vezana. Likovna obrada volumena, dana u rasteru sjajnih aluminijskih doprozornika, koji ugodno ritmiziraju sa sivim tonovima oplata, sretno je odabrana i odgovara kako samom objektu, tako i ambijentu ulice. Ona na stanoviti način daje zgradi lakoću i prozračnost, što je veoma korisno u odnosu na niže dijelove kompleksa spomenutog fakulteta koji su nametljivi u svojim kolorističkim efektima, lišeni maštovitosti i kao rezultat toga dosadni. Simbioza prostornih elemenata ovih triju zgrada nije ni izdaleka sretna za njihov izgled, a kamo li za osjetljivo mjesto na kojem je izrasla.

O zgradi Radničkog sveučilišta “Moša Pijade” (danas Pučko otvoreno učilište) (projekt R. Nikšić i N. Kučan) je mnogo pisano, a njezinu je kvalitetu potvrdila i Nagrada grada Zagreba. Zato se ne mislim upuštati u njenu analizu, već ću samo podcrtati ono, što ona svojim izgledom doprinosi ulici i krugu u kojem se nalazi.

Ona je prostornom igrom čistih kubusa otvorila nizove raznovrsnih i efektnih vizura. Široki prostori Vukovarske ulice sa zadovoljstvom podnose bjelinu njenih zidova i prozračnost staklenih stijena, samo njena visina nedovoljno naglašava mjesto na kojem je izrasla. Imamo osjećaj kao da je utonula u prostoru, što

podcrtava i nešto niža razina terena. No, unatoč toga, ona je u relacijama ovih uglova na spoju Ulice I. Lučića i Vukovarske ulice, ipak na najprikladniji način riješila svoj ugaoni problem. Imponira bogatstvo grafičkih kvaliteta, koje u crno bijelom ritmu kamena i otvora dobijaju neslućene razmjere. Prizmatični volumen velike dvorane djeluje snažno, a uski otvor, koji se spušta uza sam rub na izlaznoj strani daje mu izvjesnu šarmantnu notu. Impresioniraju nas stubišta, koja svojom neočekivanošću i kristalnom jednostavnošću povezuju geometrijska tijela zgrade. Sliku upotpunjuje bogatstvo materijala i osjećaj za stil, koji odiše interieurom i exterieurom.

Ne smijemo zaboraviti jednostavnost i čistoću zelenila nasada, koji diskretno naglašavaju terasastu strukturu terena, koji je nešto niži od razine ulice.

Dojam s kojim smo ušli u Ulicu I. Lučića prolazeći pokraj Radničkog sveučilišta malo jenjava pri pogledu na Visoku tehničku školu (danas dio Fakulteta strojarstva i brodogradnje, projekt M. Haberle). Naime, ovaj kompleks zgrada je prostorno interesantan i mogli bismo reći, da je uspješno riješen, da nema onih oker i zelenih tonova fasade, koji ne daju efekt bojeći se ekstravagantnosti. Mogli bismo zamjeriti stanovite konstruktivne nedostatke u nizanju nefunkcionalne kolonade na pročelju, kao i monotonost fasade u ponavljanju istih elemenata. Čitava koncepcija zgrade ove zgrade i svojom visinom i postavom ugodno prekida liniju pogleda i daje ulici nemirni ritam.

Rustična kamena ograda dijeli pločnik od razine parka, koji okružuje zgrade, a prošireni dio pločnika ispred samog ulaza, omogućuje, da

se ispod njega u ravnini parka smjesti natkrivo parkiralište vozila. Cjelokupni doživljaj je povoljan s duhovitim rasporedom rasvjete i zelenih površina, koje nenametljivo, u blago nagnutim kosinama, niveliraju razlike u nivoima.

Filozofski fakultet (projekt B. Tušek) sa svojom širokom, ali pre niskom staklenom fasadom bio je predmet mnogih oštrih ocjena i diskusija. Mnoge od njih je u krajnjoj liniji i zaslužio, a osobito što se tiče prostornih kvaliteta zgrade. Naime, zatvoreni tip zgrade, koji s unutarnje strane otvara dva dvorišna parka sumnjivih insolativnih mogućnosti, djeluje šturo i hladno. Podsjeća nas na neki geometrizirani torzo, kome su prije rođenja nasilno odrezani ekstremiteti, kako tlocrtni, tako i vizualni. Prigradnja s jugozapadne strane djeluje nalijepljeno i nije organski srasla s glavnom zgradom. Nadajmo se, da će drveće, koje je posađeno uz njene zidove uskoro porasti i da će svojim krošnjama i zelenilom dati nešto poezije ovom sivom ambijentu zidova. Unatoč toga, dok promatramo glavnu fasadu s trgov, koji je otvorila ispred sebe, s nizom rasvjetnih tijela, koja u noćnim satima slikovito izgledaju i s cvjetnjakom, koji se asimetrično smjestio na sjevernoj strani trga odjeljujući rampu kojom se automobili spuštaju na razinu trga, od samog platoa, zaključujemo, da ona u sebi nosi stanovitu likovnu vrijednost, koja je nažalost prilično negirana lošim prostornim rješenjima.

Možda je potrebno spomenuti oplatu, koja je kod mnogih zgrada izazivala promjenu izgleda uslijed djelovanja atmosferilija. Oker ploče, s tankim crnim fugama ovdje su zadržale još uvijek svoju prvotnu svježju boju bez natruha, iako su već oko dvije godine izložene djelo-

vanju atmosferskih utjecaja (vjetrova, kiša i sl.). Ovo je jedan uspješan tehnički detalj sa spomenute zgrade, na koji bi i mnogi drugi projektanti i izvođači mogli obratiti pažnju.

Rješenje zgrade ovog fakulteta je primjer sukoba stilova i tendencija, koji smo mogli izbjeći.

Prostor do autoputa (danas Slavonska avenija) ispunio je Strojarsko-brodograđevni fakultet (projekt K. Ostrogović) čiji deseterokatni objekt okrenut prema autoputu predstavlja u stvari drugi limes ove zamišljene ulice. Naime, još uvijek se ne možemo potpuno orijentirati u labirintu trnjanskih kućica, koje ga okružuju, ali koliko vidimo koncipiran je kao ugaona zgrada, koja svojom težinom može izdržati ovu odgovornu ulogu. Za sada ga možemo samo prostorno ocijeniti, jer se drugo ne može ni nazrijeti u kosturu skela i dizalica, koje ga okružuju. Dvije niske zgrade istog sklopa na sjevernoj strani skladno se uklapaju u tok ulice.

Ovim posljednjim objektom došli smo do autoputa i u stvari potpuno formirali istočnu fasadu Aleje nauka, koja u svom konačnom izgledu dosiže jednu osjetnu arhitektonsko-urbanističku vrijednost. Veći je problem zapadna strana, koja je kompletno nedefinirana, a tri kričave višekatnice nasuprot Visoke tehničke škole, okrenute bokom, onemogućavaju neko iole sretnije rješenje. Usprkos tome kad danas-sutra nestanu sve one male kućice i kad se na ovom prostoru ispruže dvije asfaltne trake kojima će juriti automobili, kad jaka rasvjetna tijela, zelene živice i drvoredi naglase tok, onda će ova ulica dobiti svoje puno značenje, koje neće ostati na tom, da na jednom

skromnom putokazu s polikromnim tablama pročitamo Ulica Đure Salaja.

Čovjek i prostor, 118 (1963):1, 3, 9.

Britanski trg danas

U gradu kao što je Zagreb, koji nam rasporedom svojih ulica i gradskih prostora tako slikovito i zorno predočuje svoj razvoj nužno se mora pojaviti problem novoga u starom, problem adaptacije starih prostora novim sadržajima i potrebama. I u tom nužnom procesu dolazi do izražaja likovna kvaliteta, kako naručitelja tako i arhitekta oblikovatelja ili urbanista, koji su novim rješenjima i sadržajima ispunili gradske ulice Donjega grada. Među lokalima i trgovinama, suvremenim i manje atraktivnim rekvizitima, nalazimo mnogo koncepcija, koje ne samo da su međusobno suprotne, već s potpuno različitim kriterijima ulaze u ovaj tako osjetljivi dijalog sa starim i već pomalo historijskim gradskim ambijentima.

Veoma je teško u nekoliko riječi ilustrirati kompleksnu problematiku ove pojave, pa ćemo pokušati ukazati na samo jedan takav primjer, koji se ističe svojom nehomogenošću, a to je osuvremenjivanje Britanskog trga.

Sam Britanski trg, kao dio gradskog organizma, čini jednu od većih cezura u zbijenom tkivu sjeverne fronte Ilice. On je predah i prostorno osvježanje, a ujedno i ventil kojim se sjeverni prostori rekreativnog Zelengaja, Pantovčaka i Rokovog perivoja ulijevaju u tok grada, donoseći svježinu nezagađenog zraka, miris sljemenskih obronaka i šuma.

Upravo zbog takvih sadržaja ovaj je trg zatvoren s tri strane, a otvoren prema sjeveru. No unatoč toga, ovakva fizionomija trga nikako se nije mogla u potpunosti spojiti s novim sadržajima donjogradskih ulica, s velikim prometom u uskim prometnicama Donjega grada. Ilica je postala preuska i samim tim se postavilo pitanje opstanka Britanskog trga u ovoj formi.

Svjedoci smo činjenice da se pokušava brzom prometnicom, koja bi sjeverno od Ilice, a tik podnožja gričkih brežuljaka, tekla paralelno s Ilicom od Trga Republike (danas Jelačićev trg) do Britanskog trga, ostvariti spomenuto odterećenje Ilice. Na taj bi način Britanski trg poprimio izrazito tranzitni karakter, dok se sada o tome ne može u tolikoj mjeri govoriti. Ne ulazeći u valorizaciju ovih nastojanja moramo spomenuti da je g. pokojni arh. Ivo Zemljak već 1953. davao određene sugestije, kako i na koji bi se način u okviru ove koncepcije riješio problem Ilice na ovo najkritičnijem mjestu. Tu je dakako našla svoje mjesto i problematika Britanskog trga.

No iako je, na ovaj način inicirano rješenje ovog gradskog prostora, nigdje se, a pogotovo ne u raznim adaptacijama, što su u posljednje vrijeme nicali na svim stranama trga, nije moglo primijetiti da postoji neki plan, neko konkretno, prihvaćeno rješenje, koje bi kanaliziralo napore da se ovaj trg odredi, da mu se precizira fizionomija.

I tako unatoč saznanja da ovaj gradski prostor još uvijek nije ni sadržajno ni prostorno određen unutar svojih, a ni širih gradskih relacija, ipak se potreba za određenim društvenim prostorima morala realizirati. Zato nije čudo da su sve adaptacije, od samoposluživanja na jednom uglu do najnovijeg “remek djela” u formi “snack bara” na drugoj strani, ne samo izmijenile sadržajni karakter trga, već unijele neke nove disharmonične likovno-arhitektonske note, koje su se smjestile jedna pokraj druge, još više naglašavajući disonancu. Ovi novi prostori, kako na istočnoj, tako i na zapadnoj fronti trga samo su sadržajno obogatili, ali s likovne strane

u većini slučajeva obezvrijedili ionako skromnu likovnu fizionomiju trga.

Osnovni problem adaptacija krije se u načinu, odnosno koncepciji koju autor adaptacije prihvaća realizirajući izvedbu. Ukoliko nedostaje jedinstvenosti koncepcije barem u cjelini koja je sastavljena od niza međusobno zavisnih objekata (u ulici, trgu ili bilo kojem drugom srodnom ambijentu) dolazimo do činjenice da će svaki autor stvarati svoju koncepciju odnosa prema arhitekturi u kojoj adaptira određene dijelove, i da će se na taj način stvorena zbrka teško riješiti. I tako dolazimo do paradoksa, da umjesto jedinstvene koncepcije koja će dozvoljavati slobodan i kreativan pristup autora svakom pojedinom objektu, doživljavamo raznolikost koncepcija uz nazovi jedinstveni način realizacije, ili drugim riječima, u želji da se ostvari takva jedinstvena realizacija zanemaruje se arhitektura koja se adaptira.

Upravo zoran primjer ovoga nalazimo na Britanskom trgu. Oblikovanje prostora u koji smo smjestili nove sadržaje upravo boluje od odsustva koncepcije u prilaženju staroj arhitekturi.

Južna i sjeverna fronta trga nisu mnogo izmijenjene. Na jugu – još uvijek Ilica sa svojim sitnim trgovačkim radnjama u prizemljima visokih pomalo predimenzioniranih građevina starijeg datuma. Tu i tamo frontu narušava mala, neugledna arhitektura zgrada koje su bez velikih estetskih vrijednosti preživjele svoj vijek i oblik. One će prije ili kasnije nestati u rješavanju nailazećih prometnih problema.

Na sjeveru pogled vuče lijevak Kukuljevićeve ulice, započet i nedovršen ulaz u Ulicu V. Kovačića i strmi nailazak Pantovčaka s lijeve strane. Upravo ova strana zahtijeva kompletnu

urbanističku studiju, koja bi oblikovno i sadržajno trebala riješiti jedno načelno pitanje, da li trg djelomično zatvoriti sa sjevera i dati mu pravu gradsku fizionomiju, ili ga ostaviti ovako nedefinirana više kao širinu slijevanja sjevernih gradskih ulica nego kao zatvoreni prostor. Nedoumica nije riješena i ona nužno čeka svoje rješenje.

Upravo su se zbog toga intenzivno obrađivale zapadna i istočna strana trga, koje svojom fizionomijom ne čine neku stilsku cjelovitost, već su produkt dvojakih prostornih shvaćanja.

Na istoku je velika građevina čvrsto odredila koordinate Ilice i Ulice V. Kovačića. Ona je čistim formama potpuno jasno dala naslutiti svoju ulogu. Na zapadnoj strani niz građevina raznih visina, koje rastu idući od Ilice prema Pantovčaku, nosi jedinstveni ambijentalni pečat pseudostilova. I one su svojevrсно urbanističko određenje, stilski srodnije Ilici nego svojoj istočnoj fronti.

U takvom ambijentu koji u sebi nosi svojevrსne specifičnosti, nastupilo je naše suvremeno arhitektonsko oblikovanje noseći sa sobom nepreciznost vlastita odnosa prema postojećem.

Na istočnoj su strani na nivou pločnika otvorene dvije velike trgovačke radnje – samoposluživanje na uglu prema Ilici i mesnica na uglu prema Ul. V. Kovačića. Sama ideja da se na ovakvom trgu nađu takvi sadržaji nije nimalo neobična, dapače, veoma je sretna. No sada, kad je ruka arhitekta pristupila rješavanju zadatka došlo je do niza nelogičnosti koje su silom prilika izbile u prvi plan. Teškim pojansom valovitog lima i praznog zida odvojeno je prizemlje od katova, tako da je težina zgrade potencirana, a prostornost lokala, kao da je pritisnuta teretom koji pri-

jeti da ih potpuno uguši i zgnječi. Raster nosivih stupova i otvora lokala nimalo ne pridonosi osjećaju stabilnosti, dok predimenzionirano ugaono zaobljenje s neonskim znakom poduzeća nad samoposluživanjem djeluje nakazno. Uglavnom se izgubio dojam cjelovitosti koji zgrada kao arhitektonsko tijelo mora sadržavati.

Situacija je na zapadnoj strani još mučnija i teža. Prizemlje triju zgrada je adaptirano, a svaka adaptacija gledana izolirano zastupa potpuno drugačiju koncepciju u odnosu prema zgradi.

Na uglu prema Ilici je knjižara “Mladost” koja je do maksimuma poštivala arhitekturu zgrade. Svi otvori su zadržali svoj stari raster. Nema nekih senzacionalističkih namjera. Umjerenost vanjštine i suvremenost unutrašnjeg rješenja osnovne su odlike ove adaptacije, koja nije išla za tim da konkurira objektu, već da mu se prilagodi. Koncepcija je očita i dosljedno je provedena uz stanovitu dozu hladnoće.

Zgrada do nje, koja iako je uska, ipak svoju površinu dijeli na tri dijela, od kojih je onaj srednji neznatno plastično uvučen i nosi dva otvora u svakom katu, dok su rubni dijelovi otvoreni samo jednim prozorom, ostala je u svojim prizemnim zonama potpuno unakažena. Sve što je načinjeno na ovoj zgradi, bilo to provizorno ili ne, određeno fazama izgradnje ili bilo kojim drugim razlogom (za koji nema izgleda da bi mogao biti vjerodostojan) posljedica je potpunog gubitka orijentacije onoga tko je projektirao, izvodio i dozvolio da se to učini. Bez obzira na vrijednost zgrade, koju netko može čak i negirati, ona je ovdje, i kao dio jedne gradske cjeline ne smije biti prepuštena ovakvoj vivisekciji.

Osnovni je razlog restoran društvene prehrane, kome nije bilo dovoljno prizemlje susjedne zgrade (o kojoj će biti riječi) već je svoju potrebu za ulazom i “snack barom” potražio u ovoj zgradi. Dakle, sadržajno su povezana prizemlja dvaju različitih (čak i stilski) zgrada što i nije neka novost ili presedan, koji bi upozoravao na uzbunu. No za ovu svrhu nije bilo potrebno cijelo prizemlje zgrade, pa su projektanti (ili netko drugi) na najjednostavniji način presjekli gordijski čvor. Nešto više od pola prizemlja se adaptiralo, a ostalo je ostavljeno u svom prvobitnom izgledu. Normalno je da se na taj način dogodilo ono čega smo svjedoci. Obavezna kamena oplata došla je do polovice zgrade čineći tako jednu zaista neukusnu sliku sukoba raznorodnih materijala (žbuke i kamena) koje nitko nije ni pokušao približiti, a da bi slika bila potpunija ogromni pravokutni prozor (izlog) “snack bara” ustobočio se usred kamenom izglaçane plohe, ne vodeći nimalo računa o rasteru otvora na katovima, o tektonskim vezama prizemlja s katovima, o cjelovitosti zidnog plašta, o svemu onome o čemu treba voditi računa. Time smo na ovoj strani uočili drugu koncepciju, koja se može nazvati jedino koncepcijom negacije svih mogućih principa adaptiranja.

Trećoj je zgradi adaptacija potpuno eliminirala staro prizemlje ostvarujući treću koncepciju striktno i do kraja. Sama zgrada ima nešto naglašenije rubne rizalite, dosta je duga i na sredini ima portal koji je naglašen jedino segmentom luka iznad vijenca što dijeli prizemlje od prvog kata. Dva lokala simetrično postavljena s lijeve i desne strane portala nisu zadovoljila onu osnovnu potrebu svake zgrade – stabilnost i tektonsku čvrstoću. Prozračnost donje

zone odnosi, umjesto da sugerira sposobnost nošenja. Nosivi stupovi ne vode dovoljno računa o rasporedu masa gornjih katova tako da se i na taj način ne podcrtava strukturalna čvrstoća zidnog platna. Jaka nadstrešnica koja dijeli donju adaptiranu zonu od gornjih katova daje više neugodan osjećaj dijeljenja, nego vizualnog spajanja raznorodnih materijala i prostornih shvaćanja.

U drugim zgradama zapadne fronte, ruka adaptatora još nije intervenirala i bilo bi bolje da ne intervenira tako dugo dok se ne bude svakom objektu pristupilo s punom odgovornošću i bez neskromnih ekstravagantnih tendencija koje graniče s neukusom.

I tako smo u srcu Zagreba svjedoci jedne zabrinjavajuće činjenice, da smo na trgu, koji je u sebi krio mnoge potencijalne urbanističke, kako sadržajne tako i estetske vrijednosti, ostvarili jednu nehomogenu cjelinu, koju ne možemo prihvatiti kao uspješno riješenu. Ujedno dolazimo do zaključka, da je do nje došlo što se jednom kompleksnom problemu pristupilo parcijalno, bez detaljno razrađene metodologije i plana, te bez prethodno utvrđene i prihvaćene koncepcije, koja bi bila čitljiva i prisutna u svakom objektu, stvarajući jednu kvalitetnu novu situaciju u starom gradskom prostoru.

Čovjek i prostor, 151 (1965):6.

PUP-anje Gornjega grada u Zagrebu

Izložba radnih materijala za izradu Provedbenog urbanističkog plana (PUP) Kaptola i Gornjega grada, najstarijih i najvrednijih povijesnih urbanih cjelina grada Zagreba pobuđuje interes, bez obzira što je još preuranjeno govoriti o rezultatima, tj. o samom planu, jer materijal koji je izložen pokazuje da predradnje još nisu sazrele do te mjere da bi mogle poslužiti kao iscrpna i sveobuhvatna baza za izradu tog plana. Stoga ovaj osvrt na izložbu ukazuje kako unaprijediti rad na donošenju plana i temelji se na izloženom i kako metodologiju prilagoditi specifičnostima područja visoke spomeničke vrijednosti.

Nelogičan plakat i nepotpun prikaz

Prvi dojam, gledajući plakat izložbe koji iskorištava tlocrt područja obuhvaćenog planom, upozorava na nelogičnost dubokog izreza što dijeli produžetke Gornjega grada i Kaptola prema sjeveru; bolje rečeno Jurjevsku ulicu i Novu Ves gotovo do crkve sv. Ivana. Postavlja se pitanje, zašto baš tu prestaje područje plana, a ako za to postoje razlozi, zašto se tada moralo duboko područje produžetka Tkalčićeve i dijela Medvedgradske ulice između obronaka Gradeca i Kaptola izuzeti iz tog plana, tim više što je to kontaktno područje jedno od najdelikatnijih, iako samo po sebi nema toliku spomeničku vrijednost.

Sukladno tome, već nam prva tema izložbe “Slika prostora”, koji obuhvaćaju povijesno-prostorni razvitak Gradeca i Kaptola, njegove sadržaje i stanovništvo, pokazuje neke temeljne nedostatke. Iako je poznato, koje su relacije Gradeca i Kaptola prema Zagrebu i široj

regiji, ipak na izložbi nedostaju makar osnovni elementi tih veza i interakcija, da bi se ovaj prostor mogao što bolje shvatiti. Naime, u skicama reljefa i komunikacija kroz prošlost, od prvih početaka naselja pa do 16. st., dominira shematski prostoručni prikaz - djelomično netočan, iz kojeg nije vidljivo kako se promatrana prostorna struktura veže uz svoju okolicu. Nema Save ni podgrađa, nema veze s feudalnim posjedima, posebno Kaptola, koji su imali utjecaja na prostornu fizionomiju naselja. Drugo je pitanje, zašto je trebalo s ovim prikazima stati u 16. st., a ne ih produžiti do danas. Kasnije analitičke karte, od kojih se jedino ona prikaza vremena izgradnje može vezati uz ove shematske prikaze, nisu dovoljni pokazatelj, posebno pak u odnosu na kraj 18. i čitavo 19. st. kad dolazi do ekspanzije grada i kad sva građevinska i urbanistička djelatnost u okolnim zonama posebno djeluje na Gornji grad i Kaptol - rušenje bedema, kula i gradskih vrata i izgradnja svega što je uvjetovalo da naslijedimo prostornu situaciju ovakvu kakva je danas.

Rezimiramo li ova dva bitna nedostataka (isključujući onaj koji smeta praćenju, a taj je da se izložba čita s desna na lijevo umjesto obrnuto), moramo konstatirati da nas izloženi materijal dovoljno ne uvodi u prostor Gradeca i Kaptola i to s one povijesno-prostorne strane, koja je za PUP ove vrste jedna od najbitnijih.

Sve dalje analize koje daju prikaz reljefa i krovova, vremena izgradnje, odnos visine prvobitnih objekata i visina danas, te prvobitne namjene objekata i sadržaja prizemlja tako visoko vrijednog i zaštićenog područja, nisu se prilagodile specifičnostima jednog tako visoko vrijednog i zaštićenog područja. Sve se

one odnose prema ovom prostoru kao i prema svakom drugom, jedino je prikaz vremena izgradnje do neke mjere detaljniji i pokušava ući u specifičnosti. No, i on je jednostran, jer ne analizira slojevitost povijesnog razvitka, intervencija, dograđivanja i pregrađivanja i svega onoga što su ova naselja doživjela od 17. st. do danas. Ne vidi se slojevitost intervencija u postojeći građevinski fond.

Isto tako u analizi prvobitnih namjena objekata nije jasno do kada je trajala ta namjena i kako se povijesno mijenjala da bi došla do današnje.

Uz to, čini se da je zaobiđen jedan od bitnih elemenata za prostornu fizionomiju i Gradeca i Kaptola, a to je samostanska namjena. Samostani su u svim stoljećima činili bitne naglaske i pretpostavke za građevni razvitak grada. Oni su u nastanku Kaptola, a kasnije na prijelazu redova iz Kaptola u Gradec bili bitna oznaka urbane sredine i stoga podvođenje samostana u okvire sakralne namjene čini se da nije dopustivo, ne ulazeći u terminološku nepreciznost. Prema tome, razrada namjena trebala je biti nešto šira, specijalno pak onih namjena koje su pridonosile razvitku, širenju i funkcioniranju grada.

Nepotpune analize

Najveća pažnja posvećena je analizama namjena. Tako se posebno analiziraju zanatstvo, ugostiteljstvo i trgovina, sadržaji kulture i uprave, industrije, skladišta i servisa, zatim stanovništvo prema dobi, aktivnosti, školskoj obrazbi i veličini domaćinstva i napokon iskorištvost terena (bez obzira na nejasnoće).

Gledamo li unatrag, vidjet ćemo da su u prvoj temi izložbe potpuno izostale specifičnosti koje su potrebne na zaštićenom području. Nabrojimo tek one koje se odnose na namjenu. Nedostaje analiza adekvatnosti namjene, što znači do koje je mjere današnja namjena optimalna za funkcioniranje objekata i cjelina, i analiza podesnosti objekata i ambijenata za pojedine namjene. Te dvije analize trebale bi dati najčvršće elemente za planske pretpostavke.

Druga tema izložbe “Obezvrijeđivanje prostora” i to sadržajnog i građevinskog obezvrijeđivanja objekata i obezvrijeđivanja javnih površina ostala je tek na razini valorizacije i analize odnosa parkiranih automobila i zelenih površina, što je nedovoljno. Uz predočenu valorizaciju objekata, s kojom bi se trebalo posebno pozabaviti, jer kriteriji starosti izgleda da su bili jedini valorizacijski faktor, nedostaje valorizacija pogleda na cjeline, valorizacija izgleda i vizura unutar cjelina, perspektiva, pa čak i valorizacija prostornih detalja (sjetimo se izložbe “Ruho Gornjega grada” u Muzeju grada Zagreba), što upućuje da bi valorizacija trebala sezati od cjeline do detalja, da bi se tek tada mogao realno izvesti pregled onoga što vrijedi

na tom području. Unutar valorizacije, a niti ranije u prostornom pregledu nije izražena bitna prostorna, oblikovna i strukturalna razlika između Kaptola i Gradeca, proistekla iz povijesne uvjetovanosti usporednog razvitka grada Gradeca i feudalnog Kaptola i biskupije. Ta sadržajna i prostorna dvojnost trebala je biti jasno izražena u provedenim analizama da bi utjecala na planske pretpostavke i zaključke.

S druge pak strane, ne postoji ni analiza ugroženosti ambijenata i spomenika, jer samo slikovni materijal o pojedinim devastacijama i degradacijama nije dovoljan da prezentira problem u širini njegova prisustva i da istakne uzroke. Takva analiza bila bi vrlo dragocjena da usmjeri planiranu revitalizaciju prema otklanjanju uzroka degradacijskih procesa.

Treća tema izložbe “Problemi stanovanja” koja se bavi građevinskim stanjem objekata i standardom stanovanja, problematikom javnih površina i površina za parkiranje, neuređenim dvorištima, instalacijama i infrastrukturom, svela se uglavnom na tri pregledne karte. Analizira površinu stanovanja, vlasništvo (cca 50% u društvenom vlasništvu) i sanitarnu opremljenost. Dakle, ukoliko su autori izložbe

Opatička ulica, stanje

Opatička ulica, projekcija

isključili građevinsko stanje objekata iz analize degradacijskih procesa, što nije preporučljivo, a uključili ga u probleme stanovanja čime ga s nepravom ograničavamo, tada ćemo se iznenaditi da ga ni ovdje nema osim u natuknici. Na izložbi nedostaje analiza stanja građevinskog fonda u cjelini, pa stoga i analiza prioriteta intervencija. Bez obzira koliko će planske pretpostavke utjecati na dinamiku intervencija, analiza prioriteta dala bi elemente za glavne pravce akcije.

Osim toga, i tu već treba lučiti normalno i redovno održavanje zgrada i površina, od procesa kojima bi se trebao baviti ovaj plan - procesa revitalizacije i čuvanja i modificiranja zaštićene urbane fizionomije. Održavanje grada i javnih prostora ne bi trebalo biti predmetom urbanističkog plana. Plan treba govoriti o urbanim fizionomijama i sadržajima, o funkcioniranju u cjelini.

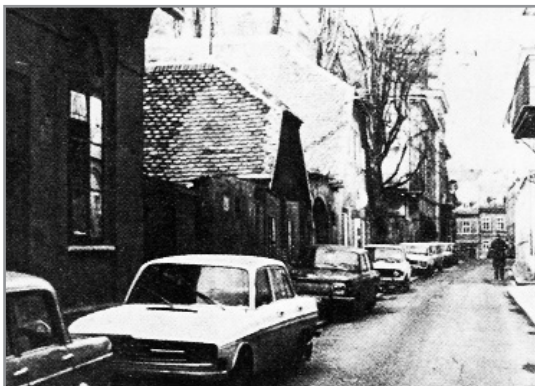
Kad dođemo do četvrte teme koja govori o planskim pretpostavkama, tada tek osjećamo da nedostaje osnovni element predradnji. Kao planske pretpostavke uzete su GUP Zagreba, PUP općine Centar, prijedlozi i zahtjevi mjesnih zajednica i problemi izraženi u sredstvima javnog

informiranja. Međutim, nedostaje pretpostavka koja proizlazi iz spomeničke valorizacije i potreba prezentacije. Što zahtijeva vrijednost ambijenta i objekata, što oni traže da bi se potencirale, zaštitile i pokazale njihove vrijednosti, gdje se i kako izražava vidljivo čuvanje u odnosu na čuvanje funkcijom. To je ozbiljan prigovor planskim pretpostavkama.

Dileme revitalizacije

Peta tema koja izlaže moguće pristupe revitalizaciji izaziva lažne dileme nastale na nepotpunim pretpostavkama. Ona se vjerojatno temelji na pretpostavkama pojednostavljenih problema što ih je iznosilo javno mišljenje. Postavljene dileme: grad-muzej, turistički grad, grad poslovnog prostora ili grad reprezentativnih objekata suviše su jednostrane i shematske. One mogu proisteći jedino ako nisu učinjene sve predradnje koje su potrebne da se uoče cjelovite vrijednosti i razlike objekata, cjelina i područja. Ovako su one isforsirane i netočno interpretirane, iako se ne može odreći da su bile prisutne u javnosti.

Možda su ovi odbačeni pristupi revitali-

Matoševa ulica, stanje

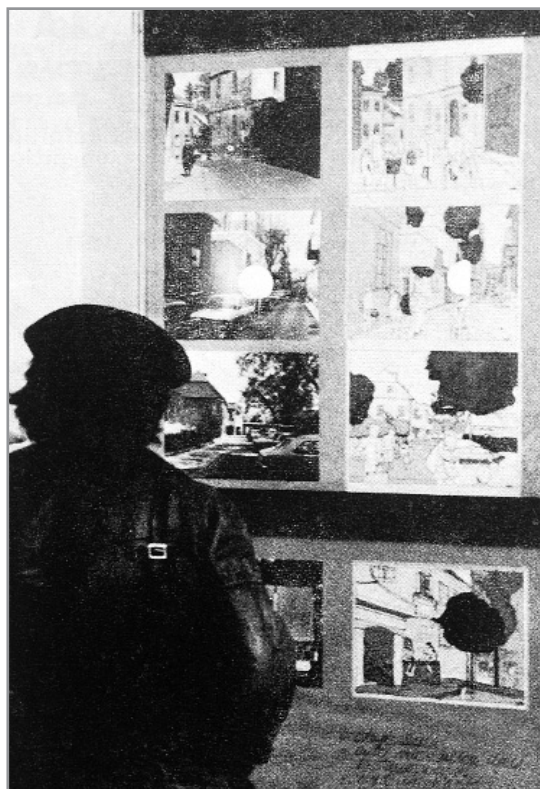
Matoševa ulica, projekcija

zaciji zamišljeni kao protuteža šestoj temi izložbe u kojoj je izložen predloženi planski pristup, kako bi se dala potrebna težina ovom potonjem. Međutim, on je neprecizno izražen. Predstavljen je podužim tekstom iz kojega se vidi da je cilj revitalizacije usvojen i da je pristup takav da se moguće intervencije usklađuju s prihvaćenim ciljevima. Ciljevi međutim nisu precizno određeni, iako su intencije ispravne da se revitalizacija ne može oslanjati isključivo na ekonomske činitelje i da traži šire interesno organiziranje. No to su samo metode, sredstva kojima dolazimo do revitalizacije. Revitalizacija, proces koji se precizira kad se kaže da ga treba ostvariti na razini potreba stanovništva, jer nema boljih čuvara od

stanovnika, ispravno je postavljena, ali je suviše apstraktno predočena. Možda je i definicija procesa revitalizacije prvenstveno kao procesa uklanjanja uzroka i posljedica degradacije suviše usko definirana. Jer, proces revitalizacije nije tek uklanjanje uzroka i posljedica, on je oživljavanje - vraćanje života; on je prostudirani elastični model koji će omogućiti vraćanje života gradu, pa će posredno isključivati degradaciju. Prema tome, revitalizacija je znatno širi društveni proces usmjeravanja politike na određena prostorna pitanja: usmjeravanje interesa prema onome na što nam analize ukazuju da je bilo defektno.

Na odlasku s izložbe prati nas vizualna poruka izražena tekstom i crtežom koja kaže da na tom području ostaje škola, odlazi automobil i ulica se daje djeci i stanovnicima, da uređujemo kaptolske vrtove povezujući ih s Ribnjakom, da stavljam klupe i uređujemo dvorišta, čuvamo i uređujemo zelenilo, objekte i pročelja i uređujemo gradski pod. Taj zaključni prijedlog ostaje nam jako mnogo dužan. Jer sve što tu piše, gotovo da i nije revitalizacija. To gotovo da ulazi u sferu projekta uređenja javnih površina. Održavanje pročelja zgrada i zelenih površina, postavljanje klupa i uređivanje dvorišta trebao bi biti proces koji prati novi život u staroj jezgri. Međutim, uključivanje u život i određivanje tog novog života u gradu, gdje se i u čemu on manifestira, kakvim namjenama, do koje mjere one kolidiraju s povijesnim i ostalim vrijednostima, kako se one povezuju s bliskim i neposredno vezanim Donjim gradom, kakve su relacije Kaptola i Gradeca međusobno, kakve su relacije sa sjevernim rekreativnim zonama; sve ono što bi praktički trebalo šire definirati ovaj proces,

Izložbeni postav

na izložbi nedostaje. Vjerojatno stoga što je to radni materijal, što je to radna izložba i u tom smislu ima izuzetnu vrijednost. Pa neka ovih nekoliko redaka bude doprinos da PUP ovih dviju najstarijih zagrebačkih područja bude što realniji i kvalitetniji u odnosu na ono u što zadiru i čime se bavi. Jer, vrijeme je da ga Zagreb donese, da ga donese na javan i svima dostupan način, što ova izložba inicira, a zatim da ga ostvari i da osigura da će se ostvariti prema zajednički dogovorenim i usvojenim planskim dokumentima.

Čovjek i prostor, 312 (1979):19-20.

Mirogoj u zagrebačkom prostoru

U povodu nedavno raspisanog arhitektonskog natječaja za izgradnju južnih arkada najvećeg i simbolički najznačajnijeg zagrebačkog groblja Mirogoj nameće se potreba analize položaja, uloge i značenja Mirogoja u zagrebačkom urbanom tkivu, a posebice onih pitanja koja su se otvorila proširivanjem područja što ga pokriva groblje, kao što je pitanje kontaktnih zona, povezivanja s krematorijem i grobljem urni ili pak pitanje simbolike pristupa groblju s jugoistočne strane. Možda će ova analiza ponoviti neka od pitanja koja su postavljena u urbanističkom planu za Mirogoj, usvojenom osamdesetih godina, ali nije na odmet neke stvari i ponoviti da bi se ocijenili prioriteta i odredio cjeloviti pristup ovom značajnom prostornom akcentu i sadržaju grada Zagreba, što nas zadivljuje kako svojim

Mirogoj, pogled na središnji dio arkada i crkvu Krista Kralja (H. Bollé, 1879.-1927.)

izgledom u panorami grada na brežuljcima Medvednice, tako i impozantnošću i ljepotom svoje arhitekture i prostorne strukture.

Mirogojske arkade, remek djelo Hermanna Bolléa, apsolutno su simetrično postavljene, s crkvom u sredini središnjeg malo uvučenog dvorišta iz kojega se kroz veličanstvene bočne prolazne trijemove koji spajaju crkvu s nizom arkada, ulazi u groblje. One odjeljuju impozantnim 'zidom' vanjski i unutarnji prostor groblja. Postupno se smanjuju idući prema jugu i sjeveru zadržavajući sve jednostavniji oblik odnosa zida i kupola koje s vanjske strane ritmički naglašavaju liniju gologa zida obrasla biljkama penjačicama. Tako je Hermann Bollé ogradio groblje od njegove okoline spuštajući se sljemenom brežuljka od sjevera prema jugu, puštajući da se groblje, koje je tamo preneseno nešto ranije, blago spušta prema istoku, dajući arkadama koje su se otvorile s unutarnje strane groblja još snažniji monumentalni dojam. Arkade su se provukle i sa sjeverne strane groblja zatvarajući tako historističku strukturu aleja i staza kojima je premrežen ovaj grad mrtvih. Ispred ulaza u groblje postavljena su dva kamena obeliska prenesena s kazališnog trga naglašavajući središnju os pristupa. Sa sjeverne su strane, izvan grobljanskog kompleksa, ostale zgrade mrtvačnice i nešto dalje uprave groblja. Središnji pristup ostao je nedovršen, a potpuno izmijenjen izgradnjom tramvajske pruge, koja je čineći široki krug uz livadu, južnije od glavnog ulaza u groblje, poremetila ovu simetriju pristupa i usmjerila ljude da s tramvajske (ili danas autobusne) postaje bočno prilaze ulazu, ne doživljavajući veličanstvenost Bolléove simetrije. Cesta koja je pratila tramvajsku prugu kasnije je moderni-

zirana, tako da je posljednje prometno rješenje izoliralo južni obelisk, stavivši ga na prometni otok, oko koga se vrte vozila, još više remeteći onu prostornu sliku koju je zamislio Bollé. Okrugli središnji prostor, unutar zelenila a točno u osi ulaza, zauzele su drvene barake prodavača cvijeća i svijeća, tako da ne postoji ni teorijska mogućnost da se ulazu u Mirogoj približavate tako da doživite svu njegovu monumentalnost. Čak kad se u sprovednoj pogrebnoj povorci približavate od mrtvačnice prema ulazu u groblje, pristupate mu bočno, sa strane. Obelisci koji su premješteni s kazališnog trga utopili su se u zelenilo i promet ne ispunjavajući svoju temeljnu prostornu zadaću naglašavanja središnje osi pristupa ulazu u groblje. Rekao bih da je to prvi, i u ovom trenutku najvažniji urbanistički problem Mirogoja, koji bi trebalo adekvatno riješiti da se do kraja ostvari Bolléova zamisao i da se u potpunosti naglasi i doživi veličanstvenost pristupa. Taj simetrični centralni doživljaj crkve danas je nažalost moguć tek sa stražnje strane, kad se glavnom grobnom alejom od križa, s istoka približavamo Bolléovu remek-djelu.

Drugi urbanistički problem Mirogoja leži u kontaktnim zonama uz bivšu Grobnu cestu (danas Aleju H. Bolléa), gdje s jedne strane arkade svojim vanjskim zidom obilježavaju arhitekturu groblja, a s druge strane neugledne barake i privremena zdanja klesarskih i sličnih radionica ukazuju na naličje kontaktnog prostora. Jedna od posljednjih intervencija na pristupnoj Mirogojskoj cesti, koja nije u direktnom kontaktu s arkadama, ali umanjuje dojam arkada kad im se pristupa u uzlaznoj putanji, jeste novo projektirana i izvedena zgrada koja objedinjuje takve sekundarne sadržaje ukazujući svojim volume-

nom kako ne bi trebalo raditi. Čitav taj potez jugozapadno od Mirogoja valjalo bi urbanistički riješiti tako da u prvom planu bude poštivanje kvalitete mirogojske arhitekture, da se riješi problem parkirališta za one koji dolaze na groblje automobilima i da se predvidi takva koncentracija klesarskih i drugih priručnih radionica, koje groblje treba, koja neće degradirati osnovne kvalitete mirogojske arhitekture, već će se s njom skladno nadopunjavati.

Treći urbanistički problem nalazi se u djelotvornom i skladnom povezivanju novih dijelova Mirogoja koji su se razvili prema sjeveru i prema istoku sa starom cjelinom. Sjeverna je ekstenzija znatno ranija i ona je dobila oblikovanje čija je dominantna cesta koja blagim zavojima vodi prema telekomunikacijskom tornju i tamo prestaje. Pristup tom dijelu groblja, izvan arkada, simbolički označava spomen grobnica palima u Drugom ratu uz koju i iza koje se pristupa valovitoj brežuljkastoj strukturi tog dijela Mirogoja. Iza brežuljka, u idućoj dolini, smjestio se krematorij sa skladno uronjenom arhitekturom u mirogojski krajolik i gajem urni ispred sebe, koji se širi prema jugu i istoku. Kolni je pristup krematoriju cestom za Remete, koja sa zapada obilazi ovaj novi dio groblja. On korektno rješava oblikovanje i sadržaje pristupa ovom novom grobnom sadržaju. Nad njim se ustobochio telekomunikacijski toranj, koji je rezultat neke ranije urbanističke koncepcije, ali mu vizualno ne smeta. Pješačka veza između mirogojskih arkada, preko novog sjevernog dijela groblja do krematorija i gaja urni moguća je ali je potpuno neugledna i neprimjerena povezivanju ovih dvaju sadržaja. Dva jaka naglaska, arkade i krematorij, zahtijevali bi vrlo jasno

određenu i primjereno oblikovanu pješačku vezu, koja bi imala polazište i cilj, kojom bi se naglasilo da se povezuju dva sadržajna i oblikovna punkta izuzetnih prostornih kvaliteta, jedan istaknut i dominantan i u slici grada, a drugi diskretan i skriven u dolini urni. Time bi se sjeverna mirogojska ekstenzija logički povezala s krematorijem i zatvorila svoj sadržaj prema sjeveru vizualnim otkrićem doline urni i izuzetno kvalitetne arhitekture krematorija. Ona bi time dobila logičnu urbanističku i hortikulturnu doradu, a uspostavila bi živo kretanje između dva važna mirogojska punkta.

Posljednji je veliki mirogojski urbanistički problem u definiranju novootvorenog pristupa groblju s jugoistočne strane, od Laščine i Jordanovca. Taj je ulaz otvoren da bi se olakšao pristup najnovijoj mirogojskoj ekstenziji koja se pružila prema istoku. Ostvaren je mali pretprostor pred ulazom, gdje su se smjestile barake i provizorne prodavaonice cvijeća i svijeća. Tamo je i autobusna postaja s parkiralištem po okolnim ulicama i travi. S unutarne je strane groblja diskretno proširenje i malo naglašen ulaz. Potreba je iznudila ulaz. On je oblikovan utilitarno provizorno i traži rješenje. Bilo bi logično da se ovdje otvori planirani i projektirani ulaz, koji bi svojom arhitekturom i mikroubanističkim rješenjem bio u relacijama prema mirogojskoj arhitekturi. Trebalo bi pokušati naći suvremeno arhitektonsko rješenje koje bi bilo kadro ostvariti svu onu simboliku u oblikovanju i potrebitu monumentalnost koju traži grobni sadržaj, a da se ne zadrži na jeftinom ponavljanju ranijih povijesnih oblika mirogojske arhitekture. Istovremeno bi trebalo pokušati ostvariti naglašeniji i primjereno oblikovani spoj središnje

mirogojske aleje prema istoku, koja uz križ vodi prema spomeniku i tog novog ulaza na istočnoj ekstenziji, kako bi se uspostavio pravi prostorni odnos između najstarijeg, povijesnog dijela groblja i dodanih mu dijelova.

Ne znam, jer nisam vidio natječajne materijale za južne mirogojske arkade, hoće li se tim natječajem rješavati i pitanje novog jugoistočnog ulaza u groblje ili pak samo dio zida, kojim će se staro mirogojsko groblje obrubiti s juga, zatvarajući započeti krug. Ne dovodim u pitanje pravo grada Zagreba da na Mirogoju rješava one segmente koji mu se čine najvažnijima. No, zalažem se za cjeloviti pristup ovom groblju kao dijelu gradskog prostora u kojem bi valjalo ideju koja je započeta krajem devetnaestog stoljeća, genijalno oblikovana Bolléovom historističkom arhitekturom s prijelaza stoljeća, nadopunjena isto tako prvoklasnom arhitekturom krematorija Hržića, Krznarića i Mancea, postupno oblikovati kao cjelinu, a ne samo kao zbroj vrijednih elemenata. Mirogoj treba sagledavati kao živi prostorni organizam kojemu treba kvalitetnim novim rješenjima, uređenjem okolice i pristupa, kao i dovršavanjem nedovršenih starih ideja omogućiti da i dalje živi kao izuzetna i primjereno oblikovana i organizirana prostorna cjelina nesumnjive gradske i rekao bih nacionalne memorije. Ovaj vrijedni prostor to zaslužuje.

Opustošeni gradski boravci

Dva nedavno raspisana natječaja za uređenje zagrebačkih trgova Britanskog ili popularno “Iličkog placa” i Kvaternikovog trga (“Međašnjeg placa”), kojih je izložba natječajnih radova zatvorena u veljači ove godine, pokazuju neke zajedničke odlike. Ponajprije je to neodazivanje na natječaj najpoznatijih hrvatskih arhitekata; potom značajno nesnalaženje u pristupu uređenju trgova koji u sebi imaju iskazanu kulturno-povijesnu vrijednost i rekao bih značajna ‘frustriranost’ sudionika zbivanjima i reakcijama na uređenje Cvjetnog trga. Iako su u oba natječaja podijeljene sve tri nagrade i po dva otkupa, ipak bih se usudio reći da natječaji nisu uspjeli u onome što je najbitnije, u prepoznavanju i poticanju onih vrijednosti koje bismo mogli nazvati ‘duhom mjesta’ ili kako su ga zvali naši stari na srednjeeuropskom latinskom ‘genius loci’. Nastavak je to, iako na nešto višoj razini postignutog i s manje prigovora, potpunih neuspjeha natječaja za Kaptolski trg i jugoistočni ugao Gradeca.

U čemu vidim temeljni problem? U nedovoljno ozbiljnoj analitici postojećih prostora trga i sukladno tome u nedovoljno jasnoj orijentiranosti prema budućem karakteru trga. Britanski je trg klasični primjer organski nastalog trga, koji je nastao na stjecištima puteva sa sjevera, doimajući se poput spremnika za kaptiranje vode (ne u oblikovnom smislu), da bi je tada regulirano kanalizirao u sustav Donjega grada. Kvaternikov trg je pak organizirani trg-tržnica izgrađen kao cezura na dugom putu od Kaptola prema Maksimiru, oblikovan prema postulatima art-deco urbanizma, koji u karakteru ima nešto od atmosfere pariških trgova. Takvim je prostorima trebalo pristupiti suzdržano, bez velike

geste, ali uz jasnu naznaku koncepta prema kojemu se oblikovanje kreće.

Prvonagrađeni rad za Britanski trg J. Horvata, T. Jukića, A. Suljić i K. Šmita više se urbanistički bavi okolinom nego trgovom: prodor prema Rokovu perivoju, prolaz od Pantovčaka na Ilicu, kasniji prodor u blok prema jugu. Ruši najstariju zgradu na trgu, jedini autentični trag tog sjemena iz kojega je niknuo trg. Muči se s prometom, kako bi sve prometne tokove sveo na mjeru uporabivosti. Ne bavi se puno urbanom opremom, a rasvjetu pribija na pročelja kuća. Ima to svojega šarma. Zato je i dobio prvu nagradu. Ali to je daleko od onoga što zovemo karakterom trga.

Prvonagrađeni rad za Kvaternikov trg M. Genga više je nego bezličan. Nema očekivanog odnosa prema dijagonali Šubićeve ulice i novoj tržnici koja će se dogoditi jugozapadno od trga. Garaža pod trgovom uvjetovala je preoblikovanje južnog pročelja jedinog soliternog objekta na južnoj fronti trga, zgrade negdašnjeg Gradskog kupališta, unoseći jaki prometni pritisak na organsku vezu trga s jugom. Trg se orijentira u pravcu zapad-istok, ostavljajući svoju dobru trećinu istočne strane za protočni promet s juga prema sjeveru. Trg je u prugama strukturirana ploha, s nizom kioska na sjeveru i monumentom u sredini prema istoku. Prazna ploha i ništa više.

Na kraju tek jedna mala reminiscencija. Zagreb je znao načiniti trgov-parkove duž cijele Zelene potkove, pa Svačićev i Krešimirov trg. Zagreb je uspio sačuvati svoje srednjovjekovne trgov-parkove, iako ga je Kaptol dijelom upropastio rušenjem kaptolske vijećnice, kaptolskog zida i Bakačeve kule pred katedralom.

Osim Jelačićeva trga, koji je u mnogim mijenama rastao u trg s najjačim simboličkim nabojem u gradu, jedino je još Cvjetni trg imao tipični urbani karakter. Ilički plac i Kvatrić bili su trgov-tržnice. Izuzmemo li još trg s Meštrovićevim paviljonom u kojem je dominantna središnja arhitektura, Zagreb i nema urbanih trgova. Nemamo te tradicije, pa slijedom toga nemamo ni kreativnosti da bismo trgov-tržnice pretvorili u urbane trgov-parkove za ljude. Nije mi jasno gdje se izgubila ta kreativna crta koja bi malom gestom pretvorila tržnicu u trg na koji bismo voljeli doći, koja bi se bavila sadržajem i naglascima trga, prepoznatljivošću i stvaranjem uvjeta da se rodi šarm, koji će tada privlačiti ljude da trg postane okupljalištem, a ne projektiranom prazninom. Netko je jednom rekao da je trg dnevni boravak grada. Nemojmo to zaboraviti.

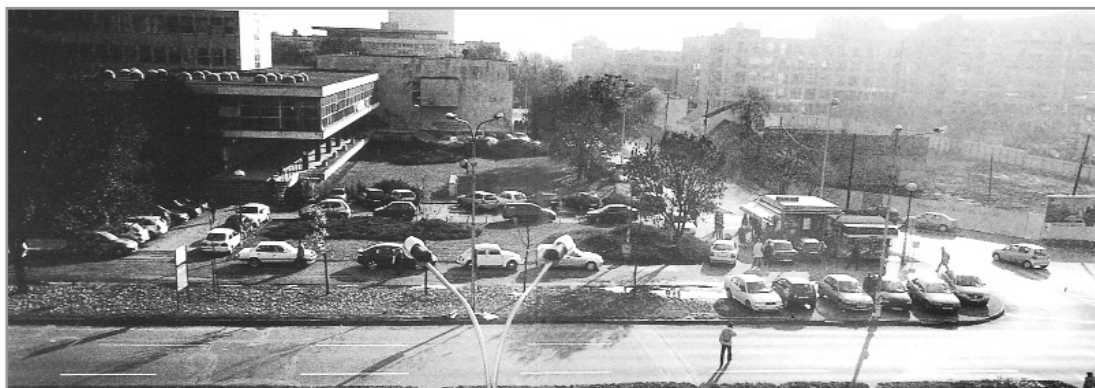

Vijenac, VI /112:20 (23. 4. 1998.)

O sudbini jedne ulice nanovo

Kad sam prije četrdeset godina u “Čovjeku i prostoru” (br. 118, str. 1, 3, 9) objavio tekst “Sudbina jedne ulice”, u kojem sam analizirao nastajanje tadašnje Ul. Đ. Salaja, današnje Ul. Ivana Lučića, nisam mogao ni slutiti da će njezini problemi danas biti ozbiljniji od onih koji su bili nazočni tada, kad je ulica trasirana i kad je izvedena gotovo čitava njezina istočna strana. Bilo je za očekivati da će ta ulica u proteklih četrdeset godina dobiti svoje puno prometno značenje, zaokružiti svoju fizionomiju i sa zapadne strane i postati dijelom zagrebačke urbane strukture druge polovice 20. st. Očekivanja su očito bila suviše optimistična. Grad i njegov odnos prema razvitku urbanog prostora između Vukovarske i Slavonske avenije mijenjali su se u nekoliko navrata, ali bez čvrste identifikacije promjena, tako da je od koncepta *aleje nauka*, kako sam je nazvao u tom tekstu, ostalo tek ono što je bilo izgrađeno ranih šezdesetih godina. U urbanistički se koncept stroge ortogonalne simetrije 80-ih godina umiješao koncept modernizacije Vrbika, što je rezultiralo neprimjerenom gustoćom izgradnje temeljenoj na zatečenom modelu razdiobe prostora s krivudavim uličicama i malim parcelama

Lučićeva ulica, pogled sa sjevera od Vukovarske ulice

međuratnog Trnja. U koncept produžene Zelene potkove prema jugu umiješala su se rješenja koja taj koncept potiru. Veza negdašnje aleje znanosti s novom Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom kao reprezentativni urbani potez polako postaje neizvedivom utopijom, da bi se u posljednje vrijeme dovelo u pitanje i jedino što je još bilo preostalo od uloge ove ulice i poteza što ga je slijedila u velegradskim zagrebačkim koncepcijama, a to je neizgrađeni rezervirani prostor koji je trebao preuzeti ulogu nove osovine u pravcu sjever-jug.

Koja je sudbina ove ulice, razmatramo li je nanovo, četrdeset godina nakon što je njezina urbana koncepcija bila zacrtana i dobrim dijelom izvedena veoma dobrim djelima tadašnjih zagrebačkih arhitekata? Je li njezina sudbina da ostane zaboravljeni, nikada dovršeni prodor na jug, u koji će se unositi drugorazredna konfekcijska arhitektura poput one koju reprezentira nedavno podignuta zgrada Britanskog veleposlanstva na zapadnoj strani ulice? Treba li ona biti prometno slijepo crijevo u kojem će se rješavati nedovoljno promišljeni parkirališni problemi visokih učilišta i drugih sličnih sadržaja, pa će se od zelenih površina stvarati sive asfaltirane plohe s obilježenim parkirnim mjestima? Treba li se njezina potencijalna veza s Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom (NSB), na čijem je početku stajao spomenik Silviju Strahimiru Kranjčeviću u zelenilu parka, pretvoriti u neprotočnu sivu mrlju, gdje će spomenik biti glavna prepreka protoku automobila? Je li negdašnju zgradu energetske infrastrukture Visoke tehničke škole trebalo pretvoriti u prostor Muzičke akademije, pri čemu je prigradnja

s južne strane zbog potreba invalida u potpunosti onemogućila bilo kakvu suvislu vezu prostora Ul. Ivana Lučića sa zgradom NSB-a? Dodamo li podatak da je prigodom nedavnog raspisivanja natječaja za župski centar sv. Terezije u Miramarskoj ulici, uvjetovana orijentacija crkve prema sjeverozapadu kako bi naglasila buduću vezu Ul. Ivana Lučića s NSB-om, tada nije jasno zašto se urbanistički koncepti tako brzo mijenjaju.

Moglo bi se tako nizati bezbroj pitanja koja indirektno ukazuju da urbanistički koncept tog dijela Zagreba, s prvotno zamišljenom osovinom Ul. Đ. Salaja u smjeru sjever-jug, nikada nije dobio konceptualni prioritet. Možete li zamisliti enormni promet koji danomice prolazi uličicama Vrbika da bi iskoristio moguću i toliko nužno potrebnu vezu sjever-jug na tome mjestu, umjesto da se izgradnjom nepunih 100 metara duljine ceste dovrši prije četrdeset godina započeto pružanje transverzale Ul. I. Lučića od Vukovarske do Slavonske avenije? Ima li neka skrivena averzija gradskih otaca ili urbanističkih službi prema uspostavljanju prometne veze sjever-jug negdje na sredini između Savske ceste i Ul. Hrvatske bratske zajednice? Ako nema, zašto se sustavno omalovažava urbanistički potencijal ove ulice čija se sudbina mijenja iz desetljeća u desetljeće da bi joj se danas pisala budućnost koja će izgradnjom poslovnog kompleksa uz Vukovarsku ul. zauvijek onemogućiti gotovo pola stoljeća nazočnu ispravnu ideju produženja zapadnog kraka Zelene potkove prema jugu.

U nizu pitanja otkriva se jedna začudna logika. Ta se ulica od početka urbanistički odupirala tretmanu ulice drugog reda, a čitavo je vri-

jeme tako tretirana. Ona je, nakon što joj je 60-ih godina izgradnjom istočne strane kvalitetnim reprezentativnim zgradama B. Tuška, M. Haberlea, K. Ostrogovića, R. Nikšića i N. Kučana određena blistava budućnost u dijelu grada između željezničke pruge i Save, postupno počela gubiti dignitet. Kasnije su Boris Duplančić svojom stambenom zgradom na južnom, a Njemačko veleposlanstvo s Goethe institutom na sjevernom rubu zapadne strane ulice pokušali nastaviti kvalitativni trend njezina oblikovanja, no bez uspjeha koji bi bio dostojan pandan istočnoj strani. Iako znatno tvrđim oblikovanjem Njemačko je veleposlanstvo riješilo mogući ugao budućeg spoja ove ulice s Vukovarskom ulicom u duhu prostornog modela što ga je ranije postavilo negdašnje Radničko sveučilište "Moša Pijade" na drugom uglu ulice. Čak je i kasnije izgrađena zgrada INGRE prema ideji Marijana Hrzića poštivala kvalitetu i dimenziju ulice. Duga, uzdužna zgrada u sredini zapadne strane ulice, gdje je bio smješten Crveni križ, iako je bila najranije izgrađena na toj strani, nije bila na visini zadatka, ali je prostorno nastavljala usvojeni urbanistički koncept. Jedino je zgrada Britanskog veleposlanstva zalutala u ovaj

koncept, okrenuvši bok ulici a lice zgradi INGRE, ne poštujući pretpostavljene parametre ulice. No, sveukupni doživljaj ulice nije se bitno promijenio. Njezina je arhitektura i dalje bila u funkciji ranije zacrtanog urbanističkog modela.

Temeljni se nedostaci međutim očituju u njezinu prometnom tretmanu. Uska prometna traka koja je izgrađena 60-ih godina tek je neznatno proširena, ali neprimjerenim parkirnim mjestima. Parkovno neprimjereno iskorišteni zeleni pojas koji zauzima čitavu zapadnu stranu prostornog poteza i neadekvatan spoj na Slavonsku aveniju kroz Vrbike pokazuju da ostvarena prometna koncepcija i šira urbana matrica nisu ovu ulicu prihvatile kao primjerenu vezu sjevera i juga na tome mjestu. Kao odgovor na taj prometni defekt javlja se i posljednji, vrlo svježi urbanistički pokušaj da se velikim poslovnim kompleksom uz Vukovarsku ulicu zatvori mogući široki prodor sjever-jug i da sve ostane na razini lokalnog prometa. Što se time urbanistički negiraju već ostvarene ugaone pozicije Njemačkog veleposlanstva i Otvorenog učilišta, koje su otvarale vrata prema jugu, dovodi do zaključka da se taj značajni prodor sjever-jug namjerava urbanistički potpuno devalvirati.

Lučićeva ulica 3, Visoka tehnička škola (danas Fakultet strojarstva i brodogradnje, Marijan Haberle, 1962.), južno pročelje s djelomično izmijenjenom stolarijom prozora

Lučićeva ulica 4, zgrada INGRA-e (Marijan Hrzić, 1995.) i Britanskog veleposlanstva

Drugim riječima da aktualna situacija vodi sudbinu Ul. I. Lučića prema zadržavanju na lokalnoj razini, bez šireg značenja za urbanizam grada

Treba reći i da je odnos službi koje brinu za kvalitetnu zagrebačku arhitekturu neprimjeren u odnosu na najraniju arhitekturu istočnog dijela ulice. Korektno povišenje mase Filozofskog fakulteta za jedan kat nije slijedila logična koncepcija prilagođavanja čitavog fakultetskog kompleksa tom novom gabaritu. Promjena prozorske stolarije na Haberleovoj arhitekturi Visoke tehničke škole obezvrijedila je njezinu površinsku strukturu i uklonila dio rukopisa jednog od najznačajnijih zagrebačkih arhitekata. Dogradnje i adaptacije na zgradi Otvorenog učilišta smanjile su izvorne kvalitete arhitekture. Degradacija se očituje u svakom detalju. Vrijednosti 60-ih godina 20. stoljeća očito nisu prepoznate kao vrijednosti u strukturi grada koje bi valjalo čuvati.

I tako Ul. Ivana Lučića nosi svoju sudbinu u nikad dovršenoj prostornoj i urbanističkoj koncepciji, u neskladu između svoje arhitekture i njezinog urbanog značenja, u nepoštivanju i nedovoljnom očuvanju dosegnutih razina vrijednosti, u prostornom neskladu između

potencijalnih mogućnosti i ostvarenih situacija koje su nastajale i nastaju u nedovoljnom promišljanju cjeline i u stalnom rješavanju pojedinačnih ambicija, potreba i želja. Na slučaju ove ulice vidi se nedostatak globalnog urbanog promišljanja zagrebačkog prostora. Socijalistički početak koji je hrabro probio moguću vezu sjevera i juga na tada još neizgrađenim prostorima negdašnjeg trkališta Miramare i osigurao joj vrhunsku arhitekturu, nažalost nije imao snage dovršiti započeto. Nakon četrdeset godina put jedne ulice nije završen niti jednoznačno određen. U tome je i negativna posebnost zagrebačkog urbanizma na prostorima između pruge i Save. Ova je ulica tek jedan od mnogih pokušaja koji nije završio rezultatom prema kojemu je krenuo. Zašto je tako, to bi bila duga priča kojoj čak ni promjena socijalističkog u novokapitalistički način odnosa prema prostoru ne bi dala prihvatljivo obrazloženje. Korijeni su negdje drugdje, možda u ruralnom mentalitetu gradskih otaca. Možda će to netko analizirati u budućnosti, a ova analiza s četrdeset godina razmaka neka mu bude od pomoći.

15 dana, 6 (2003): 6-9.

Lučićeva ulica, potez između Filozofskog fakulteta i negdašnje Visoke tehničke škole sa spomenikom S. S. Kranjčeviću, u pozadini kotlovnica preuređena za potrebe Muzičke akademije (2004.)

Sveučilišna aleja danas

U posljednje vrijeme izgradnja prostora uz južnu stranu Ul. grada Vukovara, na mjestu između Njemačkog veleposlanstva i Goethe instituta s jedne strane i Otvorenog učilišta (nekoć Radničkog sveučilišta) s druge strane, izaziva brojne rasprave, fizičke obračune i stručne nedoumice. Namjeravana izgradnja nebodera (investitori Mamić i Kordić) dobila je prolaznu ocjenu na Gradskom poglavarstvu i Skupštini grada Zagreba (sudeći po novinskim izvješćima), iako je provedena javna rasprava 4. studenog 2003. pokazala izrazito negativan odnos svih sudionika javne rasprave prema spomenutoj izgradnji.

Kao jedan od sudionika te rasprave mislim da bi za strukovnu javnost mogla biti zanimljiva sudbina mojih primjedbi, koje objavljujem u cijelosti, kao i odgovor Gradskog zavoda za planiranje razvoja grada i zaštitu okoliša. Srž problema je u tome da ja raspravljam o tom dijelu grada i o odnosu prema dosadašnjem očuvanom (znači neizgrađenom) gradskom prostoru na potezu produžene Runjaninove ulice, u svjetlu svih dosadašnjih prostornih planova tog područja, a urbanisti i planeri grada oblače parcelu, koju su kupili navedeni investitori, u plašt koji nazivaju “detaljnim urbanističkim planom” i ne tiče ih se ništa što je izvan zone navedenog plana (čitaj parcele).

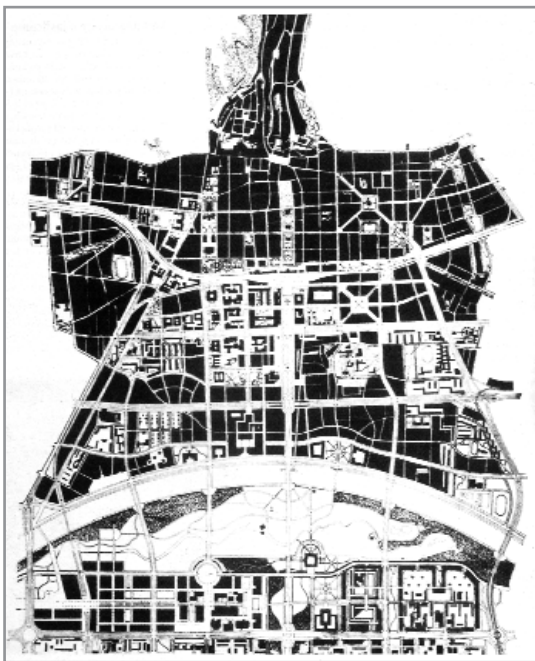
Prije nego citiram pismenu korespondenciju između mene i citiranog Zavoda, naveo bih tek neke od činjenica. Prema katalogu izložbe “Trnje - prostorni plan i stvarnost”, koja je 1989. g. održana u Radničkom sveučilištu Moša Pijade, a čiji su autori Radovan Delalle i Niko Gamulin, oba istaknuti arhitekti

i urbani planeri, svi regulatorni i urbanistički planovi, od 1949. do 1989. g., vide taj prostor kao svojevrsni nastavak zapadne strane tzv. Zelene potkove i kao jednu od poveznica sjever-jug u širokom potezu koji nije samo ulica (čitaj prometnica), već gradski potez šireg značenja. To su planovi iz 1949., 1956., 1965., 1971., 1973., 1981., 1982., 1986. i 1988. g. U većoj ili manjoj mjeri taj potez ima središnju gradsku dimenziju. Zanimljivo je da je jedan od autora nagrađenog projekta produžene tzv. Zelene potkove, koji je 1982. g. izazvao nepodijeljene pohvale, uz to i nagradu 17. Zagrebačkog salona, ujedno i projektant nebodera na spomenutoj parceli. Na taj način u skladu s navodnim odredbama sada usvojenog Generalnog urbanističkog plana (GUP-a), prostor koji je od 1945. do danas bio očuvan zbog provlačenja važnog gradskog poteza, ispunjava

neboderima, čime dokida vlastitu projektantsku ideju i dovodi u pitanje očuvanje kvalitete postignutog urbaniteta Ulice grada Vukovara.

Moj se glavni prigovor odnosi na nepostojanje grada u takvom GUP-u, posebice ako će se grad oblikovati rješenjima putem detaljnih planova, čiji će se obuhvat određivati sukladno interesima pojedinog investitora. Takav urbanizam pretvara Zagreb iz dosadašnjeg srednjoeuropskoga grada, s kvalitetnim urbanističkim i arhitektonskim rješenjima iz vremena socijalizma, u grad koji će sve više sličiti aktualnim južnoameričkim ili pak afričkim gradovima (što je nedavno u 'Vjesniku' vrlo slikovito opisao B. Doklestić, arhitekt i urbanist iz istog Zavoda koji je provodio javnu raspravu) gdje su parcela, vlasništvo i urbanometrijski elementi (broj vozila, garažnih mjesta, kvadratnih metara brutto razvijene površine i stupnja izgrađenosti, protočnosti ulica i sl.) jedini kriterij, dok grada više nema.

Ne bih želio tome dodavati bilo kakvu političku konotaciju, no nije nevažno ustanoviti neke nedvojbene povijesne datosti. Urbanitet Donjega grada postigli smo u vrijeme tuđinske austro-ugarske vlasti, urbanu morfologiju istočnih dijelova grada u vrijeme mrske Kraljevine Jugoslavije, a novih dijelova južno od pruge i Save u jugoslavenskoj socijalističko-komunističkoj državi. Pretežni je dio postignutog urbaniteta takav da se njime možemo ponositi. Nije li čudno, da sada, kad imamo vlastitu državu, nismo u stanju domisliti grad, već ga pretvaramo u 'strukture obrazaca' s kojima ni selo ne bi bilo baš zadovoljno, a kamoli glavni grad nove neovisne države. Jesmo li se promijenili ili su nam raniji uvjeti bili povoljniji za smisleni razvitak?

Nagrađena urbanistička studija središnjeg zagrebačkog prostora (Marijan Hržić, Zvonimir Krznarić, Davor Mance, Velimir Neidhardt, 1981.)

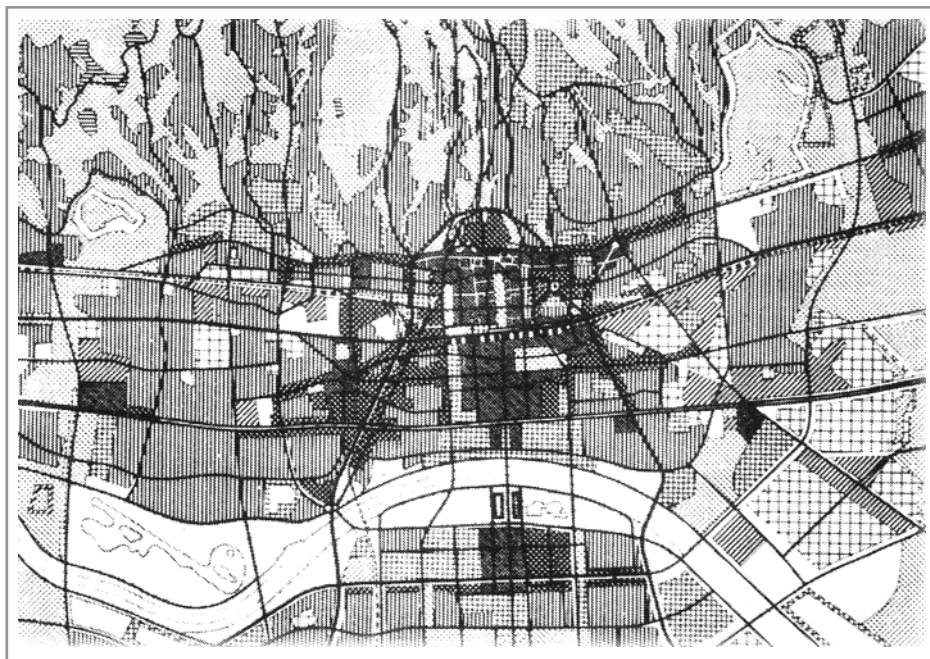
Krenimo sad na dokumentiranje dijela javne rasprave. Dana 12. 11. 2003. uputio sam pismo Gradskom zavodu za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, Ul. Republike Austrije 18 u Zagrebu, s naznakom predmeta: Primjedba na Prijedlog odluke o donošenju Detaljnog plana uređenja Vrbik - uz Ul. I. Lučića (Sveučilišna aleja). Tekst pisma glasi:

“Ova je primjedba srž moje rasprave na javnoj tribini održanoj 4. studenog 2003. u zajednici Staro Trnje, Trnjanska 138.

Iz tamo izložene dokumentacije i izlaganja predstavnika Vašeg zavoda i Urbanističkog zavoda Zagreba nije vidljivo zašto se obuhvat plana određuje samo u okviru interesnog područja investitora (Mamić i Kordić). Ul. I. Lučića koja se nalazi u naslovu plana uopće se ne obrađuje, osim što je bio izložen jedan stariji plan za regulaciju prometa u toj

ulici. Nisu jasni odnosi predloženog detaljnog plana s Generalnim urbanističkim planom Zagreba u oblikovnom i prostornom smislu, kao niti prema bilo kojem drugom planu niže razine od onoga GUP-a. Drugim riječima nije vidljiva strukturna ovisnost ovog detaljnog plana o temeljnim odrednicama oblikovanja gradskog prostora u cjelini, a posebice u odnosu na Ul. grada Vukovara i na očuvani prodor sjever-jug u produženju zapadnog kraka “zele- ne potkove”. Isto tako nije vidljiv odnos ovog plana prema Ul. I. Lučića i njezinoj povezanosti s južnim dijelom grada do Save.

Predloženi detaljni plan dakle nema parametara po kojima bi se moglo zaključiti da se uklapa u koncept razvoja grada, a posebice spomenutih njegovih dijelova. Nije jasna njegova uloga u očuvanju do sada očuvanih urbanih prodora na liniji sjever-jug, kao ni veza s

Zagreb, Generalni urbanistički plan (detalj), 1971.

potencijalnom prometnom regulacijom koja treba pratiti ovaj dio grada.

Mislim da je pogreška ovakvim građevinama, kakve se prikazuju u detaljnom planu, zatvarati i prekidati očuvane urbane prodore u pravcu sjever-jug i mijenjati karakter Ul. grada Vukovara koja zaslužuje da se zaštiti kao kulturno dobro.

Izgrađenost prostora i bruto razvijene površine (BRP) nadilaze objektivne mogućnosti prostora i ne pridonose zaokruživanju koncepta sveučilišne aleje, barem onako kako je njezino oblikovanje započeto još 1960. g. Sve do sada izgrađene građevine na potezu od željezničke pruge do Slavonske avenije (u Ul. I. Lučića i njenom produženju prema sjeveru), bez obzira na njihovu kvalitetu, poštivale su istočnu i zapadnu građevnu liniju koja je obrubljivala zamišljeni gradski prodor sjever-jug i osiguravala njegovu urbanu važnost. Razlozi za prestanak očuvanja tog prodora i za njegovo bitno drugačije prostorno oblikovanje nisu jasno prikazani, nisu argumentirani prostorno-urbanističkim razlozima, niti se upućuje na njihovu eventualnu važnost u interesu grada kao cjeline.

Stoga mislim da je predloženi detaljni plan apsolutno neprihvatljiv i da ga treba odbaciti. Treba izraditi plan prostora od željezničke pruge do Save, u toj zoni, i uskladiti ga s koncepcijom razvoja grada, a tada razrađivati detalje za koje se ukaže potreba, a sve u funkciji postizavanja planirane cjeline. Zagreb jednostavno nema razloga izgrađivati i prostorno razarati očuvane urbane prodore u pravcu sjever-jug, već ih oblikovati i ispuniti sadržajima koji će garantirati urbanu kvalitetu. To je u

interesu grada kao cjeline, a interes investitora se treba podrediti interesima grada.”

Dana 21. studenog 2003. Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša odgovorio je na moju pisanu primjedbu slijedećim tekstom:

“Gradsko je poglavarstvo Grada Zagreba utvrdilo, na 81. sjednici održanoj 20. studenog 2003. godine, Izvješće o javnoj raspravi i Konačni prijedlog Odluke o donošenju Detaljnog plana uređenja “Vrbik - uz ulicu Ivana Lučića (Sveučilišna aleja)” koju je izradio listopada 2003. godine Urbanistički zavod grada Zagreba iz Zagreba, Britanski trg 12.

U skladu s člankom 15. Uredbe o javnoj raspravi u postupku donošenja prostornih planova (NN: 101/98) obavještavamo vas o razlozima neprihvatanja odnosno djelomičnog prihvaćanja vaše primjedbe:

Postavlja pitanje granice obuhvata plana i odnos GUP-a prema Ulici Ivana Lučića. Smatra da se treba očuvati istočna i zapadna građevna linija u cijelom potezu kako bi se osigurao potez sjever jug kao nastavak tzv. zelene potkove.

Predlaže da se plan odbaci i izradi plan od željezničke pruge do Save.

Primjedba se ne prihvaća.

Obuhvat plana je određen Programom mjera za unapređenje stanja u prostoru Grada (Službeni glasnik Grada Zagreba broj 17/2003) koji je u skladu s granicom obuhvata određenom GUP-om.

GUP-om je određen karakter prometnice Ivana Lučića u njezinom cijelom potezu i nije predviđeno da se nastavlja tzv. zapadni krak zelene potkove.

U prijašnjem GUP-u, a također i u sada važećem GUP prostor za koji se donosi plan predviđen je kao građevno područje, tako da GUP-om nije predviđeno poštivanje građevnih linija do sada izgrađenih zgrada.”

Dopis je potpisala pročelnica Anka Mrak Taritaš, dipl. ing. arh.

Dana 28. 11. 2003. uputio sam citiranom Zavodu odgovor na dopis od 21. 11. 2003. koji glasi:

“Cijenjeni,

Primio sam Vaš odgovor na moje primjedbe vezane uz Detaljni plana uređenja Vrbik - uz Ul. I. Lučića (Sveučilišna aleja) dopisom od 21. 11. 2003.

Iako su u međuvremenu Gradsko poglavarstvo i Skupština Grada Zagreba prihvatili spomenuti detaljni plan, tako da je ovo moje pismo bez ikakva utjecaja na ono što će se zbiti na spomenutoj lokaciji, ne mogu ne odgovoriti da su sa stanovišta kvalitetnog razvitka grada Zagreba i očuvanja njegovih arhitektonskih i urbanističkih vrijednosti u prostoru između željezničke pruge i rijeke Save, predložena rješenja apsolutno neprihvatljiva.

Još nedavne 1994. g. kod natječaja za crkvu sv. Terezije u Miramarskoj ulici, koja se nalazi na spoju između Ul. I. Lučića i Ul. HBZ, Vaš je Zavod inzistirao na poštivanju produljene zelene potkove i uvjetovao je da se crkva locira na sjeverozapadni ugao parcele, što je bilo suprotno njezinoj dotadanoj orijentaciji prema Miramarskoj ulici.

Svi do sada izgrađeni objekti na potezu produljene Runjaninove ulice poštivali su građevnu liniju koja je u prostoru na istočnoj strani poteza zaživila još tamo ranih 60-ih

godina, a na zapadnoj strani kod svih izvedenih zgrada, uključujući i posljednju izvedenu zgradu INGRE.

Očito je da zbivanja u prostoru i sve realizacije u proteklih pola stoljeća govore suprotno od onoga što stoji u posljednja dva GUP-a.

Jedino što ohrabruje je konstatacija na str. 3 priloga Vašeg pisma u kojoj se tvrdi da je izbor metode provjeravanja mogućnosti izgradnje u skladu s GUP-om neprimjeren. Tome posredno pridonosi i ono što se između redaka moglo pročitati u tekstu urbanista i arhitekta B. Doklestića o aktualnom zagrebačkom urbanizmu u kojem uspoređuje Zagreb i Lagos (naravno na štetu Zagreba) u Nedjeljnom Vjesniku od 23. 11. 2003.

Na ovakav način na koji Vaš zavod planira razvoj grada, dovest ćete ga s pozicije srednjoeuropskoga grada na grad koji se razvija po modelu južnoameričkog i afričkog urbanizma. Drago mi je da u tome osobno ne sudjelujem, već da mogu takav pristup osporavati, iako apsolutno bezuspješno, zahvaljujući primijenjenim metodama javne rasprave.”

Na ovo pismo nisam dobio odgovora.

Kako sam do 2000. g. bio član Komisije za ocjenu arhitektonskih rješenja Gradskog poglavarstva Grada Zagreba koja je djelovala u okviru citiranog Zavoda, dne 12. prosinca 2003. primio sam poziv na Božićni domjenak. Odgovorio sam slijedećim pismom:

“Cijenjeni,

Primio sam Vaš poziv na tradicionalni zavodski Božićni domjenak, danas 15. prosinca 2003. u Vašem Zavodu. Zahvaljujem na pozivu, ali kako se naša suradnja prekinula

početkom 2000. godine, ne mojom niti Vašom krivnjom, i do sada nije pokazala nikakav smjer poboljšanja, smatram da nema smisla suradnju nastavljati tek na domjencima. Stoga se nažalost nemam razloga odazvati Vašem pozivu.

Uz najbolje želje za Božić i Novu 2004. godinu srdačno pozdravljam.”

Tako završava ova priča koja je u nizu svojih elemenata dosta instruktivna, a u mnogima zapanjujuće zbunjujuća kad se radi o prosperitetu i dobrobiti Zagreba kao glavnoga grada Hrvatske. Možda iz toga treba nešto naučiti za budućnost.

Zarez, VI/121-122:18-19 (29. 1. 2004.)

ARHITEKTURA

Povijesni aspekti

O historizmu u Zagrebu

U posljednje vrijeme osjeća se pojačani interes za arhitekturu prošlog stoljeća. On se očituje u sve većem broju tekstova koji se djelimice osvrću na to još uvijek kontroverzno razdoblje naše kulturne prošlosti. Nedavno održani simpozij i izložba o arhitektu Hermannu Bolléu,¹ gdje je analizirano njegovo značenje za arhitekturu Zagreba, a posredno i za arhitekturu Hrvatske, samo su naglasili da su mnogi problemi još uvijek otvoreni i da bi trebalo početi težiti prema uobličavanju određenih sintetičkih sudova o tome što razdoblje druge polovice 19. st. u arhitekturi *de facto* znači u povijesti naše arhitekture. Trebalo bi jednom odrediti temeljne vrijednosne okvire, da nam se ne bi dogodilo, a počinje se događati, da u izučavanju onoga što slijedi - moderne i suvremene arhitekture u Hrvatskoj i u Zagrebu - krenemo s različitih polaznih stanovišta, koja se temelje na jednom i jedinstvenom prostornom trenutku prošlosti.

Svjedoci smo da su u posljednje vrijeme u časopisu "Arhitektura",² koji je bio tematski posvećen arhitekturi u Hrvatskoj između dva rata, među ostalima objavljeni i tekstovi koji zadiru u vrijeme historizma; jedan je izvod iz veće monografske rasprave o arhitekturi Drage Iblera,³ a drugi je problemski i sintetički, potaknut vjerojatno autorovim vrlo svježim interesom za arhitekturu Huga Ehrlicha.⁴ Obje su rasprave napisali naši istraživači arhitekture, obje govore o tome kako i na koji način arhitekti moderne ili protomoderne hrvatske i zagrebačke arhitekture vuku korijen iz arhitekture 19. st., iz arhitekture historizma. Međutim, što je arhitektura historizma značila za razvitak moderne, gdje su osnovni vrijednosni temelji iz kojih se moglo crpsti za budućnost, u čemu je

bila vrijednost te arhitekture? Ocjene o tome su, mogli bismo reći, gotovo suprotne. One još uvijek nisu utemeljene na čvrstoj i znanstveno utvrđenoj vrijednosti arhitekture 19. st. - arhitekture historizma.

Ako su dakle temeljne pretpostavke za taj segment izvora modernih stremljenja, za kvalitetu onoga na čemu su Ibler i drugi rasli, suprotne ili neujednačene, tada, naravno, ni rezultat ne može biti do one mjere objektivan kakav bi već danas mogao biti. Naravno, to su tek elementi onoga što se zbiva. Ta su dva teksta tek ilustracija stanja unutar pojačanog interesa. Stoga mi se čini da bi trebalo polako početi formulirati vrijednosni okvir historizma, odnosno pokušati dati odnos suvremene znanosti - povijesti umjetnosti i

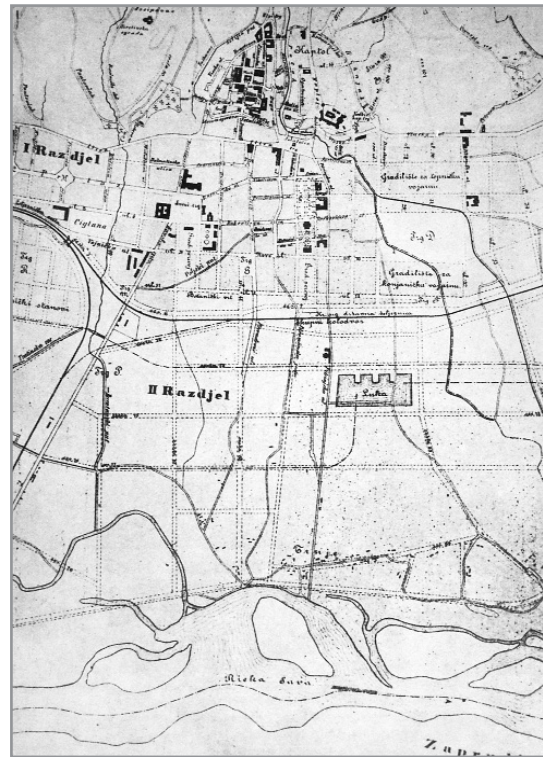
arhitekture - prema ulozi i značenju tog razdoblja u životu grada kao što je Zagreb.

Bez obzira na to što se historizam u Zagrebu odvija u periferijskoj atmosferi, kao direktni refleks srednjoevropskog izražavanja - veze s Grazom i Bečom, on kao i svaka druga arhitektura, ako raste unutar određenih društvenih odnosa, mora odražavati ono stanje koje je u određenoj sredini prisutno. U tome Zagreb nije iznimka.

Krenemo li od utvrđivanja činjenica što je do sada o historizmu rečeno, tada ćemo ustanoviti da već u definicijama historizma ili historijskih stilova ili eklekticizma ili svih onih naziva pod kojima se može naći ono što nastaje kao arhitektura druge polovice 19. st. nailazimo na

Zagreb 1766., Kneidingerova karta

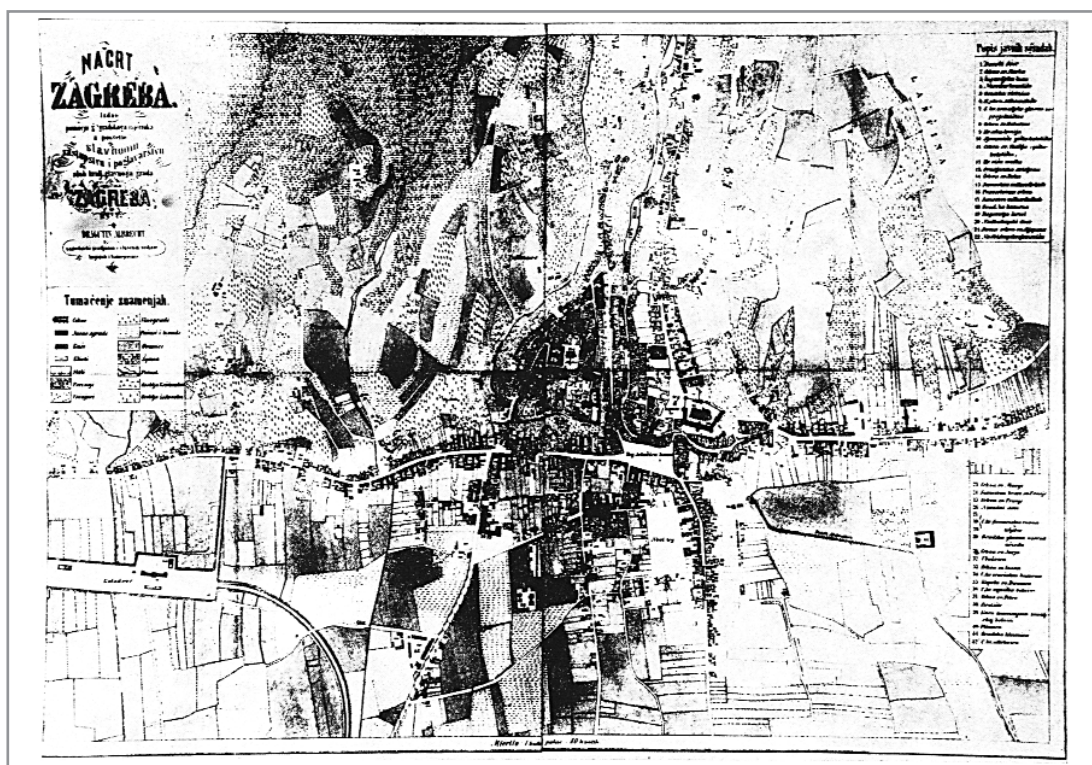
Regulatorna osnova, 1889.

određene suprotnosti. Naime, suprotnosti su već u nazivu, a zatim u određivanju pojma, u tome gdje historizam počinje, a gdje završava, što on znači u arhitekturi i urbanizmu.

Uzmemo li kao podlogu Enciklopediju likovnih umjetnosti,⁵ tada možemo vidjeti da ispravna definicija,⁶ koja kaže da je *“historizam u arhitekturi 19. st. u razdoblju između klasicizma i secesije način građenja imitiranjem historijskih stilova, odnosno primjenom njihovih konstruktivnih i dekorativnih elemenata”*, nedovoljno određuje oznaku primjene konstruktivnih i dekorativnih elemenata prošlosti, jer je činjenica da time nismo rekli, možda se nije ni moglo reći, do koje je mjere upotreba konstruktivnih elemenata dekorativna ili obrnuto; znači gdje se počinje osjećati

upotreba i primjena novih materijala unutar starih konstruktivnih i dekorativnih elemenata. Dakle, bitan detalj po kojem se praktički historizam razlikuje od historijskog stila nije u definiciji do kraja izražen.

Tu bi se već moglo i trebalo reći da cilj historizma nije bio imitiranje historijskih stilova. To je samo sredstvo pomoću kojeg su arhitekti druge polovice prošlog stoljeća nastojali izraziti svoju prostornu misao. Oni su to pokušavali na više načina. Kreiranjem tzv. čistog stila, odnosno stilskih obilježja i elemenata spoznatih na temelju intenzivnog proučavanja stilova prošlosti; stvarali su tako kreacije koje su bile idealne u smislu stila - kreacije koje je gotovo nemoguće ili vrlo rijetko moguće doživjeti i naći u pravim stilskim

Plan Zagreba, 1864.

razdobljima nastanka i rasta tih stilova, upravo zato što su u razdobljima romanike, gotike, renesanse, a i baroka građevine često nastajale postupno, što su tijekom svog života primale određene funkcionalne aplikacije - život ih je modelirao i stvarao na njima ono što zovemo povijesnom slojevitošću stila. Dakle, element rekreacije povijesnog stila na temelju tadašnje spoznaje o tome što je određeni stil htio ili trebao biti, jedna je od temeljnih oznaka historizma.

Druga od njih je kombiniranje - kreiranje pomoću raznih stilskih elemenata stvaranjem određene kombinacije koja je mogla nastati samo u jednoj, uvjetno nazvanoj romantičnoj svijesti arhitekta toga razdoblja. Romantičnoj, ako prihvatimo definiciju što ju navodi Lelja Dobronić u svojim raspravama o arhitekturi 19. st. u Zagrebu citirajući austrijskog autora Norberta Wibirala, da je značenje romantičnoga u arhitekturi upravo u svjesnom kombiniranju različitih stilskih elemenata prošlosti.⁷ *Romantičnim* možemo u cjelini smatrati čitav historizam kao razdoblje okrenuto prošlosti. Stoga nam ta poblizja definicija romantizma može pomoći da strukturiramo sam historizam u njemu samome.

Ponovimo li da je definicija vremenski odredila historizam kao vrijeme između klasicizma i secesije, tada zaista možemo unutar historizma govoriti o različitim historijskim stilovima. Kako su oni kao posebna natuknica i pojam obrađeni u enciklopediji,⁸ zadržimo se i na tom detalju, da bismo historizam poblizje objasnili. Naime, tu smo već znatno bliže našoj konkretnoj zagrebačkoj situaciji, jer u okviru historijskih stilova nailazimo na objašnjenje i vrlo sintetičku obradu tog pojma za područje Hrvatske, gdje se navodi da je to vrijeme obi-

lježeno dvostrukim značenjem. Jednim u odnosu na nove građevine, a drugim u odnosu na stare arhitektonske spomenike. Ne smijemo zaboraviti da se historizam vjerojatno i rodio na intenzivnom i pojačanom interesu za prošlo, prvenstveno za arhitekturu prošlosti. Naravno da moramo razmišljajući o historizmu govoriti i o tome kako se on odnosi prema spomenicima prošlosti koji su ga praktički inicirali. U enciklopediji se navodi da je odnos prema gradnji novih objekata obilježen eklekticizmom, a odnos prema starima purizmom. I to je djelimično neprecizno, s obzirom na nužnost sažetog izražavanja u enciklopedijskim tekstovima. Naime, eklekticizam je zaista prisutan u gradnji novih objekata, ako ga smatramo osnovnim stanovištem arhitekata kroz praktičnu upotrebu inventara i instrumentarija stilova prošlosti. Međutim, u odnosu prema starim arhitektonskim spomenicima purizam je na stanovit način također vezan uz eklekticizam, jer purizam sam po sebi, ako ga pojednostavnjeno shvatimo kao čišćenje arhitekture od naslaga prošlosti, uvodi i u svoj način mišljenja spoznaju o potrebi obnove, koja već samim tim što korigira izvorni povijesni stil, na način da ga obnavlja u tzv. stilskim elementima čistoga stila, u proces unosi element eklekticizma. Čisti je stil praktički prisutan kao fenomen tek u svijesti arhitekta koji ga primjenjuje po svojem nahođenju. Obnova zagrebačke katedrale očiti je primjer purizma, koji je idejno ostvaren eklektičkom metodom čistoga stila.

Nadalje se navodi značajka historizma u sferi urbanističkog djelovanja i kaže se da on u nas ima negativnu stranu ne samo po tome što bez regulatornog plana ruši stare arhitektonske

vrijednosti nego i po tome što u novim četvrtima pojedinih gradova ulice opterećuje pregestom izgradnjom odveć visokih kuća u preuskim ulicama. Ne zaboravimo da je to rečeno za Hrvatsku i da se u cjelini može primijeniti na zagrebačku arhitekturu. Dosta je teško reći da je ta ocjena urbanizma u historizmu netočna. Ona je nedovoljno precizna, stoga što upravo u historizmu, u razdoblju druge polovice prošlog stoljeća počinjemo susretati sve češću pojavu regulatornih planova, koji zaista predviđaju uklanjanje stare arhitekture, ali stoga što nisu spoznali njezine vrijednosti i što im ona, iz njihove predodžbe o razvitku grada, u tom trenutku smeta. Njihov interes za vrijednosti čistog stila visoke arhitekture prošlosti nespojiv je s osjećajem za vrijednost autohtono nastale arhitekture, za vrijednost onoga graditeljskoga nasljeđa koje se taložilo u određenom prostoru. Ta neosjetljivost prisutna je više u odnosu na reprezentativnije objekte nego na grad kao cjelinu. Gledamo li Zagreb, vidjet ćemo da historizam uglavnom ne ruši strukturu Gornjega grada. On ruši tek ono što mu smeta da se Gornji grad poveže s Donjim gradom. Ruši bedeme, gradska vrata; ono što mu po funkciji ne odgovara. Historizam ne ruši strukturu Kaptola, nego obnova zagrebačke katedrale na temelju pretpostavki čistoga stila stvara pročelje i situaciju koja prema mišljenju toga vremena više ne podnosi stari gradski zid ispred sebe. Sama činjenica obnove katedrale posredno je uvjetovala uklanjanje dijela obrambenog zida i kule pred katedralom i praktički devalorizaciju Kaptolskog trga.

No, urbanizam toga vremena koji se širi Donjim gradom od Griča i Kaptola prema

jugu ne bi se mogao okarakterizirati da opterećuje grad pregustom gradnjom. Ta pregusta gradnja odveć visokih kuća, u preuskim ulicama postaje stvarnost tek kad historizma zapravo više nema. Ona se, premda u određenim historicističkim oblicima, ipak javlja tek kad ranokapitalistička svijest o vrijednosti gradskog zemljišta postaje sve jačom, kad jača zemljišna renta, kad se Zagreb širi tako da broj najamnih kuća postaje sve veći i veći. Dakle, u razdoblju kad je historizam ili na umoru, ili na uzmaku, ili kad je u usporedbi s drugim stilskim strujanjima vremena kao što su secesija, neoklasicizam, pa čak i moderna, već sasvim izgubio bitku. A reći da je historizam taj koji je rasterom ulica što ga je postavio u regulacijskim planovima uvjetovao tako gustu i visoku gradnju, bilo bi nepravedno s obzirom na to da je historizam u odnosu na svoje vrijeme i na svoje potrebe zaista pružio Zagrebu dovoljno široke ulice s dovoljno zelenila i dovoljno vrijednosti, što je ispravno zabilježio Žarko Domljan kad kaže da *“time Zagreb dobiva obilježje organiziranoga srednjeevropskog grada”*.⁹

Još je jedna dosta bitna odrednica u definiranju historijskih stilova kad se kaže da se *“u to vrijeme javljaju novi društveni oblici koji nameću nove urbanističke i građevinske zadatke, kao što su kazališta, muzeji, kolodvori, tržnice, veletrgovine, tvornice, kasarne, bolnice, sudovi, zatvori, kupališta i sl., i kad arhitekti, ne nalazeći adekvatna rješenja za nove zadatke i sadržaje ponavljaju naučene i viđene stilske oblike koji odgovaraju građanskom parvenijskom društvu”*.¹⁰ Ta je ocjena dobrim dijelom točna, no ipak je malo preoštra u odnosu na vrijeme, koje uvijek moramo pažljivo promatrati.

Zaista je to bilo građansko parvenijsko društvo i doista je ono imalo svoja traženja i svoje zahtjeve. Međutim, to je vrijeme bilo na stanoviti način i nemoćno da drugačije reagira. Nemoćno stoga što su mu načini izražavanja kroz dekorativne i konstruktivne elemente bili još uvijek takvi da su omogućavali primjenu onog stilskog obilježja na arhitekturi koje je arhitekt želio. Naime, tek prodor betona i armiranog betona krajem stoljeća počinje davati mogućnosti za drugačija razmišljanja. Sigurno je da su arhitekti koji su se našli pred sasvim novim zadacima upravo nevjerovatno brzo bujajućih gradova potražili rješenje u prošlosti. Potražili su ih stoga što nisu znali gdje bi ih drugdje tražili. Nisu to više samo katedrale, jer zaista u to se vrijeme crkve i katedrale mnogo manje grade, već grad traži druge sadržaje i druga mjesta oko kojih se vrti život. I na tim mjestima društvo traži upravo novi sjaj, raskoš i shvaćanje svoga doba. Arhitekt je, iako bi prema usmjerenju svojeg svjetonazora trebao anticipirati rješenje u prostoru, ipak kao dio društva u kojem je živio uvjetovan tim društvom i njegovim zahtjevima, ukusom i specifičnom težinom. Tek kada se jedan stil, jedan način mišljenja razvije do te mjere da počinje pokazivati svoje nedostatke, tek tada možemo očekivati da se doživljavaju i nalaze praktične i teoretske pretpostavke za njegovo mijenjanje. Znači, historizam je trebao živjeti i pokazati svoje nedostatke da bi se na njima mogla razviti misao o novome, o onome što je potrebno mijenjati da bi arhitektura ostala i dalje nosilac stvaralačkoga u prostoru i oblikovanju. Jer, ne smijemo zaboraviti da su gradovi ranije u

prošlosti, kolikogod rasli, ipak išli veoma sporim tempom naprijed, dok je vrijeme intenzivnog rasta industrije značilo i vrijeme veoma intenzivnog rasta grada u cjelini.

Možda se ne bismo smjeli složiti s tvrdnjom da arhitekti ponavljaju naučene i viđene stilske oblike. Oni naprotiv kreiraju, ali na temelju i pomoću naučenih oblika. Mislim da je to potrebno reći, jer stvoriti jednu kazališnu zgradu ili kolodvor ili tržnicu, znači stvarno odgovoriti novoj namjeni koja nema presedana, koja nije nikada ranije bila riješena na takav način. I sada, naravno da će se arhitekt kretati u okviru onoga što je naučio, što je stekao, s čime znade baratati. Tek tada možemo ocijeniti do koje je mjere pojedini domet u prostornom smislu bio uspješan, a gdje arhitekt nije bio dorastao složenosti zadatka. Eto, čini se da bi na tome trebalo početi graditi naš odnos prema historizmu.

Ako su nam ove opće postavke dale elemenata za početnu analizu pojma historizma i uporedno s time historijskih stilova, tada moramo pokušati odrediti i vremenske granice tog stilskog razdoblja. Historizam počinje tamo gdje prestaje klasicizam, odnosno raste na nemoći klasicizma da riješi sve ono što društvo i grad traže, na nemoći arhitekture koja se u duhu bidermajera stvarala prvenstveno u našim malim sredinama, da počne kreirati grad u punom smislu te riječi; grad u kojemu će razvitak kapitala i industrije biti temeljni pokazatelj napretka. Tu su korijeni historizma. Jer, klasicizam je svoje već uglavnom rekao. To se u nas praktički poklapa s pojavom Bachova apsolutizma i razdobljem koje je nastupilo nakon revolucionarne 1848. g., iako pojavu

historizma, naročito u skulpturi i dijelom u arhitekturi unutrašnjosti zagrebačke katedrale, nalazimo već 30-ih godina 19. st. kad se gradi pjevalište katedrale.¹¹ Nakon nepunih pedeset godina pojavom secesije dolazi do ubrzanog nestajanja historizma upravo zato što je secesija kao novi cjeloviti stil pokušala riješiti sve one stilske nedostatke koje je pokazivao historizam, koliko u svojoj slobodi upotrebe elemenata različitih stilova prošlosti toliko i u svojoj ograničenosti da se koristi samo elementima tih stilova.

I upravo tada, u tim prijelaznim razdobljima - početka prijelaza klasicizma i arhitekture bidermajera u historizam i onog na kraju, prijelaza historizma u secesiju - možemo naći dosta zanimljivih paralelizama, situacija gdje usporedno na ulicama grada živi i jedno i drugo oblikovanje, gdje se u istim projektnim biroima paralelno projektiraju zgrade oblikovane historicistički i u duhu secesije.¹²

Zanimljivo je pratiti kako historizam dolazi u Zagreb i kako stječe afirmaciju. Znajući da je razdoblje od početka 19. st. do 1848. g., bilo obilježeno dvjema temeljnim značajkama: izgradnjom reprezentativnijih stambenih građanskih i plemićkih kuća što su ih gradili u oblicima jednostavnog klasicizma domaći graditelji Bartol Felbinger, Aleksandar Brdarić i dr. i onom vrlo jednostavnom građanskom arhitekturom koju u oblikovanju unutrašnjosti nazivamo bidermajerom, a koju na pročeljima karakterizira jednostavno i glatko zidno platno bez velikih i brojnih dekorativnih elemenata, eventualno sa slijepim polukružnim lukovima iznad prozora u prizemlju, možemo zaključiti da je ono

bilo dostatno za vrijeme kad Zagreb polako raste. Pojava neogotike u unutrašnjosti zagrebačke katedrale znači impuls novoga, onoga što se u Evropi zbiva, da bi nam uređenje Ilirske dvorane u Draškovićevu domu u Opatičkoj ulici¹³ pokazalo da je romantizam već na vratima. Naravno, romantizam kao mješavina stilova prošlosti, a ne romantičarski zanos za prošlošću izražen u interesu za jedan - čisti stil. No, iako romantizam i taj rani historizam kao stilovi radikalno kidaju s postojećim oblikovanjem, ipak u nizu stambenih zgrada koje niču u to vrijeme možemo uočiti određenu prijelaznu transformaciju koju obilježava nekoliko osnovnih dekorativnih značajki: čisto i glatko zidno platno pročelja, odsutnost bilo kakve rustike u oblikovanju pojedinih zona, naglašavanje prozorskih okvira i parapetnih zona prozora, raščlanjivanje pročelja tek jednim razdjelnim vijencem između prizemlja i prvog kata i završetak pročelja dekorativnim završnim vijencem koji tada varira neke od neostilskih elemenata slijepih lukova, arkadica ili njihovih modifikacija.

Usporedo s time nailazimo na elemente čistog stila na pojedinim zgradama. Svi ti čisti stilski elementi romanike, gotike ili renesanse upotrijebljeni na pročeljima zgrada uglavnom su aplicirani. Oni nisu izrasli iz karaktera arhitekture, već su jednom bidermajerskom, klasicističkom ili bilo kakvom drugom pročelju koje je moglo postojati i u ranijim razdobljima tek dali sliku i izgled novoga vremena, novi oblikovni okvir. Tu nam kao primjeri mogu poslužiti pročelje crkve sv. Vinka sestara milosrdnica u Frankopanskoj

ulici, zgrada rektorata Sveučilišta i eventualno kuća na Kaptolu 12 ili kuća Aloisa Halma koja je nadograđena i preoblikovana u secesiji, a nalazila se na uglu Tesline ul. i Zrinjevca. Među zgrade ranog historizma tog tipa možemo ubrojiti zgradu u Mesničkoj 1 graditelja Franje Kleina, građenu u izrazitim renesansnim oblicima i njegov nerealizirani projekt za kuću na uglu Jelačićeva trga i Bakačeve ulice iz 1867.g. u izrazitim neogotičkim oblicima.¹⁴

Treći oblik historizma koji u to vrijeme usporedno živi predstavlja, moglo bi se reći, čisti romantizam, u kome se miješaju stilski elementi orijenta i historijskih stilova, a do naročitog je izražaja došao u oblikovanju Sinagoge, koja se nalazila u Praškoj ulici (srušena za vrijeme II. svjetskog rata).

Razdoblje ranog historizma u kojemu susrećemo dosta oznaka romantizma traje u

Zagrebu praktički do 70-ih godina 19. st. Zreli historizam, koji se u Zagrebu javlja polovicom 60-ih godina, što znači od 1865. g., a traje do kraja stoljeća, uglavnom upotrebljava oblike neorenesanse u prvim godinama, dok kasnije, kako se bliži kraj stoljeća, sve više susrećemo neobarokne a kasnije čak i neorokoko elemente, osobito u arhitekturi Hönigsberga i Deutscha. Neogotički oblici u to vrijeme, osim u djelima Hermanna Bolléa, koji u Zagreb dolazi nakon potresa, tj. nakon 1880. g., gotovo da i ne postoje. Oni su se iscrpili u razdoblju ranog historizma i izgleda da u zagrebačkoj klimi nisu našli povoljna odjeka. Čak ni dolazak Bolléa, i njegov rad u Zagrebu, koji je bio izrazito značajan i utjecajan, nije ostavio dubljeg traga u prodoru neogotičkog oblikovanja, već su i dalje neorenesansa i neobarok oni stilovi koji nalaze svoje mjesto na zagreba-

Trg maršala Tita 14, Rektorat Zagrebačkog sveučilišta (Ludwig von Zettl, 1856.-1859.)

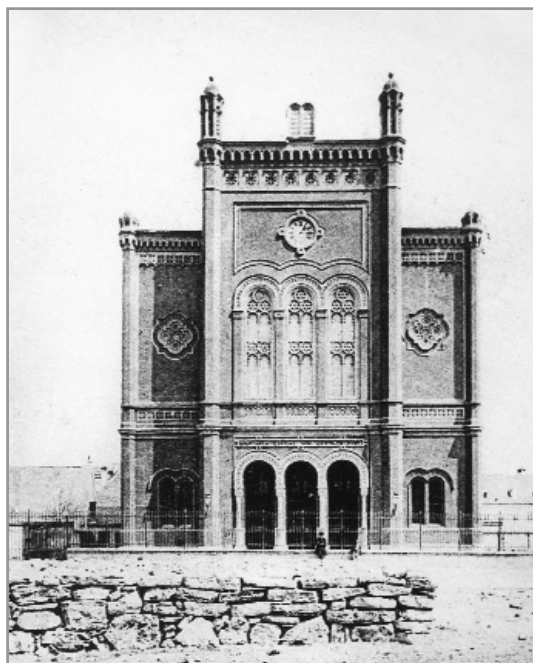
čkim ulicama. Vjerojatno tome možemo naći razloga u utjecajima Beča, to više što su mlađi arhitekti tamo školovani pa dolaze upravo nabijeni svim onim što Beč u to vrijeme producira.

Ako konzultiramo monografsku literaturu o tom vremenu,¹⁵ tada vidimo da se direktni utjecaj Beča i njegove arhitekture na arhitekturu zrelog historizma očituje upravo u tome što Zagreb direktno iz Beča unosi stilove bečkog Ringa, dakle stilove zadnje četvrtine stoljeća, koji se u Beču javljaju prigodom izgradnje urbanističkog poteza oko stare jezgre, gdje historizam dobiva svojevrsna bečka obilježja. Naravno da arhitekti i graditelji Franjo Klein, Janko Grahor ml., Kuno Waidmann, Lav Hönigsberg, Julio Deutsch i ostali koji u to vrijeme u Zagrebu djeluju, taj utjecaj i stil Beča prenose na zagrebačke ulice prilagođavajući ga

mного skromnijim zagrebačkim prilikama, "... *znatno užim ulicama*...".¹⁶ Kuće se u prosjeku snizuju na jedan ili dva kata, ali zadržavaju upravo taj karakter. Herman Bollé sa svojom gradnjom ostaje ipak na neki način izolirana ličnost; visoko kvalitetni arhitekt, koji praktički ostaje bez odjeka, ostaje usamljeni stvaralac svog osobnog stila u vremenu koje i u Zagrebu već polako umire. Jer još se prije konca stoljeća u Zagrebu javlja secesija kao stil, bez obzira na njezina obilježja koja su u Zagrebu uglavnom provincijska i direktno vezana na utjecaj Beča, a kasnije i Otta Wagnera. Unatoč tome ona znači u to vrijeme korak naprijed. Historizam još traje usporedno sa secesijom i gotovo bi se moglo reći da direktno prelazi u neoklasicizam nakon 1900. g., gdje su mu Martin Pilar, Janko Holjac i drugi glavni protagonisti, a traje tamo sve do

Mesnička 1, stambena zgrada (Franjo Klein, 1866.-1867.)

Praška 7, Sinagoga (Franjo Klein, 1866.)

30-ih godina, ponegdje i do 40-ih godina našeg stoljeća, tada već usporedno sa zagrebačkom modernom arhitekturom i modernim stremljenjima. Znači da se odjek historizma još uvlači duboko u 20. stoljeće. Sam historizam živi s Bolléom gotovo do kraja I. svjetskog rata i stoga mu gornju granicu u Zagrebu teško da možemo čvrsto odrediti. On polako prestaje biti jedinim načinom izražavanja u arhitekturi već krajem 19. stoljeća i tada gotovo u nepuno desetljeće prestaje biti dominantnim izrazom građenja.

Stoga prije no što se upustimo u ocjenu historizma u nas, pokušajmo vidjeti što je historizam sa svim svojim oblikovnim značajkama i fazama što smo ih spomenuli dao ovom gradu na planu na kojem je djelovao, a to znači na planu urbanizma, formiranja i stvaranja javnih prostora, reprezentativnih i javnih gradskih sadržaja i na području stanovanja. Ako iznesemo analizu odnosa oblikovanja i funkcije, odnosa potreba grada i sadržaja koje je historizam riješio, tada ćemo se moći mnogo lakše osvrnuti na ocjene koje je historizam dobio u suvremenoj kritici kao i u onim znanstvenim i stručnim radovima što su ih znanstveni radnici u zadnje vrijeme publicirali o historizmu, bilo povodom monografskih obrada pojedinih autora tog razdoblja, bilo povodom kritičkih izložbi koje su se u tom razdoblju pojavile, bilo povodom obrade suvremenih arhitekata tražeći njihova izvorišta u tom stilskom razdoblju.

Krenemo li od urbanizma, tada ćemo vidjeti da historizam kao razdoblje u kojemu se regulira izrazito pojačani rast grada nužno mora pokušati vrlo preciznim regulatornim osnova-

ma regulirati taj razvitak i raspored novih gradskih funkcija. Za razliku od ranijih razdoblja gdje je organički (i to organički treba shvatiti uvjetno) rast grada bio prisutniji, moramo reći da ovaj novi urbanizam, koga možemo nazvati tim imenom, pokušava dovesti u međusobnu vezu nekoliko temeljnih elemenata na kojima gradi svoju doktrinu. To je prvenstveno stvaranje novog, racionalnog pravokutnog rastera ulica, zatim maksimalno poštivanje postojećeg stanja, uzimanje u obzir svih lokalnih faktora koji mogu djelovati na fizionomiju grada, prihvatanje uzora koji se u to vrijeme kreiraju u Beču i napokon reflektiranje sadržaja i unutrašnjih prostora na vanjštini, odnosno u slici grada. Da bi se to moglo postići, trebalo je najprije administrativno odrediti što je to grad. Dotadašnjih pet gradskih područja spajaju se u jedno 1850. g. neposredno nakon uvođenja Bachova apsolutizma. U tom trenutku grad Zagreb, koji sada ima široko područje, osjeća potrebu za građevnim redom i 1857. g. donosi se "Red građenja za zemaljski glavni grad Zagreb".¹⁷ On postaje dokument koji će zajedno s Prvom regulatornom osnovom što se donosi 1865. g. biti temelj za ono što zovemo urbanizmom historizma u Zagrebu. Građevni red koji nastoji da se u interesu sigurnosti, zdravlja i udobnosti, pristojnosti i ukusa građevno stanje podigne na razinu, da bi se postigla veća pravilnost trgova i ulica,¹⁸ pokušava regulirati sve ono što sudjeluje i čini da arhitektura, odnosno zgrada do zgrade u ulici i na trgu, stvore sliku grada. Regulira se prostor dvorišta, visina zgrada, građevna linija, oblik i veličina otvora na pročeljima, visine vijenaca, razmak između prozorskih osi, vanjsko uređenje, način bojenja

i drugo. Sve će to činiti vrlo strogi okvir unutar kojega će se kretati oblikovanje arhitekture.

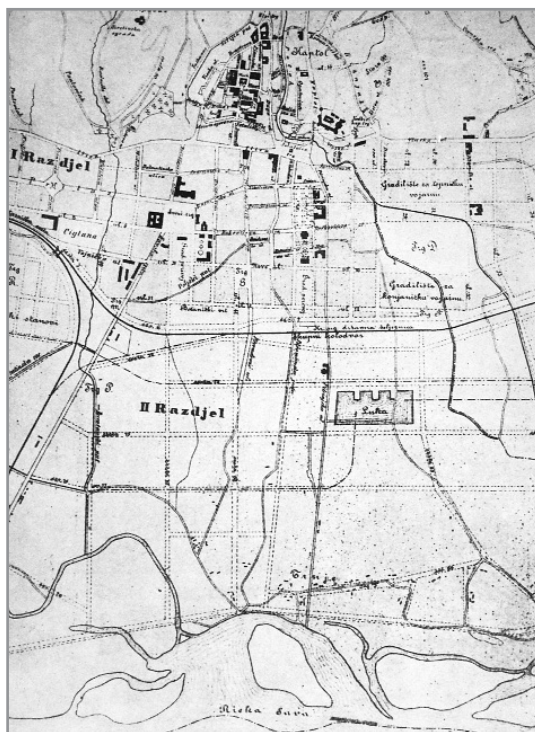
U osnivanju ulica određena je osnovna koncepcija pravokutnog križanja ulica, njihova međusobna udaljenost, širina ulica, dakle sve ono što je trebalo biti riješeno da bi se mogla načiniti regulatorna osnova koja će poslužiti za razvitak i gradnju grada. Drugim riječima, taj red građenja do te je mjere sankcionirao ukus, želje i potrebe vremena da će regulatorna osnova praktički biti tek grafičko kreiranje rasta grada u okviru zadanih koordinata.

I zaista, kad promotrimo sve ono što je Prva regulatorna osnova grada dala,¹⁹ tada ćemo uočiti da je ona, unatoč tome što je pravokutni raster ulica bilo dominantno pravilo za budući izgled grada, poštivala stare pravce kretanja,²⁰

da je poštivala izgrađeni prostor, čak i nepravilnosti u rasteru grada koje su naslijeđene iz prošlih razdoblja, i da je nastojanjem da se uskladi novo sa starim dala dovoljno elemenata da buduća regulatorna osnova, koja će sankcionirati stanje dvadesetak godina kasnije, može stvoriti ono što u Zagrebu danas osjećamo kao urbanizam historizma. Naime, ta regulatorna osnova uzela je u obzir sve one lokalne faktore koji su u Zagrebu djelovali, a ti su prvenstveno odnos Griča i Kaptola, Harmice, odnosno tada već Jelačićeva trga i podgrađa prema tome novome. Ona uzima u obzir da su ulice grada nastajale i trebale nastajati na prostoru koji je već imao određene tradicijske vrijednosti, unutar kojih se na jedan relativno lak način mogao uklopiti ortogonalni raster novih ulica. Ona još

Specijalka Zagreba i okolice, 1853.-1854.

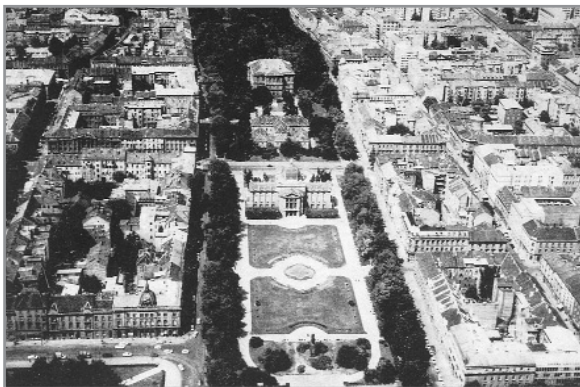

Plan Zagreba, 1878.

uvijek tako oštro ne slijedi inozemne uzore, prvenstveno Beča, već ih naslućujući daje u jednom općem tonu, a ne u detalju; ona još uvijek razmišlja u kategorijama ulica - pravokutni trg i ne dalje. Ta je osnova već s juga limitirana izgrađenom željezničkom prugom i stoga se već tada osjeća početak razvlačenja grada u smjeru istok-zapad, dok željeznička pruga postaje barijera, koja će svoju pregradnu funkciju između grada i Save s južnim prostorima zadržati do danas.

Takozvana Lenucijeva regulacija iz 1887. g.²¹ zapravo je prava historicistička regulacija, koja svoju fizionomiju temelji već na zreлом historizmu, a taj je imao prilike naučiti ono što se izvan Zagreba zbiva. No ni ona nije nastojala graditi u zrakopraznom prostoru, već se vrlo precizno nastavlja na regulaciju iz 1867. g. i produžava sve pozitivne elemente stare regulacije. Ne dirajući u staro, ona nastoji novi ortogonalni raster ulica jednostavno precizirati što je moguće više. Pokušava stvoriti ono što neki zovu racionalnim rasterom, dakle rasterom u kome neće jedinim mjerilom biti samo pravi kut i ništa više, već dati raster koji će pokušati unutar tih pravih kuteva svori-

ti određeni ritam. Jednako će tako, po uzoru (iako je to daleki uzor) na bečki Ring, ta regulacija stvoriti svakako danas najljepši urbanistički potez staroga Zagreba - niz zelenih trgova, koji su u literaturi već stekli naziv Lenucijeve ili Zelene potkove; trgova koji će od Zrinjevca - bivšeg Novog trga spuštajući se prema jugu do zgrade kolodvora formirati Strossmayerov i Tomislavov trg, da bi onda skrenuvši prema zapadu odvojili stambene blokove od željezničke pruge Starčevićim trgov i Botaničkim vrtom, a zatim se vratili prema sjeveru i završili pred zgradom rektora Sveučilišta na Trgu maršala Tita, jednom od najdefiniranijih i najljepših zagrebačkih trgova. Lenucijeva ideja praktički je značila unošenje jednog reprezentativnog sadržaja u fizionomiju grada. Čini mi se da je ishitreno govoriti o nekoj neoklasicističkoj metaforičnosti oblika Lenucijeve potkove, o torzu meandrirane kompozicije ili o eventualno nekoj secesijskoj slutnji²² upravo zato što Lenuci kreira potkovu u duhu svojega vremena. Koliko je u tome vremenu prisutan klasicistički duh i anticipacija secesije, toliko je i ta njegova ideja time označena. Urbanistički sadržaj Lenucijeve potkove

Istočni dio Lenucijeve potkove, zračni snimak, pogled s juga

Glavni kolodvor, pogled sa zgrade Umjetničkog paviljona

nije toliko u njezinom obliku koliko u činjenici da se na taj način u fizionomiju grada unose reprezentativni prostorni sadržaji; stvara reprezentativni obod, oblikovanje kojeg će biti iznad onoga unutar bloka. Koliko god to možda izgledalo da diferencira način gradnje, čini mi se da je to kvaliteta urbanizma toga vremena, jer je on na taj način uspio precizirati koji su prostori grada oni unutar kojih se prostorno mogu zbivati javni sadržaji. Odnosno, javni sadržaji nisu ostali prepušteni isključivo volji investitora da ih on rasipa prema svojoj želji unutar pravokutne strukture, već je sam prostor svojom fizionomijom nukao da se ti sadržaji nađu upravo na tome mjestu.

Osvrnemo li se na najnoviju ocjenu tog urbanizma, u kojoj se kaže da su dvije posljedice urbanističkog usmjerenja što ga je dala Lenucijeva regulatorna osnova, s time da se negativni učinak očituje u zatvaranju grada prema periferiji, osobito prema jugu i u prenaplaštenoj razlici između svećanih prostora na obodu i stereotipne gradnje unutar zelene potkove,²³ treba reći da se nije moguće složiti ni s jednom od navedenih negativnih posljedica. Urbanistička regulatorna osnova Milana

Lenucija nije mogla proizvesti negativan učinak u zatvaranju grada prema jugu i periferiji, jer je to zatvaranje uslijedilo znatno ranije i ona je samo poštivajući zatečeno stanje pokušala urbanistički najuspješnije odijeliti grad od željezničke pruge. Razlika pak između svećanih prostora i stereotipne gradnje unutar prostora što ga omeđuje zelena potkova (uzmemo li termin stereotipan kao uvjetni) upravo je vrijednost tog urbanizma, vrijednost u ritmu naglašenosti i nenaglašenosti; ritmu koji je dosljedan i koji gradu daje potrebnu dinamiku.

Mogli bismo se složiti da je tek tom regulatornom osnovom i gradnjom prema njoj Zagreb dobio obilježje organiziranoga srednjeevropskoga grada.²⁴ Jer, ako su se u liniji zelene potkove našli i takvi sadržaji kao što su Arheološki muzej, Sudbeni stol, Moderna galerija, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Umjetnički paviljon, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Hrvatsko narodno kazalište, rektorat Sveučilišta, Muzej za umjetnost i obrt, Etnografski muzej i Hrvatski školski muzej, bez obzira da li su svi oni nastali u vrijeme kad se regulacijskom osnovom počeo ostvarivati taj reprezentativni potez, tada se možemo složiti da

Trg maršala Tita 15, Hrvatsko narodno kazalište (Ferdinand Fellner i Hermann Helmer, 1894.-1895.)

Trg maršala Tita 10, Muzej za umjetnost i obrt (Hermann Bollé, 1887.-1892.)

je on praktički privukao mnoge bitne javne gradske sadržaje i doveo ih u direktnu međusobnu vezu; nije ih isključio iz središta grada, već ih je upravo time što je potkova formirana tako kako je formirana doveo do mogućnosti funkcioniranja u samom srcu grada.

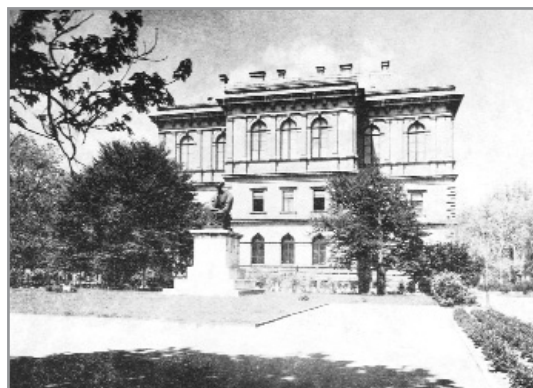
Rezimiramo li, možemo reći da je urbanizam historizma bio temelj gradnje grada gotovo sve do suvremenog urbanizma, odnosno da su se principi ortogonalnog rastera ulica i svega onoga čime je praktički započeo urbanizam historizma samo kroz godine degradirali, a tek je moderni urbanizam na sasvim drugim idejnim pretpostavkama stvorio nešto drugo, do koje mjere bolje i humanije, o tome će povijest reći svoje. Ono na čemu su se temeljila načela urbanizma historizma bilo je za svoje vrijeme sasvim sigurno i prikladno i napredno. Uzmemo li u obzir sve rezerve koje je već istaknuo Camilo Sitte²⁵ krajem prošlog stoljeća uspoređujući urbanista i arhitekta, kad kaže da je urbanist uvijek u nepovoljnijem položaju jer ima na raspolaganju samo nizove kuća u pravilnom građevinskom bloku, a da se o gradnji grada kao o umjetničkom djelu više nitko ne brine jer se to smatra tehničkim pitanjem, tada možemo zaključiti da je nastojanje da se izbjegne negativ-

na posljedica uniformiranosti pravokutnog rastera ulica samo želja da se na nov način humanizira prostor. Sjetimo li se da je 1874. g. na generalnoj skupštini Saveza njemačkih inženjera i tehničara u Berlinu zaključeno da u projektiranju gradova treba odrediti glavne prometnice a da se pri tome vodi računa o postojećim putovima i lokalnim prilikama, da grupiranje raznih dijelova grada treba izvesti pogodnim izborom položaja i drugih karakterističnih obilježja,²⁶ tada možemo reći da je ova, zagrebačka Lenucijeva regulatorna osnova bila sasvim na razini svoga vremena i da je upravo na tim principima, gledamo li ih globalno, temeljila svoju prostornu poruku.²⁷

Lenucijeva osnova je originalna utoliko što je Lenuci poštivao lokalne, geografske i razvojne gradske elemente i na njima je gradio. Nije prenosio uzor, već je na temelju uzora radio. Već sada možemo s pravom reći da je taj urbanizam stvorio prve planske javne prostore grada. Isključimo li *spontani* rast najstarijih gradskih dijelova Gradeca i Kaptola, pa i onaj dio koji se između nije razvio u predgrađu (Harmica), tada zaista ovu tvrdnju možemo uzeti u razmatranje s punom ozbiljnosti. Funkcija grada kao središta i Zagreba kao administrativnog središta jednog

Demetrova 18-Basaričekova, ugaona dvokatnica (1857.)

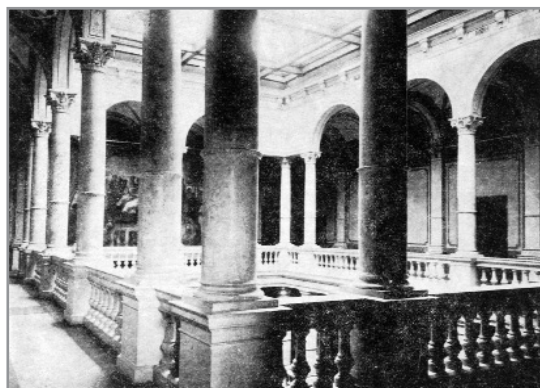
Zrinski trg 10, HAZU, južno pročelje (Friedrich von Schmidt, 1877.-1879.)

dijela, iako provincijski tretiranog, no ipak cjelovitog dijela Austrijske, a kasnije Austro-Ugarske Monarhije, tražila je niz javnih sadržaja, to više što je druga polovica 19. st. vrijeme u kojem se mnogi takvi sadržaji javljaju. Lenucijeva nam zelena potkova tako daje mogućnost pratiti način na koji su se novi sadržaji stvarali i oblikovali u vrijeme dominacije historizma u arhitekturi, no ne samo u odnosu na vanjštinu, ortogonalni racionalni raster ulica ili urbanističko rješenje, već i na unutrašnjost zgrada koje su trebale odgovoriti namijenjenoj im funkciji. Rezultat nije izostao, jer se ovdje zbivao isti proces kao i u svakoj drugoj arhitekturi. Unutrašnjost je s vanjštinom činila cjelinu, tako da smo svjedoci stilskog izražavanja od detalja do cjeline, iako u stilskom izrazu koji je povijest već poznavala, ali ne u takvom međusobnom odnosu oblika i funkcije. Moramo uočiti još jednu zakonitost: sve su zgrade unutar poteza zelene potkove soliterno smještene tako da odjeljuju trg od trga unutar tog jedinstvenog urbanističkog rješenja, a one javnih sadržaja koje su nastale u prošlom stoljeću projektirali su inozemni arhitekti: zgradu Jugoslavenske akademije F. Schmidt, Kemijski institut H. Bollé, Umjetnički paviljon (prenesen iz Budimpešte) i Glavni kolo-

dvor F. Pfaffi i Hrvatsko narodno kazalište Helmer i Fellner.

Osvrnemo li se sada na sadržaje što ih je oblikovao historizam, a koji su se zbivali na obodima ili čak u unutrašnjosti prostora što ga određuje zelena potkova, tada vidimo da su i ti prostori zadržali visoku razinu vremena. Uzmimo tek, ilustracije radi, zgradu Sudbenog stola na Zrinjercu, koju su gradili domaći graditelji 70-ih godina, zatim Starčevićev dom Hönigsberga i Deutscha, pa njihov Hrvatski školski muzej, Bolléovu obrtnu školu i Muzej za umjetnost i obrt ili zgradu Hrvatskog gospodarskog društva Grahora i Kleina na kazališnom trgu i njihov Hrvatski glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici ili neke od poslovnih zgrada kao što je bila zgrada Prve hrvatske štedionice Janka Grahora ml. u Radićevoj ulici ili ona kasnija Vancaševa, poznatija pod imenom Oktogon, tada vidimo da sve te zgrade javnog ili djelimice javnog sadržaja znače ipak određeni domet ne samo u slici grada već i u cjelovitosti svoje unutrašnjosti i rješavanju svih onih prostora koji su zadovoljavali javnu namjenu.

Ako kažemo da je ta arhitektura oblikovala Zagreb,²⁸ tada se moramo zapitati, moramo li se u revalorizaciji historizma što je provodimo i

Unutrašnjost zgrade HAZU

Radićeva 30, zgrada Prve hrvatske štedionice (J. J. Grahor, 1880.-1882.)

dalje zadržavati samo na pročeljima i jesu li samo pročelja i njihovo značenje u slici grada onaj element koji je izazivao toliki odium u donedavnom odnosu prema arhitekturi historizma. Jer moramo priznati da je u javnim zgradama toga vremena odnos njihove unutrašnjosti i vanjštine u potpunosti adekvatan i da tu ne može biti riječi o postojanju nesporazuma unutar te arhitekture same u sebi. S obzirom na to da su se u historizmu oblikovali najreprezentativniji i najkvalitetniji prostori Donjega grada, tada ne možemo reći ni to da je odnos te arhitekture prema gradu i slici grada takav da bi zasluživao negativnu ocjenu. U čemu je tada problem? Vjerojatno u stambenoj arhitekturi. Izgleda da je kritika historizma potekla od kritike koju je suvremena arhitektura uputila historizmu kao razdoblju s aspekta stanovanja, oblikovanja u odnosu na tzv. nemoć da se drugačije izrazi; s aspekta nemogućnosti da se na drugi način riješe novi sadržaji.

Prije no što se osvrnemo na stambenu arhitekturu tog razdoblja potrebno je nešto više reći o odnosu te arhitekture prema slici grada što ga stvara, odnosno odgovoriti na pitanje, smijemo li u revalorizaciji historizma poći od tvrdnje da suvremena metodologija vrednovanja arhitektonskog djela polazi od ocjene toga djela u funkciji grada.²⁹ Ocjena kojoj je to bitna pretpostavka jednostavno nije sveobuhvatna, jer revalorizacija neostilskog ili historicističkog kompleksa nije zapravo revalorizacija urbanističke funkcije te arhitekture. Urbanističku funkciju arhitekture u gradu ne moramo revalorizirati. Ona je prisutna od početka, od kada živi kuća kraj kuće. Možda se u prošlom razdoblju nije dovoljno naglašavala urbanistička vrijednost historicističke arhitekture, jer je ona nedvojbeno sama po sebi (Zagreb je

očiti primjer). Međutim, ako ona kao arhitektura nema i drugih vrijednosti, tada je ne može spasiti ni takva ocjena, jer u protivnom ona gubi vrijednost sama u sebi. Prije bismo mogli reći da se toj arhitekturi do sada nije pristupalo kao arhitekturi, jer smo bili opterećeni, a morali smo biti, sociološkim i klasnim aspektom pristupa njezinoj srži, koja je upravo na najočitiiji način pokazivala kako naglo stvorena i razvijena građanska klasa stvara fizionomiju gradu i kako je revolt protiv te klase u stvari i revolt protiv te arhitekture. U tom kontekstu shvaćamo i Krležu i jedino ga tako razumijemo kad govori o krilatim amorima, Merkurima, girlandama, majmunima, karijatidama i sl. svemu onome što vidi na pročeljima toga Zagreba.³⁰ Međutim, zbog toga ti, kako ih Željka Čorak naziva, “*bezazleni elementi animacije i komunikacije s prolaznikom*“ nisu našli milosti u očima povijesnih selektora. Stoga što su oni za tu arhitekturu bili bitni jedino u oblikovanju slike grada. Jer znamo da historizam, koliko god na pročelju upotrebljava dekorativne elemente koji su vezani uz stil, jednako tako barata i nizom elemenata koje aplicira na pročelja, kataloški obrađenih i gotovo industrijski proizvedenih ukrasa, i time stvara u okviru tog i takvog stila svoj vlastiti izraz.

U današnjem odnosu prema arhitekturi historizma u nas prisutna je još jedna ocjena koja bi se otprilike mogla rezimirati ovako: ta je arhitektura lažna i favoriziranje pročelja je pojava sa znatno dubljim sociološkim korijenom. Svečana pročelja u povijesnim stilovima, slična onima gospodskih palača, prikrivaju najamne zgrade u kojima vlasnici iznajmljivanjem stanova prave unosne trgovačke poslove. Ta se ocjena može na stanoviti način primijeniti na stambenu gradnju,

no ne može se generalizirati i smatrati bitnom za čitavo razdoblje i za svu arhitekturu koja u historizmu nastaje. Ta ocjena dobiva širu dimenziju kad se kaže da “... *mi danas fasade uopće ne zamjećujemo, a još manje, obraćamo pažnju na njihove skulpturalne ukrase; osjećamo samo funkcionalnost zgrada i ulica*“.³¹ Ta je ocjena već znatno opasnija, jer ne možemo s aspekta i postulata moderne arhitekture ocjenjivati bilo koju arhitekturu prošlosti. Mi moramo pokušati proniknuti u sve one elemente koji su pojedinu arhitekturu uvjetovali da bismo je tada, gledajući je u njezinu vremenu ocijenili kao arhitekturu. Naravno, ne isključujući i ne mogavši isključiti sva naša današnja saznanja o arhitekturi i prisutnu svijest našega vremena. No, ona nije i ne mora biti poistovjećena s modernom arhitekturom. Takve ocjene u revaloriziranju historizma ne mogu nam mnogo pomoći jer i one polaze s pretpostavke da je historizam rješavao samo pročelje i oblikovao sliku grada, a da je u unutrašnjosti ostao nedefiniran i nedorečen.

S tim u vezi potrebno je naglasiti da je historizam lažan (ako je taj termin dopustiv, no upotrijebimo ga uvjetno, jer je već upotrijebljen u drugom kontekstu) isto toliko na vanjštini koliko i u unutrašnjosti, stoga što smatra da se u tada suvremenim materijalima može ponoviti iluzija prošlih vremena. Nije laž njegova dekoracija, već misao da ona može nositi svu kvalitetu arhitekture. Historizam ne vara prolaznika ili onoga tko boravi u njegovim prostorima, već je u sebi uvjeren da je moguće stvoriti nove prostore utemeljene na pretpostavkama prošlih vremena. No, to je znatno bitniji nesporazum, koji može utjecati na ocjenu historizma u odnosu

prema drugim stilskim razdobljima, prema povijesti arhitekture u cjelini, ali to su stvari s kojima treba biti načistu prije nego što krenemo u izučavanje historizma, da nam se ne bi pojavile kao selekциони faktor u valorizaciji pojedinih djela nastalih u tom razdoblju.

Dakle, sve nas vodi k stambenom problemu. Izgleda da je u arhitekturi historizma rješenje stambenih funkcija u zgradama bilo presudno za njezinu ocjenu. Na kraju krajeva, u njima su živjeli ljudi a oni su najosjetljiviji na prostore u kojima žive i sigurno je da je revolt moderne arhitekture prema historizmu izrastao uz ostalo i iz neslaganja s načinom stanovanja. Naravno, on je uvjetovan i novim materijalima, kao i spoznajom da oni otvaraju niz novih kreativnih mogućnosti.

Ako želimo šire sagledati fenomen stanovanja u historizmu, tada ne smijemo zanemariti činjenicu da se ono odvija u trenucima kad je klasni moment sukoba buržoazije, srednje i radničke klase u usponu. Odnosno, da su ostaci feudalizma još prisutni u tradiciji, a da nova građanska klasa želi na stanoviti način dosegnuti feudalnu razinu. Dakle, klasni moment koji osobito jako dolazi do izražaja u stambenoj arhitekturi mora biti prisutan u našoj svijesti kad ocjenjujemo tu arhitekturu. Arhitektura koja upotrebljava inventar oblika stilova prošlosti vuče i određene kompozicijske utjecaje, kao i one koji se odnose na organiziranje prostora iz baroknog i klasicističkog razdoblja. Naime, reprezentativne palače koje bogati građani, industrijalci, trgovci, bankari i sl. grade za svoje potrebe ne možemo uspoređivati s najamnim zgradama, a ni s bilo kojim kasnijim oblikom stanovanja. Tu je još uvijek barok negdje u podsvijesti.

Promotrimo li organizaciju takvih prostora, tada vidimo da je život okrenut prema ulici, da nalazimo varijantu *piano nobile*, da su sobe međusobno povezane, da je tlocrt zatvoren, da nema škrtarenja s prostorom, odnosno da je bilo nepotrebno prostor usmjeravati u pravcu stroge razdiobe namjena, osim u općem smislu - gospodarski i stambeni dio - jer je život bio uvjetovan prostorom širinom unutrašnjosti.

Takvih stambenih prostora u Zagrebu imamo dosta. Nabrojimo li tek neke: Chalaupkinu kuću,³² Priesterovu³³ ili Pongratzovu kuću,³⁴ tada možemo zaključiti da su to izvanredno opremljeni i kreirani enterijeri, da je tu vanjština u potpunosti bila adekvatna unutrašnjosti, i da tu nema ničega lažnoga u odnosu pročelje - unutrašnjost, da je lažno, ako to možemo smatrati lažnim, tek kreiranje u oblicima jednog stila koji je prošao i koji je tada već bio surogat; u jednoj stilu koji je tome vremenu možda najbolje odgovarao i bio adekvat brzom rastu srednje klase koja je nastojala da se na taj način domogne određenih povijesnih vrijednosti tradicije. Ukoliko i to shvatimo kao dio stambene arhitekture, tada naša ocjena o stanovanju u historizmu mora biti drugačija.

Najamna stambena zgrada i to ona koja nastaje u prostorima Donjega grada, ima već više spornih elemenata, no ona je vrlo oštro podvrgnuta kriterijima građevnoga reda,³⁵ stoga što su tim redom određeni minimumi dimenzija soba, udaljenosti linije dvorišnog pročelja od granice parcele, sve ono što je trebalo osigurati higijenske stanovanje, gdje će ljudi imati i zraka i sunca, naravno u okviru tehnoloških mogućnosti gradnje toga vremena. I ta najamna gradnja, koja nije građena kao najamna kuća za najsiromašnije

slojeve pučanstva, već kao najamna kuća za one koji sebi nisu mogli priuštiti *barokno-feudalni* način stanovanja, u sebi krije ono prema čemu je bila dijelom upućena kritika historizma. Ona krije rađanje jednog tipskog tlocrta u kojemu se zbog organizacije stanovanja stan dijelio u dva dijela, na stambeni dio korisnika stana okrenut prema ulici i na gospodarski dio stana: kuhinju, nusprostorije i služinsku sobu na dvorišnoj strani. Gotovo sve do 1880. g. mi takvu situaciju nalazimo u gotovo potpuno zatvorenom, neruščenom tlocrtu, u kojemu ne dolazi toliko do izražaja ono o čemu se kritički govori, a to su: dugi hodnici i izolirane služinske sobe prema dvorištu. Ocjenu stambene arhitekture historizma s tvrdnjom da su "*tlocrti stereotipni, s mrtvim dijelovima hodnika, prolaznim sobama i neprestanom komunikacijom*" ne možemo uzeti kao općenitu i sveobuhvatnu, jer je međusobno vezanje soba - tzv. prolazne sobe - uključeno u način stanovanja - stil vremena. Čovjek koji je stanovao u gradu imao je drugačije zahtjeve od današnjeg čovjeka. Povezanost soba bila je znak otmjenosti, a adicija prostora način prostorne organizacije stana. Nisu to bile sobe sa strogo određenom funkcijom, da bi im prolaznost bila negativna značajka. Način života, bez obzira na svu hipokriziju što ju je u sebi nosio i djelimice pokazivao, ipak je bio familijarno organiziran, tako da prolazna soba nije bila smetnja, već potreba. U historizmu se još uvijek, barem u njegovoj prvoj polovici, ne javlja raščlanjivanje tlocrta, zato što se parcela još uvijek smatra dijelom zemljišta na kojem se izgrađuje pristojno stanovanje. Tek kasnije, koncem stoljeća, u drugom dijelu faze zrelog historizma dolazi do konjunkture građevnog zemljišta. Raščlanjuje se tlocrt

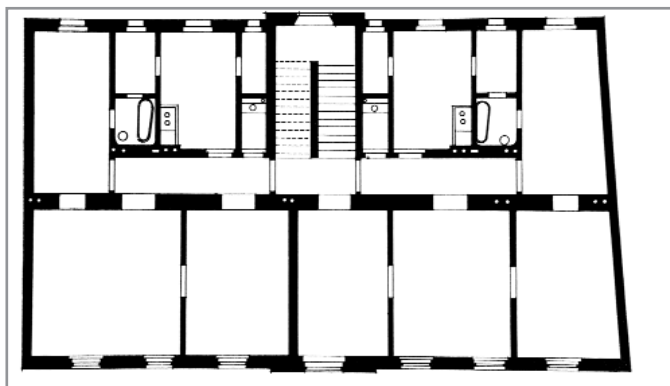
kojim se želi što više približiti rubu parcele i koristiti što više dvorišnog prostora; razigravanjem postići da se neki sadržaji udalje od ruba parcele onoliko koliko traže građevni propisi. Tu, tada i u takvim situacijama dolazi do tipskih tlocrta koji ne vode dovoljno računa o ispravnijoj i ekonomičnijoj organizaciji prostora.

Jednako se tako ne može govoriti o loše riješenim komunikacijama. One su uglavnom u okviru mogućnosti vremena. Moramo znati da to vrijeme ne poznaje armirani beton, da ima više problema s nosivim zidovima nego što će ih imati kasnije vrijeme, a da organizacija stana itekako ovisi o materijalu i konstrukciji, to više što prostor nije neograničen, dapače vrlo strogo određen oblikom parcele i blokovskom gradnjom. Najamna zgrada u svojem negativnom smislu - prostornom i klasnom - počinje dominirati tek kada historizam, ako još traje, odumire. Najamna zgrada s negativnim predznakom fenomen je ranog 20. st. u nas, i tada često puta pada ispod razine onoga što zovemo arhitekturom (Radnički dol, Trnjanska cesta, dio Trešnjevke i sl.). U našem razmatranju arhitekture najamna kuća ima drugi društveni predznak.

Borba za novo stanovanje praktički

počinje 30-ih godina dvadesetog stoljeća pojavom mlađih arhitekata zagrebačke škole, koji počinju rješavati tlocrt stana na način za koji i danas smatramo da je više nego dobar. Međutim i ti stanovi i stanovanje koje donose zagrebačka i hrvatska moderna arhitektura ne udaljavaju se suviše od stvarnosti toga vremena. Ona rješava najamni stambeni prostor na visokom nivou, za veoma uski sloj onih koji su ga kadri platiti, bez obzira što je idejna intencija uperena protiv socijalnih nejednakosti i što se temelji na poštenom odnosu prema prostoru. Ni ta arhitektura ne može izbjeći činjenicu služinske sobe i njezine orijentacije prema dvorištu; ona je može uključiti u cjelinu stana i može joj dati tek veći prozor, jer joj to omogućuju novi materijali i konstrukcije.³⁷ Dosta je smiona tvrdnja da separiranje služinskih prostora od ostalog stambenog prostora ima u toj arhitekturi isključivo funkcionalna, a ne klasna obilježja, što bi trebala biti oznaka arhitekture historizma,³⁸ kad znamo da to nije vrijeme smanjivanja već rasta klasnih suprotnosti, koje su ovdje i prostorno prisutne.

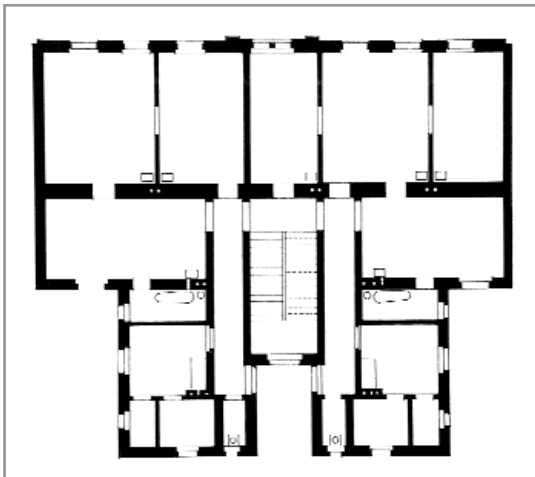
Uzmemo li u obzir činjenicu da se u historizmu i to u najamnim *tipskim* stanovima kupaoonica već oko 1890. g. vrlo često javlja

Prilaz Gjüre Deželića 69, stambena zgrada J. Prambergera, tlocrt 1. kata (J. J. Grahor, 1892.)

vezana uza spavaću sobu,³⁹ tada se zaista ne može načelno govoriti o nehigijenskom stanovanju. Više se može govoriti da je taj tlocrt na stanoviti način nedostatan, jer se nije dovoljno vodilo računa o kompleksnosti ljudskih potreba, a školovanje arhitekata nije bilo usmjereno prema analiziranju prostornih mogućnosti u organizaciji stana. Stan je tek počeo bivati roba, koju je tržište prihvaćalo u okvirima svojih shvaćanja i nije bilo realne potrebe da ponuda ide znatno ispred potražnje. No ni to nije pravilo, jer nalazimo niz rješenja, posebice ona Kune Waidmanna, koja su pokazala iznijansirani i raznoliki pristup rješavanju načina stanovanja, od reprezentativnih do onih koji su bili podesni za život ljudi srednjih kategorija.⁴⁰ On uvodi dnevnu sobu kao središnje mjesto stana, zatim kabinete i namjenski mnogo određene prostore, za kojima se početkom razdoblja historizma nije osjećala potreba.

Usporedimo li neke od tlocrta iz tog vremena s tlocrtima koje nam je dala suvremena i moderna zagrebačka arhitektonska škola, tada možemo vidjeti da je ova potonja u svojim

Prilaz Gjure Deželića 73, stambena zgrada J. Prambergera, tlocrt 1. kata (J. J. Grahor, 1896.)

vrhunskim ostvarenjima dala izuzetna rješenja.⁴¹ U redovitoj pak praksi ona je de facto modificirala stari način stanovanja, a kako je gradila u bloku, morala je uglavnom zadržati isti odnos prema ulici i dvorištu. Ona je pokušala u okviru novih materijala i konstrukcija s kojima je raspolagala i novog shvaćanja života taj prostor bolje organizirati i ekonomizirati gradnju.

Dakle u čemu je defekt u ocjenama historizma? On očito nije samo u tlocrtu stana historicističke arhitekture, već u pogrešnim i neadekvatnim usporedbama načina stanovanja. Mi arhitekturu historizma ne možemo uspoređivati s baroknom ili renesansnom arhitekturom - s visokim stilovima prošlosti, jer ova raste u drugim uvjetima, iako upotrebljava slični oblikovni instrumentarij. Na drugoj pak strani, u odnosu prema suvremenoj arhitekturi naglašavamo samo da je suvremena arhitektura na pogreškama historizma stvorila prototip prostora podesnog za život čovjeka u modernome gradu. Taj čovjek pak, jer se je vrijeme promijenilo, živi na drugačiji način, ima drugačije potrebe i druge navike, tako da nas i njegova ponovna želja za životom u historicističkim prostorima ne čudi i praktički znači *nostalgiju* za vremenom koje je prošlo (naravno, samo u oblikovnom smislu). Ocjena se stambene arhitekture historizma premalo temelji na vrednovanju vremena i njegovih potreba i mogućnosti i na određivanju stupnja adekvatnosti te arhitekture u rješavanju problema svojega vremena. Tek tako utemeljenu ocjenu bit će moguće prihvatiti i tada je objektivizirati. U nas je situacija sretnija utoliko što, koliko god rast grada bio brz i dinamičan, industrijalizacija grada nije ga, barem u to vrijeme, bila toliko obuhvatila da bi

izazvala nekontrolirani rast predgrađa ili onih gradskih četvrti u kojima bi historizam bio pokazao svoje naličje do te mjere da bi to bilo značajno za ocjenu tog razdoblja.

Zaključimo tek da su stanovanje i stambena arhitektura u historizmu poštivali vječnu zakonitost: koliko god je stanovanje udaljenije od investitora, to je kvaliteta stanovanja lošija. Praktički, možemo reći da je to posljedica društvenog stanja toga vremena. Arhitektura je pak sasvim vjerno odrazila svoje vrijeme.

I na kraju, što je historizam značio, koja je njegova stvarna ocjena i koji su to bili ljudi što su ga stvarali? Historizam je značio mnogo u formiranju slike Zagreba i njegova Donjega grada.⁴² Praktički je to vrijeme kad je Zagreb stekao svoju današnju fizionomiju u oblikovanju povijesnih dijelova grada. Njegova vrijednost je u tome što je stvorio novu sliku grada, njegove javne gradske prostore u kojima osjećamo prošlo vrijeme sa svim njegovim dobrim i lošim osobinama. Dao nam je fizionomiju tada modernoga srednjoevropskoga grada, istina na nižoj, ali još uvijek pristojnoj razini. Mnoga su dobra i odlična rješenja javnih prostora oblikovanjem i funkcijom pridonijela boljem funkcioniranju grada. Niz reprezentativnih stambenih prostora, mnogo kvalitetnih i primjerenom riješenih najamnih stanova i kuća za stanovnike skromnijih potreba dopunjavaju sliku o arhitekturi druge polovice prošlog stoljeća. Zelene površine i gradski parkovi samo upotpunjuju doprinos toga vremena izgledu grada.

Gradili su ga ljudi koji su došli u Zagreb ili u njemu odrasli; najprije inozemni a kasnije sve više i više domaći graditelji, među kojima je bilo boljih i lošijih, onih koji su s

uspjehom završili svoje poslovanje i dovinuli se do visokih društvenih položaja poput Janka Grahora st. i onih koji su pošteno proživjeli svoj život unoseći svo svoje znanje u ulice i zgrade ovoga grada. Bilo je i stranaca, poput Hermana Bolléa, Kune Waidmanna, Franje Schmidta i drugih, koji su mnogo radili u Zagrebu, ali radili u okviru jedne stvorene klime, stvorenog htijenja da se u tom gradu nešto stvori i stoga nijednoga od njih ne možemo izdvojiti izvan tog konteksta, ne možemo ga promatrati i valorizirati izvan klime koja je u to vrijeme u Zagrebu postojala i omogućavala da se grad stvori takvim kakav on zapravo jeste. Ne možemo promatrati nijedan njihov javni čin izvan tog ozračja koje je tvorilo uvjete za postojanje i život arhitekture i grada. U tom kontekstu treba govoriti i o utjecaju historizma na modernu arhitekturu. Usudio bih se reći da je taj utjecaj bio više vezan uz revolt, negiranje, uočavanje onoga što historizam nije mogao dati modernoj arhitekturi i uz borbu protiv toga, nego da je moderna arhitektura preuzela neka prostorna rješenja historizma ili se na njih dogradila. Sličnosti, veze i posredni utjecaji sasvim su sigurno bili prisutni, jer svi oni koji su živjeli u Zagrebu morali su u svojoj svijesti nositi prostornu sliku onoga prostora u kome su rasli i gdje su se odgojili. Moramo reći da je historizam stvorio, kao i svako drugo razdoblje, dosta dobre i loše arhitekture. Dobra historicistička arhitektura, ako je dobro rješavala prostor i odnos prema vanjštini i gradu, nosila je u sebi kao i svaka dobra arhitektura elemente za novo razdoblje. To je jedina veza. Nije nosila direktne poruke ili direktne utjecaje, no nosila je ono što svaka dobra arhitektura sobom nosi, a to je poruka

čovjeku budućih dana o vlastitom životu u definniranom prostoru.

Tek naše, današnje vrijeme može iz nešto većeg povijesnog razmaka objektivnije prosuditi o vrijednosti toga vremena. Do sada smo više vrednovali njegov doprinos gradu, nego pojedinačna arhitektonska ostvarenja. No, polako nestaju i te predrasude i arhitektura historizma kao cjeloviti kreirani prostorni organizam počinje pokazivati svoje vrijednosti i dobivati svoje mjesto u povijesti naše arhitekture, kako u stvaranju javnih prostora tako sve više i u načinu na koji je rješavala stambene sadržaje. Polako se gube podcjenjivanje, pogrdni prizvuci i etikete lažnosti i neiskrenosti, koje je tom vremenu, iz najplemenitijih pobuda, bila dala moderna arhitektura. Revalorizacija historizma u arhitekturi nije i ne može poći u drugu krajnost - nekritično dizanje vrijednosti zbog praktičkih razloga zaštite čovjekove povijesne okolice, već se zadržava na uspostavljanju ravnoteže unutar koje prave vrijednosti izlaze u prvi plan. Time i ovo vrijeme dobiva ista prava u životu suvremenog čovjeka, da ravnopravno sudjeluje u stvaranju tradicije i vrijednosti prošloga u prostoru današnjice.

¹ Simpozij je održan 17. i 18. prosinca 1976. g. u Muzeju grada Zagreba, a izložba je trajala od 17. do 27. 12. 1976. Organizator je bio Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu. Prikaz i kritički osvrt dao je Žarko Domljan: *Izložba i simpozij o arhitektu Hermannu Bolléu*, Čovjek i prostor, Zagreb, g. 1977., br. 2 (287), str. 22. i 23.

² Godina 1976., br. 156/7.

³ Željka Čorak, *Odlomci o genezi modernizma* (iz studije *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*), Arhitektura, Zagreb, g. 1976., br. 156/7.

⁴ Žarko Domljan, *Hrvatska arhitektura na prijelazu stoljeća*, Arhitektura, Zagreb, g. 1976., br. 156/7.; Žarko Domljan, *Arhitekt Hugo Ehrlich*, Život umjetnosti, Zagreb, g. 1976.,

br. 24/25.

⁵ ELU, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.

⁶ Dr. Anđela Horvat, *Historizam*, str. 539.

⁷ Lelja Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1962. g., str. 53. i 99., bilj. 17.

⁸ ELU, JLZ, str. 539; Draginja Jurman-Karaman, *Historijski stilovi*, str. 544; dr. Anđela Horvat, podnaslov *Hrvatska unutar natuknice Historijski stilovi*.

⁹ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura...*, op. cit.

¹⁰ ELU, JLZ, natuknica *Historijski stilovi*, op. cit.

¹¹ Anđela Horvat, *Neogotički kolos kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historizma u Zagrebu*, Zbornik *Iz starog i novog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, g. 1960., br. II, str. 225.

¹² Poduzeće Hönigsberg i Deutsch je očiti primjer. Prema monografiji Lelje Dobronić, *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965. g. pretiskano iz Zagrebačke panorame br. 7-8, 9-12, 1965. g.

¹³ Ivo Maroević, *O Felbingeru i njegovu vremenu*, Život umjetnosti, Zagreb, g. 1974., br. 19/20.

¹⁴ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit.

¹⁵ Lelja Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit.; Lelja Dobronić, *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, op. cit.; Lelja Dobronić, *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak*, Muzej grada Zagreba, 1959. god; Ivo Maroević, *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1969. god; Đurđica Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 1969. g.

¹⁶ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit., str. 95.

¹⁷ Lelja Dobronić, *Izgradnja Zagreba u 19. st.*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb, g. XI/1962., br. 5.

¹⁸ Parafraziranje uvodnog članka Građevinskog reda koji je u izvodima publicirala dr. Lelja Dobronić u tekstu *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.

¹⁹ Regulatorna osnova se nije sačuvala, već se na temelju usporedbe katastarske snimke grada iz 1853/4. g. i *Nacrt grada Zagreba 1878. g.* može vidjeti što je praktički bilo definirano I. regulatornom osnovom. Podaci iz L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba...*, op. cit. i *Stari planovi Zagreba*, Urbanistički zavod grada Zagreba, 1961. g. - tekstovi Lelje Dobronić.

- ²⁰ Analiza pravaca kretanja šire je obrađena u tekstu Ive Maroevića, *Između pruge i Save (razmišljanja o pravcima kretanja u Zagrebu)*, Čovjek i prostor, Zagreb, g. 1975., br. 7 (268).
- ²¹ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit., navodi da se 1883. g. pojavljuje pitanje nove regulatorne osnove. Vijećnik Hudovski je iznio potrebu izrade nove osnove. Izabran je odbor od gradskih zastupnika: Egersdorfera, Grahora, Hönigsberga, Mrazovića, Pongratza, Jambrišaka i Šviglina, vještaka: Augustina, Bolléa, Altmana, Melkusa, Lenucija i Hudovskog kao izvjestitelja, te gradskog fizika Mašeka. 1. 8. 1887. g. gradsko je zastupstvo prihvatilo osnovu, a 8. 2. 1888. g. potpisao ju je ban Khuen Hedervary. Anonimni pisac piše 1891. g. da je Milan Lenuci kao gr. inženjer izradio regulatornu osnovu za grad Zagreb, koja je kasnije služila povjerenstvu kao podloga za raspravu.
- ²² Ž. Čorak, *Odlomci o ...*, op. cit.
- ²³ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura ...*, op. cit.
- ²⁴ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura ...*, op. cit.
- ²⁵ Kamilo Zite, *Umetničko oblikovanje gradova*, Građevinska knjiga, Beograd, 1867. g.
- ²⁶ Kamilo Zite, *Umetničko ...*, op. cit.
- ²⁷ Ivo Maroević, *Grad 19. st. na sjeveru Hrvatske*, saopćenje na Kongresu povjesničara umjetnosti u Ohridu, 1976. g.
- ²⁸ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.
- ²⁹ Ž. Čorak, *Odlomci o ...*, op. cit.
- ³⁰ Prema citiranom tekstu u Ž. Čorak, *Odlomci o ...*, op. cit.
- ³¹ L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački ...*, op. cit.
- ³² Ul. braće Kavurića (danas Hebrangova) 34, građena 1878. g., Grahor i Klein - kasnije je u njoj bio Francuski konzulat; danas je u njoj uprava HT-a.
- ³³ Ilica 12, građena 1878. g., Grahor i Klein - danas je u njoj Britanski konzulat i British Council.
- ³⁴ Mesnička 23, građena 1865. g., Janko Jambrišak - u njoj je bio Gradski komitet SKH, danas je zgrada ministarstva RH.
- ³⁵ L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit.
- ³⁶ Ž. Domljan, *Hrvatska arhitektura ...*, op. cit.
- ³⁷ Jedan aspekt projektiranja stanova 30-ih godina 20. st. daje Darko Venturini u tekstu *Zvezdane godine stambene izgradnje*, Arhitektura, Zagreb, g. 1976., br. 156/7, str. 85-95.
- ³⁸ D. Venturini, *Zvezdane godine ...*, op. cit.
- ³⁹ Npr. Kuno Waidmann, Ul. 8. maja 1945. br. 18 - građena 1890. g. ili Ul. A. Kovačića br. 14 - građena 1892. g.; Janko Grahor ml., Prilaz 73 - građena 1896. g. ili Prilaz 69 - građena 1892. g.
- ⁴⁰ Đ. Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, op. cit.
- ⁴¹ Stjepan Planić, Pavletićeva 14 - građena 1933. g. ili Draškovićeve ul. 47.; Kauzlarić - Gomboš, Solovljeva ul. 12, građena 1934. g.; Slavko Löwy, prototipski tlocrt stana, tlocrt iz 1932. g.
- ⁴² L. Dobronić, *Izgradnja Zagreba ...*, op. cit. - dolazi do takvog zaključka.

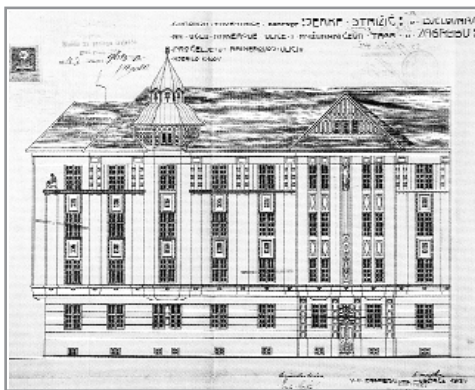
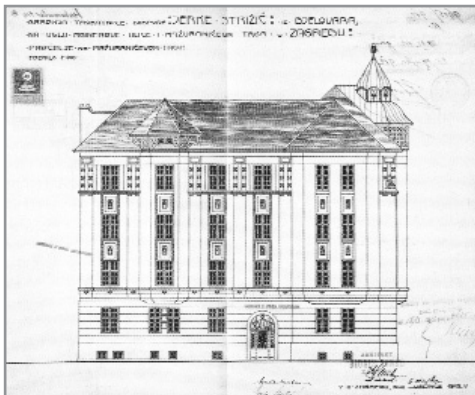

Peristil, 20 (1977):123-144.

Tragom secesije

Secesija u zagrebačkoj arhitekturi značila je ponajviše bečki odsjaj oblikovnog određivanja vremena, koje je tražilo svoj prostorni izraz u dinamičnim godinama prije Prvoga svjetskog rata kad je umjetnost historizma već bila izgubila razlog postojanja. U Zagrebu je to vrijeme kada južni i jugoistočni, a u manjoj mjeri zapadni i istočni dijelovi Donjega grada počinju zaokruživati svoj izgled. Mažuranićev trg, istočna strana Marulićeva trga i njezin središnji naglasak zgrada Sveučilišne knjižnice, južni dijelovi Gundulićeve i Gajeve ulice, Petrinjske i Palmotićeve, dobar dio Draškovićeve, Boškovićeve i Đorđićeve, a uz to i Ulice 8. maja, na zapadu dijelovi Prilaza, Klaićeve, Republike Austrije, Ilice i Krajiške, a na istoku Vlaške, Jurišićeve, Palmotićeve i Ribnjaka, nose izraziti pečat toga vremena. A ono će u nas u mnogim tragovima trajati možda i do tridesetih godina, zadržavši se u općem dojmu nekog ukrasnog elementa, u slovu i duhu kao natruha, obojenost nečim što je već prošlo. Secesija se dodaje i ucjepljuje na prostor i arhitekturu prošloga stoljeća ili ostaje prisutna u nizu zanatsko-uporabnih detalja kao pečat što ga ostavlja na zgradi novijega vremena. To više nije samo zaostali oblik, već smisao za oblikovanje i uporabnu vrijednost detalja, što će ga tako suvereno na svom početku preuzeti moderna arhitektura zagrebačke škole s Kovačićem i Ehrlichom kao izvorima.

No, nećemo se baviti imenima, arhitektima i graditeljima, ljudima što su bečke i njemačke zasade prenosili u naše prostore. To bi nas odvelo suviše daleko. No valja ih spomenuti. To su Martin Pilar, Josip Vancaš,

Žerjavićeva 16-Mažuranićev trg 8, kuće Strižić (Dionis Sunko, 1912.), nacrti pročelja

Gundulićeva 20-Masarykova, kuća Kalina (Vjekoslav Bastl, 1903.-1904.)

Janko Holjac, Dionis Sunko, Rudolf Lubinsky, Vjekoslav Bastl i drugi i poduzeća Pilar-Maly-Bauda, Benedik i Baranyai, Hönigsberg i Deutsch, Kalda i Štefan, Fisher i Hruby, kao ona koja se najčešće spominju i koja su najbrojnija po svojim projektima i izvedbama.

Mi ćemo ovoga puta potražiti ono što nam je secesija ostavila u našim ulicama i na trgovima, ne kao sustav vrijednosti, već kao vrijednost pojedinosti, kao osjetljivost u uočavanju vrijednosti na često puta zapuštenoj zgradi, koja je željela pokazati barem dio one mnogozvučnosti što ju je nosila secesija kao stil u svojem kratkom životnom vijeku. Nema smisla unaprijed sumirati i sažimati vrijednosne okvire. Prepustimo samim zgradama i detaljima na njima da nas vode u taj maštoviti, čak bismo mogli reći, bolećivo opterećeni svijet čudnih biljnih motiva što su se razrasli po pročeljima i rešetkama, na ogradama stubišta i balkona, u drvu, keramici, žbuci i metalu, po već naslućenim čistim kubusima moderne arhitekture. Neka nam šetnja gradom u svojoj neslućenju skokovitosti, umjesto u postupnom i kronološkom kritički odabranom pristupu, uz unaprijed prihvaćeni rizik isključivanja nekih, makar i vrijednih građevina, pomogne shvatiti dimenziju postojanja jednoga stila u živom gradu i načina na koji ga možemo shvatiti i spoznati u cjelini kroz detalj, čak niti u jednom zamahu kretanja, već u učestalim, bezbroj puta ponovljenim, a vremenski i sadržajno vjerojatno različitim trenucima.

Krenimo od kuće koju gotovo svi znamo. Sva je obložena keramičkim pločicama, a nalazi se na jugozapadnom uglu raskršća Gundulićeve i Masarykove ulice. Tvorničar Kallin, za koga je građena, proizvodio je upravo

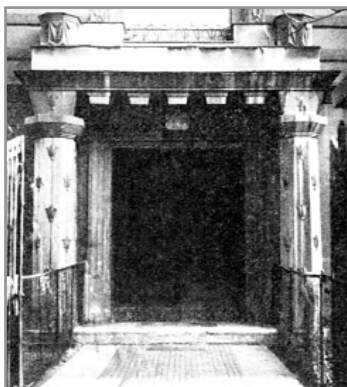
taj materijal. Za secesiju ništa neobično oblijepiti pročelje glaziranim pločicama, koje tada po pročelju, a naročito među prozorima trećega kata igraju dekorativnu igru stiliziranoga biljnog motiva. Za Zagreb neobično i zanimljivo, jer takvih zgrada gotovo da i nema. Zaobljeni ugao zgrade, naglašen balkonima i plastičnim dekorativnim ukrasom, a završen atikom što ju rubno prate četiri neobična akroterija, daje posebni pečat ovoj građevini, koja je u svojoj temeljnoj zamisli ipak zadržala prostornu misao modificiranoga historizma. Izuzmemo li prostorni sadržaj, tada nije teško uočiti da secesija naglašava raznolikost upotrijebljenog materijala i pokušava pokazati sve njegove mogućnosti. Keramičke pločice ovdje bile su tek najnaglašeniji materijal.

Pođimo preko Trga maršala Tita uz kazalište na sjevernu stranu Mažuranićeva trga. Taj je trg, osim središnje mu zgrade “Kola” koja zatvara kazališni trg s juga, gotovo čitav nastao u vrijeme secesije s njezinim punim srednjoevropskim značajem. No ovdje već možemo uočiti i druge značajke secesije. Primjerice, zgrada Etnografskog muzeja nosi u sebi secesiju (iako u kasnijoj adaptaciji znatno osiromašenu) u svojim velikim volumenima, u značajkama skulpture naatici ulaznog rizalita pred kupolom i uz središnji prozor. U detalju je ona prisutna u oblikovanju šprljaka prozora, u rešetki ili ploči koja natkriva ulaz, u dalekom Wagnerovskom dojmu, dok je sama obrada materijala - žbuke na pročelju neobičajeno standardna i neuočljiva.

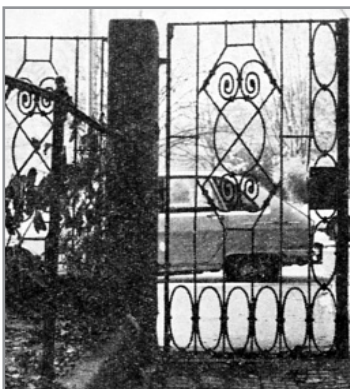
A na drugoj strani trga, u nizu četverokatnica, malo uvučenih od građevnog pravca, raste raskoš buržoaskog, bankarskog i industrijalnog društva. Pogledamo li ulaz kuće na br. 3, možemo uočiti svu kompleksnost secesijskog

Mažuranićev trg 14, Etnografski muzej (Vjekoslav Bastl, 1902.-1903.)

Mažuranićev trg 3, ulazni portal

Mažuranićev trg 7, rešetka ulaznih vrata dvorišta pred kućom

oblikovanja. U težnji za reprezentativnošću javljaju se teški oblici pozajmljeni iz stilova prošlosti, udruženi borbom za čistoću materijala, za postizavanjem nove cjeline. Poligonalni stupovi s dekorativnim stiliziranim ljljanima, sitno kanelirani kapiteli, ukrasne konzole, iznad toga vaze i prozor s rešetkastom ogradom u donjem dijelu; sve teško i bolećivo u težnji prema cjelovitosti. A malo dalje, na br. 7 nasumce odabrana rešetka dvorišnih vrata, koja usko dvorište pred kućom odjeljuje od javne površine trga, ispreplela je paukovu igru željezne niti. Ovdje je ostalo prisutno staro, pomalo klasicističko nizanje eliptičnih ovulusa uz donji i desni rub rešetkastoga vratnog krila, i središnja nimalo duhovita igra voluta i dijagonala, ali igra koja pokušava misliti na secesijski način razbijajući dotadašnja pravila igre.

Ostavimo li Mažuranićev trg, već smo na Marulićevom, čim smo prešli "zeleni val". Istočna strana trga još uvijek nosi pečat secesijskog oblikovanja, iako ne tako ujednačenog kao što se dogodilo na Mažuranićevu trgu. Među nizom kuća svojom se posebnošću ističe kuća br. 7. Ne po tome što bi bila iznenađe-

nje, već stoga što je na neki način izuzetna. Tradicionalno postavljenom i riješenom pročelju dodan je niz secesijskih oznaka, koje pokazuju određeni nesklad, ali su u isto vrijeme pokazatelj maštovitosti koju secesija izaziva u svojem duhovnom krugu. Razmotrimo li поблиže sve ono što nam ovo pročelje nudi, tada ako izuzmemo središnji naglasak zaobljenih i otežalih oblika, sve ostalo ostaje govor žbuke i dekorativnih naglasaka na njoj. Široki vodoravni potezi u prizemlju, pa zatim oni už i između prozora plastično naglašeni u prvom katu, štrcana glatka žbuka s girlandama i stiliziranim završnim vijencem, rubni akroteriji kao da su stigli iz Beča i uz to prozori koji se oblikovanjem otvora i stolarije još nisu makli s kraja prošlog stoljeća. Dodamo li tome bogate rešetke na balkonima središnjega naglasaka, konzole-kugle na kojima počiva i sav instrumentarij koji ga prati, tada možemo na očiti način doznati što je provincijalna secesija na rubovima srednje Evrope. Kompilatorska kao ideja, ona će prihvatiti svaku podlogu, ali će i roditi vrijednost kad sazrije.

Na jugoistočnom uglu, prema Ulici 8. maja, zgrada koja je zanimljiva jer ide korak

Marulićev trg 7

Marulićev trg 21, Sveučilišna knjižnica, pogled s juga (Rudolf Lubynski, 1909.-1913.)

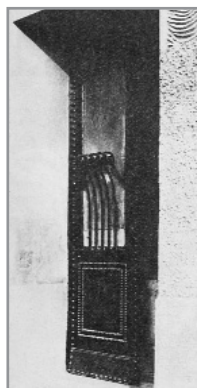
naprijed prema poimanju onoga što slijedi nakon secesije. Ne posve i ne do kraja dosljedno, ali ovdje se već vide grupirane i izdvojene mase, volumeni arhitekture, koji su u razigranosti rizalita i krovnih ploha nesimetrično oblikovali delikatni ugaoni prostor. Secesijsko se oblikovanje nazire u općem dojmu, u detalju kvake ili rešetke ulaznih vrata, u raznorodnosti pročelja i u onom tvrdo stiliziranom biljnom ornamentu koji se našao između prozora naglašavajući čas okomit, čas vodoravan niz prozora. A tada odjednom, u tom gotovo geometrijski čistom oblikovanju krova i masa odskoči mala krovna kupola koja počiva na poligonalnom tijelu, na kojem je vidljiva drvena kanatna konstrukcija. Iz njega se izdiže meko, poput puževe kućice, organski zaobljena i omekšana, bez oštih bridova, s nakostriješenim nizom žljebnjaka koji se grebenima savijenih krovnih ploha penju prema vrhu na kojem stoji metalni secesijski akroterij. To je iznenađenje i nova vrijednost; možda podsvjesni odraz mađarske secesijske maštovitosti, detalj koji osvaja.

A to se dogodilo odmah preko puta u zgradi Sveučilišne knjižnice. O njoj je već bilo

riječi i nema smisla ponavljati poznato. No još uvijek treba reći da ona u svojem secesijskom oblikovanju anticipira modernu arhitekturu, da je zrelo umjetničko ostvarenje u cjelini i u detalju i da je cjelovitost pristupa svakom elementu arhitekture od ograde, stakla, pokrova i obrade žbuke do funkcionalne prostorne koncepcije i dimenzija prostorne domišljenosti postavlja na visoku evropsku razinu toga vremena.

Spustimo li se Mihanovićevom do Gundulićeve ulice, tada ćemo na jugoistočnom uglu uočiti zgradu koja nas već iz daljine upozorava na svoje secesijsko podrijetlo. Temeljni oblikovni element što bismo ovdje trebali uočiti nalazi se u kombiniranju smirenog volumena zgrade, koji je jedino na uglu malo naglašen, i načina obrade pročelja. Ovdje je taj način ono što je tipično za secesiju. Govor materijala kroz obradu koja tada omogućava da se svjetlo u svojoj igri po pročelju rasprši u bezbroj optičkih varijanata, daje one posebne ugođaje. Ovdje na primjer žbuka je u prizemlju obrađena štrcanom rustikom i sitnim valovitim prugama, u zoni prvoga kata grubo je naštrcana na vodoravnu rustiku, a u gornjim je zonama znatno mirnija, ali zato ukrašena vijencima i grubljim naglascima na pojedinim mjestima. Kad tome dodamo maštovitu stiliziranost metalnih ograda balkona ili rešetaka na vratima, tada se dojam dopunjuje. Pogledajmo detalj vratnice i vidjet ćemo težnju prema poštivanju rukotvorstva, težnju prema individualiziranju rada u širokom rasponu oblika što ih secesija nudi.

U Gundulićevoj 61 na primjer, možemo usput zapaziti stilizirani biljni ornament

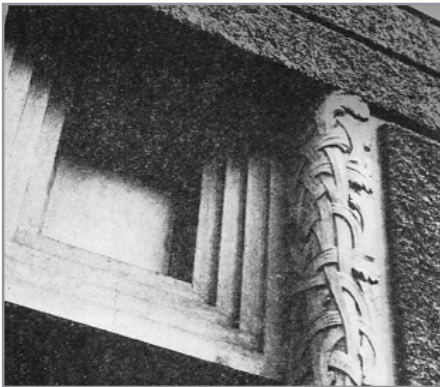

Gundulićeva 63,
ulazna vrata

Mihanovićeva-Gundulićeva 63

Gundulićeva 61, niša i dekoracija iznad ulaznih vrata

Žerjavićeva 10-Gundulićeva, zubotehnička škola (Dionis Sunko)

Kumičićeva ulica, niz kuća (6, 8, 10, 12)

koji se smjestio iznad ulaza, obrubljujući neobičnu nišu. Sloboda u oblikovanju i neobičnost u rješenju ostaju ponegdje vidljivi tek kao bljesak u detalju, kao reminiscencija, kao trag poznatog nam rukopisa.

A tada nas na uglu s Ulicom 8. maja (br. 72) čeka zgrada zubotehničke škole. Ovdje već možemo govoriti o novoj koncepciji tlocrta, kao i o oblikovanju pročelja i grupiranju masa koji više ni po čemu ne sjećaju na prošlo stoljeće. No ovakvo oblikovanje nužno iznosi i svoje nedostatke, a to je ovdje oblikovanje samoga ugao-nog ulaznog prostora. Reprezentativnost koju secesija želi i nudi i ovdje je izražena, ali u nedovoljnom skladu s krilnim pročeljima. Osjeća se čvrsto htijenje, čak i škrtost u primjeni dekorativnih elemenata, što je rezultat autora individualnog pristupa, no stil izvire iz niza detalja i premda prigušen djeluje svojim govorom.

Upravo takav prigušeni govor stila, prilagođavanje novih oblika starim sadržajima i njihovo trajanje u svijesti arhitekata i graditelja, to su pokazatelji vremena u kojem se na starim urbanističkim osnovama rađaju i prilagođavaju novi volumeni, nova tijela. Ta relativna brojnost zgrada sa secesijskim oznakama govori o pro-doru stila u širinu (npr. u nizu secesijskih kuća u Kumičićevoj ulici). Istu osobinu moguće je uočiti čak i na mnogim malim podrumskim rešetka-ma koje svojim zahrđalim izgledom i zapuštenošću govore da je njihovo vrijeme prošlo, da su danas samo smetnja, jer njihov popravak i njihovo održavanje traži majstore kojih danas gotovo da i nema, jedva šezdeset godina nakon što je ta i takva secesija razvila zanatstvo i umjetnički obrt na neslućenu razinu. No još uvijek u svojim nepravilnim vijugama, u spletu spirala, elipsa i

po koje kružnice, one će nam pružiti doživljaj oslobađanja mašte mimo povijesnih pravila. One će nas podsjetiti na kreativnost onih vremena kojima je pravilo bilo toliko elastično, da je maštu ukalkuliralo u svoj program.

I pogledamo li zapadno pročelje Kumičićeve ulice, prije nego što se vratimo u Mihanovićevu, tada ćemo vidjeti skladan niz kuća, od kojih svaka na svoj način rješava oblikovni problem pročelja, a sve zajedno pokazuju jedinstvo u raznolikosti. To je jedinstvo teško podvesti pod zajednički nazivnik, izuzmemo li secesijski način mišljenja kao podlogu, a ujedno ne ograničimo li maksimalnu slobodu oblikovanja vremenskim i materijalnim mogućnostima te urbanističkim i prostornim regulativima. U tom će se okviru pokazati bitno različito oblikovani erkeri, štedljiva i zgusnuta ili razigrana dekoracija, razlike u formatu prozora i oblikovanju šprljaka na njima, obrada pročelja i svih onih obrtničkih detalja koji u to ulaze, a oni će opet zadržati temeljni zajednički karakter, oznaku koja ih spaja u jedno.

O secesiji smo na isti način mogli govoriti pred drugim i drugačijim zgradama, u drugim dijelovima grada, no ova neobavezna šetnja ovim

dijelom Zagreba i zadržavanje baš na tim, a ne na susjednim zgradama samo je znak ležernosti. Stoga vraćanje u Mihanovićevu ulicu nije namjerno, a na izbor kuće br. 18 ponukao nas je splet zanimljive arhitekture, dobrog osvjetljenja za fotografiranje i trenutnog raspoloženja. Na pročelju se osjeća trud za oblikovanjem koje će biti čisto od ukrasa, raznoliko u detalju, izražajno kao cjelina. Naglasak nose zaobljeni erker (ili kako bi se hrvatski pokušalo reći: pomolak) i isto tako zaobljeni prozori prvoga kata. Strogost dopunjuju kanelirani rubovi zgrade, a malo grubljom žbukom obrađen glatki zid pročelja dopušta da se jasno istakne ukras erkera; mali polustupovi, s čudnim biljnim kapitelima. Pravila opet nema, prozori su drugačiji u svakom katu, čak im ni moduli ne djeluju kao da su isti. Neobično traženje oblikovnog smisla stavilo je ovdje secesiju kao način mišljenja u prvi plan.

A opet malo dalje u zgradi hotela Esplanade secesija je najviše prisutna u detalju, u škrtom oblikovanju biljnog ornamenta, u dobrim zanatskim aplikacijama, eventualno i u dojmu, ali ne u mišljenju oblikovanja toga prostornog tijela. U njoj je secesijski oblik tek dio, sredstvo a ne sadržaj i težnja.

Mihanovićeva 18

Odmorimo se malo od gledanja i prošetajmo dijelom Lenuzzijeve potkove - zelenim Tomislavovim i Strossmayerovim trgom i Zrinjevcem. I tu ćemo ponegdje zapaziti trag secesije. Šteta je na primjer što su zbog dotrajalosti uklonjeni željezni stupovi sa slavlukom na ulazu u park Tomislavova trga, koji su sa svake strane iznad stuba kojima se spušta u park kazivali svoju secesijsku priču. U zgradama je ima malo, tek tu i tamo ponešto. Vidjet ćemo je u nekim postamentima kipova hrvatskih velikana što su na Zrinjercu preko puta zgrade Akademije zauzeli svoje mjesto, a naći opet više u detalju nego u cjelini u zgradi na uglu s Đorđićevom ulicom (Đorđićeva 1). Zadiviti će nas podrumski rešetka, iako danas obojena bijelom bojom, koja se tako potpuno secesijski bolećivo nestvarna u kombiniranju uglatih i savijenih oblika, pretvorena u svrhu samoj sebi, u neograničenu maštu, našla u podrumskom prozoru okružena grubom rustikom koja može glatko stajati na zgradi iz konca prošlog stoljeća, u kojoj je historizam način izražavanja. To se vidi i na prozoru prizemlja, nešto modificiranije u izdubljenim kvadrima oko njega, da bi nas secesija podsjetila na sebe u vitici ispod vijenca i znatno

slabije u šumi lišća u ukrasu parapeta ispod prozora.

Nešto dalje, na uglu Petrinjske i Đorđićeve ulice (Petrinjska 14) susrećemo malo izrazitije naglašen isti problem. Izgled pročelja, odnosi otvora i zidnog platna, način na koji je ono postavljeno prema raskršću, sve je u znaku tradicije prošlog stoljeća, ali je zato obrada pročelja tako strogo secesijska, da ćemo rijetko gdje naći toliku raznolikost u obradi žbuke. Nedavna obnova pročelja znatno je oslabila taj secesijski izraz, jer se u njoj nije potpuno i do kraja dosljedno obnovilo sve ono što je za secesijski stilski izraz bilo bitno.

Možda bi se radi usporedbe trebalo Petrinjskom ulicom vratiti malo natrag do ugla s Boškovićevom (Boškovićeva 3, Petrinjska 22), gdje gotovo istovjetni prostorni sadržaj nalazimo riješen na drugačiji način, u kojemu secesija nije samo površinsko obilježje, iako u prostornom smislu nije otišla dalje od zaobljenog erkera, lomljenog mansardnog krova i zaobljenih zabata na njemu. Tu je već secesija pri kraju, gotovo na sličan način kako je u prethodnoj zgradi bila sasvim na početku svoga hoda.

Mihanovićeva-Grgurova, Hotel Esplanade

Đorđićeva 1, podrumski prostor i prozor prizemlja

Kad smo već ovdje, vrijedi pogledati podrumsku rešetku na kući u Boškovićevoj 11, ne zato što bi ona bila nešto iznimno, već stoga što je doživljaj secesijske maštovitosti uvijek i svaki puta nov. Nije neponovljiv, ali je nov u slobodi kojom pristupa stvarima. Ima u toj secesijskoj ukrasnoj nesputanosti nešto od gotičke slobode, koja se tako davno raspojasano razlila po pročeljima katedrala i kuća, nešto što je čovjeku - zanatliji i arhitektu omogućilo da široko razvije stvaralački poticaj, da stvara u detalju, da načini rešetku, kvaku, apliku, svijećnjak, oluk ili drveni okvir prozora kao svojevrsnu vlastitu kreaciju podloženu cjelini.

I stoga završavajući ovu šetnju u potrazi za dijelom onoga što je secesija ostavila Zagrebu i što je za uzvrat Zagreb dao secesiji, za onim što su stil i grad u svojoj interakciji stvorili, nemojmo se zaustaviti pred nekom zgradom smatrajući

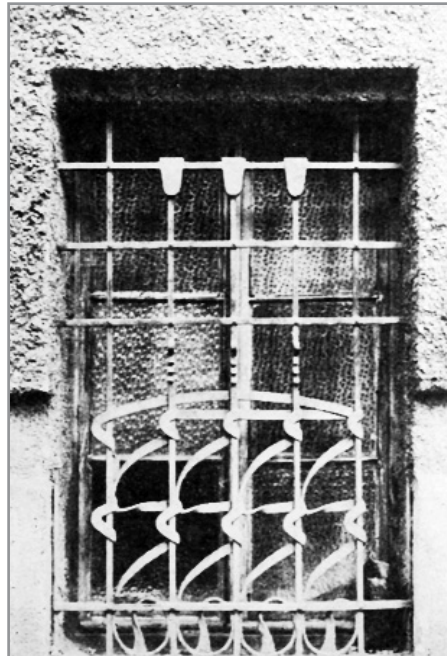
da smo vidjeli sve. Nastavimo negdje drugdje s pogledom usmjerenim na pročelja i prozore, na detalje i igru što ih oni nose; nastavimo gledati grad u svim njegovim i svojim vlastitim raspoloženjima i otkrivat ćemo uvijek novi grad, uvijek novu secesiju ili uvijek novu vrijednost.

---

15 dana, XVII/4-5 (1974):19-23.

Petrinjska 22-Boškovićevo 3

Boškovićevo 11, rešetka podrumskog prozora

Viktor Kovačić – naš suvremenik

Kad se danas, sto godina nakon njegova rođenja sjećamo, a istovremeno pedeset godina nakon smrti žalimo što je umro u najboljim godinama, u punoj stvaralačkoj snazi, tada to znači da je Viktor Kovačić ostavio vidni trag u povijesti naše kulture i da je fenomen Viktora Kovačića još uvijek živo prisutan u arhitekturi našega vremena, iako je ta, najuporabnija od svih umjetnosti, u proteklih pola stoljeća snažno kročila naprijed ne osvrćući se mnogo za sobom. Vrijeme je prošlo, arhitektura nije ni stala ni čekala, mlađi su krenuli u potragu za novim, no Viktor je Kovačić, sa svojim djelom, ostao krupni kamen međaš u hrvatskoj arhitekturi; međaš na granici shvaćanja i spoznaja, a ne samo na granici devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Bila je to granica između historizma prošlog stoljeća i suvremene arhitekture, protkana duhom bečke secesije, duhom hrvatske moderne, psihozom predratnih vremena, ali istovremeno i novim duhom čistog oblikovanja i kreativnog odnosa prema tradiciji; granica u poimanju prostora. Ona je ostala zabilježena na ulicama i trgovima Zagreba, ali istovremeno i u reprezentativnoj mapi štoju je izdao prof. Edo Šen, nekoliko godina iza Kovačićeve smrti. Već tada su ljudi njegovih dana pokušali ocijeniti njegovu vrijednost. Ocijenili su njegovo značenje najvišom mogućom ocjenom i njegovo su djelo na taj način unijeli u tijekove svijesti svih onih koji su nastavili borbu za novo oblikovanje prostora. Mapa Kovačić našla je svoje mjesto u knjižnicama i na stolovima onih koji su kasnije stvarali „Zemlju“ i kubizam i funkcionalizam i ...; i bez obzira na odnos koji su imali prema Kovačiću, on je uronio u njihovu spoznaju i postao njezinim dijelom, bez obzira našao se

tamo s pozitivnim ili negativnim predznakom.

To prvo priznanje rodilo je terminom Kovačićevo vrijeme, koje obuhvaća prvu četvrtinu dvadesetog stoljeća. Termin se uglavnom zadržao i do danas, unatoč kontroverznom ocjenama što su slijedile kako se vremenski razmak između njegova djela i onih što su o njemu i njegovu djelu pisali široio neumitnom logikom vremena koje otječe. Kad ih gledamo unatrag, tada sve više postajemo sigurni da su te ocjene dvojevsne interpretacije vremena u kome su nastale, interpretacije koje bi se mogle svesti čak i na dimenziju desetljeća, tako je dinamično bilo vrijeme u proteklih pola stoljeća. No, ocjene nisu bile kontroverzne u odnosu na vrijednost djela, već u odnosu na Kovačićevo značenje i ulogu u našoj arhitekturi. U biti su to kontrapunktna varijacije na istu temu, pokušamo li glazbenom terminologijom odrediti njihovo značenje. U čemu se one sastoje? Spomenemo li najbitnije, tada vidimo da se one kreću u rasponu od tvrdnje da Kovačić u svojim djelima nije revolucionaran, do ocjene da je borac za novo u arhitekturi, od mišljenja da je dekadentan i suviše okrenut prošlosti i tradiciji, do tvrdnje da otvara nove putove, od procjene da se nije uspio otrgnuti od prošlosti, do ocjene da je prevladao secesiju i da su mu klasicistički elementi tek ponegdje dio rukopisa, a ne i sadržaj arhitekture. Iz ovoga bismo mogli zaključiti da je njegovo djelo, koje je omogućilo izricanje ovakvih suprotnih sudova, do te mjere veliko da mu vrijednost, unatoč različitim ocjena njegova autora, nitko i nikada nije doveo u pitanje. Već bi i to, bez posebnih analiza govorilo da se radi o izuzetnoj pojavi u zaista iznimno teškom vremenu.

Upravo stoga, potrebno je danas, pede-

set godina nakon Kovačićeve smrti, ispitati odnos našega vremena prema njemu i odrediti one vrijednosne okvire koji proizlaze iz njegova djela. Ove je godine uz Kovačićeve obljetnice već objavljeno nekoliko kritičkih osvrtu i prikaza njegova djela. Zato nema smisla nizati faktografske podatke i nabrajati djela. Pokušajmo sintetizirati ono što Kovačića čini velikim i danas, a primjerima iz njegova djela ilustrirati i argumentirati rečeno.

Na prvome mjestu valja spomenuti njegov pozitivan i suptilan odnos prema graditeljskoj baštini i tradiciji. Iz toga izrasta onaj Kovačić koji se bori za novo, ali ne rušenjem staroga. On ne gradi svoju umjetničku poruku na praznoj crtačoj dasci, u prostorima koje treba očistiti od naslaga prošlosti, već u ravnopravnom tretmanu, svjestan vrijednosti prošloga i svojega doba. Ako malo bolje obrazložimo taj odnos, tada vidimo da u njemu nema pokornosti ili pseudosentimenta prema prošlim vremenima. Tu je prisutna stroga valorizacija, koja naročito dolazi do izražaja u projektu za regulaciju Kaptola, gdje se sadržajno – forum populi atrium ecclesiae – i oblikovno u kombiniranju novih i tradicionalnih oblika, snagom Kovačićeve stvaralačke imaginacije nanovo ostvaruje izgubljena vrijednost prostora. To nije ponavljanje, pa čak ni reminiscencija u klasičnom smislu riječi, već vizija koja je profinjeno osjetila razliku, granicu između zahtjeva što ih je postavljalo ono prošlo, povijesno i tradicionalno i duha novog vremena, koje nije htjelo ni moglo odustati od svog načina izražavanja. Zatvaranje otvorenog gradskog prostora, intimiziranje i svođenje njegove dimenzije na ljudsku mjeru, provlači se i na razmišljanje o

regulaciji Dolca, a slijed projekata govori i o Kovačićevu zrenju u odnosu na nereprezentativnu gradsku izgradnju, koja je u razigranosti uličnih gabarita negdašnjega Dolca i u malom mjerilu ponavljala spontane ljudske odnose, nastale u prostoru maloga grada podno katedrale.

Kovačićev odnos prema prošlosti tu ne prestaje. On je nazočan i u njegovoj arhitekturi. To je poseban odnos koji ne nosi oznaku utjecaja, jer to nije ni bio klasičan utjecaj u standardnom smislu riječi. Moglo bi se opisno, analogijom, objasniti da je to tek iluminirani rukopis, u kome inicijali i poneko slovo koketiraju s oblikovanjem prošlih vremena, dok je sadržaj što ga rukopis daje usmjeren daleko naprijed, anticipirajući novo vrijeme. Kako drugačije objasniti (eliminiramo li utjecaj investitora) duhovitu natuknicu lođe firentinskih renesansnih palača na pročelju kuće Frank, koja fizionomijom svojeg pročelja već nagovještava palaču Slaveks i zgradu DD Eksploatacija, a tek je početak pročišćavanja oblika. Što reći o glavnom pročelju Burze na kome klasični stupovi nisu drugo do li funkcionalni nosači koji su samo obukli klasični kostim, jer ni ispod njih u niskom parteru, ni iznad njih u čistom ravnom zabatu nema klasicizma, ne samo u oblikovanju nego ni u sadržaju; ili o bočnim pročeljima gdje su se trokutasti zabati nad prozorima kata pojavili tek kao friz, a ne više kao sastavni dio rastera pročelja ili otvora ili pak čiste prozorske osi. A gdje li je Ravenna u crkvi sv. Blaža? U obliku prozora na kupoli ili u detalju tordiranih stupića iznad portala ili možda u tlocrtu grčkog križa? Ne, Ravenna je inspiracija, ona je pretekst za razmišljanje, izvor, kako reče sam Kovačić, a crkva sv. Blaža je izvanredno

uspjela moderna arhitektura koja je u mali i skućeni prostor parcele, što joj je bio određen, unijela snažne elemente novoga i time novo spojila s već definiranim ambijentom tog dijela Donjega grada.

Što pak reći o borbi za očuvanje Ilice, koju je Kovačić smatrao kićmom Zagreba, a shvaćajući vrijednost i potrebu povezivanja istočnih i zapadnih dijelova grada pledirao za sjevernu ulicu, koja bi usporedno s Ilicom primala sve veći promet. Tek je Gurlittovo svjedocanstvo za Ilicu odvratilo pogled onovremenih pobornika „novoga“ od korigiranja Ilice. Što reći o izgubljenoj bitci za Bakačevu kulu, gdje je Kovačić s mnogim drugim istaknutim ljudima vremena zahtijevao njezino očuvanje. Nije to bio servilni odnos prema prošlosti, čovjeka koji je nemoćan misliti na nov način, već odnos koji pokazuje vrijednosnu dimenziju Kovačića kao arhitekta koji se kreće otvorenih očiju, koji je svjestan da živi u sasvim određenom vremenskom kontekstu. To mu je omogućilo spoznati vremensku ograničenost čovjekova djela i samim tim doći do zaključka da s njim niti započinje niti završava povijest, a ni kreativni odnos prema prostoru koji nas okružuje.

Izvanredan odnos prema ambijentu ili prema okolini u koju ulazi svojim djelom, druga je od njegovih prvorazrednih značajki, a ujedno usporedna i istosmjerna s njegovim odnosom prema prošlosti. Prvi odnos ima prostorni, a drugi vremenski predznak. Smještaj i prilagođavanje njegovih obiteljskih kuća krajoliku u koji ulaze, govori o suptilnosti prema prostoru, gdje će kuća postati dio krajolika. A zgrade u gradu, među kojima se ističu rješenja crkve sv. Blaža na veoma skućenoj lokaciji i

kuće Frank na širokom prostoru trga oko kazališta, govore o načinu interpolacije koji nije nametljiv, već uravnotežen u težnji prema zadržavanju postojeće vrijednosti, s namjerom da se ona oplemeni i naglasi novim elementom.

Iza ovih dvaju odnosa koji su eksterni obzirom na djelo, a u koordinatnom sustavu stvaralačkog procesa predstavljaju vremensku i prostornu komponentu, razmotrit ćemo Kovačićev kreativni odnos prema zgradi, prema arhitekturi samoj u sebi. Tu Kovačić traži i nalazi i opet traži rješenje za rješenjem da bi našao ono pravo, zadovoljio svoj stvaralački potencijal i opet krenuo naprijed. Bez velikih uzora, barem u nas, on usporedno s velikim arhitektima Europe krči put prema naprijed, polako i s mukom, ali uspješno. Njega ne prate velika pompa i univerzalni manifesti, ali misli što ih 1901. g. iznosi u programatskom tekstu „Moderna arhitektura“, gdje afirmira individualnost arhitekta, uporabu novih materijala i oruđa i gdje se zalaže da arhitektura bude stvarni produkt vremena, govore da se radi o čovjeku koji je spoznao bit problema. Njegove obiteljske kuće postaju primjeri novog oblikovanja starih sadržaja. Tlocrt diktira volumen i oblik pročelja. Kvaliteta domišljenog tlocrta iz kojeg izvire raster pročelja postaje pravilo. Tek se tu i tamo, više kao naglasak i potpis, javi poneki detalj u oblikovanju istaknutog prozora na kući Frangeš ili prozora i niše pod vijencem kuće Čepulić, koji zadržava neku povijesnu reminiscenciju. A ista se koncepcija znatno teže, iako s nesmanjenom kreativnom željom prepoznaje i na pročeljima kuća i palača u gradu. Pročelja se pročišćavaju. Slijed: kuća Lustig, kuća Frank, palača

Slaveks, palača DD Eksploatacija zorno govori o filtriranju oblikovanja, o novom rasteru otvora koji teži prema standardiziranju, o pročelju koje prestaje biti kulisa i koje odbacuje reprezentativnost kao obilježje kvalitete. I na zgradi Burze, toj tako često spominjanoj i različito ocjenjivanoj zgradi, osjeća se čistoća oblika. Glavno je pročelje, eliminiramo li klasicističku epidermu stupova, pročišćeno do te mjere, da nam njegov prostorni sadržaj može govoriti čak o razini Loosove kuće na Michaelerplatzu u Beču, koja je primjer poticajnih kretanja u modernoj arhitekturi. Ta prigovor je Kovačiću da mu klasično pročelje Burze nema klasičnih proporcija. Prigovor je u stvari afirmacija njegova htijenja, ali na zaobilazni način putem „negativnog“ predznaka.

Istovremeno je Kovačić nastojao postići visoku razinu kvalitete obrtničkih radova, koja je po njegovu mišljenju trebala postati temelj standardizacije detalja. Standardizirati module otvora, elemente i detalje koji bi se tada mogli individualno kreirati u mnogobrojnim kombinacijama; ne tražiti novo pod svaku cijenu, u svakoj novoj zgradi, ali biti individualan i nov u stvaranju odnosa između oblikovnih elemenata nove gradnje i utvrđenih standarda, to je Kovačićeva revolucionarna poruka generacijama budućih arhitekata koji će praktički stvoriti modernu hrvatsku arhitekturu.

I u tome, što je stvorio čvrsti temelj novoga, nezaobilazno uporište svih tendencija koje će se kasnije javiti, jer je probio barijeru nepovjerenja prema novim oblicima, leži njegovo veliko značenje. U ovom je kontekstu zaista nevažno, je li se i koliko osvrtao prema natrag, u prošlost, na tradiciju, jer to nije

negativni predznak njegova djela. U prošlosti i tradiciji crpio je snagu, pa mogli bismo reći čak i kriterije koji su mu pomogli da ne odluta i da nađe rješenja koja je tražio. I ukoliko je potrebno govoriti o njegovoj revolucionarnosti, tada možemo sa sigurnošću reći da je njegovo djelo bilo revolucionarno u nuđenju mnogih rješenja koja su značila bitnu novost u hrvatskoj arhitekturi i koja su kidala s prošlošću, ali ne na način njezinog negiranja i rušenja, već na način kreativnog transformiranja njezinih najvrijednijih poruka. Kovačić je shvatio temeljnu istinu, a to je da je oblikovanje prostora staro koliko i čovjek sam, da su iskustva stvorena kroz povijest blago čitavog čovječanstva, ali i to da je svako vrijeme dužno ostvariti vlastiti odnos prema prostoru u kojem se zatekne. Tu je njegov pokušaj uspio, jer je u nas ostvario arhitekturu koja je bila potpuno individualna, koja je donosila rješenja presudna za budućnost arhitekture u Hrvatskoj, a istovremeno nije prekinula kontinuitet s prošloću i nigdje se nije ponašala kao da od trenutka njezina postanka započinje svijet.

Stoga Kovačića nismo i ne možemo zaboraviti. Možemo samo žaliti što je umro tako rano i što nije svoje djelo razvio u onim pravcima koje je nagovještavao. Bez obzira na kontroverzne ocjene njegove ličnosti, na polemičnost i kako su govorili, tešku narav, na čitav skup osobina koje čovjeka čine čovjekom različitim od drugih, a u takvim situacijama i izuzetnim arhitektom, njegovo je djelo preraslo značenje individualnoga i steklo dimenziju razdoblja. I ukoliko pokušamo u jednoj rečenici sažeti njegovo značenje i ulogu u stvaranju hrvatske moderne arhitekture, tada ćemo,

rekavši da je Kovačićevo djelo razdoblje u povijesti hrvatske arhitekture, reći sve.

Kaj, br. 7 (1975), vol. VIII; 87-89.

Arhitektura Ive Zemljaka

Šest je godina prošlo od smrti Ive Zemljaka, i pojava čovjeka u zelenom hubertusu već je izbljedjela u sjećanju ljudi njegova grada. Zagreb je grad kome je posvetio svu svoju stvaralačku i ljudsku energiju; u njemu je desetljećima živio i radio kao arhitekt, urbanist i publicist, uvijek savjestan i osjetljiv za njegove posebnosti i vrijednosti. Započeo je u prelomnim godinama njegove novije povijesti (barem na prostornom planu), u vrijeme kad se nakon razdoblja koje je genijalno dovršio Viktor Kovačić i u našoj sredini osjetio dah suvremene arhitekture. To je vrijeme novih materijala koji su u svijetu već stekli pravo građanstva (armirani beton, čelik, staklo), vrijeme Bauhauusa, funkcionalizma i organske arhitekture. U nas tada usporedno djeluju dvije generacije arhitekata, starija školovana u inozemstvu i mlađa koja se školuje u Zagrebu. Zemljak je među posljednjim predstavnicima prve generacije. Školovao se u Grazu i Pragu¹ i odatle je ponio u Zagreb suvremena shvaćanja o prostoru. Ali nakon praških sanjarenja o arhitekturi i poleta koji je razumljiv, Zemljak u Zagrebu postaje činovnikom u gradskom poglavarstvu gdje kao inženjer-činovnik, referent i građevni redar vodi borbu sa svojim poglavarima za suvremenija shvaćanja u oblikovanju prostora. Za njega je to vrijeme zrenja, stvaranja vlastitih stavova i učenja. Prvi projekti² još su lutanja, a stvaralaštvo se iscrpljuje više u potvrđivanju naučenog, u sigurnosti da on to može učiniti, da stečena sposobnost projektiranja, stvaranja u prostoru, nije umrla u sjeni gradskih kancelarija, nego se razvila u traženju vlastitih putova.

Tada odlazi u Nizozemsku.³ Upoznaje se s teorijom i praksom neoplasticizma, a u djelima arhitekta Ouda nalazi niz prostornih rješenja

kojima se oduševljava. Otvaraju mu se vidici, a kreativno sazrijevanje omogućuju najuspješniji katalizatori. Dolazi do novih spoznaja o prostoru i oblikovanju u prostoru. Postaje svjestan širine arhitektova poziva i njegove uloge.

Time je proces priprema završen, i neposredno nakon povratka s putovanja po Europi započinje Zemljakovo arhitektonsko djelovanje, iscrpljuje se gotovo u jednoj temi, daje u njoj maksimum i tada se gubi, a nadolaze novi interesi. Njegova arhitektonska tema je škola i obdanište, prostori u kojima se kreću djeca u svojim najosjetljivijim godinama, u trenucima odgoja i razvoja. Zbog toga govoriti o arhitekturi Ive Zemljaka znači ograničiti se na razdoblje četvrtog desetljeća dvadesetog stoljeća sa svim njegovim gospodarskim, društvenim i političkim određenjima koja djeluju na oblikovanje i sadržaj arhitekture.

U određivanju uvjeta koji su utjecali na formiranje Zemljakove stvaralačke ličnosti, gledane kroz djelo koje je dorečeno (barem u fizičkom smislu) i ostavljeno povijesti da mu odredi mjesto, nameću se određena pitanja kao natuknice u traganju. Koliko je u arhitekturi Ive Zemljaka prisutna antiteza danima provedenim u sivilu gradskog građevnog redarstva; porivi zapretani godinama? Gdje prestaju utjecaji Ouda i Nizozemske, a gdje počinje Zemljak? Jesu li tada još postojale izolacije ili su slijed i učestalost informacija bili već na razini koja nije dopuštala izrazite stvaralačke samosvojnosti? Koliko je njegova tema i arhitektura svojevrsan bijeg (*exodus*) u vremenu koje je sa svojim uskim klasnim i gospodarskim interesima davalo veoma malo izlaza za rješavanje ljudskih i stvaralačkih dilema? Drugi su svoje nedoumice rješavali dru-

gačije, neki aktivnom političkom borbom, neki revolucionarnim i socijalnim stvaralačkim idejama "Zemlje", drugi šutnjom, a mnogi, koje povijest nije zapamtila, napuštanjem dilema i prepustanjem bujici vremena. U kojoj je mjeri Zemljak u sebi pomirio i prevladao suprotnosti koje arhitektura kao posebni oblik umjetničkog htijenja i izraza nosi u sebi: od želje, svijesti o potrebi, zamisli i stvarnih mogućnosti do fizičkog ostvarenja zamisli koje ovise o nizu drugovrsnih činilaca (kvaliteti rada, radnoj snazi, narudžbi, investitoru, društvenoj svijesti, društvenom poretku...)?

Je li opredjeljenje za gradnju škola došlo iz unutarnjih društvenih sfera čovjeka-umjetnika, kao rezultat niza netom spomenutih subjektivnih činilaca, ili je sticaj okolnosti odredio takav nazivnik Zemljakovu stvaranju? Zašto je odabrao škole i nije li mu neka druga tema mogla bolje poslužiti u rješavanju vlastitih stvaralačkih i ljudskih dilema? Odgovor je u isti mah jednostavan i kompleksan. Jednostavan, jer ga je služba u gradskog upravi silila na rješavanje gradskih problema među kojima su škole u novim dijelovima grada bile neophodna potreba (pođe li se od logike kojom nas vodi investitor i narudžba). Logično, uzmemo li u obzir stvaralačke, arhitektonske razloge, jer su škole ansambli kod kojih se može najmanje diktirati i gdje je sloboda oblikovanja i stvaranja veoma široka. Exodus je dakle privlačan, a sustavno oblikovanje teme omogućilo je Zemljaku da korektno ostvari svoju viziju prostora bez suvišnih efekata, arhitekturom koja je u nove prostore periferije Zagreba unijela vrijednost i ljepotu. Ponikla na nesputanom prostoru, određena sadržajima koji neopterećeni tradicijom sami zahtijevaju

suvremeni pristup i složeno stvaralačko rješavanje do jučer nepoznatih i nespoznatih namjena, ta je arhitektura postala Zemljakovom životnom temom. Odgovor je kompleksan, jer uz objektivne razloge uključuje i niz subjektivnih sklonosti, među kojima ljubav prema djeci, sentimentalna veza uz periferijske prostore i poznavanje problematike nastavnih procesa i potreba čine okosnicu zanimanja.

U oblikovanje školskih prostora Zemljak unosi principe moderne arhitekture (prisutni su kubizam i Oud). Izučava europsku školsku arhitekturu, upoznaje i studira probleme nastavnog plana i programa u nastojanju da novi školski prostori budu ogledalo pedagoškog pristupa djetetu, da školska zgrada sa svojim pratećim prostorima omogući ostvarenje svih školskih aktivnosti od nastave do odgoja. Posebnu pažnju poklanja krajoliku; želi povezati zelenilo vrtne, parkovne obrade okoliša s volumenima arhitekture. Uvući zelenilo u svaki kutak, u svaku poru dječjeg organizma, dati mu značenje zaštitnog pojasa i pojačanog intimiteta, pružiti u zelenilu sve moguće oblike rekreacije i odmora i time uskladiti i povezati plastiku objekta, zgrade s horizontalom terena, to je jedna od osnovnih

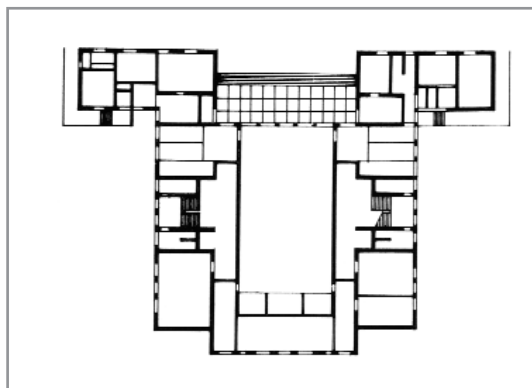
odrednica Zemljakove arhitekture škola. Već 1933. g. u ljubljanskoj "Arhitekturi" piše da "dovoljno prostrana igrališta s dječjim atrakcijama, hladovinom, vodom i klizalištem moraju biti temelj svake osnovne škole. Gradeći škole treba graditi što zdravije i prijatnije obitavalište podobno da očuva i razvije dječje zdravlje, da podigne volju za rad i razvije u djece smisao za dužnost, drugarstvo, čistoću i ljepotu".

U stvaralačkom slijedu škola što ih je Zemljak sazdao u Zagrebu može se pratiti zakonitost razvoja od kubističkih i "de stijlovskih" oblika (škola na Jordanovcu 1930. g.), do tipa škole s rustikalnim seoskim oblicima gdje su međunarodne forme prilagođene našoj posavskoj seoskoj tradiciji i obogaćene našim izvornim arhitektonskim elementima (škole na Knežiji 1940. i na Kozjaku 1948. g.). Slijed je logičan jer je normalno da po povratku iz Nizozemske nastaju projekti koji su europski duhom i kubistički oblikovanjem.

Razmotrimo li prvu grupu škola koje su sagrađene po europskim uzorima vidimo da im je uraštenost tih novih volumena u postojeće prostorne strukture osnovna urbanistička i prostorna (u širem smislu) vrijednost.

Škola na Jordanovcu (1930.), pročelje

Škola na Jordanovcu (1930.), tlocrt prizemlja

Nema uniformiranosti ni šablone. Škola na Jordanovcu, visoko na brežuljku na obroncima Medvednice sa širokim vidikom na savsku dolinu i grad u prozirnoj zavjesi sumaglice i dima, izrasla je otvorena suncu, svjetlu i zraku, okružena travom i brezama, urasla do posljednjeg dijela svoje mase u krajolik zdrav i veseo, lijep i prijemljiv. Vitka i čvrsta, uravnotežena u odnosima masa, nimalo predimenzionirana, kubistički zamišljena u ritmičkim odnosima geometrijskih tijela, ona simetrijom pročelja stvara monumentalni dojam i otvara bogatu prostornu igru masa i oblika. Čisti i prostudirani oblici pokazuju jak nizozemski utjecaj ali i niz vlastitih ideja koje će Zemljak razvijati u daljnjim studijima i projektima. Škola na Selskoj cesti, naprotiv, u sasvim je drugačijem ambijentu. Raširila se ravnicom rastuće Trešnjevke i element širine bio je osnovna odrednica objekta. Zbijenost oblika na Jordanovcu ovdje se pretvorila u bogatu razvedenost, a profinjenom upotrebom zelenila povezale su se skromne vertikale ostakljenih poluvaljkastih stubišta s horizontalom terena. Između tri školske zgrade igralište je otvorilo terene za igru, bazen za kupanje, sjenovite intimne prostore za odmaranje; izmjenjuju se sunce i sjena, uz brisoleje od nizova jablana pred prozorima učionica. Obrtna škola na uglu Savske ceste i Ulice Proleterskih brigada (danas Vukovarska ulica i u drugoj namjeni – građena 1937. g.) našla se na osjetljivom urbanističkom položaju. Svojom prostornom izražajnošću i toplinom pročelja (oplata od oplemenjene opeke sa svih strana) ona je veoma sretno riješila svoj budući ugaoni sadržaj. Otklonom od toka Savske ceste otvorila je mogućnost raznolikih rješenja ovog dijela kaotične gradske situacije.

U takvim prostorima, koji su svoju vanjštinu podredili širem prostoru, sadržaj i namjena do tančina su razrađeni tako da su usklađeni zahtjevi suvremenoga u arhitekturi i pedagogiji. Prizemlja su većinom namijenjena aktivnostima koje nisu vezane isključivo uz nastavni proces. Tu su garderobe, prostorije za liječnika, ambulanta, kupaonice, spremišta, blagovaonice, gimnastička dvorana i stanovi domara i upravitelja škole (Jordanovac), ležaoznice za odmaranje nakon tjelovježbe i radionice za praktičan rad (Selska cesta). Na katovima su učionice, kabineti i svi ostali radni prostori. Zemljak naročito razrađuje higijenske uvjete boravka u zgradama. Tako na Jordanovcu sanitarije stavlja u polukat, kao novost uvodi podove od linoleuma i dermas mase, a posebnu brigu posvećuje provjetravanju učionica. Na Jordanovcu su to veliki prozori koji su smješteni duž jednog zida učionice: struja zraka kruži po učionici ulazeći kroz manje otvore na donjoj strani prozora, a izlazeći kroz nadsvjetla; na Selskoj cesti ima učionica sa dvije staklene stijene (obično dulje i suprotne), a zrak, prolazeći kroz nadsvjetla, struji iznad glava učenika. To su elementi koji se u nas prvi put javljaju i znače veliku novost u humaniziranju nastave i života učenika u školi. Zemljak po uzoru na "De Stijl" projektira i školski namještaj, a osobitu pažnju posvećuje umjetnoj rasvjeti i boji zidova. Nema više jednolične bolničke bjeline koja dijete odbija i ukalupljuje. Nove teorije o boji i njenom psihološkom značenju našle su ovdje mjesta u djelu Ive Zemljaka, koji u školsku učionicu unosi obojeni i oslikani zid, da bi u učeniku potencirano razvio sve pa i najskrivenije odgojive sposobnosti.

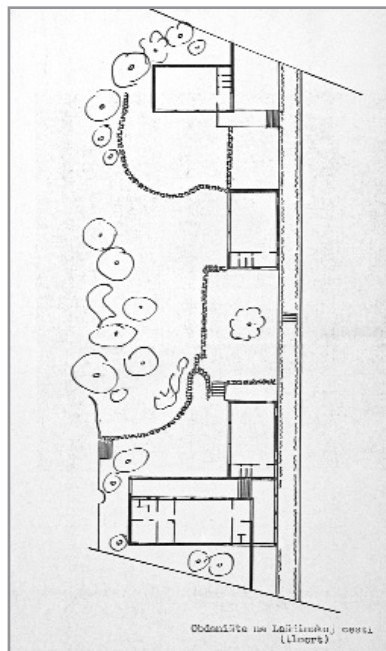
Tlocrti su razvedeni, s izrazitim naglaskom na suvremenoj razradi osnovne namjene. Po svojoj strukturi oni izražavaju i znače još jednu kubističku komponentu Zemljakova djela. Princip adiranja kubusa u prostoru ovdje je tlocrtno izražen u vodoravnim adicijama odgovarajućih sadržaja, tako da ritam tlocrtnih odnosa u potpunosti odgovara prostornom ritmu čistih volumena geometrijskih tijela u kojima se odvija život u prostoru. Tlocrti variraju od razvedenih dijelova koje povezuje jaka centrifugalna sila lokacije (Jordanovac) do rasutih gabarita koje sputava i ujedinjuje namjena u njihovoj težnji za samostalnim prostornim odjeljivanjem (Selska cesta), od zatvorenosti, zbijenosti i sažetosti (škola u Jakićevoj ulici) do simetričnih ostvarenja bez krutosti ali i nemira (Koturaška i Savska cesta).

U svim sagrađenim školama tog razdoblja osjeća se nedefiniranost pojedinih dijelova, iako je sama arhitektura zanimljiv i vrijedan korak u traženju odgovarajućeg prostornog i likovnog izraza – bez dovoljno razrađenog uporišta u tradiciji. Nedefiniranost je najočitija u unutrašnjosti prizemlja gdje autor nije dovoljno istaknuo potrebnu reprezentativnost ulaznih prostora (Selska cesta i Jordanovac).

Oblikovanje škola nužno zahtijeva poštivanje principa koje postavlja nastavni proces. Stoga se ubrzo javila potreba da se uz škole podižu dječja obdaništa. S pojavom obdaništa dolazi do nužnosti da se program neprekidnog rada u toku dana i godine prostorno osmisli. To nameće obvezu analize i rješenja boravka određenog broje djece u obdaništu preko ljeta, a ujedno pruža i široke mogućnosti oblikovanja novog sadržaja bez pomoći i iskustva, ali i bez opterećenja tradicijom. Zemljak, posizujući za rješenjem tih

problema obdaništa uz škole, unosi strukturalnu novost, tip otvorenog i zatvorenog razreda, neprekinuti ritmički slijed terase-učionice i sobe-učionice u kojem prostorno razvija osnovnu pedagošku ideju, vezu učenja i igre, drugim riječima, učenja pomoću igre.

U razradi osnovne ideje kristaliziraju se dva načina organiziranja prostora: pravilni raščlanjeni tlocrt u kojemu komunikacioni trakt povezuje tlocrtno istaknute učionice i terase među njima (obdanište na Jordanovcu kraj škole 1935/38.g.) i paviljonski sistem u kome su učionice smještene u posebnim slobodno stojećim paviljonima, dok se terase i igrališta na blago položenom terenu prepleću s natkrivenim komunikacijama ostvarujući potpuno slobodnu prostornu igru. U takvoj novoj slojevitosti prostornih oblika ravan krov na slobodnim i nepovezanim prizemnim paviljonima (upotrijebljen

Obdanište na Laščini (1935.), tlocrt

kod obdaništa na Jordanovcu) nema opravdanja, i Zemljak primjenjuje izvornu ideju visokog krova sa širokim strehama i jakim konstruktivnim gredama i rogovima koji izviruju iz zida. Duboki trijemovi puni sjetne rustike i hladovine pokazuju da je Zemljak sasvim opravdano upotrijebio rustičnu intonaciju s prizvukom domaće posavske seoske arhitekture. Zidovi su ostali u grubosti opeke. Oporost streha i nagibi krovova daju njegovoj, dotada internacionalističkim obilježjima označenoj arhitekturi, jednu novu dimenziju, novu oblikovnu vrijednost. Ovdje, u obdaništu na Laščini (1935/38. g.), pokazali su se prvi rezultati novog poticaja i vrijednosti postignute u dodirima strmih nagiba krovova i tužnih vrba i u bogatstvu terasastih plastičnih prostornih efekata, gdje se mali prizemni paviljoni doimaju kao puna prostorna plastika svježeg duha, koja će Zemljaka dovesti u stvaralačku dilemu između internacionalizma i traženja vlastitog izraza.⁴

Iz slobodnih i nesputanih prostornih traženja na obdaništima razvijala se u njemu zamisao da rustičnim elementima oplemeni suhoću čistog kubističkog pristupa arhitekturi, zamisao koja je već dala rezultata. Škola na Knežiji

(1940. g.), rezultat takve zamisli, Zemljakovo je vrhunsko ostvarenje u tom novom načinu mišljenja, u mjerilu, skladnosti odnosa prostornih masa i idealnoj sintezi krajolika, elemenata seoske lokalne građevinske tradicije i suvremenih nastavnih potreba i modernog oblikovanja. Škola je s obdaništem cjelovito arhitektonsko tijelo. Kubistička misao prisutna je u nizu kubusa različitih visina, tlocrtno povezanih i osmišljenih. Visoki krovovi, široke strehe i drvo nude oku bogatu ritmičku igru koja izražava puninu prostornih sadržaja, podložnost detalja cjelini i izviranje sklada cjeline iz niza stabilnih detalja. Sklad sadržaja i oblika, funkcionalnost i odmjeranost svih elemenata, izvanredna vrtna i parkovska rješenja, intimnost dvorišta s bazenom i igralištem, a u obdaništu definirana i razrađena izmjena otvorene i zatvorene učionice-razreda, čine ovu školu vrhunskim dometom ne samo u domeni građenja škola, već i u našoj arhitekturi uopće.

Zemljak se još samo jednom, i to u školi na Kozjaku (1948. g.) vratio iskustvima s Knežije, ali uspjeha više nema. Zbijena u pejzaž, s nedovoljnom visinskom raznolikošću, iako tlocrtno raščlanjena, ova škola ostaje prostorno

Obdanište na Laščini (1935.), ulazni trijem

Škola na Knežiji (1940.), južna strana

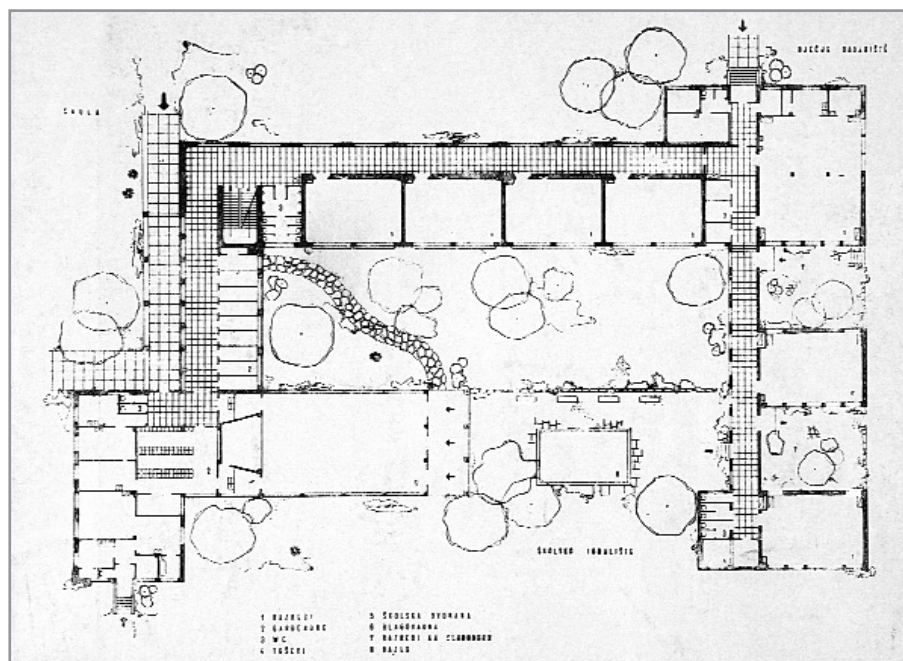
nedorečena i nedovoljno cjelovita. Ponegdje bljesne detalj, zazvuči skladnost ritma, ali pravog doživljaja nema.

Dodamo li školama vilu Weiss (u vrijeme socijalizma Reprezentativni dom Izvršnog vijeća Sabora), koja svojom namjenom odudara od osnovne Zemljakove stvaralačke teme, krug je završen. U vili Weiss Zemljak je sjedinio oblikovnu tradiciju seoske arhitekture sa suvremenim prostornim izrazom. Visoki krov pokriven je šopom, dok na stijenama ritmiziraju drvo i bijeli zid. Čitav kompleks s vrtno-parkovnim i enterijerskim rješenjima čini cjelovito djelo u kojemu je svaka pojedinost podređena cjelini. Nakon drugoga svjetskoga rata Zemljak je stagnirao, izgubio je dah i elan. Otada više ne projektira (osim škole na Kozjaku). Obeshrabren i bolestan, umoran i opterećen nije stvaralački ušao u oštru dinamiku poslijeratnog života.

Degradiran u službi, penzioniran kao invalid rada⁵ zatvorio se u svoj svijet i odrekao stvaralaštva kad je bio na vrhuncu snage. Bila je to njegova osobna i stvaralačka tragedija.

Ali još nije umro: usmjerava se u drugom pravcu, od živog stvaraoca pretvara se u lutajuću savjest grada (kako se u razgovoru izrazio jedan od njegovih prijatelja). Još petnaest godina, do svoje smrti, djeluje na drugi način – orijentiran na tri područja interesa: hortikulturu, urbanizam starih dijelova Zagreba i publiciranje vlastitih stavova o problemima starog i rastućeg Zagreba, što više nije predmet ovog napisa.

Na kraju, valjalo bi zaključiti da je svojom arhitekturom škola unio mnoga nova shvaćanja i nove vrijednosti. Usamljen u djelovanju (nije bio vezan uz “Zemlju”), snagom vlastitog talenta dosegao je vlastitost izraza. Usko usmjeren tematikom on je u potpunosti prigrlio ideje i norme

Škola na Knežiji (1940.), tlocrt

suvremene arhitekture, transformirao ih na svoj način unoseći u oblikovanje naš domaći oblikovni element. Čistoća prostornog oblika, sukladnost sadržaja i oblikovanja, bogata prostorna igra kubusa i funkcionalan i doraden tlocrt osnovne su vrijednosti njegovih djela. Pionirskim rješavanjem novih sadržaja dosegao je toliku unutarnju cjelovitost i povezanost sa širim prostorom, da gledajući njegovo djelo iz ove tridesetgodišnje povijesne udaljenosti, možemo sa sigurnošću tvrditi da ulazi u uzak izbor suvremene hrvatske arhitekture.

---

¹ Rođen je u Zagrebu, 15. III. 1893. Otac mu je bio vlasnik gostionice "Mandalica" u Gornjoj ulici u Zagrebu. Kasnije adaptira dvorišnu zgradu i u njoj živi do smrti.

² Obiteljska kuća u Gregorjančevoj 11 (1924. g.) i stambena zgrada u Masarykovej 13 (1928. g.) u Zagrebu.

³ Godine 1929. odlazi na studijsko putovanje u Nizozemsku i Njemačku.

⁴ Izmjenom krova na krovu (nakon Zemljakove smrti), kad je crijep zamijenjen bijelim valovitim salonitom, čitav kompleks je mnogo izgubio. Izmjenom materijala izgubila se osnovna Zemljakova stvaralačka namjera. Sličnu sudbinu doživjele su i neke njegove škole. Škola na Knežiji je izgradnjom autoputa uz sjeverno pročelje, dogradnjom novih krila i športske dvorane, te nizom višekatnica potpuno istrgnuta iz mjerila u odnosu na širu okolinu; škola u Jakićevoj ulici je proširivanjem stadiona "Dinama" u Maksimiru došla ispod velike istočne tribine; škola na Selskoj cesti je proširivanjem tvornice Nikola Tesla okružena skladištima, a u školi na Kozjaku bilo je odlučeno da se zatvore otvorene terase-učionice radi povećanja školskog prostora. Očita je totalna nebriža prema djelima Ive Zemljaka.

⁵ Penzioniran je 1950. godine.

Počeci moderne arhitekture Zagreba

Ako se vratimo u Donji grad s namjerom da vidimo kako su u tu, već ranije opisanu urbanističku i oblikovnu strukturu uglavnom druge polovice prošlog stoljeća ušla prva djela naše moderne arhitekture, gdje se i kako ona smjestila i kakvi su joj bili pravci kretanja u Zagrebu, tada moramo razmisliti i o vremenskim ograničenjima koja će nam biti donja i gornja granica promatranja. To bi trebala biti pojava V. Kovačića na jednoj, a Drugi svjetski rat na drugoj strani. Ne smijemo smetnuti s uma da usporedno s tom arhitekturom, koja se razvija na zasadama Bauhauusa i drugih suvremenih poticaja, u Zagrebu traje i manirizam secesijskih utjecaja i neoklasicizam koji nije utrnuo s ranim Kovačićem. No toga je sve manje što se više približavamo tridesetim godinama ovog stoljeća.

Arhitektura toga razdoblja bila je kao i u drugim razdobljima podvrgnuta zakonima razvitka i prosperiteta grada i onim urbanističko-prostornim okvirima unutar kojih se Zagreb kao grad mogao kretati. To je značilo intenzivno širenje prema istoku, s time da su željeznička pruga na jugu, a Vlačka ulica na sjeveru bile međe istočnoga područja grada, popunjavanje Donjega grada u zoni između nekadašnje Ljubljanske i Draškovićeve ulice i nešto jači prodor prema sjeveru u obliku vila i manje obiteljske izgradnje na potezu Cmroka, Pantovčaka, Ribnjaka, Šalate i Laščine (ove toponime uzimamo kao prostorne jezgre). Treba spomenuti znatno nekvalitetniju gradnju radničke Trešnjevke koja gotovo čitava nastaje u to vrijeme i u kojoj tzv. naselje Prve hrvatske štedionice predstavlja gotovo jedinu organiziranu i kvalitetnu gradnju toga vremena.

Razmotrimo li grad u takvom prostornom i vremenskom okviru, tada ćemo morati doći do spoznaje da na tom području možemo gotovo antologijski pratiti razvitak moderne hrvatske arhitekture. Od ranih arhitekata koji su se još školovali u inozemstvu (V. Kovačić, H. Ehrlich, J. Neidhardt, E. Šen, I. Zemljak), preko prvih generacija arhitekata što su diplomirali u Zagrebu (A. Albini, J. Denzler, J. Pičman i dr.), grupe Zemlja (D. Ibler, S. Planić, M. Kauzlarčić, S. Gomboš, D. Galić, Z. Stržić, L. Horvat i dr.) koja je djelovala od godine 1929.-1935. ostalih nezavisnih arhitekata i grupa, do najmlađih što su tek u četvrtom desetljeću diplomirali i počeli s radom (K. Ostrogović, V. Turina i dr.), svi su oni svojim djelima ušli u zagrebački prostor. Neki većim ostvarenjima, neki obiteljskim zgradama ili najamnim kućama, a neki tek mišlju ili projektom koji iz ne znam kojih razloga nije izveden. Ta klima zagrebačke škole, koja je svojim kubizmom, određenim funkcionalizmom, jakom socijalnom notom i uvijek svojstvenom odmjerenošću što nikada nije prešla u egzibicionizam forme ili dekoracije, dala je Zagrebu

toga vremena svoj pečat, iako ni ona nije mogla mimoći društvenu situaciju koja je u mnogočemu uvjetovala pojavu baš takvoga grada, baš takvih prostornih odnosa.

Isto tako treba reći da se ni arhitektura nastala u to vrijeme, nije oslobodila pogreška ili nesretnih intervencija u prostoru. Uzmimo kao primjer dva strana arhitekta na Jelačićevu trgu, koji je već ranije povisio svoju sjevernu frontu i dao joj gradskiji izgled. Intervencije, nastale u ovom razdoblju o kome je riječ, više su nego prisutne u sadašnjem izgledu toga središnjeg zagrebačkog trga. Moderna intervencija P. Behrensa, jednog od vodećih evropskih arhitekata iz prvih desetljeća ovog stoljeća, učinila je od nekadašnje secesijske zgrade poznate pod nazivom Elza Fluid, a smještene na uglu prema Jurišićevoj ulici, gotovo prototip modernog pročelja, koje je igrom kubusa pokazalo neke od vrijednosti novoga vremena. Nasuprot tome višekatnica Asicurazioni Generali (danas je u prizemlju Centralna ljekarna) talijanskog arhitekta M. Piacentinija svojim je dimenzijama i nespretnim oblikovanjem potpuno

Trg bana Jelačića 11, adaptacija kuće Elza Fluid (Peter Behrens, 1928.)

Ulaz u Gajevu ulicu s Trga bana Jelačića

zakrilila pogled na brežuljak i gabarite Griča, uklonivši tako vizualnu vezu novoga gradskog središta sa starim Gradecom. Jugozapadna fronta toga istog trga dobila je rušenjem Zakladne bolnice moderniji izgled koji je prije petnaestak godina potenciran suvremeno oblikovanim neboderom donio ovom trgu još jedan naglasak što mu u prostornom smislu daje karakter konglomerata koji je dosta daleko od poznate odmjerjenosti zagrebačke atmosfere.

Ulaz u Gajevu ulicu, sa zgradom što ju je oblikovao H. Ehrlich čistim linijama i kubičnošću koja je čitljiva iz glatko oblikovanoga pročelja, kombiniran s pročišćenim oblicima adaptiranog hotela Dubrovnik (posljednju, i ne suviše sretnu adaptaciju unutrašnjosti, projektirali su N. i I. Filipović), čini s Planićevom zgradom nekadašnje Napretkove zadruge (1937.) svakako najkarakterističniju vizuru arhitekture tridesetih godina u strogom centru grada. U zgradi koja se nameće pogledu u osi Gajeve ulice, Planić kombinira zaobljenu liniju pročelja, koja tek u prizemnom dijelu čini bazu za relativno vitke oblike gornjih katova. Zgodan raster otvora, koji nije daleko od funkcionalizma čini ovu zgradu jednim od boljih Planićevih radova.

Krenemo li tada Gajevom prema jugu, ne bismo smjeli zaboraviti zgradu na lijevoj strani u čijem je prizemlju Marićev prolaz, jedan od rijetkih prolaza u Zagrebu. To je jedno od posljednjih djela arh. R. Lubinskoga. Suvremeno oblikovano pročelje s prozorima u nizu gotovo više ništa ne govori o tome da je isti autor prije dvadesetak godina projektirao secesiju Sveučilišne knjižnice.

I dalje prema jugu u Gajevoj 23, skladna stambena trokatnica darovitoga J. Pičmana, zaobljena pročelja, s lođama na južnoj strani koje se poput suncokreta otvaraju suncu (misao Željke Čorak u katalogu izložbe "Zemlja"). Jedno je od rijetkih izvedenih Pičmanovih djela i time za Zagreb vrednije.

Treba još brže nastaviti prema jugu i među građevinama 19. stoljeća promatrati i pseudoklasične tvorevine ranog 20. stoljeća u kojima se tu i tamo miješa po neki trag secesije, a tada Ulicom 8. maja skrenuti na Svačićev trg. Na zapadnoj strani trga dvije zgrade pobuđuju našu pozornost. Palača Slaveks što ju je V. Kovačić gradio godine 1920. i tik do nje, na uglu prema Ulici 8. maja, Galićeva stambeno-poslovna zgrada nastala pedesetih godina. Iako

Gajeva 2-Trg bana Jelačića, stambeno-poslovna zgrada (Hugo Ehrlich, 1934.)

Bogovićevo 1-Gajeva, nekadašnja Napretkova zadruga (Stjepan Planić, 1936.)

Gajeva 23, stambena trokatnica (Josip Pičman, 1933.)

Svačićev trg, palača Slaveks
(Viktor Kovačić, 1920.)

Svačićev trg 14-Žerjavićeva,
stambeno-poslovna zgrada
(Drago Galić, 1953.)

Gundulićeva 32-Hebrangova,
Upravna zgrada gradskih komuna-
lnih poduzeća (danas Elektra),
(Juraž Denzler, 1935.)

govorimo o arhitekturi do godine 1941. ipak treba spomenuti ovu simbiozu dviju zgrada iz dva vremena. Zgrade su međusobno potpuno različite, a opet mirno žive jedna uz drugu. Kovačić odmjerjen u rasteru, jednostavan u obradi zidnog plattna, sa samo jednom bordurom rakovice koja uklesana u kameni vijenac teče od jednog ruba pročelja do drugog, s balkonom u sredini pročelja i bogatstvom dobro izrađenih obrtničkih detalja, od kovanih metalnih vrata do kamenih klesanih elemenata. Jednostavna monumentalnost odmjerene arhitekture. Galić uz Kovačića, funkcionalan, ali i donekle dekorativan u obradi zidne plohe, bez respekta je ušao i oblikovao ugaoni prostor, naslonivši se na Kovačića, ne da mu konkurira, već da mu dovrši niz, da zaključi građevnu liniju ulice.

Produžimo li Ulicom 8. maja prema zapadu i skrenemo li u Gundulićevu ulicu prema Ilici, tada ćemo na uglu zapaziti jednu od secesijskih oblikovanih zgrada D. Sunka, koje su u duhu toga vremena tekle usporedno s novim traženjima, čineći gradski prostor raznolikijim.

Malo dalje na uglu Gundulićeve i Hebrangove, a preko puta Bolléove evangelističke crkve, velika je upravna zgrada gradskih komunalnih poduzeća (danas Elektra) što ju je još godine 1935. projektirao J. Denzler. Zauzima ugaoni položaj i najljepši je pogled na nju s križišta ulica, tako da joj istovremeno gledamo oba pročelja. Zadržavajući osnovnu visinu bloka, ona se gornjim katovima malo uvlači kako bi naglasila horizontalu kubusa i zadržala visinu ulične fronte. Koncipirana već sasvim funkcionalistički, ona raster otvora, format prozora i obradu zidne plohe svodi na elementarne konstruktivne jedinice, a da ih opet ne osiromašuje na golu funkciju. Osjeća se vještina u korištenju i baratanju materijalima. Sjetimo li se jednog od ranijih Denzlerovih radova, kad je još pod jakim utjecajem Kovačića radio stambenu zgradu u Zvonarničkoj ulici (1926.), tada možemo vidjeti što znači deset godina u razvitku jednog kreativnog arhitekta u atmosferi kakva je u to vrijeme bila u Zagrebu.

Odmah uz nju, na lijevom izlazu na Trg maršala Tita, stoji zgrada koja nas svojim oblicima podsjeća na firentinske

renesansne palače, s vrlo istaknutom strehom, kombinacijom otvora i lođa, jakom rustičnom bazom i posebnim rasterom otvora u prizemlju. To je kuća Frank, što ju je V. Kovačić projektirao 1913.-1914. Uz crkvu Sv. Blaža, o kojoj će kasnije biti riječi, jedno je od temeljnih djela Kovačićeve historicističke faze, i jedno od njegovih izvrsnih početaka. Odlično postavljena kao ugaona zgrada, skladna volumena i izražajno oblikovanog pročelja, ona pokazuje Kovačićev historicistički interes, ali ne u smislu ponavljanja i podražavanja nekih uvriježenih stilskih kategorija prošlosti, već u pravcu modernog načina mišljenja kojemu povijesno-stilska asocijacija i služi kao pretekst. Friz lođa i prozora pod strehom nije imitacija, već skladni kreativni završetak jednog izbalansiranog volumena. Pogledamo li kako se Denzler svojom zgradom vezao na Kovačića dvadeset godina kasnije, tada i ovdje vidimo da, unatoč bitnoj vizualnoj razlici, sukoba nema.

U tom kruženju Donjim gradom u potrazi za djelima moderne arhitekture treba prijeći Savsku cestu i uputiti se Klaićevom ulicom uz Srednjoškolsko igralište. Tamo, na

zapadnom rubu igrališta zgrada je gimnastičke dvorane što ju je projektirao E. Steinmann (1936.). To je arhitektura, koja je još uvijek u kubizmu s obzirom na oblikovanje volumena, iako bismo kod Steinmanna mogli govoriti i o stanovitom pročišćavanju oblika. Specifični sadržaj uvjetovao je i oblikovanje koje mu je na neki način podređeno. Osvjetljenje jakim vertikalnim prodorima otvora jedna je od kvaliteta ove, za ono vrijeme ne baš standardne arhitekture.

Nova zgrada Tehničkog fakulteta (danas AGG fakultet) nastala neposredno pred rat (1940.), rad M. Kovačevića i suradnika, zatvorila je zapadnu stranu Kačićeve ulice i premda ne suviše atraktivna, ipak je definirala završetak zelenog pojasa Srednjoškolskog igrališta. Funkcionalna po oblikovanju, a škrta u izrazu, pokazuje znakove novoga vremena.

Nešto dalje, pošto skrenemo u Primorsku ulicu, otvara se pred nama crkva Sv. Blaža (1912.) jedan od ključnih ranijih radova V. Kovačića. Građena kao građevina središnjeg tlocrta, s istaknutim krakovima križa i kupolom u križištu, ona svojim historicističkim duhom znači svršetak jednog vremena i

Zvonarnička-Medveščak, palača Mikuličić (Juraj Denzler, 1926.)

Mažuranićev trg 1-Hebrangova, kuća Frank (Viktor Kovačić, 1913.-1914.)

početak novih stremljenja u nas. U grupiranju masa možemo naći romaniku i Ravenu, u nekim detaljima odsjaj monumentalnosti O. Wagnera i harmoničnosti sjeverne Italije, no u cjelini ona po svom osjećaju za mjeru i vrednovanje materijala što ih je tom crkvom Kovačić unio u zagrebačke prostore znači novu vrijednost naše arhitekture. Koliko god nas može smetati njezin eklekticizam (u nešto prenesenom značenju), toliko nas mora oduševiti sposobnost prostornog izražavanja i poimanja u oblikovanju one opne što formira arhitekturu kao dio prostora. Odsustvo ornamenta, čiste plohe, koje se razlikuju jedino u igri materijala idući od grube rustike, preko različito obrađene žbuke, do opeke zvonika, glaziranog zelenila vrha tornja i zelenila bakra na kupoli, vrijednosti su koje u tom vremenu znače daleki pogled unaprijed.

I kad se posve nekronološki vratimo Ilicom prema Jelačićevu trgu odakle smo i krenuli, tada ćemo se nešto prije Frankopanske ulice zadržati pred zgradom Matice hrvatskih obrtnika, što su je arhitekti A. Freudreich i Z. Požgaj projektirali godine 1937. Ona svojom visinom odudara od okoline i nameće se kao vertikalni naglasak, ali u svojim parternim zonama sa širokim vestibulom, trgovinama i lokalima u prizemlju ona se uvlači u tkivo Ilice i živi u prostoru. U vanjskom oblikovanju pročelja varira raster koji tendira prema poštivanju funkcije, ali on još nije u tom smislu doraden. Ostaje kao varijacija na temu nenamjerno skrivene funkcije. U kontekstu svoje okoline ona ostaje prostorno nesigurna u mjerilu. S obzirom na odnos detalja prema cjelini sve je u redu, ali ti su detalji u odnosu na susjedne zgrade i ambijent ponegdje predimenzionirani. I to je vjerojatno danak vremenu.

Prilaz Gj. Deželića 64-Primorska, crkva Sv. Blaža (Viktor Kovačić, 1912.)

Ehrlichova Obrtna banka u Ilici 38 (danas filijala Zagrebačke banke) posljednja je zgrada o kojoj ćemo govoriti. Ehrlich se ovdje još uvijek odupire ornamentu, ali ne može a da u zoni prvoga kata ne zaobli otvor i ne stavi iznad njega dekorativnu školjku. U svemu ostalom čist je i otvoren s punom sviješću o zakonitostima suvremenoga oblikovanja. Ovo je jedno od njegovih vrednijih djela, nastalo u vrijeme kad se pokušavalo na novi način riješiti sjevernu stranu Ilice.

I tada do povratka na Jelačićev trg možemo zaviriti u unutrašnjost kavane Corso, na uglu prema Gundulićevoj ulici, koju su uređili arh. M. Kauzlarić i S. Gomboš i koja je do nedavno bila uglavnom zadržala značajke njihova oblikovanja. Možemo pogledati i prizemlje zapadnog dijela Na-Me, koje je svojevremeno adaptirao S. Planić, da bi kasnije intervencije

zamaglile njegovu prostornu zamisao.

Završavajući prvi dio šetnje Donjim gradom u potrazi za počecima moderne arhitekture u Zagrebu, možemo zaključiti da je ona pokazala sve svoje značajke: umjerenost, mogućnost prilagođavanja okolini, ali i strogo pridržavanje čistoće oblikovanja i principa koji su u to vrijeme istovremeno vladali u Evropi. Njezin susret sa živućim gradom bio je sasvim korektan. Stvaranje novih dijelova grada i njihovo oblikovanje stvar je nastavka šetnje prema istoku, a o tome drugi puta.

---

15 dana, XVI/4-5 (1973):8-11.

Ilica 38, Obrtna banka (danas Zagrebačka banka), (Hugo Ehrlich, 1924-25.), snimio: Jovan Kliska

Istočna strana

Zagrebačka arhitektura između dva rata

Ako smo prošloga puta završili šetnju Donjim gradom na Jelačićevu trgu, s obećanjem da ćemo nastaviti i krenuti prema istoku, tada bismo prije no što krenemo na taj imaginarni obilazak perom i fotografijom trebali okvirno upozoriti na ono što nas čeka, na ono što je pred nama. Za razliku od problema što ih je uglavnom nametala interpolacija u stare i već formirane gradske prostorne strukture, a što je bilo vidljivo u prodoru suvremene arhitekture u Donji grad 19. stoljeća, šetnja prema istoku postupno nas vodi u prostore u kojima živi isključivo međuratna moderna arhitektura.

Unutar urbanističkih rješenja, koja su gotovo istovremena s arhitekturom, razvija se tip specifične arhitekture koja želi nastaviti s dosta visokim standardom stanovanja. To su najamne zgrade na razini, ne više toliko ranokapitalističkog načina života srednje klase, koliko jednog standarda grada koji u tom razdoblju ne stagnira, ali i ne pokazuje suviše brzu težnju rasta. To je odraz vremena u kojemu se još uvijek razlikuje pročelje od dvorišne strane zgrade, gdje je još uvijek formiranje bloka i njegove zaokružene fizionomije glavni urbanistički zadatak. No kako je i ova suvremena arhitektura patila od bolesti koje prate svaku kreativnu ljudsku djelatnost, jer ima i boljih i lošijih arhitekata, kao i boljih i slabijih ostvarenja, to su i nizovi kuća što su nastajali, pokazivali značajke često puta dosadnog i nemaštovitog nizanja glatkih zidnih površina i dosta velikih ostakljenih otvora. Ima u tim zgradama tragova kubističkog oblikovanja, pokušava se probiti i stanoviti funkcionalizam zagrebačke škole, nalaze se tu i dobra, čak i antologijska djela hrvatske arhitekture, no ipak taj dio grada djeluje dosta hladno i hermetizirano.

Relativno malo zelenila, maksimalno iskorištavanje gradske građevne parcele i raster ulica koji više ne želi biti ortogonalan, pa stvara neku čudnu igru ulica bez trgova i mjesta za odmor, sve su to elementi koje moramo stalno imati pred očima kad se uputimo u tom smjeru. Možda će nas u nizanju kuća relaksirati Krešimirov trg ili uzrujati urbanistički promašaj Trga žrtava fašizma (iako tipičan za svoje vrijeme, jer su uglavnom svi urbanistički promašaji tipični za svoje vrijeme, pa po tome ni ovaj nije neka iznimka).

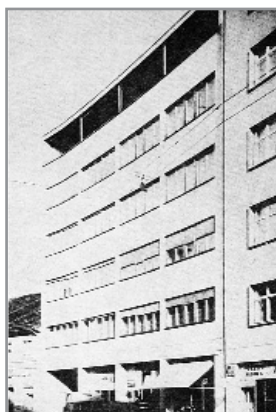
No, krenimo s takvim predispozicijama u dio grada u kome je još prije pedeset godina mirno rastao kukuruz, gdje su se na sajmištu prodavali volovi i kome je današnja Draškovićeve ulica bila granica grada i urbanizma 19. stoljeća.

Treba doći polako i postupno krenuti s Jelačićeva trga nepravilnim lijevkom Petrinjske ulice, koja je jedina uz Gajevu i Savsku cestu zadržala neki svoj povijesni pravac — prema nekadašnjoj skeli u Trnju, a odatle vjerojatno prema Petrinji. Zadržala je uglavnom samo pravac, jer u njoj uz nešto iznimaka dominira arhitektura ovog stoljeća. Ima secesije, a i suvremene arhitekture. Tako se odmah na početku na br. 11 smjestila najamna stambena peterokatnica

S. Gomboša i M. Kauzlarića. Sagrađena tridesetih godina, ona pokazuje veoma čiste oblikovne elemente. Funkcionalan raster otvora, lođe na vrhu koje svojom sjenom i tamnom konturom završavaju pročelje i korespondiraju s visokim poslovnim prizemljem, položaj koji slijedi zakrivljenost ulice, sve su to elementi kvalitetne arhitekture, koja ne teži za efektima (ta je odmjerenost gotovo uvijek prisutna kod M. Kauzlarića).

Idući Petrinjskom prema jugu moći ćemo s lijeva i desna vidjeti više ili manje sretne primjere intervencije arhitekture tridesetih i četrdesetih godina. A na kraju nova pošta Zagreb 2, smještena tik uz kolodvor, prekrajana i dograđivana, još uvijek nam može u svom osnovnom rasteru i arhitektonskom oblikovanju pokazati napredak arhitektonske misli E. Steinmanna koji ju je projektirao 1940. g. On u ovoj zgradi pročišćava svoje kubističke reminiscencije i izlazi s dosta čisto koncipiranim volumenom zgrade, iako u težnji za reprezentativnošću pročelja prema kolodvorskom trgu upada u stanoviti manirizam.

Malo dalje, čim smo skrenuli u Draškovićeve ulicu, već se polako približavamo ambijentu tog istočnog dijela grada. Odmah se s

Petrinjska 11, najamna stambena peterokatnica (Stjepan Gomboš i Mladen Kauzlarić, 1932.)

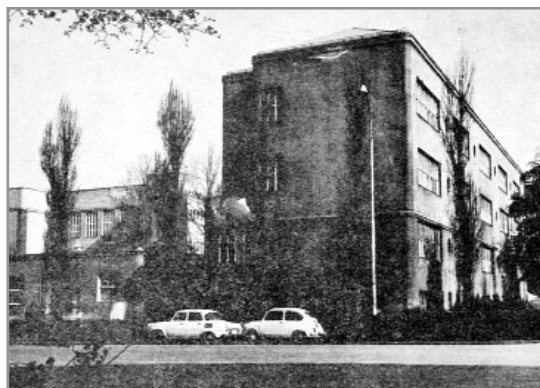
Draškovićeve 47, najamna stambena peterokatnica (Stjepan Planić, 1932.)

desne strane, tamo preko puta utoka Šenoine ulice u Draškovićevo, smjestila stambena najamna peterokatnica s prodavaonicama u prizemlju (danas Auto-Hrvatska - adaptirane prodavaonice izgubile su prvotni izgled). Ona je rad S. Planića iz 1932. g. Moderno koncipirana, s dubokim lođama koje praktički nose glavni naglasak pročelja, smjelo rastvorenih rubnih prozora i sa završnom terasom koja upozorava na puno humaniziranje stanovanja, ona je jedno od klasičnih Planićevih djela ovog sadržaja. Iako je razigranija i dinamičnija od Gomboš-Kauzlarićeve u Petrinjskoj ulici, ona je još uvijek unutar granica što ih određuje profil zagrebačke škole. "Zemlja" je tu prisutna idejno, ne toliko oblikovno.

I tada na raskršću skrenuti u Solovljevu ulicu znači već ući u potpuno drugačiji ambijent. Odmah se osjeća odmjerena zatvorenost tog specifičnog oblikovanja, zaobljena pročelja, reminiscencije kubističkih oblika. Među nizom zgrada treba se zadržati na zgradi gimnazije koju doživljavamo s leđa, sa strane igrališta. I nju je projektirao E. Steinmann 1932. To je velika zgrada razvedena tlocrta i razigranih volumena koji nose prostrane naglaske u središnjim i

krilnim dijelovima zgrade. Moglo bi se čak reći da je neusklađena u dimenzijama, da joj nedostaje onog prijeko potrebnog intimneta škole. Velike plohe otvora s dosta gustim rasterom šprljaka nižu se i rasprostiru po glatkim platnima zidova. Sve je, gotovo sve bez oštrog brida, sve je zaobljeno i omekšano; osjeća se neka moderna morbidnost oblika. No nije to arhitektura koja oduševljava ili potiče kao uzor. Ona je tek izraz manirizma svoga vremena.

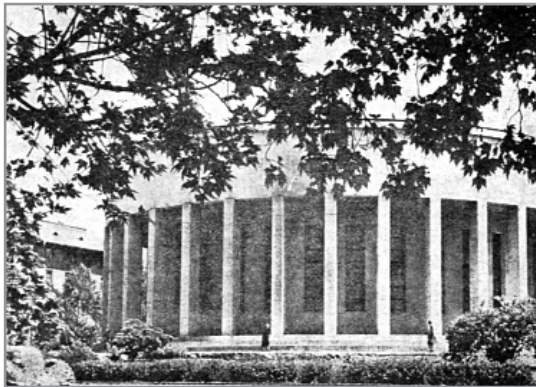
Krenemo li dalje Solovljevom i Hrvojevom ulicom do Krešimirova trga, tada ćemo proći uz niz zgrada što su se rodile upravo tih, tridesetih godina. Zaobljeni uglovi, balkoni i lođe, posebni govor materijala, sve je to prisutno i danas obogaćeno zelenim drvoredom lipa ili kestena. A Krešimirov trg, od regulacionog plana J. Seissela iz 1934. g., preko Jegličeve hortikulture i Zemljakovih intervencija na postavi Kršinićeve plastike, uz grubu prometnu intervenciju spoja Šubićeve i Držićeve ulice, još uvijek je zadržao svoju rekreativnu namjenu i dimenziju. Ostanimo časkom na njegovoj sjeverozapadnoj strani i vratimo se do Trga žrtava fašizma, gdje u sredini prometnog vrtuljka stoji Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti

Križanićeva-Solovljeva, realna gimnazija (Egon Steinmann, 1932.), istočno krilo i središnji dio s dvorišne strane

Hrvojeva ulica, tipična arhitektura toga vremena s izmicanjem planova, pogled s Krešimirova trga

Trg žrtava fašizma, Dom likovnih umjetnosti (Ivan Meštrović, 1934.-1938.)

Trg žrtava fašizma, Studentski dom (Edo Šen, 1933.)

Trg žrtava fašizma 3, stambeno-poslovna zgrada (Viktor Kovačić, 1921.)

(u vrijeme nastajanja ovog teksta Muzej revolucije naroda Hrvatske) građen između 1934. i 1938. g. Rotonda koja počiva na prstenu kamenih stupova nije arhitektura koja bi se mogla svrstati u neke moderne tokove. To je Meštrovićeva vizija prostora, temeljena na nekoj čudnoj vezi s tradicijom, ali u njegovoj vrlo subjektivnoj interpretaciji. To nije arhitektura arhitekta, već arhitektura kipara koji prostor gleda i definira na sasvim drugačiji način. Zanimljivo djelo koje se ne može mimoići.

Pogledamo li trg što je okvir Meštrovićeve građevine, tada vidimo da južnu stranu zauzima duga zgrada studentskog doma, rad E. Šena iz 1933. g. Tu je uočljiva jednostavnost oblikovanja arhitekta koji svoju maštu podređuje elementima gabarita i volumena. U rasteru otvora na jednostavnom pročelju ostvaruje svoju oblikovnu misao. I to je sve, a za uzvrat dobivamo definiranu modernost izraza, koja je još uvijek u hodu, u traženju rješenja, ali i u čvrsto određenom htijenju.

Na drugoj pak strani trga, na broju 3 smjestila se Kovačićeva stambeno-poslovna zgrada iz 1921. g. u kojoj V. Kovačić na manje reprezentativan način varira temu palače Slaveks sa Svačićeva trga. Temeljna oznaka pročelja (jer u unutrašnjosti zgrada ne ulazimo ovom prigodom) izrazita je jednostavnost, ali uz maksimalnu uravnoteženost otvora koji, uz malo naglašeni meandrirani friz iznad prizemlja i okrugle medaljone pod prozorima katova, nemaju drugog plastičnog ukrasa. Usput ne smijemo zaboraviti da je to prethodnica arhitekture tridesetih godina, prethodnica koja je već riješila mnoge probleme i čije rješenje postaje sastavnim dijelom novih razmišljanja.

Uputimo li se tada Zvonimirovom ulicom prema istoku, tada možemo vidjeti tipičnu ulicu toga vremena; široka prometnica s tramvajskom prugom u sredini, koja dijeli jednosmjernje kolnike i nizom višekatnica, što maksimalno iskorištavaju građevnu parcelu. Pročelja variraju temu moderne arhitekture, ali u međusobnom dodiru, kao i u interpolacijama poratne arhitekture, sve se to slijeva u neku sivu masu koja neutralno teče uz rubove prometa i obrubljuje ga zidom koji djeluje velegradski u smislu predratnog velegrada, ali ne i humano, čovjekovu životu podobno. To su uglavnom velike zgrade jednostavnih linija i maniriranog oblikovanja.

Skrenemo li u Bauerovu ulicu, tada ćemo ući u nešto mirnije ambijente, koji su, oplemenjeni zelenilom drvoreda, malo razbili monotoniju suvremenoga. Ima tu lijepih zgrada. Spomenimo samo Dom grafičara iz 1937. g. na uglu s Ulicom Breščenskoga, pa nešto dalje na broju 19 zgradu negdašnje ledane, što ju je S. Planić projektirao godine 1930. On je tada kompletno angažiran u "Zemlji" i ova zgrada kao i niz ostalih pokazuje njegove tendencije u oblikovanju stambenih sadržaja. Šteta je što se zadržavamo samo na pročeljima, no i ono nam

govori o Planićevom dinamizmu. Relativno malena zgrada, sa svega osam prozorskih osi, podijeljena je ritmičkom izmjenom vertikalnih nizova balkona u gotovo pet dijelova. Središnji ulazni dio naglašen je velikom vežom i obrubljen jakim naglascima istaknutih balkona u dva reda. Pročelje se smiruje u posljednjim prozorskim osima. Igra završnog vijenca, sa zaobljenim oštrobriđnim konzolama, sjećanje je na vrijeme koje je prošlo, iako se ne može odreći izvjestan šarm tom iznenadnom ritmiziranju.

A tada, malo dalje na uglu s Martićevom ulicom smjestila se golema zgrada nadbiskupske nadarbine, što ju je 1929. g. projektirao H. Ehrlich. Iako je problem bio specifičan, iako je trebalo riješiti veliku površinu i inkorporirati staru klasicističku nadbiskupsku vrtanu zgradu na strani prema Vlaškoj ulici, premda je Ehrlich moderno koncipirao mase i volumene, ipak se osjeća da je zaostao i da ne prati tadašnja suvremena kretanja. On je tu još uvijek moderno okrenut unatrag.

Ako se sada Martićevom vraćamo prema središtu grada, tada ćemo na broju 13 vidjeti poznatu Iblerovu kuću W iz 1930. g. Građena u trenutku kad D. Ibler predaje na

Bauerova 19, zgrada negdašnje ledane (Stjepan Planić, 1930.)

Martićeva-Vlaška-Ratkajev prolaz-Bauerova, nadbiskupska nadarbina (Hugo Ehrlich, 1929.), pogled iz Bauerove ulice

Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, kad je jedan od vodećih ljudi u “Zemlji”, kad je već pokazao neke od svojih oblikovnih koncepcija u Skoplju i Sušaku, ona je izraz moderne arhitektonske misli. Pročelje je smireno i jednostavno koncipirano, sa središnjim naglaskom dubokih lođa i rubnim horizontalama neprekinutih otvora. Završava terasom na stupovima, koja vizualno korespondira s dubokim trijemom u prizemlju, zaokružujući opći dojam. Jedan od prvih primjera dvokatnih stanova u nas nije se bitno odrazio na pročelju. No nešto je drugo ovdje evidentno, a što će se javiti i tridesetak godina kasnije. To je stanovito odsustvo osjećaja za usklađivanje s postojećim prostornim okvirom. Zgrada W prilično je neusklađena sa svojim susjedima, kao i “drveni” neboder na nekoliko metara daljem Iblerovom trgu (nastao krajem 50-ih godina kao rad istog autora), sa širom urbanom situacijom.

Kad smo već skrenuli desno na Iblerov trg, tada produžimo do Vlaške ulice, gdje ćemo u nizu manjih kuća na broju 69 vidjeti stambeno-poslovnu najamnu peterokatnicu Z. Neumanna, koja već upotrebljava sav repertoar suvremene arhitekture. Lođe na rubovima i individualni

središnji naglasak s dugoljastom lođom u sredini pročelja, elementi su koje smo već vidjeli, kao i terasu na stupovima na krovu. Iskakanje iz ambijenta i nametanje masom posljedica je tadašnje urbanistike i zakona tržišta građevnim zemljištem, više negoli arhitektove neosjetljivosti, iako i toga ima u odnosu na malogradsku arhitekturu 19. stoljeća.

Krug Vlaškom do Draškovićeve i povratka prema Jurišićevoj ulici znači već kretanje rubom gradske situacije iz kraja 19. st. Mnogo je tu zgrada sagrađeno ranije, a readaptirano u godinama o kojima govorimo. Takav je i ambijent Trga burze, gdje nas dočekuje Kovačićeva zgrada burze (danas Hrvatska narodna banka) iz 1923. g. Ona dominira raskršćem prema Martićevoj i Račkoga ulici, a kasnije sazidani pandan, zgrada na drugoj strani trga, samo zatvara cjelinu ulaza u novi dio grada. Impozantna kamena zgrada u kojoj se još osjeća klasicizam u detaljima oblikovanja, sasvim je moderna u koncepciji oblikovanja volumena, u rasteru otvora i ritmu monumentalnosti koji je lako čitljiv. Ona je znalački komponirana, minuciozna do u detalje, s izvrsnom kvalitetom izvedbe. To je bez sumnje antologijski primjerak hrvatske arhitekture 20. st.

Martićeva 13, kuća Welisch (Drago Ibler, 1930.), u pozadini Iblerov “drveni” neboder

Vlaška 69, stambeno-poslovna peterokatnica (Zlatko Neumann, 1936.)

u kome se vidi potpuni završetak jednoga načina oblikovanja i nagovijest novoga u potpunosti arhitektove vizije. Kovačić ovdje pokazuje sve svoje kvalitete. Treba nanovo sa žaljenjem ustvrditi da je Iblerov “drveni” neboder svojim gabaritom i oblikovanjem, svojom stanovitom agresivnošću poremetio mjerilo i ambijent burze, poremetio njezinu izvrsnu srođenost s ambijentom u kojem je izrasla.

Ostavljajući taj mali trg s velikom arhitekturom prosljedimo Draškovićevom malo dalje, do stambeno-poslovne peterokatnice na uglu s Đorđićevom ulicom (Draškovićeve 30, Đorđićeva 23), gdje u djelu V. Šterka možemo prepoznati iznadprosječnu tipičnu arhitekturu tridesetih godina u Zagrebu. Ugaoni balkoni, lođe i jednostavnost obrade površina ukazuju na odmjerenu uporabu već priznath oblikovnih elemenata. Nema više toliko savijenih linija i zaobljenih uglova. Sve je oštrije i odmjereniije, tek ugao s dubokim lođama sjeća na neka ranija rješenja.

Vraćajući se prema Zrinjercu, možemo srediti dojmove i zaključiti ovu, ne suviše dugu šetnju onim dijelom Zagreba, koji je svoju fizionomiju dobio u godinama, što su značile prodor

i formiranje nove i suvremene arhitektonske misli u hrvatskoj arhitekturi. Bilo je to područje rada jedne generacije koja se već uglavnom školovala u Zagrebu i koja je zajedno sa svojim profesorima udarila temelje zagrebačkoj školi u arhitekturi. Ima tu rutine i kompromisa, udovoljavanja željama naručitelja i pokoravanja tadašnje urbanistici, no i izrazitih vrijednosti koje su nam ostale sačuvane kao trag vremena, kao tradicija na kojoj su učili mlađi talenti, kao kvaliteta iz koje će buduće generacije moći crpiti snage za razvijanje vlastitih kreativnih zamisli. Na kraju, upoznali smo jedan dio Zagreba iz aspekta koji nije svakodnevni. Zamijenili smo pogled u pločnik i izlog pogledom na cjelovitost pročelja, pogledom prema gore i uokolo, a to je već nova kvaliteta u načinu šetnje i gledanja.

Ima u tom zagrebačkom Donjem gradu još tema za promatranje i šetnju. Ima u arhitekturi i vrijednosti onih, vremenski bližih, o kojima bi vrijedilo prozboriti i koje bi trebalo sustavno obići. No o tome uskoro i drugom zgomom.

15 dana, XVI/6 (1973):6-10.

Trg hrvatskih velikana 3-Račkoga 1-Martićeve 1, Burza (danas Hrvatska narodna banka), (Viktor Kovačić, 1923.-1927.)

Đorđićeva 23-Draškovićeve 30, stambeno-poslovna najamna peterokatnica (Vladimir Šterk, 1928.)

Od kolodvora do Save

Suvremena arhitektura Zagreba

“Sav nesporazum današnjeg grada leži u tome što jedan urbanizira, drugi gradi, a tek treći stajuje.”

Andrija Mutnjaković

Nastavljajući zamišljenim kruženjima Zagrebom, upoznavanja radi, došlo je vrijeme prijeći ispod željezničke pruge koja se pruža u smjeru istok-zapad, ili obratno, i koja je dugo vremena bila granica grada i predgrađa, u smislu novovjekog predgrađa, naličja društvenog, gospodarskog i prostornog rasta Zagreba, središta trojedine kraljevine.

Martinovka i Trnje, Kanal i naselja uz kolodvorsku ložionicu, s dalekom Savom koja je još bila bistra i čista (sjetimo se Krležinih “Zastava”) i na kojoj su Trnjanke prale “veš” a u oštrim zimama razbijale led da bi ga “splahnule” i u “parenicama” ga na glavi nosile svojim kućama - to su bile relacije prostornih i socijalnih zbivanja preko pruge, s masivnim paromlinom kao simbolom nečega što se zbiva tamo preko puta Zrinjevca i Esplanade.

A Zagreb se širio na istok i zapad dosegnuviši Maksimir i Črnomerec za tren oka.

Na jug se odlučno krenulo prije dvadesetak godina, promjenom društvenih odnosa, u želji da se savlada željeznička pruga i da grad dođe do obala Save, da bude grad između Medvednice i Save, grad na obroncima i grad s obalama. Mjerilo se znatno povećava, i to više nije gornjogradska ili donjogradska mjerilo, već ono koje, bojim se, onemogućava šetnju u smislu dosadašnjih šetnji Gornjim i Donjim gradom. Ono sugerira vožnju, zadržavanje i šetnju po manjim cjelinama, ukoliko ih ima, no šetnju koju zvučna kulisa jakog prometa i nedostatak većih zelenih i sjenovitih površina čini drugačijom, osobenijom, napreгутijom i često gotovo nemogućom.

Pokušajmo se malo zadržati na osovini proboja prema jugu, na relaciji: Glavni kolodvor

- Most slobode, zamišljenom nastavku Zrinjevca i Tomislavova trga. Ta središnja gradska os, koja veže Donji grad i nove prostore na lijevoj obali Save, stvorena i pretvorena u glavnu prometnicu sjever-jug, iako zamišljena u mnogo tišoj prometnoj varijanti, pokazuje izrazito prometne nedostatke u ovoj već dugo godina (pitanje i koliko još) prisutnoj fazi koja je značila i znači dio života grada u cjelini. Bez suvremenih prometnih rješenja u više razina na križanjima, s izuzetno neprirodnim uviranjem u Ulicu grada Vukovara, ona traje više kao vizualna nego brza i čvrsta okosnica, s travnjakom - livadom u sredini koji se od Vukovarske ulice, između dviju traka Ulice Hrvatske bratske zajednice, pruža do Mosta slobode, prekinut jedino Slavonskom avenijom.

Treba imati mnogo mašte da bismo zamislili budući izgled te temeljne urbanističke niti nekadašnjega Trnja.

Neposredna veza Donjega grada i novoga Trnja, budući Trg bez definirana imena nosi u sebi sudbinu netom spomenutoga travnjaka. Vezan uz dislokaciju kolodvora i paromlina i uz sadržaje javnoga karaktera, za koje uvijek postoje razlozi nedostatka novaca, taj trg -

budući trg a danas ledina, stoji i čeka neku buduću realizaciju.

Ako Ostrogovićev kompleks Gradske vijećnice, Zagrebačke banke i dviju stambenih višekatnica na zapadnoj strani trga (naravno zamišljenog) shvatimo kao definirano rješenje jednoga vremena, a "zidanje Skadra" Koncertne dvorane "Vatroslav Lisinski" (koja se gradi još od 1958. godine) kao izraz toga istog vremena kome je prostor budućega trga samo neuspjeli pandan, tada nam je slika okosnice sjever-jug veoma slikovito dana u sve svoje tri dimenzije: neostvarenog, prisutnog i mogućeg.

Bilo bi nepravедno da upravo na raskršću s Vukovarskom ulicom, snažnom prometnicom koja u smjeru istok-zapad nastavlja zagrebačku longitudinalnu prostornu shemu, govorimo o nedorečenosti okosnice sjever-jug. Jer ona se nametnula tek gradnjom Mosta slobode i prijelazom Zagreba na desnu obalu Save. Do tada su Vukovarska ulica i nekadašnji Autoput (danas Slavonska avenija) bile okosnice oko kojih se vrtio novi dio grada. Tu nastaje jedno od prvih poslijeratnih stambenih naselja (Poljane) koje je N. Šegvić zatvorio prema Vukovarskoj ulici dugom zgradom nekadašnje

Trg Stjepana Radića 1, nova Gradska vijećnica (Kazimir Ostrogović, 1955.-1956.), južno pročelje

općine Trnje, a već prije rata je I. Zemljak, projektirajući Školu s praktičnom obukom (danas Ministarstvo unutrašnjih poslova RH), nagovijestio raskršće Savske ceste i buduće ulice (tada je to bila Varaždinska ulica). To se raskršće danas pretvorilo u trg - raskršće, trg koji nikada neće postati trgov, raskršće koje će unatoč moderniziranju i gutanju gotovo čitava slobodnoga prostora ostati usko grlo jer Savska cesta, ta stara, tradicionalna veza Griča sa Savom, nije sposobna podnositi zapadni tok prometa prema jugu.

Možda će se u budućnosti, izgradnjom usporedne Šarengadske ulice i novoga mosta, smanjiti pritisak - ali gdje je to, u kojoj budućnosti? No atraktivnost novoga podvožnjaka ispod željezničke pruge prema zapadu, zanimljiva arhitektura kvadratične rotonde robne kuće "Slovenijales", kao i poslovnog nebodera *Zagrepčanke* S. Jelineka, što se još gradi, čine zajedno s nešto starijom Fabrisovom stambenom zgradom i već spomenutom Zemljakovom predratnom arhitekturom zanimljivu, iako ne suviše homogenu prostornu sliku. Sasvim je sigurno da je to jedna od izrazitih prostornih situacija u ovom dijelu Zagreba.

Vukovarska 35-35a, stambena višekatnica (Drago Galić, 1953.)

Prošetajmo sada tim raskršćem i krenimo prema istoku tom dugom, nepregledno dugom ulicom, kojom u sredini prolazi tramvajska pruga, a s lijeva i desna po trostaznim kolnicima rijeke vozila. Krenemo li sjevernom stranom ulice po pločniku, koji je od kolnika odijeljen manjim zelenim pojasom, uskoro ćemo stići do Galićeve stambene višekatnice, dugoljaste zgrade koja je u vrijeme gradnje značila veliki korak naprijed u stanovanju i poimanju stana. Dvokatni stanovi, u mislima je blizu Le Corbusierov "stroj za stanovanje", jedna od zgrada koje znače nešto novo u zagrebačkim relacijama.

Malo dalje robna kuća "Auto Hrvatske" (danas Reiffeisen banka) arhitekta D. Rakića, suvremena građevina koja na pročeljima varira neke nove oblikovne pojedinosti, no u masi i kompoziciji ne predstavlja bitniju novost. Prilagođena svrsi, vitke i prozračne unutrašnjosti, s prvim katom kao brisolejem visokog prizemlja, ona pokazuje izvjesno suvremeno htijenje, iako nije u najsretnijem odnosu sa zgradom "Elektroprivrede" iza nje i zelenom površinom uz nju. Preko puta je stambena zgrada B. Rašice, svojevrsna vrijednost,

Vukovarska ulica, "Auto-Hrvatska" (danas Reiffeisen banka), (Duško Rakić, 1971.)

značajna po zanimljivoj plastičnoj igri istaknutih stubišta, po masi gotovo skulptorski doradenoj.

Nekoliko koraka dalje: Ulica Ivana Lučića, koja s juga ulazi u Vukovarsku ulicu. Na uglu zgrada Otvorenog učilišta (u ono vrijeme Radničkog sveučilišta “Moša Pijade”), remek-djelo R. Nikšića i N. Kučana. Iako malo preniska i pomalo izgubljena na ovoj, još nedefiniranoj lokaciji, ona znači datum u našoj suvremenoj arhitekturi. Razigranih volumena i čistih linija, s plemenitom kamenom oplatom i skladnim rasterom otvora, ona i u unutrašnjosti pokazuje čist i funkcionalan tloris, iako danas već možemo reći da se terase i atriji s južne strane nedovoljno koriste i znače minus u funkcionalnosti, s obzirom da zauzimaju dosta prostora.

Depresija terena i uzdignuta cesta uvjetovali su da su se zgrade Više tehničke škole, danas odjela Fakulteta strojarstva i brodogradnje, M. Haberlea i Filozofskog fakulteta B. Tuška našle u neobičnoj prostornoj situaciji. Iako je bila predmetom mnogih polemika, ipak zgrada Filozofskog fakulteta s malim trgom ispred sebe i rampom između

ceste i razine terena, te Ostojinim spomenikom S. S. Kranjčeviću, pokazuje strogost i modularnost u znaku Tušekove osobnosti.

Vratimo li se Vukovarskoj ulici uz začelje stambenih tornjeva G. Kneževića, koji su se smjestili između Radničkog sveučilišta “Moša Pijade” (danas Otvoreno učilište) i hotela “International”, tada upoznajemo i neke od značajki ove arhitekture. Jasno izražena struktura, naglašena bojom, s precizno doradenim odnosima masa, to je ono što je najvrednije. No, nasuprot tome, nedovoljno uređena okolina, s predimenzioniranim garažama koje zatvaraju prostor s juga (vizija budućnosti još je daleko da bismo šetali krovovima garaža iznad zahuktalog prometa ulice) ne doprinosi doživljaju.

I tada, uz hotel “International” B. Tuška, koji je prigradnjom mnogo dobio na prostornom dojmu, dolazimo do raskršća Vukovarske ulice s Miramarskom cestom.

To je drugo, gotovo definirano raskršće na Vukovarskoj ulici idemo li od Savske ceste prema istoku. Definirano je do te mjere da mu nedostaje samo jedna zgrada - neboder gradske vijećnice na sjeveroistočnom uglu i

Vukovarska 68, Radničko sveučilište “Moša Pijade” (danas Pučko otvoreno učilište), Radovan Nikšić, Ninoslav Kučan, 1956.-1961.)

Čazmanska ulica, stambeni tornjevi (Grozdan Knežević, 1968.)

eventualno neka niža zgrada ispred upravne zgrade INE (kasnije je izgrađena poslovna zgrada D. Rakića), pa se uz malo mašte može doživjeti taj urbanističko-arhitektonski sklop. Odmah moramo reći ne suviše atraktivan.

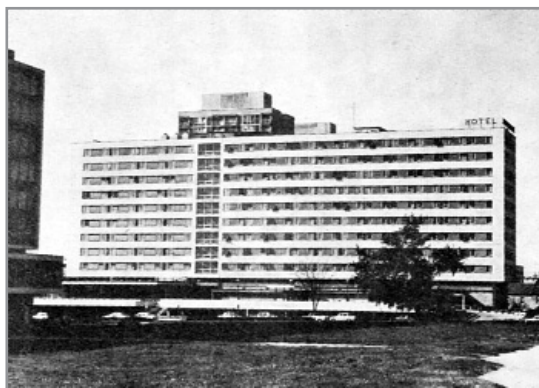
Ta arhitektura, koja je postupno nastajala: od Galićeve izvrsne stambene zgrade na sjeverozapadnoj strani raskršća, koja svojom strukturom i prozračnom masom govori najzornijim prostornim jezikom svoga vremena i naglašava stvaralaštvo svoga autora i monumentalne Ostrogovićeve Vijećnice, koja je na žalost ostala krnja, bez tornja i volumena dvorana za vijećanja koje su licem trebale biti okrenute prema budućem Trgu revolucionara, preko škrtog i u masi zatvorenog hotela “International” i robne kuće “Exportdrva” (danas potpuno oblikovno izmijenjen bankovni sadržaj), koja je djelomice zatvorila Galića, ali je otvorila neke druge mogućnosti prostornog doživljaja, do upravne zgrade INE koja je suviše tvrdo ušla u prostor, s time što nije ni ekskluzivna ni umjerena. Ona je u detaljima čak suviše mirna, tako da se međusobno dopunjavanje ovih zgrada što čine spomenuto raskršće ne osjeća u dovoljnoj mjeri. One su ostale čvrste

individualnosti koje nisu kohezijom stvorile povezan sklop.

Izgleda da nam ta konstatacija može poslužiti i kao ocjena cjelokupne izgradnje u Vukovarskoj ulici. Sve što se odvija istočnije, ako izuzmemo Kučanovu “Palaču pravde” koja svojim mekim obrisom i zanimljivim rasterom strukture i stakla oplemenjuje, ostaje raštrkano, neatraktivno, zbunjujuće.

Ta duga, beskonačna os bila je granica i os, brza prometnica, koja to nije, ulica koja je bila zamišljena kao grandiozna linija, a ostala je, barem do sada, nedefinirana u svom značaju, opterećena veličinom, neprimjerena čovjeku, a opet dio našega vremena, ostatak ambicija, niz često izvanrednih no raštrkanih pojedinačnih vrijednosti hrvatske suvremene arhitekture.

Prije nego što pređemo Savu, uputimo se Savskom cestom prema Savi i pokušajmo prošetati novim naseljima koja su nikla zapadno od nje. Savska cesta je sama po sebi prilično heterogena. Od davnine glavni smjer prema jugu, ona je uvijek imala nedorečeno obličje. Tu su se napadno brzo smjenjivale gradnje jer je njezina prolaznost uvjetovala gradnje takva značaja. Ne možemo ni danas reći da je prostorno

Vukovarska-Miramarska 24, Hotel “Internacional” (Božidar Tušek, 1959.), istočno pročelje

Grupa zgrada na križanju Vukovarske i Miramarske, u prvom planu stambena zgrada Vukovarska 43-43a (Drago Galić)

definirana. Preuska da primi promet koji njome prolazi, a opet veoma ograničena željezničkom prugom koju na tri mjesta svladava podvožnjacima, ona i dalje zadržava jednu neugodnu specifičnost.

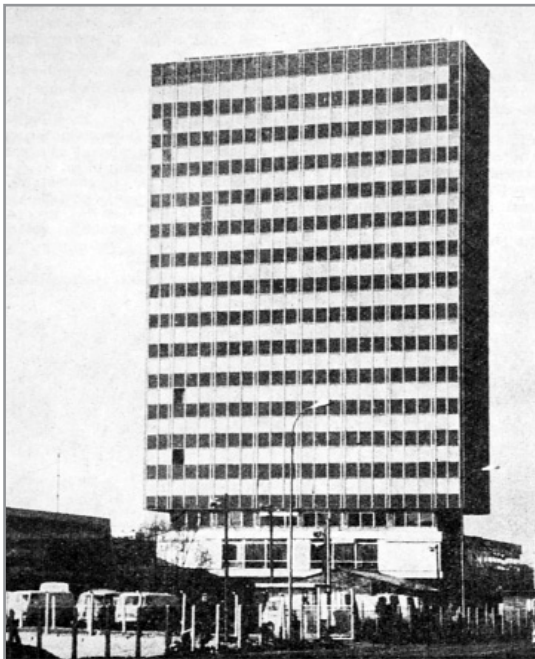
Ako uzmemo da vrata Savske ceste, tamo na Rooseveltovom trgu gdje počinje, čine Žerjavićev stambeni toranj koji je sakrio dvorište vatrogasnog centra i novi hotel "Zagreb-intercontinental" (oni već na samom početku tvore dosta nesretnu kombinaciju), tada preko Tehničkog muzeja što je narastao na mjestu stare tramvajske remize i manjih tvornica dolazimo do prve veće cezure raskršća s Vukovarskom ulicom, koje je svoju širinu na jugozapadnoj stani dobilo rušenjem stare kaznionice. A odatle prema jugu do skučenog raskršća sa Slavonskom i Ljubljanskom avenijom, izmjenjuju se male prizemnice i velike predra-

zne i poratne zgrade u nekom čudnom ritmu nesnalaženja.

I tu, na tom raskršću, s jugoistočne strane, diže se metalizirani stakleni neboder "Vjesnika" (rad A. Ulricha), a uz njega pogoni tiskare i sve što je vezano uz takav novinski kompleks. Vitka građevina izrasta iz okoline koja će ga tek u dalekoj budućnosti primiti kao svoj sastavni dio. Čistih linija i prepotentno položen, možda i suviše blizu raskršća, u svakom je slučaju vidan naglasak. I on pridonosi heterogenosti ulice, dokazujući po svoj prilici da i u toj heterogenosti ima nekog smisla.

Ostavimo li ga kao putokaz i krenemo li prema zapadu kroz novi podvožnjak ispod željezničke pruge, ulazimo u tkivo nečega što je tu bilo odavna, dok novo koje dolazi još uvijek nije novim tkivom obložilo stvorenu ranu - rez (naravno u prostornom smislu). Još se osjeća da je Ljubljanska avenija (ili popularnije autoput) presijecala niz poprečnih ulica koje su činile ambijent Knežije i tog dijela Trešnjevke. Ona je poput željezničke pruge rasjekla stare kapilare i ušla pod kožu starih ušorenih ulica.

Zgodno je danas promatrati kako nove zgrade pokušavaju omekšati taj oštri prodor, kako pokušavaju umanjiti dojam depresije koji nastaje kad se uslijed nasipa nove ceste podignemo iznad razine starih pješačkih pogleda, kad najednom mnoge od tih malih kuća gledamo u krov umjesto u prozore. Sutra će to već nestati i nova će kvadratična ili pravokutna mreža ulica biti u potpunom skladu s blagim lukom brze prometnice, tog jugozapadnog ulaza u grad. Od stare Knežije ostat će možda samo toponim, a Vrbanovići, Dorotići, Račići i druge starosjedilačke obitelji koje su tu živjele

Savska cesta-Slavonska avenija 2, Vjesnikov neboder (Antun Ulrich, 1960.-1972.)

i više od dvije stotine godina, raselile su se i nisu ostavile traga čak niti u nazivu kojega parka, trga ili ulice.

Srednjaci, Knežija, Kalinovica, nova su naselja južno od Ljubljanske avenije. Nikla brzo i naglo, nakon katastrofalne poplave koja je zadesila Zagreb u jesen 1964. godine, stvorena i stvarana u projektnim biroima i na crtačim daskama i stolovima arhitekata, zaista nisu vodila računa o prostoru u koji ulaze. On je za nove kreatore bio gotovo *tabula rasa* - ravnica s nešto niskih kuća koje treba ukloniti. Stari, gotovo povijesni pravci prema Horvatima, ti stoljećima njegovani putevi koji su kretali prema Savi, nepravilni poput žila na velikome listu, nestali su u tren oka, nisu našli odjeka u suvremenim pravokutnim mrežama. No nisu samo oni. I jedno od remek-djela suvremene hrvatske arhitekture potpuno je devalvirano. To je osnovna škola na Knežiji, djelo I. Zemljaka, podignuta neposredno pred rat. Zemljak je svoju školu pomirio s ambijentom davši u njoj izvrsnu kombinaciju suvremene škole i tradicionalnog pučko-seoskog oblikovanja. Treba sići s Ljubljanske avenije i zaviriti u njezina njedra s južne strane, doživjeti igru visokih krovova i

istaknutih streha i barem ne gledati, ako već ne možemo zanemariti visoke stambene zgrade koje su je stisnule i izbacile iz mjerila horizontale. Danas je ona neprimjereno dograđena i osjetno proširena.

I kad tako posredno uđemo u naselje, odmah ćemo uočiti dvije temeljne prostorne značajke: izrazito prisutnu gustoću izgradnje, koja mjestimice postaje čak neugodna, nastalu vjerojatno zbog visoke cijene zemljišta i zatvorenost prema obodima, naročito prema sjeveru. Duge i visoke zgrade zatvaraju pogled prema Medvednici i ne dopuštaju vizualni dodir sa Zagrebom. Teško je reći je li to posljedica orijentacije prema jugu zbog povoljnijih klimatskih prilika (premda je tu zanemaren svjež i relativno čist sljemenski zrak i njegova strujanja) ili su te visoke zgrade posljedica htijenja za izoliranjem naselja od brze prometnice Ljubljanske avenije, htijenja da se prodor Ljubljanske avenije omekša, ograniči i humanizira.

Urbanistička shema naselja nije suviše čitka. Tri su ulaza u naselja: produženje Nehajske, Selske ceste (danas Tina Ujevića) i Vurovčice. Selska cesta više je razdjelnica nego ulaz, jer će sa svoje dvije trake vrlo brzo produžiti prema

Srednjaci, stambena osmerokatnica, gužva parkiranih automobila

Naselje na Knežiji - pogled s nebodera na gustu izgradnju sjeverno od Ulice Tina Ujevića

Savi i postati barijerom, a ova druga dva više su ulazi prema nađenoj situaciji, nego prema sadržaju i oblikovanju. Promet zaista nije riješen kako treba jer će uske prometnice i mala parkirališta već za nekoliko godina pokazati svoju neugodnu stranu, a rješenja će tada ići na štetu ionako malenih zelenih površina.

No uza sve to naselja žive sa svojom tipiziranom arhitekturom, među kojom se posebno ne ističu neka izrazito kvalitetna rješenja. Uglavnom dominiraju dvije vrste gradnje: duge, veoma duge petero ili osmerokatnice, ili manje peterokatnice koje zatvaraju mali trg, dvorište ili poljanu. Na takvim su poljanama manji prostori za igru djece, a na mnogima znatno veći prostori za automobile. Garaže u prizemljima, automobili pred kućama, prostora sve manje i manje. Ima i nekoliko stambenih tornjeva, ali su oni dosta neutralno postavljeni i ne daju izuzetni naglasak naseljima.

Prošetamo li sasvim slobodno, naći ćemo i intimni kutak sa zelenilom breze, naći ćemo i živost što ga unose trgovine i izlozi u prizemlju kuća, dječju igru i neizbježno rublje po prozorima i balkonima, osobito u lijepim subotnjim prijepodnevim. Tu će se s vremenom

stvoriti i mjesta okupljanja, na uglu tom i tom, kraj trafike ili pošte. Ne vidi se kavane ni restorana, kina ili knjižnice. Banka, pošta i ambulanta su stigle, doći će vrijeme i za ostalo. Možda ćemo tada, kad to ostalo stigne, moći i bolje spoznati urbanističku logiku nastajanja jednog takvog velikog naselja.

A dolje prema jugu je Sava s igralištima i bazenima, veliki športski park "Mladost" i studentski domovi, a još malo dalje prema zapadu prava šuma, istina vrbova, jarunska šuma, ali šuma koja ima zelenila i hlada. No to je izvan ruke, tu su još samo sjećanja na staze u kukuru-zima kojima se moglo brzo stići do Save preskačući plotove svih onih Dorotića i Vrbanića čije su guske slobodno šetale ulicama stare Knežije.

Vratimo se na Horvaćansku cestu i krenimo natrag prema Savskoj. Još uvijek je tu ostalo malo, veoma malo tog starog mirisa Knežije, nedaleke mitnice i stara gostionica koja je nekoć davno primala izletnike koji su iz grada dolazili na Savu, da se osvježe na *gradskom* i da se umorni u sumrak vrate otvorenim tramvajem u grad.

Prijeđemo li Savsku cestu i vratimo li se ispod podvožnjaka na Veslačku ulicu, za tili čas smo na nasipu koji čuva grad od visokih voda Save. Iako su tu još dosta široki neuređeni prostori, ipak se pogled širi i može se vidjeti kako Zagreb diše i kako teško svladava taj kratki put od pruge do Save. U prvom planu vidimo tri stambena tornja S. Jelineka. Neobični i čak suviše raznorodno oblikovani pročelja, pokazuju kako se u jednom tornju

Slavonska avenija-Vrbik, "Rakete" (Berislav Šerbetić, 1963.), pogled s jugoistoka

možu različito oblikovati stambeni prostori u raznim katovima, a da to ima svojih posljedica na pročelju. No unatoč te pročeljne igre, koja na trenutak djeluje prenatrpano, ipak je proporcija tornjeva tako ujednačena, da oni djeluju vitko, iako su veoma široki u bazi i nisu suviše visoki. Prostorna igra završetaka i otvora daje im vertikalnu dinamiku i raznolikost iz svake vizure.

U daljini se vidi gotovo čitav grad; "Vjesnikov" je neboder A. Ulricha opet pred nama, ali ovaj puta okrenut svojom užom stranom, tako da izgleda još viši i uži, a dalje prema istoku tri *rakete* B. Šerbetića, koje svojim zdepastim volumenom i igranjem s raznim visinama (uzroci su poznati - vrh najistočnije zgrade bio se našao na putu glavnom snopu televizijskih veza središta s relejem, a posljedice uočljive), daju i ovako iz daljine posve neujednačen i nepovoljan prostorni dojam.

Produžimo li nasipom koji bi u nekoj dalekoj perspektivi trebao postati šetalištem grada na rijeci, tada tek vidimo koliko će trebati vremena i sredstava da se to ostvari. Unatoč svih urbanističkih planova Zagreb izbjegava Savu, prešao je daleko preko Save, ali nije postao grad na rijeci. Rijeka koja mu prolazi

budućim središtem ostala je potpuno izolirana i osamljena. Čak i autobusi koji idući preko Mosta slobode vežu lijevu obalu s desnom, imaju svoje najbliže stanice više od kilometra južno i sjeverno od Save. Do Save se može doći jedino tramvajem na stari Savski most, onako kako se dolazilo i prije pedesetak godina, ali tada znatno brže, iako je tramvaj bio sporiji. Naime, ništa mu nije smetalo na putu.

S takvim mislima približavamo se jedinjoj zgradi koja je došla do Save i inicirala prodor na obale. To je zgrada društveno-političkih organizacija Hrvatske (danas zgrada ministarstava), građena po projektima I. Vitića. Impozantna građevina koja kombinira dva čista geometrijska tijela: položenu dugoljastu prizmu i na istočnoj strani na prizmu položenu kocku, što daje vertikalnost i asimetričnost čitavoj prostornoj strukturi. Iako je smještena tik uz nasip, ona je licem okrenuta prema sjeveru, a leđima Savi. Lice, s golemim čak i prevelikim vanjskim ulaznim stubištem i terasom pred glavnim ulazom, gleda prema Sljemenu, i promatramo li zgradu izolirano, to i ne bi bio njezin nedostatak, da nije na taj način došla u raskorak s okolinom.

Pogled sa Save na novu izgradnju uz Vukovarsku ulicu, u prvom planu neuređeni savski nasip

Naime, sjeverno od zgrade, između Slavonske avenije i njezina pročelja prostire se Cvjetno naselje, puno manjih jednokatnih obiteljskih kuća. Jugoistočni rub naselja posve je blizu zgrade, tako da monumentalnost i reprezentativnost ulaznog dijela nema dovoljno širine pred sobom, kako bi se stvorio prostorni ugođaj, a ne samo oblikovani pretekst ugođaju što ga nudi sama arhitektura. Prostorni joj je nedostatak i u tome što je smještena u depresiji iza nasipa, tako da joj je nasip barijera, umjesto da se ona prostorno nameće nasipu i dominira nad rijekom. Ta ona je ipak zgrada na rijeci, premda joj je okrenula leđa. Njezine vitke i pravilne linije, naglašeni horizontalizam, s vertikalom kocke koja je prostorno zanimljiva i uočljiva, a zgodnim rasterom površine razigrana i oplemenjena, govore da je riječ o dobroj arhitekturi.

Udaljimo se i prođimo Cvjetnim naseljem, njegovom glavnom alejom s brezama, da bismo osjetili razliku između individualnog i grupnog načina stanovanja. Cvjetno naselje nije novo naselje, ali pokazuje sve kvalitete jednog načina stanovanja koji sasvim sigurno nije još preživio ili zastario. Tu, u Cvjetnom naselju, unatoč automobilima, koji su se sakrili po dvorištima i garažama i relativne starosti građevina, osjećamo mnogo humaniji odnos prema čovjeku koji ovdje obitava. U novim naseljima ubijaju dimenzije i disproporcije između htijenja i potreba. Nismo još uspjeli postići ni funkcionalni sklad, a kamoli neki drugi.

Možda će i vrijeme donijeti svoja taloženja. Možda će život u velikim naseljima prijeći na višu razinu i pomaknuti se korak dalje od pukog stanovanja. No, dok je za mnoge već samo stanovanje u takvim uvjetima rješenje i

htijenja i potreba, treba pričekati iduće generacije, koje će time biti nezadovoljne i tražiti više, treba pustiti vrijeme da i ono kaže svoju riječ.

---

15 dana, XV/7 (1972):12-17.

Prekosavska spavališta

Treba prijeći Savu u našim obilascima i upoznavanju s ambijentima i arhitekturom Zagreba. Zagreb ju je prešao prije dvadesetak godina, kad je za Većeslava Holjevca, tadašnjega gradonačelnika, Zagrebački velesajam preselio iz Savske ceste na široke poljane prekosavlja, kad su mu otvorene dimenzije širenja i kad su prevladana shvaćanja da je Sava južna granica grada. Prijelaz je bio energičan, ali i na svoj način stihijski, jer je prejudicirao mnoga buduća urbanistička rješenja. Veliki otok Velesajma, sa sportskim površinama hipodroma i Kajzerice, stvorio je sadržajni sklop o kojemu su svi budućí planovi i planeri trebali voditi računa, bez obzira na to činilo li im se takav sadržaj na toj lokaciji najboljim. No, iako je taj skok preko Save značio povijesni datum u razvitku Zagreba, ni on nije pridonio da Sava postane dijelom grada, da grad dođe do njezinih obala. Tampon sportsko-rekreativnih površina i ovdje je rijeku izolirao od grada i njegovih najnovijih prostora. Kasnije sagrađeni Most slobode pomogao je i rasteretio stari Savski most, iako će tek Most mladosti koji se dovršava, ravnomjernije ostvariti vezu Novoga Zagreba sa starim na lijevoj obali Save.

Da bismo došli do Novoga Zagreba, treba sjesti u autobus i doći do Aleje Borisa Kidriča (danas Avenija Dubrovnik), koja je središnja prometna nit Novoga Zagreba, a povezuje gotovo sva nova naselja u smjeru istok-zapad. Ona je duga i pusta, nepodobna za šetnju i pješaka. Najbolje ju je napustiti odmah čim nas autobus ostavi. Ta njezina prometna funkcija bit će uskoro još naglašenija kad njome proteče čitav tranzitni promet u pravcu istok-jug i obratno. Naime, puštanjem u promet Mosta mladosti ta će Aleja, proširena posebnim kolnicima za svaki

smjer, postati glavna veza između auto-cesta Zagreb-Karlovac i glavnog cestovnog pravca prema istoku. Nedvojbeno je da će na taj način sva nova naselja, smještena gotovo isključivo južno od Aleje, biti još više odrezana od Save, zelenila i grada na lijevoj obali Save koji je vizualno i sadržajno prisutan u svijesti ljudi što u ovim prostorima obitavaju.

No ostavimo te prometne probleme generacijama iza nas, koje će vjerojatno dizati vijadukte i nadvožnjake i tom prometu dati prostorno vizualnu, plastičnu dimenziju, zatvorivši se ne samo sadržajno već i vizualno u krletke svojih mikrorajona. Uđimo malo u jezgre tih prekosavskih dormitorija (spavališta, kako ih je netko već davno prozvaao), koji su obogaćeni zvučnim i lijepim imenima toponima s katastarskih karata nekadašnjih oranica, livada i šumaraka što su ih Trnjani, Remetinčani i Turopoljci posjedovali tu, na domak gradu, kamo ih je odvozila i dovozila stara skela koju još pamte i ne tako stari Zagrepčani kad su Trnjanskom cestom dolazili do Save. Imena Trnsko, Siget, Sopot, Utrina, Zapruđe i sl. još je pokojni arhitekt I. Zemljak iščeprkao i predložio da se njima nazovu svijetli prostori nove arhitekture, kako bi imenom bili vezani uz tlo na kojem će niknuti. Imenom su i ostali vezani, je li i nečim drugim?

Prošetajmo Trnskim i Sigetom, naseljima koliko-toliko definiranim, pa ćemo u njima uočiti ne samo razvitak urbanističke misli, već i napredak arhitekture, a ujedno i korelacije gospodarske snage i potreba društva prema prostornom oblikovanju tih potreba. Jer, arhitekturu nikada ne možemo gledati izolirano, izvan konteksta društveno-gospodarskih uvjeta koji u određenom vremenu postoje i djeluju.

Trnsko pokazuje elemente urbanističke nedomišljenosti i materijalne ograničenosti, što je uz određene izuzetke rezultiralo uniformnom i neatraktivnom arhitekturom, pretežno onom stambenom, koja je do nedavno bila jedinom arhitekturom novih naselja. Izduženi oblik naselja, ograničen sa zapada nasipom željezničke pruge, a sa sjevera današnjom Avenijom Dubrovnik, uglavnom je rezultiralo nastojanjem da se u tlocrtni trokut naselja poslaže što više položenih i izduženih stambenih zgrada, pretežno četverokotnica s visokim prizemljem, da bi se izbjegla dizala i drugi "luksuzniji" elementi stanovanja (čitaj skuplji). Te jednostavne i neatraktivne stambene zgrade tipa Tučkorić, Žerjavić i sl. međusobno gotovo na dlaku jednake, ispunjavaju rubove naselja i njegove južne i sjeverne prostore.

Ulazni dio naselja, njegov uži dio uz Aveniju Dubrovnik, zatvoren je s dvije Jugomontove, za ono vrijeme dosta zanimljive zgrade, koje rasterom svojih montažnih elemenata pokazuju raznolikiju pročelnu igru. Oplemenjen zelenilom, ulaz ne daje pravi dojam naselja koje ima drugačije značajke.

Unutrašnjost naselja, gdje su smješteni i

Trnsko, robna kuća Na-Ma s opskrbnim centrom (Aleksandar Dragomanović, Radovan Nikšić, Edo Šmidihen, 1967.-1969.)

.neki drugi sadržaji, još ni danas nije do kraja definirana, ali pokazuje da prostorno oblikovanje takvih sadržaja, kao što su škola, opskrbni centri, zanatsko-uslužni servisi, kulturni sadržaji i sl., daje mogućnosti veoma raznolikih arhitektonskih rješenja, koja mogu doprinijeti cjelovitosti prostorne organizacije i prostornih vrijednosti jedne zatvorene cjeline kao što je naselje takvog tipa.

Robna kuća Na-Ma A. Dragomanovića, vezana uz zanatsko-uslužni i opskrbni centar naselja, što su ga zajednički oblikovali A. Dragomanović, R. Nikšić i E. Šmidihen, zauzima središnje mjesto u naselju. Izolirana od stambenih zgrada potraženom površinom, razvedenog tlocrta i skladnih vodoravnih oblika, odiše puninom prostornog dojma što ga zrači kroz svoje raznoliko oblikovane pročeljne površine. Prizemni pak centar što se naslanja na robnu kuću i zatim rasprostire u nemirnoj vodoravnoj tlocrtnoj igri, sav je u jeziku modula i strukture materijala u kome je načinjen. Pridodane prostorne jedinice pokazuju slijed od detalja prema cjelini, zavisnost cjeline o detalju i na kraju ovakav, kakav nam je predložen, niz prostornih jedinica kao stvaralačko tumačenje spoznatih prostornih mogućnosti, ove

neobične prostorne strukture. Ona nije toliko neobična sama u sebi i po sebi, koliko u kontekstu i ambijentu tih jednolično-bezličnih stambenih kutija bez duše.

Poduprti grupom od šest ekscentrično postavljenih stambenih tornjeva (sa 12 katova) što su ih vješto kreirali S. Jelinek, Lapaine i Pagašić ovi su središnji horizontalno oblikovani društveni sadržaji dobili i svoj vertikalni naglasak u jednom drugačijem obliku stambene arhitekture, koja se otrgla od sivila prisutnog na rubovima naselja. Jednostavno oblikovani, s dosta staklenih površina, ničim ne potenciraju svoj put u visinu. Tu je prisutna čista vertikalna adicija, u kojoj se postignuti raster čak gubi kao oblikovni efekt, ostaje prilično neutralan u općem dojmu. Način na koji su ovi tornjevi postavljeni omogućuje bogate i raznolike vizure. Iz svakog stajališta unutar naselja njihovi su odnosi drugačiji. Ponegdje je to gusta igra kubusa koji se nastavljaju u perspektivnom skraćanju, a na drugom mjestu prozirna grupa vitkih masa između kojih se nižu drugi prostorni sadržaji.

Osnovna škola s igralištima uokolo, smještena na zapadnoj strani naselja, vizualno je

Trnsko, stambeni tornjevi (Slavko Jelinek, Lapaine i Pagašić, 1962.)

Trnsko, osnovna škola (Radovan Nikšić, Edo Šmidihen, 1963.-1967.)

prisutna svojom horizontalom. Arhitekti R. Nikšić i E. Šmidihen prezentirali su nam svoj model, koji se ponavlja i u Zapruđu, samo u drugačijim prostornim odnosima ima i nešto drugačiji sadržaj. Može se reći da je i ovdje u osnovnoj shemi prisutno nizanje kubusa modificirane kocke. Izduženi vodoravni volumen tijela zgrade sazdan je u modulu staklene kocke, koja se ekscentrično prema poprečnoj osi zgrade, a u osi istaknutog trijema ulaza u školu, izdiže iznad ravnoga krova. Ta kocka nosi prostorni naglasak i u svojoj strukturi, koja je sasvim prozirna tako da danju unutrašnjost apsorbira dnevno svjetlo okolnih prostora, a noću ako je osvijetljena daje i isijava svoju svjetlost u okolni prostor poput svjetionika, i u istaknutom položaju u odnosu na cjelinu kojoj se ipak podređuje.

I na kraju izlazak iz naselja prema istoku, na mala vrata, uz mali opskrbeno-ugostiteljski podcentar, razvučen u horizontali terena, vjerojatno ljeti mnogo atraktivniji nego zimi kad širine postaju neugodne i hladne. Arhitektonski veoma čisto oblikovan, s trijemom na sjevernoj i istočnoj strani i rastvorenim staklenim zidovima trgovine i restoranta, taj je podcentar zanimljivo ostvarenje. Prema Sigetu vodi pješačka staza kroz mladi

park i tanko nisko drveće. Osvrnemo li se na Trnsko, upamtit ćemo kao posljednju sliku dugu bijelu stambenu zgradu, a iznad nje vrhove plavkastih stambenih tornjeva.

A pred nama je već šest visokih stambenih tornjeva Sigeta, djelo arhitekata M. Peterčića i L. Šverera. Vitke šesnaesterokatnice, nanizane u dva reda na širokom prostoru ispred Velesajma, monumentalan su ulaz u naselje, koje je neobično u svojem prostornom ugođaju. Temeljni dojam čini se da je širina i neskućenost, premda u detalju nedostaje intimnosti i topline. Ti su tornjevi plastika koja niče iz zelene tratine parka. Iako su u shemi oblikovanja vanjštine srodni onima u Trnskom, ipak im je obrada znatno više naglasila plastičnost.

Iza njih se prema jugu nastavlja nizanje manjih stambenih zgrada. Taj južni dio naselja još nije do kraja definiran. U njemu se još gradi i to veliki stambeni blokovi, garaže i slični sadržaji. Unutar blokova višekatnica nailazimo uređene manje poljane, slične onima na Knežiji. No i tu se pojavljuje ono što je do nedavno bila značajka gotovo svih novih naselja, a to je stroga izoliranost namjene. Nedostajale su trgovine u prizemlju, taj šaroliki svijet koji u mjerilu čovjeka i u

Trnsko, opskrbeni podcentar na sjeveroistočnom rubu naselja

Siget, stambeni tornjevi (Milivoj Petrečić, Lujo Scherer, 1962.-1965.)

visini čovjekova oka intrigira i zabavlja, čini šetnju i prolaženje zanimljivijim. Jer dosadašnja izmjena garaža i stambenih prostora, s isprekidanim pojasima zelenila, ne doprinosi intimnosti ambijenata. Trgovine ostaju strogo odijeljene u robnim kućama i podcentrima, zanatske radnje u uslužnim i zanatskim centrima. Sve je strašno pravilno i baš onako kako bi teoretski trebalo biti, a samim tim i upravo nevjerojatno otuđeno, hladno i bezdušno. U posljednje vrijeme počinju prodirati i nove ideje koje oplemenjuju razinu pješakova hoda i interesa.

Glavnu os naselja čini duboki i relativno široki prodor prema jugu, istočno od stambenih tornjeva, gdje se sukobljavaju s jedne strane visina tornjeva a s druge horizontalizam atrij-kuća. Taj široki prodor, koji omogućava vizualnu vezu s Medvednicom i živi u kontrapunktu vertikale i horizontale, jedna je od prostornih vrijednosti Sigeta.

Atrij-kuće A. M. Jelinčić-Semenić poglavlje su za sebe. Građene u nizovima koji su položeni u smjeru istok-zapad, tako da su stanovi u kućama orijentirani uglavnom u pravcu sjever-jug, pokazuju htijenje za stvaranjem intimnijih stambenih ambijenata. Ne može se reći da to

htijenje nije ostvareno. Stanar je izoliran od ulice, jer i relativno mirnoj ulici okreće sporedne sadržaje svoga stana. Dnevni je boravak okrenut prema atriju - unutarnjem dvorištu. No je li nizanje istih kuća u četiri ili pet nizova zaista intimizacija? Nije li to stanovita jednočlanost, koju je ugodno pogledati u jednom kontekstu, a tada postaje izolirani sklop jednog višeg standarda stanovanja. One prostorno zgodno kontrapunkti-
raju visokim stambenim zgradama kolektivnog stanovanja, ali to izoliranje namjene postaje upravo mora, kojoj ne može izbjeći ni taj relativno lijepo oblikovani niz nizova.

I tada na krajnjem jugostoku nova škola položena u horizontalu terena, staklom otvorena gotovo na sve četiri strane, pokušava u staklenim stijenama igrom i rasterom šprljaka pokazati da se i tu može nešto učiniti. Ta je igra još uvijek u modulu nekih standarda, pa vjerojatno ne iziskuje neke dodatne financijske napore sebe radi. Sportska dvorana i prateće zgrade uz školu nisu naj sretnije komponirane: nedostaje im organske kreativne povezanosti. Svakako je najzanimljiviji ulazni dio koji s dva rizalita daje simetričnu sliku prostornoga htijenja i postiže dosta diskretan reprezentativni dojam.

Siget, glavna os naselja u smjeru sjever-jug, lijevo su vertikale, a desno horizontale atrij-kuća

Siget, niz atrij-kuća (Anamarija Jelinčić-Semenić, 1969.-1971.)

Siget, istočna strana naselja. U prednjem je planu južno pročelje Osnovne škole "Većeslav Holjevac", a iza nje niz stambenih šesnaestokatnica arh. Feldmana i Zlatara, sasvim desno je obris franjevačke crkve u gradnji

A dalje prema istoku uz dugu usku cestu, koju je sa sjevera već ranije odredio Brodarski institut, prejudiciravši time izgled tog dijela naselja, smjestio se niz od pet šesnaestokatnica položenih u pravcu sjever-jug, rad B. Feldmana i J. Zlatara. Raznorodna pročelja dužih stranica zgrada, u kojima su kombinirana tri do četiri oblikovna elementa što se kontinuirano nastavljaju (niše, staklene stijene, glatko zidno platno, horizontalni naglasci pri vrhu i podnožju zgrada), ne čine suviše jedinstvenu oblikovnu sliku. Oni su kao mase mnogo uvjerljiviji i prostorno određeni nego što su u detalju. U prizemljima izgleda unose nove namjene, što je apsolutno prihvatljivo i teoretski opravdano. Još uvijek ih doživljavamo kao individualne tvorevine, jer im je okolina neuređena i nedefinirana.

Nešto južnije od njih već je prostorno prisutan obris nove, suvremene franjevačke crkve, rad M. Salaja i E. Seršića, koja svojim neobičnim izgledom i prostornom strukturom, već ovako privlači pažnju, iako je tek grubo građevinski definirana.

Izlazimo na cestu prema Velikoj Gorici. Preko nje je naselje Sopot koje još uvijek intenzivno raste, tako da je nemoguće već danas govoriti o njegovoj fizionomiji. Gustoća gradnje je velika, raznolikost građevina također, pa će sve to vjerojatno utjecati na sadrža-

je što će ih do kraja primiti.

Na rubu je Građevinski školski centar G. Kneževića. To je sklop zgrada u kojemu je vidljiv Kneževićev specifični odnos prema modeliranju masa, strukturiranju površina i oblikovanju prostora u cjelini. Veliki i čvrsto definirani kompleks tog školskog centra vrijedno je ostvarenje koje obvezuje sve one koji će se upuštati u kreiranje sličnih sadržaja.

Vraćajući se prema sjeveru, prema Mostu slobode ili autobusu što će nas opet prevesti preko Save, nalazimo se u snažnoj transverzalnoj osi sjever-jug, koja bi trebala biti buduća kičma novoga grada na lijevoj obali Save. Treba dosta mašte da bi se moglo zamisliti ono što će tu danas-sutra nastati. Puste ledine prema Bundeku i istočni rub Velesajma, usamljeni motel "Zagreb" u vrbovom šumarku i duga cesta s odijeljenim kolnicima u dva smjera, bez imalo prostora za pješaka koji bi želio doći do Save, to je današnja slika budućega središta. Optimizam ulijeva lijepa mekana kontura Medvednice, prostorno izražena organska težnja grada da se spoji na rijeci, na Savi. Trebalo bi poštivati te prirodne organske težnje i dopustiti gradu da se prebačen s obje strane rijeke smiri na njezinim obalama.

15 dana, XVI/1-2 (1973):6-9

Aleja Većeslava Holjevca, Građevinski školski centar (Grozdan Knežević, Ivan Kordiš, 1963.)

Tradicija devetnaestog stoljeća u našoj suvremenoj arhitekturi

Devetnaesto je stoljeće u mnogočemu prijelomno. Postižu se izuzetni uspjesi. Čovjek toga vremena smatra da dobro poznaje vlastitu okolinu i u nju se smjestio kao nešto što mu je apsolutno poznato. Romantizam i historizam u arhitekturi i gradogradnji, združeni s naraslom brigom za kulturnu baštinu, postaju okvir za stvaranje novog univerzalizma, u kome se prepleću kreativnost i eklekticism kao usporedne kategorije.

U arhitekturi se događa nešto do tada nepoznato: grade se građevine u novom, historijskom stilu. Stari stil se rekonstruira prema savršenom poznavanju njegove morfologije i konstrukcije, ili se povijesni oblik aplicira na arhitekturu novih sadržaja, gdje više nema značenja što ga je imao u vremenu svog nastanka. Dimenzija koju historizam daje historijskom stilu očituje se u tome što težište nije na prostornim ili morfološkim rješenjima, već na odgone-tavanju stila u funkciji namjene (Maruševski, 1986:70). Time smo utvrdili stvarni doprinos što ga je 19. stoljeće ugradilo u nailazeće novo vrijeme.

Valja naglasiti da u 19. st. gradovi izuzetno brzo rastu. Više nemaju dotadašnje ljudsko mjerilo, već donose nove naglaske. Merkantilizacija koja nužno prati pojačanu proizvodnju, promet koji ih poslužuje, razvitak ljudskoga duha i novih potreba, unose bitno nove sadržaje u gradove. Stoga nova arhitektura bitnije sudjeluje u oblikovanju fizionomije grada, a posebice se ističe njezina urbanistička funkcija (Čorak, 1981:17). Prije je grad oblikovao arhitekturu, a ona zauzvrat ugrađivala svoje kvalitete u strukturu gradskog tkiva, a sada je prvi put arhitektura oblikovala grad, stoga što

racionalno planiran grad 19. st. bez nje ne bi ostvario svoju funkciju.

Devetnaesto je stoljeće prenijelo dvadesetom stoljeću kvalitete koje su postale sastavni dio povijesnog iskustva. To je urbanistička funkcija arhitekture, stil u funkciji namjene, konstituirajuća uloga materijala u stvaranju oblika, iskustvo primjene novih materijala i konstrukcija i teza da je lijepo ono što je istinito.

Ovakvom interpretacijom 19. stoljeća postajemo svjedoci njegova sudjelovanja u povijesnoj dijalektici, koja se očituje u ritmičkoj, sinusoidnoj izmjeni klasičnih normi (antika, renesansa, klasicizam, neoklasicizam) s normama maniriranih oblika nekih prijašnjih razdoblja (kasna gotika, manirizam, rokoko, neostilski oblici i historizam). Taj se trend nastavlja i u dvadesetom stoljeću, gdje će tezi klasike odgovarati državni i romantični klasicizam, a kasnije i socrealizam, a arzi maniriranih oblika ekspresionizam i postmoderna.

U 20. stoljeću razlikujemo barem dva pravca kretanja u razvoju arhitekture. Jedan je išao prema novoj koheziji stila (secesija, moderna) i izrazitom suprotstavljanju duhu 19. stoljeća, a drugi u pravcu korištenja duhovnih iskustava 19. stoljeća, nakon što se sinusoida protivljenja duhu 19. stoljeća, poslije završetka Drugog svjetskog rata, spustila na razinu ponovnog interesa za korijene u prošlosti i novih mogućnosti interpretacije povijesnih oblika što ih je nudilo postindustrijsko doba.

Moderna, kao čvrsti kontrapunkt, čitavo to vrijeme ustrajava na primjeni novih spoznaja, dominaciji funkcije u svakoj arhitekturi, inzistira na timskom radu i građenju prostora na postulatima njegovanja i otkrivanja prirodnih zakona.

Iako je svoj pristup gradila na čistoći funkcije, iskrenoj primjeni materijala, kao i na spoznaji da je industrijsko stanje prisilno ograničavanje osobne inicijative (Gropius, 1961:30), ipak je na kritici arhitekture 19. stoljeća sazдалa velik dio svojih zamisli. I u tome je 19. stoljeće posredno utjecalo na arhitekturu moderne.

Napokon dolazi do krize funkcionalizma. Ona se očituje u maniriranju postignutog, uglavnom na formalnoj razini, i u gubitku one temeljne socijalne note koja je od početaka karakterizirala pokret moderne. Moderna prerađena u kasno-modernu, a s time postaje prostorni okvir jednog drugog svijeta, svijeta birokracije i jakog kapitala. Neslućeni zamah interesa za naslijeđene vrijednosti u prostoru, za ulicu i ljudski intimni ambijent, domišljenom individualiziranom prostoru, vraća nas ne u 19. stoljeće, već na posezanje za poticajima koji su tada nastali (Sitte, 1909/1967). Oni su u drugoj polovici 20. stoljeća bitno različiti. Što je tome razlog i gdje je poticaj? Ne možemo to zvati direktnim utjecajem devetnaestog stoljeća, ali interes za korijene, koji je u 19. st. bio motiviran nacionalnim identitetom, sada dobiva predznak individualnog ljudskog identiteta, koji se poistovjećuje s identitetom šire zajednice.

Šezdesete godine znače povratak individualizaciji, za razliku od bauhausovskog učenja o nužnosti kooperativnosti. To je vrijeme nove estetizacije, u kome se uz oslobađanje fantazije nanovo u prvi plan stavlja estetsko doživljavanje svijeta. Taj otklon duhovno sličiti situaciji na prijelazu 19. u 20. st. Preokretanje svih dotadašnjih kriterija pokazuje tek da je sinusoida promjena vrijednosti, koju smo zapazili u 19. st., dovela na vrh estetiku novog eklekticizma,

kao zamjenu za vječnost antikizirajućih principa moderne.

Postmoderna koja dolazi na kraju, temelji dio svoje filozofije i na biću postindustrijskog doba, u kome su granice vremena i prostora dosta pomaknute od klasičnog euklidovskog modela. Dimenzija komuniciranja informacija i poruka otvara nove mogućnosti metaforičnoga govora, koji se u arhitekturi izražava na do tada nedoživljen način. *Genius loci* dobiva drugačija značenja, ali se nezadrživo vraća u svijest čovjeka. Komunikacija povijesnih oblika i načina oblikovanja, na način kako to čini postmoderna arhitektura, očito nema direktnih dodirnih točaka s arhitekturom i duhom 19. stoljeća. Postmoderna je tom fenomenu prišla na način koji svoje korijene tek posredno pruža prema 19. st. Ona se ne bavi problemima stila, već stilske oblike metaforički koristi da bi modernoj arhitekturi pružila potrebno obogaćenje (Delalle, 1980). Dakle, izbor motiva u zadanom historijskom prostoru, s jasno izraženom željom govorenja prostornim oblikom, pravi je smisamo postmoderne (Maroević, 1988).

Što se događa u nas?

Ako se sedamdesetih godina javlja pojam postmoderne arhitekture i ako je relativno brzo prerastao u pokret i animirao gotovo sve generacije arhitekata, očito je da mu valja posvetiti odgovarajuću pozornost i u našem podneblju. Nedavno, ili preciznije rečeno, 1980. godine, časopis "Arhitektura" je posvetio čitav broj razmatranju problema postmoderne, s posebnim naglaskom na postmoderna kretanja u

nas (Okrugli stol, 1980). Prema tome, klasično opredjeljivanje za i protiv, već je za nama. Za nama su ocjene i procjene arhitekture 70-tih godina (Maroević, 1982, Okrugli stol, 1981, Arhitektura..., 1981), prekretnice, kad su se gubili postulati moderne u onom klasičnom shvaćanju njezine pojave i kad je bila izrazita raznolikost traganja za novim. Dogodila se i autorska retrospektiva arhitekture u Hrvatskoj od 1945. do 1985. godine (Odak, 1986, Šegvić, 1986), koja je ukazala na autorska dostignuća, ne ulazeći u probleme sinteze pojava koje su se zbivale u tom razdoblju. Poseban je broj "Arhitekture" objavljen kao katalog te izložbe, šireći problem i na polje projekata i zamisli, što samo dopunjuje opću sliku kretanja arhitektonske misli u nas. Uobičajile su se godišnje izložbe arhitektonskih ostvarenja kao priprema za prijedloge godišnjih nagrada za arhitekturu.¹ Zagrebački je salon promjenom koncepcije otvorio mogućnost trienalne prezentacije arhitektonskih i urbanističkih dostignuća u Hrvatskoj² i pregleda zbivanja koja su nadrasla jednu godinu, kao suviše uski okvir promatranja. To omogućuje relativno objektivian uvid u arhitektonsku produkciju posljednja dva desetljeća i daje dosta elemenata za kritički pristup analizi svih onih pojava koje su došle do izražaja u Hrvatskoj.

To razdoblje, koje nije zatvoreni ili definirani vremenski ciklus, obilježava još uvijek jaka, ali modificirana tradicija moderne, temeljena na zagrebačkoj arhitektonskoj školi i funkcionalističkoj misli, na mnogim refleksima postmodernog oblikovanja koje nikada nije preraslo u cjelovitu misao, ali je izuzetno prisutno u detaljima oblikovanja i u načinu mišljenja, na

jakoj i sve jačoj prisutnosti onoga što zovemo kasnom modernom, gdje visoka tehnologija dominira arhitekturom, i, napokon, na nizu traženja regionalnog ili lokalnog izraza, koji se često zadovoljava formalnim umjesto sadržajnim rješenjima.

Nije mi namjera baviti se pregledom stanja, već dokučiti traje li i danas povijesno uočena zakonitost ravnomjernog vraćanja povijesnom oblikovanju, koja je tako čvrsto definirana u arhitekturi prošlog stoljeća, a promijenjena toliko koliko su se promijenile okolnosti i mogućnosti građevne tehnologije.

Valja u međuvremenu konstatirati da je i u ovom kao i u nizu drugih povijesnih razdoblja arhitektura polagala životni ispit u formiranju grada i stvaranju njegove strukture. Izolirane, reprezentativne ili neke druge građevine nisu odražavale pravi prostorni cilj i zadatak arhitekture. I upravo tu je razdoblje dominacije funkcionalizma u okvirima moderne arhitekture pokazalo nedvojbene slabosti u odnosu na grad kao organizam. Funkcionalistički urbanizam osudio je funkcionalističku arhitekturu na prostornu alijenaciju i tako na otuđenje čovjeka koji je u takvom prostoru živio. Miesova ideja “- = +” bila je formula koja je zadovoljavala samo elitu, iako je u početku bila motivirana socijalnom bijedom u gradskim prostorima. Zoniranje funkcija i time života pokazalo se nedovoljno djelotvornim u funkcioniranju grada. I stoga bismo povijesni utjecaj na arhitekturu zadnjih desetljeća mogli povezati s naraslim interesom za povijesne gradske jezgre i kontinuitet života u prostoru. Nije stoga čudno što Ante Glunčić vizionarski govori 60-ih godina da “*graditi prazninom ne znači ne graditi*”, i

dodaje da se time funkcionalistička premisa dovodi do krajnje konzekvence: ostvariti funkciju ne dodirnuvši prostor (Odak, 1986). Uzmemo li u obzir da ostvarivanje funkcije u prostoru nije vezano samo uz funkcionalizam, već je imanentno i svakoj drugoj arhitektonskoj misli, tada vraćanje praznom prostoru kao elementu koji se kreira arhitekturom u gradu, postaje također stanovita povijesna reminiscenca, koja je u herojskom dobu funkcionalizma bila stavljena u drugi plan iza parole *Sunca, svjetla i zraka*.

Tu smo već u čvrstom okruženju tradicijske ili povijesne svijesti, jer ako je ispravna teza da se u 80-im godinama tema arhitekture svodi na temu grada, tj. da se ne grade zgrade nego dijelovi grada (Odak, 1986), a ona je točna, tada nam uzor u arhitekturi 19. st., koja zgradama oblikuje i gradi grad, bez obzira na to što odnosom ulice, bloka i dvorišta stvara lice i naličje grada, nije daleko, neovisno o tome je li nastala kao posljedica svjesnog djelovanja ili je tek spontana veza, koja se nadovezuje na organsku strukturu srednjovjekovnoga grada ili na planiranu interpolaciju renesansnog, baroknog ili klasicističkog koncepta grada.

U samoj arhitekturi tog razdoblja možemo pratiti razvitak funkcionalizma, koji se preko Vitićeva konstruktivnog ekspresionizma, nezainteresiranog za promjene mode i ukusa, nastavlja razbijanjem kubusa i njegovim strukturiranjem kod Z. Žnidarca, da bi fasciniran tehnologijom završio u Golijaninovima staklenim strukturama (1979), Hrčić - Piteša - Šerbetićevu poslovnom tornju Cibone u Zagrebu (1987), ili pak aluminijem obloženom pročelju Doma zdravlja Centar u Zagrebu (1988), što su ga pro-

jektirali D. Juračić i B. Kincl. Dakle, gotovo posve na liniji kasne moderne, koja unatoč činjenici da kreira za grad i ulicu, još uvijek ostaje izvan konteksta, stvarajući svoj vlastiti kontekst.

Taj netom naznačeni trend, iako nije u direktnoj vezi s temom ovog razmatranja, govori da usporedno s posezanjem za arhitektonskim oblikovnim i simboličkim inventarom prošlosti ili narodnog regionalnog stvaralaštva, u posljednja dva desetljeća traje i razvija se sustav prostornog mišljenja koji nastavlja razvitak modernog i funkcionalističkog izraza iz tridesetih godina, unatoč određenim slabostima evidentnim u 60-im godinama.

Filozofija postmoderne zahvatila je naše krajeve i naišla na plodno tlo u vremenu kad je kriza funkcionalizma bila očita. Iako je postmoderna nastala u jednom drugom kulturnom ozračju, njezini su utjecaji doprli do nas u stanovitom fragmentarnom obliku; ne toliko kao cjelovita filozofija koliko kao poticaj za mijenjanje stanja u pravcu humaniziranja sterilne čistoće koju je nudio ekstremni funkcionalizam. To se mijenjanje stanja može očitavati i u stanovitom povijesnom kontinuitetu.

Za razumijevanje postmoderne u nas posebno je važno uočiti ulogu secesije na razmeđi historizma i moderne. Nastala na izvorima moderniteta na prijelazu stoljeća, inspirirana potrebom vremena da stvori novi stil, secesija (Jugend stil, Art Nouveau) izgradila je stil simbolične i maštovite dekoracije, u prostorima koji su značili nastavljanje tehničkih i prostornih inovacija historizma.

Iskustva secesije ugrađena su u filozofiju postmoderne na tlu Hrvatske. Secesija je

nastavila svoje modificirano življenje duboko u dvadeseto stoljeće, i na primjeru J. Plečnika pokazala kako se imaginacija oblika odupirala čistoći funkcionalizma. Plečnikov je primjer, u susjednoj Sloveniji a i u širim srednjoevropskim prostorima, značio kontinuitet jedne druge filozofije, koja se nikada nije prestala osvrutati unazad, ali ne eklektički već stvaralački. Stoga je Plečnik danas isto toliko otkriće, na koje se kao na tradiciju nakalemljuju suvremeni protagonisti postmoderne u Sloveniji, sjevernoj Italiji i Austriji, koliko je i otkriće njegov neprekinuti kontinuitet koji je povezo filozofiju devetnaestog stoljeća s filozofijom najsuvremenijih pristupa arhitekturi. Iako su praktičari i teoretičari postmoderne razvijali svoju filozofiju od drugačijih polazišta, u našem je susjedstvu ona stekla tu lokalnu historizirajuću notu u kojoj je Plečnikov doprinos nezaobilazan.

Utjecaj Plečnikova i Fabijanijeva oblikovanja u Hrvatskoj bio je znatno manji. Viktor Kovačić, koji je Plečnikovu ulogu igrao u Hrvatskoj, bio je znatno manje sudbonosan za razvitak novih arhitektonskih zamisli. U prvom redu stoga što je kraće živio, a zatim što je njegov historizirajući način mišljenja bio drugačije usmjeren. On nije maštoviti kreator oblika, nije duhovni arheolog, već prijatelj simboličkih značenja povijesnih oblika, koji nisu konzistentno u funkciji povijesnog stila, već suvremenih wagnerovskih oblika obojenih povijesnom nostalgijom (Maroević, 1979/2000). Nije li prostorni izraz Loosove kuće na Michaeler Platzu u Beču i Kovačićeve Burze vrlo sličan, premda im je rukopis oblika različit? Kovačićeva briga za povijesni ambijent, natjecaj za Dolac i prostor pred katedralom u Zagrebu (oko 1910. g.) tek su

segmenti koji pokazuju da je tradicija grada i građenja u gradu izuzetno živa i da je iz devetnaestog stoljeća (Sitte, 1909/1967) prenesena u razdoblje moderne. Tamo ona polako umire, jer gotovo sve intervencije koje su arhitekti moderne ugradili u povijesno tkivo naših gradova - bile su na liniji mijenjanja stanja i borbe protiv dvoličnosti i fasadnosti arhitekture historizma. Rijetke su iznimke, koje poput Albinijeve kuće Arko u zagrebačkom Gornjem gradu, govore da ni to vrijeme nije bilo neosjetljivo na povijesne ambijente, već da je tražilo tek posebnu inspiraciju.

Zagrebačka arhitektonska škola, koja je utemeljena na zasadama moderne i bila apsolutni zagovornik funkcionalizma kao načina mišljenja, bio on klasičan, poopćeni (kako ga naziva A. Mohorovičić), poetski, estetski, konstruktivni ili strukturalistički (Odak, 1986, Šegvić, 1986), nije do danas bitno izmijenila svoja temeljna polazišta. Naime, temeljna Loosova teza da je ornament zločin provlači se kao aksiom, koji će ornamentom prozvati svaki trag popustljivosti prema dekorativnom, historizirajućem, poetskom u smislu igre detalja ili govora materijala, oblikom koji ne podliježe strogoj funkciji. Ta je stroga nepopustljivost postala svojevrsnim oblikom naprednog konzervativizma, jer je svoj otpor omekšavanju zasnivala na naprednim idejama moderne. Od početka otvorena utjecajima iz svijeta, smatrajući se uvijek dijelom evropske sredine, zagrebačka je škola ostala otvorena sveudilj novim utjecajima, ali i dosljedna u obrani temeljnih postulata moderne pred naletima vremena, koje je osjećalo da otklon prema humaniziranju okoline ili prema vraćanju na senzibilitete prošlosti, može otklo-

niti negativne predznake funkcionalističke alijenacije.

U nastojanju da održi hod s vremenom, ali i da ne zanemari istinsku samosvojnost vlastitog podneblja, zagrebačka je arhitektonska škola razvijala poseban oblik regionalizma, koji je pomirivao težnju za afirmiranjem lokalne tradicije i temeljne postulate pokreta. Ta se linija zadržala do danas i razvila se u jaku struju, izrazito jaku u jadranskoj regiji. Ona se direktno ne veže na ova razmatranja u odnosu 19. stoljeća prema suvremenoj arhitekturi u Hrvatskoj. No traženje je nacionalnih korijena u prostoru, koje je započelo krajem 19. st., ostavilo jaka traga u interesu za lokalno i regionalno, a posebice za kreativnu interpretaciju tih motiva i rješenja u suvremenom arhitektonskom izrazu.

Ta ista je škola posredno omogućila da i težnje pokreta postmoderne nađu mjesto na tlu Hrvatske. Međutim, i ta je veza bila, u duhu tradicije same škole, više poticajna nego doslovna. Motivi koji su prisutni u nastojanju i razvitku postmoderne (Delalle, 1980, Kritovac, 1980), a koji su se očitovali u pogledu u prošlost i traganju za regionalnim, očitovali su se u mnogih autora koji su djelovali u Hrvatskoj. Problem svladavanja količine (Odak, 1986) prelio se na morfološku razinu. Oblikovanjem se pokušavalo osloboditi prostor od nagomilanosti i pretrpanosti. Povratak prema prepoznatljivosti unutar ambijenta vratio je vjeru u simboličke vrijednosti arhitektonskih oblika. I tu je tradicija zagrebačke škole pokazala svoju kvalitetu. Naime, oprez i otpor prema nekritičnom prihvaćanju novih ideja uvijek je davao šansu da se izbjegne put u ekstreme.

Na primjerima nekih autora i nekih zgrada valjalo bi ilustrirati odnos prema primjeni povijesnog instrumentarija u suvremenosti. Naime, već je Odak ustvrdio da postoji Silađinov kompromis jučerašnjeg s današnjim koji služi kao most prema sutrašnjem (Odak, 1986), i mislim da nije pogriješio. Branko Silađin je autor velikog kreativnog formata, i stoga to nije negativna ocjena njegova djela. U njega je prošlost prisutna u općem duhu njegovih djela, i to ona prošlost koja se ne manifestira u prenesenom povijesnom obliku, iako bi se ponegdje moglo i toga naći, već u dojmu koji je potcrtan nizom detalja. Zar se nije na Jelačićevu trgu (1987) u Zagrebu (Silađin je tek jedan od autora, ali zasigurno duboko angažiran oko oblikovanja urbane opreme) povijesno oblikovani faksimilirani kandelaber našao na historizirajućem ahistorijskom postamentu, koji je ujedno mjesto za sjedenje, odmor? Nije li se u povijesnoj jezgri Dubrovnika, kod rješavanja pročelja dograđenog dijela Osnovne škole "Moša Simoni" (1987), pojavila suvremena kvintifora kao izraz povijesne asocijacije, ali oblikovana jezikom moderne? Ne označava li izgradnja Doma mladih u centru zagrebačkoga Donjega grada (1987) apsolutnu temu grada i revitaliziranja jednog dijela unutrašnjosti bloka 19. stoljeća, a manje modernu arhitektonsku kreaciju? Nije li vrt s lapidarijem Arheološkog muzeja u Zagrebu (nagrađen republičkom Borbinom nagradom za arhitekturu 1987. g.) težnja prema oblikovnoj i sadržajnoj resocijalizaciji i resemantizaciji vrta jedne palače, koji se nije dovoljno uklapao u blokovski sustav 19. stoljeća, na način koji je blago historizirajuće usmjeren? Zar nije kuća

Lazić-Raše (1983) na Prekrižju u Zagrebu u svojem osnovnom dojmu do perfekcije pročišćena secesija, koja je ostala bez ornamenta? Silađinov perfekcionizam, visoka estetska senzibilnost, suživljavanje s prostorom, osjećaj za volumen i površinu, briga za detalj, više ili manje su osobine i zagrebačke moderne (S. Planić ili M. Kauzlarić, da spomenem samo neke autore toga vremena). Potaknute novim povijesnim preporodom, koji se očitovao izuzetnim porastom interesa za prošlost, a posebice težnjom prema revalorizaciji 19. stoljeća, te su osobine omogućile da se rodi nova kreativnost za koju se ne može reći da je epigonstvo,

Mali kandelaber na Trgu bana Jelačića

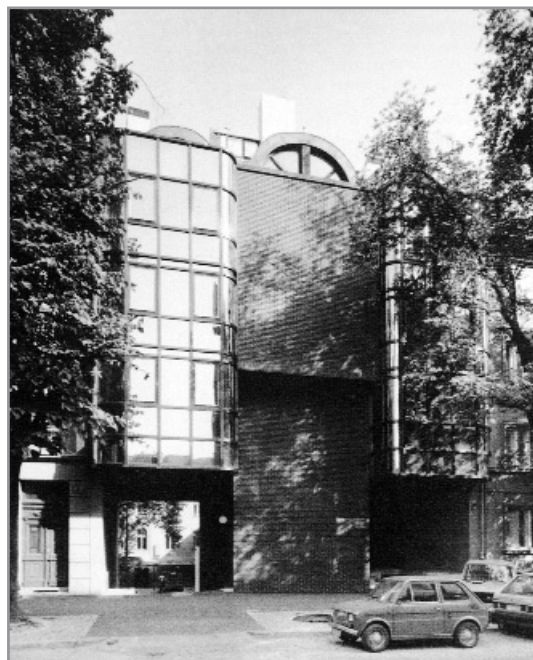
eklektizam ili aplikacija povijesnih motiva, već promišljena sukreativnost, u kojoj živi novi duh povijesne obnove. U tome je Silađinov doprinos istovremeno na liniji post-moderne i veoma daleko od nje.

Radovan Tajder je druga ličnost koju bih izdvojio u ovom viđenju dimenzije povijesnih utjecaja na hrvatsku suvremenu arhitekturu (i ovdje kao i u čitavom tekstu ne smatram to negativnim predznakom). Već 70-ih godina, dok je surađivao s M. Anđelom, nije se mirio s univerzalizmom funkcionalističke arhitekture (bez obzira na to *pokriva* li ovaj termin čitav tok razvoja funkcionalizma od 30-ih do 70-ih godina). Njegovi komponibilni sustavi za gradnju škola i dječjih vrtića ukazivali su na moguću maštovitost koju pružaju modularni konstruktivni sustavi. Međutim, iskorak koji se dogodio s njegovim interpolacijama u zagrebačku blokovsku

gradsku strukturu u Vodovodnoj ulici 7 (1983), Novoj Vesi (1984) i Ilici 81(1986) ukazivao je na jedan bitno novi smjer prostornog razmišljanja. Tajder ponajprije prihvaća blokovsku formulu, po kojoj ulično pročelje kreira gradski ambijent ulice i u njemu živi i djeluje, dok dvorišno pročelje servisira kuću prema mirnom, zatvorenom i u pravilu zelenom prostoru rekreacije, bez velikih oblikovnih ambicija. Međutim, tu formulu on ne prihvaća samo formalno, već sukreirajući ulicu stvara novi, povijesnim oblikovanjem potaknuti rječnik, koji zajedno s kvalitetno riješenim sadržajem stambene arhitekture predstavlja novu kvalitetu. U drugačijim društveno-ekonomskim uvjetima, Tajder ne ponavlja pogreške historicističke blokovske arhitekture, protiv kojih su se borili protagonisti moderne, već koristeći napredne gradograditeljske tokove tadašnje prostorne misli, stvara

Nova Ves, interpolacija (Radovan Tajder, 1984.)

Vodovodna 7, ulično pročelje (Radovan Tajder, 1983.)

arhitekturu koja živi punim životom u svojem kontekstu gradske ulice. Tajderovo oblikovanje pročelja vrlo je suvremeno u temeljnom prostornom odnosu, a u detaljima, koji nisu ponavljanje bilo kojeg povijesnog elementa, već asocijacija na vrijeme i mjesto kako bi se integrirali u cjelinu ambijenta, teži prema prepoznatljivosti kuće kao individualnog organizma. Tako je Tajder ostvario gotovo idealnu ravnotežu između suvremenosti koja ne ostaje hladna prema revalorizaciji prošlosti i tradicije modernog mišljenja i oblikovanja.

Julije De Luca također je jedna od ključnih ličnosti, kojoj u analizi spomenutih pojava valja posvetiti dostojnu pažnju. Iako je predstavnik nešto starije generacije, on uvijek ostaje otvoren poticajima koji ga stimuliraju na promjene. Autor je visokog senzibiliteta prema prostoru u koji ulazi svojom arhitekturom, iako se u nekoliko primjera takva generalna ocjena može dovesti u pitanje (Dubrovnik, Hotel Belvedere ili Poreč, Hotel Dijamant). Međutim, u kontekstu teme koju obrađujemo, valja naglasiti da se Deluca još 1970. g. u plažnom objektu Lanterna u Poreču opredjeljuje za nekonvencionalni pristup koji je stran idejama funkcionalizma. Potaknut povijesnim asocijacijama na gradske lođe, koje su se u istarskim gradićima nalazile ispred ili neposredno iza ulaza u grad, i u kojima je prožimanje vanjskog i unutarnjeg natkrivenog prostora bilo majstorski uravnoteženo, on je maštovito krenuo u traganje za novom prostornom idejom, koja će ga dovesti do Poslovnog centra u Vinkovcima (1980), stambenog naselja Kijac na otoku Krku (1983), te napokon do Hotela Belvedere u Dubrovniku (1986). Nije to ista dimenzija povijesnih remini-

scencija kao kod Silađina ili Tajdera. Kod Deluce je to pretežno igra dekorativno uporabnih elemenata na razvedenim prostornim volumenima, koji svojim historizirajućim oblikovanjem unose neki novi simbolički znak u tu arhitekturu. Najkonzistentnija je zgrada centra u Vinkovcima, koja je, zahvaljujući primijenjenom oblikovanju, izuzetno dobro srasla s povijesnom jezgrom Vinkovaca. Razvedeni volumeni, izbalansirane mase krovova i povijesna asocijacija s lukovima trijemova u prizemlju na mnogobrojna panonska središta u kojima trijem s arkadama čini srž kulturnog prostornog identiteta, dali su ovoj zgradi nesumnjivo visoku ambijentalnu vrijednost. Hotel Belvedere u Dubrovniku pokazao je, nažalost, gubitak osjećaja za mjeru i prerastao je u pasti oblika, što je uvijek prisutna opasnost kad se povijesni oblik pojavljuje kao aplikacija u kojoj simbolički i metaforički smisao nije dosljedno naznačen (ne bih ovdje govorio o problemu lokacije i kapaciteta ovoga hotela, jer to nije u kontekstu ove rasprave). Deluca je, dakle, tragajući za prostornim identitetom posegnuo za povijesnim oblikovanjem, ali na način koji je bio znatno različit od Silađinova i Tajderova i koji nije u svakom od svojih javnih oblika dokazao punu ispravnost postupka.

Među nizom pojedinačnih zgrada, čiji se autori u glavnini svojih opusa nisu s tolikom mjerom predali ovom "historizirajućem" pravcu suvremenog prostornog mišljenja, nalazimo ih nekoliko koje valja spomenuti kao prostorne orijentire nove misli u Hrvatskoj. Spomenuo bih Ekonomsko dvorište u Šarampovu Donjem E. Šmita (1984), zgradu Elektre u Jastrebarskom D. Posavca (1984), Hotel Bretanida u Bolu na

otoku Braču D. Kovačića (1985), Krematorij u Zagrebu M. Hržića, Z. Krznarića i D. Mancea (1985), Strelisšte Pampas u Osijeku S. Lovrenčića i M. Mitevskoga (1985), Dom boraca i omladine u Šibeniku I. Jurasu i E. Šporića (1986), Sportsko-rekreacijski centar Velika Gorica u Zagrebu D. Bradića (1987) i, napokon, netom dovršenu zgradu INA-trgovine u Novom Zagrebu V. Neidhardta. Ne bih ulazio u pojedinačnu analizu svake od njih. One su prezentirane stručnoj javnosti u časopisu "Čovjek i prostor" i tamo su višestruko analizirane. Neke su od njih nagrađene godišnjim nagradama za arhitekturu, a sve su visoko valorizirane. Po čemu su one orijentacijske točke i zašto su vezane uz tematiku ovog teksta?

Njihova je zajednička značajka stano­vito ugledanje u oblike prošlosti, koje sukladno zagrebačkoj tradiciji nikada nije poprimilo značajku direktnog kopiranja ili faksimiliranja nekog povijesno definiranog stila. Jedina je iznimka u tome apliciranje gotičkih bifora i drugih povijesno jasnih stilskih oblika u Hotelu Bretanida na Bolu,³ ali i ovdje u funkciji metafore s više značenja.

Strelisšte Pampas⁴ i Ekonomsko dvorište u Šarampovu donjem,⁵ bez obzira na bitno različite funkcije i osporavano primjenjivanje ovakvog tipa oblikovanja na takvim sadržajima (posebice kod Šarampova Donjeg), koriste sintetiziranu tradiciju narodnoga građenja i povijesne reminiscencije u detaljima oblikovanja pojedinih arhitektonskih elemenata, primjerice stupa, baze stupa, kapitela ili otvora. Te se reminiscencije ne vežu na neki konkretni povijesni stil, već su u funkciji cjelokupnog historizirajućeg dojma. Tako se postiže prepoznatljivost

zgrade i dojam subjekta u prostoru. Tome je dojmu vrlo bliz i SRC u Velikoj Gorici⁶ koji se koristi sličnom metodom da bi istaknuo prostorno najvažnije dijelove centra, naglasio ulaze i uopće progovorio u oblikovanju sportskog sadržaja na način koji mu daje neku drugu društvenu ulogu. Valja reći da je odatle do monumentalizma samosvjesne tradicije totalitarnih društava mali korak, koji, na sreću, u nas još nije prijeđen.

Zgrada Elektre u Jastrebarskom,⁷ iako mala formatom i mada jednostavna u oblikovanju, bez ikakvih dekorativnih pomodnosti, ostavlja dojam traženja uzora u prošlosti u kompoziciji volumena, na način krajnje atipičan za D. Posavca koji uglavnom teži visoko tehnološkoj maniri kasne moderne. Međutim, to traganje, čiji je rezultat na liniji kasnoneogotičke oblikovne misli, koja je našla svoje mjesto u potpuno drugačijim prostorima američkog Zapada u kasnom 19. st., otvara nove probleme utjecaja povijesnog oblikovanja. Ovog se puta radi o strukturi i volumenu pročelja, rasteru otvora i odnosima ploha, a ne o dekorativnoj strukturi oblikovnih detalja. Ta su traganja i rezultati dragocjeni da se ocijeni može li se i na tom planu doći do rezultata koji zadovoljavaju osnovne zahtjeve vremena. Nije daleko od toga ni princip primijenjen na Domu boraca i omladine u Šibeniku,⁸ koji faksimiliranjem volumena bivše zgrade, zadržavanjem povijesnih odnosa pročelja i njegove raščlambe, a ne ponavljanjem povijesnog oblikovanja detalja, uspostavlja pravu ambijentalnu relaciju s okolinom i postiže čitav niz metaforičnih značenja, koja bi se inače bila trebala izraziti nizom historizirajućih detalja.

Zagrebački krematorij⁹ posebna je arhitektonska priča. Apsolutno podređen terenu, hendikepiran i stimuliran blizinom Bolléova Mirogoja, u njemu se odvija smjena postignutih ugodaja i nekih reminiscencija na povijesno oblikovanje grobnica. Preplitanje vanjskog i unutarnjeg prostora, prožimanje oblika i kvalitetnih materijala, dosjetka i promišljenosti, sve su to osobine koje je teško podvesti pod neki poznati zajednički nazivnik. Kao i svako izvan-serijsko djelo, ono će se teško moći svrstati u poznate klasifikacije. Stoga je dragocjeno već samo po sebi, kako ukazivanjem na bezgraničnost mašte koja ravnopravno barata povijesnim sjećanjima i suvremenim oblicima, tako i upućivanjem na strogost modulacije koja ne pomiruje funkcionalizam, *hightech* kasne moderne i ideje postmoderne, već ih ravnopravno koristi u svojoj slobodi prostorne misli.

Zgrada INA-trgovine u Zagrebu pokazuje bitno druge značajke. Ona u svojoj strukturi pomiruje visoku tehnologiju kasne moderne i historizirajuća traganja postmoderne. Čistoća i strogost oblikovanja na jednoj, a definiranje i redefiniranje volumena u odnosu kamenog i staklenog dijela fasadne opne na drugoj strani, jednostavna su predigra za zbivanje u gradskom krajoliku, kojom nas privlače da zapamtimo osnovni oblik. Kad dođemo bliže, uočavamo povijesno strukturiranje čovjeku bliske razine prizemlja i prvog kata u nizu detalja koji nisu povijesni faksimil, već historizirajuće kreacije nekog novog stila u kome je sve moguće. Kapiteli, trabeacije, vodoravna raščlanjivanja nosivih stupova, zaobljene i ravne plohe, historizirajući otvori, kandelabri na način Jelačićeva trga, sve je to inventar koji bi trebao oplemeniti

ljudima dostupnu prizemnu zonu i uspostaviti humanizirajući odnos arhitekture i okoline. Tako se prizemlje sa svojim otvorenim i zatvorenim prostorima počinje ponašati kao ulica, a arhitektura zgrade kao grad u malom.

Sve ovo što smo naveli govori da je utjecaj ideja 19. st., i to u općem značenju u kome je 19. stoljeće dio cjelokupne povijesti čovječanstva, odigrao znatnu ulogu u stvaranju arhitekture 20. stoljeća, kao i da je posredno utjecao na historizirajuće porive i traganja u arhitekturi druge polovice 20. st., koja je, našavši se u fazi neslaganja sa strogošću i asketizmom funkcionalizma, počela nagingjati prema korijenima koji su trajali u prošlosti i nisu bili iščezli. Taj svjetski trend, čiji smo živi svjedoci, imao je refleksa i na situaciju u Hrvatskoj, pa je ova analiza pokazala da je on u nas modificiran, omekšan i oslabljen, ali i vitalan na drugačiji način, jer mu je naša društvena situacija diktirala druge puteve razvitka. Hoćemo li se zadovoljiti time da je to posredni utjecaj jednog donekdavnog prezrenog vremena, protiv koga se je bila podigla čitava svjetska arhitektonska misao i u herojsko doba moderne arhitekture uspostavila internacionalne premise vlastitog oblikovanja, stvar je odnosa prema čitanju znakova vremena. No, neovisno o tome, historizam nastavlja svoj put u novim uvjetima i pod novim okolnostima, i nije svejedno jesmo li toga svjesni ili ne. Historizam kao način mišljenja očito nije nestao, on je tek bio u kratkotrajnoj defenzivi i vratio se na scenu kad su se stekli uvjeti za njegov modificirani, ali ipak stvarni povratak. To ne znači da ga nakon nekog vremena neće zamijeniti nova reakcija na ornament, ali nikada takva kakva je bila prije njegove nove pojave,

koja se sada javila u funkciji grada i njegova novog očovječenja.

---

¹ Prikazi godišnjih izložbi arhitekture u "Čovjek i prostor":

4 (385) (1985), 4(397) (1986), 3(408) (1987), 4(421) (1988).

² "Zagrebački salon", katalogi: 14. ZS (1979), 17. ZS (1982), 20. ZS (1985), 23. ZS (1988).

³ "Čovjek i prostor", 12 (417), 1987.

⁴ "Čovjek i prostor", 6 (399), 1986.

⁵ "Čovjek i prostor", 6 (375) 1984. i 6 (387) 1985.

⁶ "Čovjek i prostor", 7/8 (424-5), 1988.

⁷ "Čovjek i prostor", 1 (406), 1987.

⁸ "Čovjek i prostor", 9 (414), 1987.

⁹ "Čovjek i prostor", 5 (398), 1986.

Arhitektura, XLI/204-207 (1988):18-23.

Zagrebačka arhitektura osamdesetih godina

Osamdesete godine ne čine tako zatvoreno i cjelovito razdoblje kakvo su činile sedamdesete, koje su nagovijestile ulazak postmoderne u našu arhitekturu. Međutim, ako ih promatramo kao jedinstveno razdoblje, tada ćemo vidjeti da neke tendencije koje su započele u sedamdesetim godinama završavaju na početku i oko sredine osamdesetih, da bi do kraja osamdesetih počele dobivati neke nove predznake. Počelo se oblikovati nešto što se teoretski osmislilo potkraj osamdesetih godina pod nazivom dekonstruktivizma.

Zašto su osamdesete godine zanimljive za praćenje? Jednostavno stoga što se u zagrebačkoj arhitekturi u to doba javlja jedna vanjska specifičnost. Druga polovica razdoblja vrijeme je dosta jake gospodarske stagnacije, koja usmjerava arhitekturu i gradnju u neke nove okvire. Svjedoci smo svojevrsnoga paradoksa da se u vremenima stagnacije javlja kvalitetna arhitektura, da se gradi manje ali kvalitetnije i u tom smislu da se događaju neka nova traganja na liniji oblikovanja arhitekture u prostoru.

Ostavština sedamdesetih godina

Sažmemo li ukratko ono što se zbivalo sedamdesetih godina i što su one unijele u arhitekturu osamdesetih, tada možemo reći da je to prije svega razigravanje arhitektonskih volumena, pojava strukturalizma i nekih oblika brutalizma, koji trend razigravanja volumena, rastresitoga formuliranja plohe i strukturiranja sastavnih dijelova arhitekture adiranjem ili diobom, ponegdje uz izrazitu uporabu vidljivog betona i drugih modernih materijala, dovode u snažno izražene, pomalo brutalne odnose. Međutim taj trend strukturiranja

supstance vrlo se brzo završio i nije se intenzivnije prenio u arhitekturu osamdesetih; on je još donekle prisutan u prijelaznom razdoblju, u prvom redu ako gledamo razigranu zgradu INE u Aveniji Vukovar D. Rakića (1978-1983) ili pak vertikalno strukturiran volumen crkve sv. Križa na Sigetu M. Salaja i E. Seršića (1973-1983) (Maroević, 1990b), koja je upravo u suprotnosti između vizije u ideji i nemogućnosti njezine realizacije dobila nešto nižu vrijednost od one koja se očekivala prema idejnom projektu. Naime, velike teškoće u realizaciji predloženoga tehničkog rješenja vertikalnoga strukturiranja krovništva same crkve, koje je bilo zamišljeno tako da se igra vertikalne strukture arhitektonskog volumena prenese i na krovne plohe i tako strukturira sama površina krova, bila je za naše uvjete tehnički neprovediva, odnosno preskupa, pa je krovništvo izrađeno na drukčiji način, pri čemu je došlo do nesrazmjera između strukture arhitekture i krovnog dijela koji tu arhitekturu zatvara s gornje strane.

Važna značajka sedamdesetih godina jeste i ulazak postmoderne arhitekture u naše prostore. Taj se ulazak ipak zbilo na mala vrata. Odnosno postmoderna filozofija oblikovanja nikada u zagrebačkoj arhitekturi nije zaživjela u

onoj mjeri u kojoj je ta ista postmoderna preplavila svijet. Zagrebački su arhitekti uvijek pokazivali određenu dozu opreza prema bezrezervnom prihvaćanju cjelokupne ideje postmoderne, gdje se pretežno klasični elementi dekoracije i oblikovanja variraju na pročeljima i u drugim elementima arhitekture, samostalno u odnosu na temeljnu arhitektonsku funkciju i prostorni volumen. To, na neki način formalističko, arhitektonsko opredjeljenje, koje je u određenom trenutku odvajalo namjenu od oblika i pokušavalo ostvariti autonomni život povijesnih oblika u suvremenoj arhitekturi, tek je u nekim svojim elementima i to u primjeni nekih oblikovnih detalja, zašlo u zagrebačku arhitekturu. Gledano u cjelini, ne možemo reći da je arhitektura postmoderne ikada bila dominantna u zagrebačkoj arhitekturi. Sudjelovanje izraza postmoderne u arhitekturi sedamdesetih godina nastavlja se i u osamdesetim i on će u tim godinama praktički značiti završetak prisustva tog arhitektonskoga pravca u zagrebačkoj arhitekturi.

Napokon, ideje što su zaživjele sedamdesetih godina kroz regionalizam, utjecaj tla, vraćanje prema izvorima, osmišljavanje ambijenata i okoline u kojoj raste arhitektura, razvijale su se i

Vukovarska 78, poslovna zgrada INA (Duško Rakić, 1978.-1983.), sjeverno pročelje

Siget, crkva sv. Križa (Matija Salaj, Egon Seršić, 1973.-1983.), južno pročelje

u osamdesetim godinama i možemo mirno reći da se taj dio utjecaja sedamdesetih u osamdesetim godinama razvio i pokušao nastaviti živjeti u zagrebačkoj arhitekturi na dotad nedosegnut način.

Prijelaz iz sedamdesetih u osamdesete godine

Pogledamo li to prijelazno razdoblje od sedamdesetih na osamdesete godine na pojedinim primjerima zagrebačke arhitekture, uočiti ćemo brutalne i oštre forme u zgradi SDK (danas FINA) A. Dragomanovića i R. Nikšića (1969-1981) u Aveniji Vukovar 72, gdje su se oni snažnim volumenom i diskretno strukturiranim ploham pokušali nametnuti relativno dugo građenoj i nedovršenoj zagrebačkoj ulici, koja je neko vrijeme bila okosnica urbanističke ideje uspostavljanja paralele na liniji istok-zapad između željezničke pruge i rijeke Save, na kojoj su se iskušali mnogi arhitekti od konca rata na ovamo. S druge pak strane poslovna zgrada G. Golijanina u Vončininoj 2 (1968-1983) i zgrada Elektre M. Šosterića u Ulici Kršnjavoga (1975-1981) (Pasinović, 1981) dale su naslutiti da će se primjena stakla kao materijala u arhitekturi razviti u osamdesetim godinama i

da će se taj segment sedamdesetih, koji je tek bio počeo pokazivati neke rezultate, intenzivnije razvijati, to više što su i svjetske težnje prema kasnoj modernoj, u kojoj su staklo i visoka tehnologija dominantni, bile pogodne za razvoj tog načina mišljenja u arhitekturi.

Uzgod bi valjalo reći da je zagrebačka arhitektonska škola, sa svojim značajkama koje su poznate još tamo od tridesetih godina, stalno prisutna kao živa tradicija u životu zagrebačke arhitekture. Tu se osjeća dosta jaka konzervativnost na liniji moderne, što će reći dosljednost primjene ideje o dominaciji funkcije u arhitekturi, gdje će čitavo oblikovanje redovito biti u službi funkcioniranja sadržaja, bez nepotrebnih i time i suvišnih detalja, bez izivljavanja u naglašavanju detalja, bez nastojanja da se koketira s bilo čim što nije osnovni arhitektonski izraz. Međutim, s druge će pak strane ta ista zagrebačka škola, koja će biti dosljedno konzervativna na liniji modernog oblikovanja, biti otvorena prema utjecajima iz svijeta, jer su zagrebački arhitekti redovito otvoreni prema onome što dolazi iz svjetskih centara, prate se arhitektonski časopisi, intenzivno se kontaktira s inozemstvom. Tada će se u kombinaciji tih dvaju relativno teško spojivih značajki,

Vukovarska 72, poslovna zgrada FINA (Aleksandar Dragomanović, Radovan Nikšić, 1969.-1981.), sjeverno pročelje

Vončinina 2, poslovna zgrada (Grujo Golijanin, 1968.-1983.), detalj pročelja

Kršnjavoga 7, Elektra Zagreb (Milan Šosterić, 1975.-1981.), istočno pročelje

konzervativnosti i otvorenosti prema utjecajima, stvarati kreativne kombinacije koje će pokazivati da su suspregnutost u kreaciji, čistoća u oblikovanju i jasna arhitekturna misao ona obilježja koja zagrebačku arhitekturu karakteriziraju, bez obzira na određene pomodne naglaske koji će se unutar njih pojavljivati.

U ovome prijelaznom razdoblju između sedamdesetih i osamdesetih godina možda je najočitiiji primjer takvog djelovanja zagrebačke škole stambena zgrada B. Kincla u naselju Klaka (1978-1981) (Odak, 1983) u kojoj on vrlo čistim volumenom, specifičnim koloritom, skladnim ali nepretencioznim oblikovanjem i vrlo promišljenom funkcijom uspostavlja odnos između vanjskog i unutarnjeg prostora formulirajući arhitekturu koja je skromna, a opet prepoznatljiva, koja ne podliježe iskušenjima momenta, nego nastavlja čvrstu liniju arhitekture koja u Zagrebu dominira.

Okviri osamdesetih godina

Ako je to ono po čemu se uspostavlja kontakt između sedamdesetih i osamdesetih godina, tada moramo reći da se i u svijetu u to vrijeme

dogadaju neke pojave koje su imale izravnog utjecaja na zagrebačku arhitekturu. Ponajprije je to još uvijek jak utjecaj postmoderne, koji će idući prema kraju razdoblja polako slabiti. Istodoban je i jaki utjecaj kasne moderne koja svojom visokom tehnologijom i visokim zahtjevima predstavlja izrazito opredjeljenje razvijenog svijeta jakog biznisa i njemu prilagođene razvijene arhitekture. Mi ćemo imati takvih primjera i u Zagrebu, gdje je odnos potencijalnih investitora prema gradu takav da investitor želi na pojedinim mjestima u gradu postaviti određene prostorne naglaske i vezati ih uz svoj imidž, pa će tada takvi naglasci dobivati i odgovarajuću arhitektonsku obradu.

Napokon tehnologija građenja se usavršava. Primjenjuju se sve suvremeniji i suvremeniji načini uspostavljanja odnosa između temeljne arhitektonske prostorne strukture, oblikovanja pročelja i funkcioniranja takvog oblikovanja. I napokon i u svijetu su se počeli radati novi senzibiliteti prema istraživanju onoga što se donedavno činilo nepojmljivim, a to je da dođe do određene izmjene hijerarhije onih ključnih točaka koje djeluju na arhitekturu i da se ustanovi njihovo drukčije lociranje. To se posebno osjeća potkraj razdoblja kad se pojavljuje misao dekonstrukcije,

Grižanska ulica, stambena zgrada u naselju Klaka (Branko Kincl, 1978.-1981.), zapadno pročelje

koja prenesena iz humanističkih disciplina pokušava i u arhitekturi dovesti do novog promišljanja arhitekture u smislu formiranja nestabilnih relacija između funkcije, oblika i materijala, s time da se utvrdi je li moguće arhitektonskim jezikom stvarati i nešto što će biti u suprotnosti s dotadašnjim načinima pristupa, odnosno načinom pristupanja u kojem se određena hijerarhija ključnih točaka znala prije nego što se započelo s projektiranjem (Sladoljev, 1990). Ako je arhitektura metafora, tada je potrebno prodrijeti u metaforu da bi se otkrila katakreza, kaže Peter Eisenman (Eisenman, 1990), prodrijeti u atopus da bi se otkrio novi topos. Istina je uvjetovala metaforu, a katakreza prodire u istinu i omogućuje uvid u ono što istina potiskuje. U tome je srž novih traganja u oblikovanju prostora.

Svi ovi svjetski utjecaji djelovali su i na zagrebačku arhitekturu, ali toliko izmijenjeni koliko je zagrebačka arhitektura bila po svojim formalnim i društvenim značajkama udaljenija od onih centara u kojima se takva nova arhitektonska misao stvarala.

Što reći prije nego što prijeđemo na analizu samoga razdoblja, već da su one općenite tendencije koje u tom razdoblju možemo pratiti, izra-

van nastavak trendova započelih sedamdesetih godina. To se najprije odnosi na humaniziranje okoline, na shvaćanje da je okolina, odnosno ambijent u kojem živi arhitektura, nužna potreba za shvaćanje te arhitekture i da se arhitektura ne može razumjeti izvan te okoline. Zatim da se arhitekturom nanovo gradi grad, da grad više ne nastaje samo kao sklop pojedinačnih individualnih objekata, nego da se treba stvoriti ona kohezivska linija između projektiranja grada i projektiranja arhitekture. Pojavljuje se sve više i više urb-arhitektonskih rješenja, koja znače jednu novu dimenziju u arhitektonskom stvaranju. Dosta je jak povratak povijesnim uzorima i to u izravnom smislu, gdje se u povijesnim stilovima i historijskim rješenjima vide neki elementi koji se mogu interpretirati na suvremeni način. Ta se interpretacija povijesnog mišljenja usmjerava u jednom pravcu prema oživljavanju postojeće povijesne arhitekture i povijesnih gradskih centara, kroz njihovu revitalizaciju, zaštitu i obnovu, a u drugom prema novoj gradnji koja će u svojem osnovnom idejnom sadržaju uspostavljati vezu s povijesnim gradskim prostorima. U tom je smislu možda značkovita zgrada Gimnazije "Lucijan Vranjanin" Andrije Mutnjakovića na Trgu hrvatskih pavlina u

Trg hrvatskih pavlina b.b.-Malešnica, Gimnazija "Lucijan Vranjanin" (Andrija Mutnjaković, 1989.-1990.), dvorišno pročelje

naselju Stenjevec - Malešnica (1989-1990) u kojoj on asocirajući na velikog renesansnog arhitekta L. Vranjanina kreira arhitekturu koja je apsolutno suvremena, koja nedvojbeno pripada našem vremenu, ali koja u racionalnom sagledavanju svoje osnovne idejne potke nosi onu ideju pravilnosti i univerzalnosti koja je bila prisutna u djelu velikog Vranjanina.

Napokon valja reći da se u zagrebačkoj arhitekturi ovog razdoblja pojavljuje tendencija koja na određeni način ima dodirnih točaka s idejama dekonstruktivizma, a to je pojava emotivnog racionalizma (Maroević, 1990a). To je zapravo pojava racionalnog pristupa izgradnji i oblikovanju arhitektonskog volumena i sadržaja, gdje će se u određenim elementima i s određenim naglascima uspostaviti neka suprotnost tom racionalnom duhu unošenjem emotivnih naglasaka, unošenjem poetskih dimenzija u definiranje detalja ili pojedinih dijelova arhitekture. Stvaranje takve kontrapunktalne situacije apsolutno je u dometu onoga što se u

dekonstrukcijskoj misli smatra okretanjem relacija ili izmjenom određene hijerarhije termina. Istina mijenja svoju dimenziju i stoga arhitekti pokušavaju jednom novom istinom, doziranim emotivnim naglaskom, oplemeniti svoju hladnu i racionalnu strukturu funkcije koju je potrebno uprostoriti.

Utjecaji kasne moderne - dominacija stakla

Krenemo li analitički u razdoblje osamdesetih godina, tada ćemo vidjeti da se u izravnom nastavku na sedamdesete godine razvijaju dva pravca onoga što bismo mogli nazvati utjecajima kasne moderne, a to je dominacija stakla na pročeljima novih zgrada i primjena visoke tehnologije obrade pročelja i građenja uopće, koja će kombinacijom metala, stakla i kamena na pročeljima uspostavljati nove relacije te arhitekture s okolnim gradskim prostorima.

U ovoj grupi zgrada susrećemo nekoliko izuzetno kvalitetnih ostvarenja među kojima se ističe zgrada dogradnje Hotela "Dubrovnik", poznata kao Hotel "Dubrovnik II" I. i N. Filipovića (1979-1982) (Vlahović, 1982; Maroević, 1983) u kojoj je razigranom i strukturiranom staklenom opnom ostvaren pandan okolini unutar modificirane povijesne gradske jezgre u kojoj je arhitektura početka 20. stoljeća stvorila jedan svoj prostor. U taj se prostor ova arhitektura poput staklene zavjese uklopila i formulirala jednu novu prostornu situaciju, dotad

Gajeva 3, Hotel Dubrovnik II (Ines i Nikola Filipović, 1979.-1982.), detalj pročelja

neuobičajenu za najuže gradsko središte.

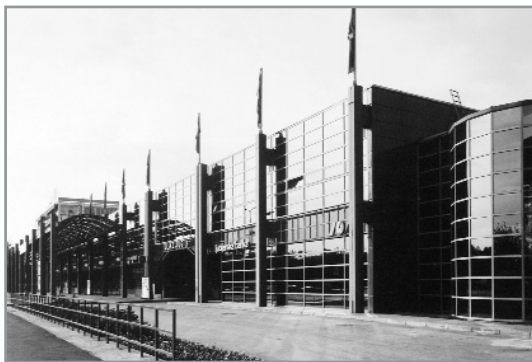
Tu je i novi zagrebački vizualni reper, Poslovno-športski centar Cibone M. Hrzića, I. Piteše i B. Šerbetića (1985-1988) (Siladin, 1988; Šegvić, 1987) s naglašenim visokim staklenim valjkom tornja, horizontalnom elipsoidnom dvoranom i interpolacijom postojeće arhitekture u novi sklop. Iako usađen u jednu dosta delikatnu urbanu situaciju, zatvoren nasipima željezničkih pruga, tramvajskim prugama i prometnim ulicama, kompleks Cibone uspio je ostvariti dominantnu prostornu misao, zahvaljujući upravo takvom kasno modernističkom oblikovanju s malim natruhama postmodernih detalja, koje je cijeli taj prostor dvorane i centra uspjelo definirati kao jedinstveni prostorni sadržaj.

Uz bok tome svakako spada i južni ulaz na Zagrebački velesajam Đ. Dražića i E. Šmita (1986-1987) (Maroević, 1990b) u kojem je ovaj tandem, koji će se kasnije ogledati još jednim kvalitetnim ostvarenjem u Zagrebačkom velesajmu, ostvario mekoću prijelaza između vanjske neatraktivne široke gradske prometnice i intimnijeg unutarnjega prostora Zagrebačkog velesajma (Oštrić, 1987). Stvoren je receptivni dio Velesajma u kojem je zanimljiv i poetičan raster staklene opne i čelične konstrukcije pridonio ostvarivanju komornog ugođaja, točke odakle se kreće u obilazak sajma.

U ovu grupu zgrada ulazi i velika poslovna zgrada INA-Naftaplina u Šubićevoj ulici (Maroević, 1983; Galjer, 1983), koja, iako urbanistički neprimjerena, ipak kao arhitektura ranih osamdesetih pokazuje značajke smirivanja volumena i razigravanja pročelja

Savska-Tratinska, Poslovno-sportski centar Cibona (Marijan Hrzić, Ivan Piteša, Berislav Šerbetić, 1985.-1988.)

Avenija Dubrovnik, južni glavni ulaz na Zagrebački velesajam (Đivo Dražić, Edvin Šmit, 1986.-1987.)

Šubićeva 29, poslovna zgrada INA-Naftaplin (Nikola Filipović/Miroslav Pak, Franjo Kamenski, Slobodan Jovičić, Vladimir Rukavina, 1979.-1983.)

ponajprije u odnosima staklenih ploha i čvrste kamene opne kojima je definirana ova velika poslovna zgrada. Dominacija stakla je očigledna, a nastala je po ideji I. i N Filipovića, u realizaciji grupe M. Pak, F. Kamenski, S. Jovičić, V. Rukavina (1979-1983).

Jedna od posljednjih zanimljivih zgrada kod koje je dominiralo staklo jest poslovna zgrada "Vjesnika" D. Rakića (1987) smještena uz Vjesnikov neboder u Slavenskoj aveniji. U njoj Rakić smiruje svoja traganja iz kraja sedamdesetih godina (Auto-Hrvatska i zgrada INE u Aveniji Vukovar) i u čvrst i siguran okvir stavlja transparentnu staklenu stijenu okrenutu prema sjeveru, tako da izbjegne sve one nedostatke koje staklena pročelja imaju ukoliko se okreću prema jugu zbog neriješenog problema zaštite od insolacije. Istodobno tim staklenim okvirom otvara neslućeno bogate vizure prema sjeveru i povijesnim odnosima Zagreba i Medvednice. Ta mirna i relativno kubična arhitektura više odgovara težnjama prema smirivanju iz polovice osamdesetih nego nekim novim traganjima.

Utjecaji kasne moderne - visoke tehnologije obrade pročelja

Druga polovica osamdesetih godina usmjerena je na primjenu visoke tehnologije u obradi pročelja. To se ponajprije odnosi na metalne obloge kojima su pokriveni elementi osnovne armiranobetonske ili čelične konstrukcije zgrade i pomoću kojih takve zgrade vizualno djeluju u prostoru i sudjeluju u formiranju slike grada. Treba reći da se niti dominirajuće staklo niti visoka tehnologija obrade pročelja ne primjenjuju na stambenim zgradama, nego u prvom redu na poslovnim i zgradama specifične namjene.

Među svim ovim zgradama valjalo bi na prvo mjesto staviti novi kompleks Plivačkog centra Mladost sa zatvorenim zimskim bazenom (1985-1987), djelo V. Penezića i K. Rogine, u kojem upravo ta metalna oplata sudjeluje u formuliranju specifičnog volumena (Malešević, 1987; Premerl, 1987; Maroević, 1988a). Kombinacijom različitih oblikovnih sredstava Penezić i Rogina će uspostaviti određeni ekspresionistički ugođaj s elementima koji će, naglašavajući osnovni športski sadržaj,

Slavonska avenija 4, poslovna zgrada Vjesnika (Duško Rakić, 1987.), sjeverno pročelje

Plivalište Mladost na Savi sa zimskim bazenom (Vinko Penezić, Krešimir Rogina, 1985.-1987.), pogled s južozapada

naglasiti i neke strukturalne sastojke arhitekture kao što su, primjerice, kamena baza zgrade, sustav jarbola ili pak ulazni trakt, koristeći pritom neke od oblikovnih asocijacija na postmodernu.

U uspjele športske objekte koji su se gradili za Univerzijadu 1987. treba ubrojiti gledalište i zgradu na veslačkoj stazi SRC u Jarunu (1984-1986) (Maroević, 1988a), rad M. Perušića, koji su svojim kolorističkim efektima, skladnom uporabom materijala i razigravanjem volumena pomogli da ovaj golemi športsko-rekreativni kompleks dobije i odgovarajući arhitektonski naglasak.

Istaknuto mjesto ima poslovna zgrada Predraga Heruca, J. Nosso i L. Schwerera (1984-1987), koja je u izrazito urbano bezličnom dijelu grada, u kojem nema odgovarajućih urbanih naglasaka, postala primjereni kvalitetni naglasak (Čorak, 1987). S dodacima koji su kasnijih godina dodani istim rukopisom i u istoj maniri, ali nažalost u skromnijem materijalu, ona pokušava stvoriti novu vizualnu simboliku tog sada zapuštenoga zapadnog dijela grada koji će kasnije, ako se grad bude širio preko željezničke pruge, dobiti i svoje puno

integrativno urbanističko značenje. U tom su stilu i robni terminali na Jankomiru M. Dumenčića (1986-1987) i zgrada nekadašnjeg Hotela "Holiday Inn" V. Ožanić (1986-1987) na samom ulazu u gradsko područje smjerom iz Ljubljane, čime čine pomak gradskih vrata (Čorak, 1988) prema zapadu. Svojim plavim i ružičastim tonovima osvježuju približavanje realnoj zagrebačkoj urbanoj situaciji, iskoristivši one mogućnosti koje takva tehnologija pruža i u sebi nosi.

Posebno bih ukazao na zgradu Doma zdravlja Centar D. Juračića i B. Kincla (1983-1988), koji su na izuzetno delikatanj lokaciji završetka ili otvaranja Runjaninove ulice prema jugu oblikovali arhitekturu koja koristeći aluminij i granit, stvarajući skladan odnos između primjereno razvedenog volumena i strukturirane površine i onih sadržaja koji u nju dolaze, zatvara frontu grada i time ostvaruje kombinaciju zatvaranja građevnog bloka novom arhitekturom i formuliranja Runjaninove ulice. U tome je i osnovna kvaliteta te arhitekture (Maroević, 1988c).

Iako fizički i sadržajno zatvorena, zgrada TV doma uz Slavonsku aveniju u realizaciji

Petračićeva 4, poslovna zgrada Sport Heruc (Jasna Nosso, Lujo Schwerer, 1984.-1987.), dio istočnog pročelja

Ljubljanska avenija, Hotel "Holiday Inn" (danas druga namjena), (Višnja Ožanić, 1986.-1987.), dio južnog pročelja

Runjaninova 4, Dom zdravlja Centar (Dražen Juračić, Branko Kincl, 1983.-1988.), južno i istočno pročelje

N. Bacha i R. Rausavljevića (1978-1987) (Maroević, 1986a) uspjela je uspostaviti primjeren odnos unutar same sadržajne strukture koja je izrazito komplicirana. Stoga su je artikulirali u nekoliko korpusa, povezujući ih međusobno i naglašavajući ih tornjem malog odašiljača na središnjem korpusu. I oblikovanje i primijenjena tehnologija metalne obloge arhitekture pridonijeli su stvaranju strukture koja je i nadalje ostala zatvorena u svoj sadržaj i koja ne djeluje animirajuće u gradskoj strukturi. Vjerojatno je takav sadržaj trebalo locirati na neko drugo mjesto.

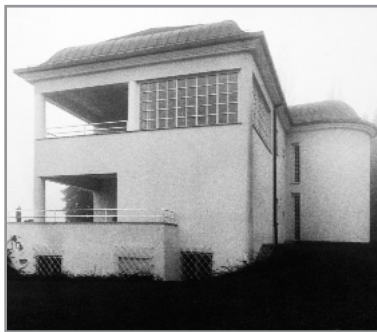
Utjecaji postmoderne

Elementi postmoderne, koji su cijelo vrijeme trajali u arhitekturi osamdesetih godina, više u formalnom nego u sadržajnom smislu, primjenjivali su se na zgradama koje nisu imale takav unutarnjosadržajni predznak kao netom spomenute zgrade kasnomodernog oblikovanja uz dominaciju visoke tehnologije ili stakla. Postmoderne elemente nalazimo u stambenim i poslovnim zgradama, a neki se pojavljuju u momentima kad je valjalo naglasiti skladne

detalje u sklopu nekih drugih sadržaja. Tu u prvom redu mislim na kuću Lazić-Raše B. Silađina (1980-1984), koja izdvojena u sjevernom dijelu Zagreba, s prekrasnim krajolikom oko sebe, vrlo promišljeno upotrebljava instrumentarij postmoderne, ali istodobno daje okvir za izuzetno kvalitetno individualno stanovanje. Tu je i ulaz u groblje Miroševac M. Kolenza (1987), koji govori svojom simbolikom, ili pak grobnica obitelji Zrno (1987) B. Silađina na groblju Mirogoj, gdje je upravo u karakteru postmodernog oblikovanja stvorena kombinacija čistih kubičnih formi koje djeluju poput skulptura, ne krijući u sebi puni arhitektonski ugođaj.

Posebno se ističe zgrada u Ilici 81 (1984-1986) (Rogina, 1986), interpolacija R. Tajdera, koja je ušla u blokovsku strukturu Donjega grada, zatvarajući joj dio koji je nedostajao, u oblicima koji su se vezali na promišljanje secesijskih oblika, ali s punom dozom modernog mišljenja. Razlikovanje između uličnog i dvorišnog pročelja nastavlja se na Tajderovu teorijsku eksplikaciju interpolacije u blokovsku strukturu.

Možda ne bi bilo zgorega u ovu kategoriju staviti niz stambenih objekata u kojima se

Gornje Prekrižje, kuća Lazić-Raše (Branko Silađin, 1980.-1984.)

Ilica 81, stambeno-poslovna zgrada (Radovan Tajder, 1984.-1986.), ulično pročelje

elementi historizirajućih klasičnih detalja pojavljuju tek kao naglasci na arhitekturi, kao što je to učinio Đ. Romić u naselju Gredice na zgradi K (1985-1987), primjenjujući stilizirane klasicističke zabate, ili Lj. Cota u stambenom nizu u Cerničkoj ulici (1988-1989) (Maroević, 1990b) na Trešnjevci, u kojem je pomoću boje i niza detalja stvorio zanimljiv i nadasve slikovit niz dvokatnica, koje čine posebnu cjelinu. Posebno je pak zanimljiva zgrada Ž. Jagića i H. Paljan na Ružmarinki, koja ispunjava ugao-nu poziciju Maksimirske ulice i Svetica (1985-1988), u kojoj klasični monumentalizam dominira, a on u svojoj potki nosi upravo filozofiju postmoderne. N. Paulić u zgradi Astre u Harambašićevoj 19 (1988-1989) varira ono rješenje što smo ga mogli već ranije vidjeti u Domu omladine I. Milasa i E. Špirića u Šibeniku (1985-1986), iako se ne može reći da je to kopiranje njihova ugođaja. Tako stvoren ugođaj u kome je krovište odvojeno od tijela zgrade nizom prozora, podsjeća na neka rješenja M. Kranjca u Lici i Gorskom kotaru.

Napokon velika zgrada INA-Trgovine V. Neidhardta (1986-1988) (Maroević, 1990b) svojom urbanističkom impostacijom i reprezentativnim oblikovanjem na raskrižju velikih avenija u Novom Zagrebu vraća Zagrebu palaču kao urbani prostorni sadržaj (Premerl, 1990). Kombinacijom uporabe stakla i kamene obloge, vraćanjem kolonade i trijema, iskazuje da su tu elementi postmoderne upotrijebljeni tek kao detalj i vizualna dekoracija u onom dijelu zgrade u kojem su ljudskom pogledu u hodu dostupni. Veliki dio arhitekture, posebno pak dijelovi s unutrašnje dvorišne strane, obučeni u staklo, iskazuju bogatstvo oblikovanja kojim se

Maksimirska ulica-Svetice, stambeno-poslovna zgrada na Ružmarinki (Željko Jagić, Hrvojka Paljan, 1985.-1988.), južno i istočno pročelje

Avenija V. Holjevca, poslovna zgrada INA - Trgovina (Velimir Neidhardt, 1986.-1988.), pročelje

Avenija V. Holjevca, poslovna zgrada INA - Trgovina (Velimir Neidhardt, 1986.-1988.), detalj dvorišnog pročelja

uspostavljaju relacije između visoke tehnologije i oblikovanja koje nosi u sebi jedan takav klasični prizvuk.

Što reći na kraju ovog odsječka o post-modernoj nego da je ona u tragovima prisutna, nigdje u cjelini, nigdje kao dominantni proces, već kao dobrodošla dosjetka, koja će na pojedinim zgradama humanizirati neki njezin dio i otvoriti ga za kvalitetniji doživljaj korisnika.

Vezanost uz okolicu

Već smo ranije rekli da je vezanost uz okolicu osobina koju su u arhitekturu svjesno uvele sedamdesete godine kao izravnu protutežu neosjetljivosti moderne arhitekture za okolicu u koju ulazi. Taj se trend nastavlja i u osamdesetim godinama, i to od njihova početka do kraja, neovisno o tome u koji se ambijent ulazi.

Toj su kategoriji mišljenja sasvim blizu decentne interpolacije B. Kincla u Ulici Republike Austrije (1979-1983), kojima se dovršila građevna linija te ulice i zatvorio blok prema Trgu Francuske Republike ili pak interpolacija R. Tajdera u Novoj Vesi 81 (1979-1984) ili u Vodovodnoj ulici, gdje on u praksi uspostavlja

ideju dvojnosti pročelja, preuzimajući filozofiju blokovske arhitekture. Formulirajući ulično pročelje na bitno drukčiji način od dvorišnog, on uličnom pročelju daje punu reprezentativnost, usklađuje ga s okolicom i time urbano naglašava, a prema dvorištu zatvara se strogim modernim jezikom. Uličnim pročeljem uspostavlja relacije prema ulici i gradu upotrebljavajući kontrast suvremenih materijala, dok na dvorišnim pročeljima ostaje vrlo racionalan i dorečen.

Isti pristup, uz visoku kvalitetu stanovanja, prisutan je i na stambenoj zgradi B. Kincla u Petrovoj ulici 1 (1980-1983) u kojoj on nastavlja tradiciju svoga dobrog ukusa i više nego skladnog prilagođavanja ambijentu, ne naglašavajući toliko vlastitost izraza, koliko znalački koristeći jednostavna raspoloživa sredstva da dođe do rezultata. To je žbukana zgrada, zanimljivog reza otvora, izrazito funkcionalna i otvorena za dobro stanovanje. To je svojstvo kojim bi se mogla podičiti i velika horizontalno razvedena stambena aglomeracija na Kajfešovu brijegu (1980-1987) (Neidhardt, 1988) A. Marinović-Uzelca. Svojom terasastom postavom stoji kao pokušaj prilagođavanja prirodnoj okolini, a ne toliko arhitektonskom ambijentu

Petrova 1, stambena zgrada (Branko Kincl, 1980.-1983.), ulično pročelje

Kajfešova brijeg, stambeni nizovi (Ante Marinović-Uzelac, 1980.-1987.), pogled na terase

kojega tamo gotovo da nije ni bilo. Strukturiranjem pojedinih dijelova kompleksa i formuliranjem nizova raznolikih zgrada Marinović-Uzelac strukturira sam brijeg i tek se u nekim kreativnim elementima uspijeva odhrvati šematiziranim potezima.

Izuzetno bi u ovu kategoriju zgrada trebalo svrstati spojni most zgrade INE (1984-1988) (Jurić, 1988b) u Aveniji Vukovar 78 između dviju postojećih zgrada, one prednje poslovne zgrade D. Rakića iz početka osamdesetih i one stražnje iz početka šezdesetih godina. U formuliranju tog maloga spojnog segmenta Z. Jurić pokazuje znalačku kreativnost; ne podliježe ni jednoj ni drugoj kreaciji, nego svojim decentnim, a opet maštovitim rješenjem povezuje dvije vrlo različite arhitekture suvremenog izraza.

Napokon, ali ne po vrijednosti na kraju, u ovu kategoriju valja ubrojiti i spomenuti dvije gradnje: lapidarij Arheološkog muzeja i krematorij. Silađinov lapidarij (1979-1987) (Odak, 1988; Maroević, 1988a) smješten je u dvorištu Muzeja, okrenut prema Gajevoj ulici. Silađin malim i skromnim sredstvima, pomoću vrlo jednostavnih materijala, oblikuje i oplemenjuje prostor dvorišta palača Vranjicani i uspostavlja lapidarij kao kulturni sadržaj koji postaje sastavnim dijelom gradskog tkiva, protočan od Zrinjevca prema Gajevoj, jasan i apsolutno uspješno uklopljen u ambijent blokovske arhitekture kasnog 19. stoljeća. Dvorište time postaje urbani sadržaj. Krematorij pak M. Hržića, Z. Krznarića i D. Mance (1982-1985) svojom je golemom masom uronjen u teren, izvrsno ukomponiran, nenametljiv a opet znalački sagledan i funkcionalan, te je stoga remek-djelo arhitekture ovog razdoblja. Tu se arhitektura

Avenija Vukovar 78, spojni most zgrade INA (Zlatko Jurić, 1984.-1988.)

Zrinjevac 19-Gajeva, lapidarij Arheološkog muzeja (Branko Silađin, 1979.-1987.), pogled iz zraka

Mirogoj, krematorij (Marijan Hržić, Zvonimir Krznarić, Davor Mance, 1982.-1985.), pogled na kompleks

prilagodila krajoliku, a ovaj pak arhitekturi (Čorak, 1986; Schweighofer, 1986), ne isključujući mogućnosti onih naglasaka koje je potrebno staviti, a one su potpuno iskorištene, da bi ta arhitektura mogla i simbolički i estetski djelovati na posjetitelja. Sama dvorana s integracijom otvorenog i zatvorenog prostora i ulazni prostor u kojem se kombinacijom opeke, metala i stakla stvaraju izuzetni efekti i valeri, pokazuju da je ova tendencija u zagrebačkoj arhitekturi bila itekako prisutna.

Ulaz u povijesne prostore

Specifičnu vezanost uz urbanu okolicu pokazuje briga arhitekata ovog razdoblja za uspješan ulaz u povijesne prostore, tj. u urbane prostore povijesne gradske jezgre Zagreb i to ponajprije one u Donjem gradu. Iako je već lapidarij Arheološkog muzeja pokazao smjer razmišljanja, Silađinova projekcija Omladinskoga kulturnog centra (1976-1987) (Odak, 1988), koji po svojoj arhitektonskoj kvaliteti ne ulazi u vrh Silađinovih ostvarenja, pokazuje prave mikrourbanističke zamisli povezivanja i oživljavanja unutrašnjosti povijesnih blo-

kova i stvaranja takve arhitekture koja će do maksimuma poštivati onu zatečenu strukturu povijesne arhitekture (Maroević, 1987; Silađin, 1987), bez obzira na njezinu kvalitetu, a opet u tom procesu poštivanja i valorizacije ne isključiti ni jedan od elemenata vlastite kreativnosti. Silađin je u tome uspio.

U slijedu ovakvih razmišljanja jest i uređenje tadašnjega Trga Republike, današnjega Jelačićeva trga, što su ga M. Kranjc, B. Silađin i B. Šerbetić razvijali gotovo deset godina (1979-1987) (Maroević, 1988a). Realiziran kao središnje mjesto okupljanja, reprezentativno opremljen, sadržajno prestrukturiran u prizemljima obodnih zgrada, Trg je zaživio kao novi lik zagrebačkog identiteta. Kasnije je postavljajanjem konjaničke skulpture bana Jelačića malo promijenio fizionomiju, jednostavno stoga što je sada, ujesen 1990., ta skulptura, koja je nakon rata nepravедno uklonjena, ušla u već definirani prostor Trga i tako se ipak nije uspjela do kraja povezati sa strukturom Trga.

Pokušaji M. Begovića s blokom Krvavi most, koji se proteže od velike zgrade Assicurazioni Generali na Jelačićevu trgu, uzduž Tkalčićeve i Radićeve ulice do Krvavoga

Uređenje Jelačićeva trga (Mihajlo Kranjc, Branko Silađin, Berislav Šerbetić, 1979.-1987.), detalj zdenca Manduševac

Tkalčićeva ulica, blok Krvavi most (Miroslav Begović, 1982.-1988.), pogled sa sjevera

mosta, dio su napora uloženi u restrukturiranje povijesnih prostora. Realiziran između 1982. i 1988. (Škreblin, 1988), ali prema rezultatima natječaja koji je održan gotovo dvadeset godina ranije, ovaj zahvat pokazuje znatno osuvremenjen, ali ipak snažno prisutan model odnosa prema povijesnim prostorima iz šezdesetih godina. Begović je pokazao određeni razvoj u promišljanju arhitekture, od idejnog projekta, u kome je dominiralo staklo, pa do realizacije u kojoj je pokušao arhitekturu razigrati elementima koji nisu povijesni, ali koji u sebi nose neke historijske reminiscencije (Maroević, 1984). Tako samu arhitekturu možemo smatrati relativno uspješnim pokušajem ulaženja u historijske prostore, iako se osnovni koncept pristupa temeljio na nepoštivanju zatečene povijesne supstance u Tkalčićevoj ulici.

Simpatično je rješenje Galerije Mla-kar D. Derjanovića (1987), koju je on uspostavio u supstrukтури zagrebačke uspinjače iskoristivši svođene prostore, tako da oni funkcioniraju kao okvir u koji je smještena suvremeno koncipirana mala prodajna galerija. Čistoća pristupa i domišljatost rješenja osnovne su kvalitete.

Prema emotivnom racionalizmu i dekonstruktivizmu

Napokon dolazimo do sigurno najznačajnijeg usmjerenja ovog razdoblja, do onoga što zovemo emotivnim racionalizmom. Valja reći da je sam pojam emotivnog racionalizma nastao u razmišljanjima o tome kako nazvati usmjerenje u kojem su uočene one osobine zagrebačke arhitekture koje su se razvile u drugoj polovici i potkraj osamdesetih godina, kad na nizu objekata primjećujemo rafinirani odnos između vrlo racionalnoga osnovnog pristupa arhitekturi i potrebe da se ta ista arhitektura omekša i individualizira nekim emotivnim poetskim naglascima (Maroević, 1990).

U ostvarivanju ideja emotivnog racionalizma ističu se zgrade T. Odaka, na kojima to možemo pratiti još tamo od stambenog niza u Jarunu (1979-1984), gdje on racionalno niže nizove relativno niskih stambenih zgrada da bi ih naglasio vanjskim skulpturalno oblikovanim stubištima (Maroević, 1986b). U hotelu za samce na Krugama (1985-1986) (Oštrić, 1988) zatvara pročelje strogo racionalnom organizacijom otvora u suodnosu opeke i stakla, da bi

Jarun, Prikilova 3-17, stambeni niz (Tomislav Odak, 1979.-1984.), ulično pročelje

Kruga, hotel za samce (Tomislav Odak, 1985.-1986.), ulično pročelje

na prostorima stubišta i onih dijelova arhitekture koji su arhitektonski najosjetljiviji, jer su izvan osnovne sadržajne sheme, primijenio oblikovanje koje se skulpturalno izvija i daje individualitet cijeloj toj zgradi; daje joj onu dimenziju kreativnog koja je nosi i daje joj značenje. Na stambenim pak zgradama Aero Borongaja (1987-1990) pokazao je isto tako značaki odnos između specifične obrade pročelja od lomljene bijele opeke, zaobljenog limenog krovšta i otvora koji su tako strukturirani, s lođama na uglovima, da pokazuju jednu apsolutno emotivnu crtu u strogo racionalnoj konstelaciji osnovnog ugođaja zgrade.

Ovaj bi se odnos mogao očitati i na nekim drugim zgradama, ponajprije na Centru za mentalno retardirane osobe u Slobostini R. Tajdera (1980-1984) (Z. Kolacio, 1985), koji upotrebom opeke i horizontalnih naglasaka uz razvedeni tlocrt koristi upravo ono što traži takav sadržaj. U nekim detaljima kao što je naglašeni slobodni stup na uglu ili pak poetski detalj terase, Tajder pokazuje da u jednoj strogoj i racionalnoj strukturi koja do krajnosti poštuje funkciju upotrebljava takve diskretne, a opet prepoznatljive emotivne naglaske.

To je primijenio i M. Šosterić u preoblikovanju zgrade Gradskog telefona u

Branimirovoj/Palmotićevoj ulici (1984-1987) upotrebom kolorističkih efekata (Laszlo, 1988; Penezić, 1988) na strogom ritmu pročelja. Crno-bijeli grafizam pročelja podređuje taj naglašeno emotivni element vrlo strogoj i racionalnoj formi pravokutnoga rastera otvora i pročeljnih ploha.

U ovu kategoriju ubrajamo i dvije stambene zgrade I. Crnkovića i K. Kasanića u Ilici 219 i 219a (1985-1988) (Polak, 1988; Domić, 1988), gdje je u rasteru otvora na pročelju i odabranoj crvenoj boji žbuke uspostavljena čvrsta relacija između strogosti funkcije i poetičnosti oblikovanja koje se očituje u raznolikosti reza čistih i jasnih otvora; u silueti pročelja i njegovoj perforaciji. Je li Dragomir Maji Vlahović u crnoj kući na Srebrnjaku 94 (1986-1990) (Hrzić, 1991) koristio istu metodu? Zatvorio je zgradu, obojio je u crno, izrezao one dijelove koji na pročeljima znače odnos perforiranog zida, terase i unutrašnjosti, a u unutrašnjosti i njezinu spoju s vanjskim prostorom izbalansirao upravo onu finu i mekanu emotivnu oblikovnu crtu koja tada djelimično prekriva racionalnost reza, nužnost funkcije.

M. Hrzić u dogradnji zgrade Elektrotehničkog fakulteta u Aveniji Vukovar (1987-

Borongaj, stambena zgrada Aero (Tomislav Odak, 1987.-1990.)

Slobostina, Centar za mentalno retardirane osobe (Radovan Tajder, 1980.-1984.)

Branimirova-Palmotićevo, Gradski telefon (danas HT), (Milan Šosterić, 1984.-1987.)

1989) (Maroević, 1990b) nabire južno pročelje, pojedinim detaljima poetski strukturira zapadno i istočno pročelje, veže se asocijacijom uz postojeću zgradu (B. Tušek, šezdesete godine), ali je tako modelira da tek daje naslutiti kako će u unutrašnjosti pustiti puni zamah svojem individualiziranom oblikovanju, koristeći i neki od instrumentarija postmoderne u vrlo ograničenom opsegu. Uspostavio je tako odmjerenu relaciju između vrlo strogo postavljene arhitekture izduženog volumena ulične zgrade s vodoravno položenim prozorskim otvorima, spojnih zaobljenih viših krila razvedenijeg tlocrta i tih individualiziranih, ponegdje i postmodernih, naglasaka koji tada samoj zgradi daju specifičnu dinamiku.

B. Duplančić u pretežno stambenoj zgradi na Vrbiku u Ulici Ivana Lučića (1987-1990), sa zaobljenim krovom, zgodnim postmodernim naglascima pri vrhu pročelja i strogim ritmom otvora na pročeljima, čini isto (Šmit, 1990) što i Hrzić, da bi A. Mutnjaković na Gimnaziji "Lucijan Vranjanin" u Malešnici, koju ne možemo svesti u ovu kategoriju zgrada, jer ona upravo ostaje na liniji razgraničenja između racionalnog i emotivnog, nastojao da to emotivno ne prevlada, ali da u određenim situacijama bude dominantno.

Ako na takav način gledamo, tada ćemo vidjeti da taj racionalni element u odnosu racionalnog i emotivnog jeste zapravo početak dekonstruktivističkog razmišljanja koje je dobilo svoju punu potvrdu u poslovnoj zgradi carina i poduzeća "Intereuropa" na samom ulazu Zagrebačkog velesajma (1990-1991) (Oštrić, 1991), što su je radili E. Šmit i Đ. Dražić. Oni su stvorili opnu u kojoj pročelje

Srebrnjak 94, "crna" kuća (Dragomir-Maji Vlahović, 1986.-1990.)

Vukovarska 39, nova zgrada Elektrotehničkog fakulteta (Marijan Hrzić, 1987.-1989.), južno pročelje

Lučićeva ulica, stambena zgrada na Vrbiku (Boris Duplančić, 1987.-1990.)

egzistira kao skulptura, ne obazirući se suviše na funkcioniranje unutrašnjosti dok nasuprot tome samo čisto funkcioniranje uspostavlja relaciju sa skulpturalnom formom pročelja. Dijelovi tog pročelja egzistiraju poput elementa vlastitoga estetskog izraza, samostalno kreirajući maštovitu formu, koja u konačnici čak i u konstrukciji ima veze s dekonstrukcijom osnovnog arhitektonskoga volumena. Tu je postavljena i praktična osnova za ono što će se vjerojatno događati u zagrebačkoj arhitekturi devedesetih godina i čemu je dekonstruktivizam teorijska podloga.

Iz drugog podneblja

Ne bi bilo korektno ne spomenuti objekte čije oblikovanje sadržaja dolazi iz drugog podneblja, a to su Islamski vjerski centar M. Gološa i Đ. Čelića (1987) (Maroević, 1990b) i Motel Plitvice Z. Bregovca i I. Piteše (1983-1984). Oni ulaze u zagrebački arhitektonski prostor, ali oni ni po svojim značajkama niti po onome čime govore kao plastični objekti nisu sudjelovali u ovim kretanjima, koja su očigledna u zagrebačkoj arhitekturi. Iako ne

možemo reći da se u Islamskome vjerskom centru ne pojavljuju formalno upravo ti elementi emotivnog racionalizma, u kombinaciji maštovitoga islamskog oblikovanja minareta i džamije i strukturalističke arhitekture vjerskog centra, koja je u određenom nesrazmjeru s poetičnim oblikovanjem sakralnih prostora, i u detalju djeluje brutalistički kao da je došla s kraja sedamdesetih godina. S ekspresionističkim naglaskom na volumenima naziru se traženja koja su svojstvena osamdesetim godinama, ali iz drugih ishodišta. U Motelu Plitvice primijenjeno je oblikovanje karakteristično za ličku regiju, ali modificirano na način da postane svojevrsna atrakcija na obilaznici oko Zagreba. Ta arhitektura, kolikogod je utilitarna i ne usmjerava se prema traganju za nečim novim, ipak pokušava iznijeti specifičnost jednog tla, koje preneseno u ambijent autoceste gubi draž autentičnosti i postaje kreacijom koju možemo nazvati pseudoarhitekturom.

O arhitektima stvarateljima

Na kraju valja nekoliko riječi reći o arhitektima stvarateljima koji su se u ovom raz-

Avenija Dubrovnik, poslovna zgrada carina i Intereurope na Zagrebačkom velesajmu (Đivo Dražić, Edvin Šmit, 1990.-1991.), južno pročelje

Folnegovićevo naselje/Šanci, Islamski vjerski centar s džamijom (Mirza Gološ, Džemal Čelić, 1987.)

doblju nametnuli kao dominantni u zagrebačkoj arhitekturi. Ja bih ih ovdje naveo redom neovinsim o njihovoj konkretnoj ulozi i značenju, znači bez poretka koji bi bio uvjetovan valorizacijom kvalitete njihova rada. Odabrao bih poređak temeljen na različitim, ali prepoznatim pristupima u stvaranju arhitektonskog djela.

Tako bih ipak na prvo mjesto stavio Marijana Hrzića i Tomislava Odaka. Hrzić evoluirao uz izrazito razvijen smisao za grupni rad. On se povezuje u grupu s Pitešom i Šerbetićem kad je riječ o Ciboninu centru, zatim u grupu s Krznarićem i Manceom za Krematorij, a na zgradi Nacionalne i sveučilišne biblioteke, koja se još gradi, pridružuje im se Neidhardt. Radi i sam. Ima izrazito veliku radnu energiju, sklonost teoretskom promišljanju stvari i povezivanju arhitekture s urbanizmom (vidljivo iz mnogih natječajna na kojima je sudjelovao). Nedostatak onog tipičnoga kreativnog zamaha on nadoknađuje svojom strogošću i preciznošću i nastojanjem da u svaku od kombinacija unutar grupa u kojima radi unese svoj pedantan i precizan pristup, koji će tada udružen s kvalitetama ostalih suradnika dovesti u cjelini i u pojedinim segmentima do onih rješenja koja su najkvalitetnija. Hrzić je i teoretičar. On razmišlja i pristupa stvarima vrlo racionalno, svjesno dopuštajući da se upravo u toj racionalnosti pojavi poneki značajni emotivni naglasak koji će tada u arhitekturi doći do punog izražaja.

Odak je malo drukčiji. On se ne udružuje, ili to čini veoma rijetko, a stvara vrlo napornim radom (B. Silađin, 1990). Na njegovu stolu nastaje arhitektura koja pokušava uskladiti dvije stvari: hladan i racionalan pristup i nešto naglašeno poetsko što toj arhitekturi daje neku

posebnu dimenziju. Stoga on, slobodno možemo reći, dominira u zagrebačkoj arhitekturi ovoga razdoblja, jer je uspio uspostaviti veoma kvalitetan odnos između racionalnog, što ga je stekao projektirajući dugo vremena stambenu arhitekturu, i emotivnog, koje se nameće samom raciju kao potreba oplemenjivanja i humaniziranja. Uspostavljanjem takvih odnosa on uspijeva realizirati kvalitetnu arhitekturu.

Branko Silađin ostao je, nažalost, na razini detalja u gradnji izuzetno kvalitetnih stambenih vila. Nije imao velikih društvenih narudžbi. U Omladinskome kulturnom centru pokazalo se da ga je, unatoč ispravnom postavljenom problemu, zadatak prerastao, odnosno da nije bio sposoban kreativno odgovoriti na zahtjev. Međutim, u cjelokupnom njegovu djelovanju, u suradnji s drugim arhitektima, u njegovu ukupnom djelovanju kao arhitekta, urednika, organizatora, moglo se osjetiti da je on svakako izuzetna i važna ličnost za zagrebačku arhitekturu. Možda u ovom razdoblju ne toliko po svojim relacijama, koliko po djelovanju u Društvu arhitekata, na Zagrebačkom salonu, kod velikih izložaba, kao neki *spiritus movens* zagrebačke arhitekture.

U svemu je možda nepravедno zapostavljen Branko Kincl, koji stalno drži visoku kvalitetu projektantskog rada, koji ne eksperimentira i koji ide jasno zacrtanim putem. Možda u suradnji s Juračićem kod Doma zdravlja Centar malo odstupa od svojih dotadašnjih jasnih stajališta, koji ne idu dalje od određenog poetiziranja ambijenta u koji ulazi, bez nastojanja da uđe u onakav eksperiment kakav je, recimo, moguće zamisliti kod Šmita ili Dražića.

Milan Šosterić standardno je kvalitetan. Ne radi mnogo, ali ono što radi izuzetne je kvalitete. Njegov raspon u ovom razdoblju određuju dva izuzetno kvalitetna objekta: zgrada Elektre u Ulici Kršnjavoga, koja obilježava razdoblje kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina, sa svojom staklenom ekspresionističkom notom, i zgrada Gradskog telefona u Branimirovoj/Palmotičevoj ulici, koja je pokazala autorov izraziti senzibilitet za likovno, tako da bismo Šosterića mogli staviti među one arhitekture koje se ističu svojom kreativnošću.

U ovom se razdoblju, upravo zbog zgrade INA-Trgovine i projekta Nacionalne i sveučilišne biblioteke, koji još nije realiziran do kraja (u grupi s Hrzićem, Manceom i Krznarićem), pojavljuje i Velimir Neidhardt. On je u zgradi INE pokazao izuzetnu kreativnu domišljatost u kombinaciji triju elemenata postmoderne, kasne moderne i onoga što bismo mogli nazvati emotivnim racionalizmom, što kod njega nije bio rezultat postupnoga kreativnog dozrijevanja, nego htijenja i poticaja koji su nastali u trenutku kad je kreacija trebala doći do punog izražaja.

Tu je i Radovan Tajder, koji je, iako ne živi u Zagrebu čitavo razdoblje, prisutan sa svojom arhitekturom, sa svojim novim teoretskim pogledima na interpolacije, s domišljenom i izrazito perfekcioniranom arhitekturom u Sloboštini. On će kasnije, radeći u Beču, pokazati da je arhitekt od formata, ali arhitekt koji se izrazito korektno postavlja prema narudžbama, koji profesionalno radi svoj posao i koji je tu dosegao izuzetnu kvalitetu, a ne arhitekt koji samostalno istražuje, nudi i predlaže.

Napokon, ne mogu se mimoići Edvin

Šmit i Đivo Dražić, koji su potkraj razdoblja krenuli s onim što bi se već danas moglo nazvati dekonstruktivizmom u Zagrebu, sa zgradom carine na Zagrebačkom velesajmu koja obilježava kraj razdoblja i izravno otvara razdoblje koje je pred nama. U tom nas novom razdoblju vjerojatno očekuje razdvajanje ideja, razdvajanje ključnih točaka arhitekture, odjeljivanje forme i funkcije. Vidjet ćemo dokle će to nastojanje dovesti i hoće li biti moguće humanističku teoriju, koja je negdje u postmodernoj potkraj sedamdesetih i oko polovice osamdesetih godina dobila svoj arhitektonski izraz, nastaviti u dekonstruktivizmu. Ostaje otvoreno pitanje hoćemo li moći vidjeti kako se arhitektura i dalje veže uz čovjeka i kako će ta arhitektura moći odgovoriti na nove poticaje.

Možda sam i nehotice zanemario Ivana Crnkovića, koji je upravo svojim projektom za novi dvorac u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ušao u prvi plan svjetske arhitekture, koji je sada na Venecijanskom bijenalu 1991. dobio puno značenje u prezentiranju hrvatske arhitekture u svijetu. Crnković je u onim zagrebačkim relacijama koje su publicirane ostao nešto po strani, iako pokazuje izuzetan smisao za ono što smo pokušali nazvati emotivnim racionalizmom i za ono što nakon toga dolazi kao iduća stepenica, a to je dekonstruktivizam. On će vjerojatno u tom pravcu moći pokazati svoju punu vrijednost u vremenu koje je pred nama.

Od autorskih grupa u kojima ne sudjeluju netom navedeni arhitekti valjalo bi spomenuti grupu Vinko Penezić - Krešimir Rogina sa zgradom plivališta Mladost ili grupu Jasna Nosso - Lujo Schwerer sa Predrag Herucom, Željko Jagić - Hrvojka Paljan sa stambenim

objektima. Međutim nije dokraja očito a niti istraženo da li i kako te grupe i dalje funkcioniraju i do koje je mjere to povezivanje arhitekata u grupe utjecalo na arhitekturu, odnosno do koje je mjere formiranje grupa bilo presudno za neke arhitektonske događaje u Zagrebu.

I na kraju valjalo bi reći da se Andrija Mutnjaković sa svojom Gimnazijom “Lucijan Vranjanin” vratio na velika vrata u zagrebačku arhitekturu, iz koje je bio odsutan neko vrijeme.

Možda su u ovom pregledu i zanemareni neki arhitekti kao što su Nenad Fabijanić, Dražen Juračić ili Berislav Šerbetić, koji su sudjelovali u nizu objekata, ali nisu nosili razdoblje. Njihova je arhitektura bila u granicama kvalitete zagrebačke arhitekture, ali ne na onim relacijama na kojima možemo reći da se ona gradila.

Zaključak

Umjesto zaključka moglo bi se reći da razdoblje osamdesetih godina zagrebačke arhitekture nije dokraja zatvoreno i zaokruženo razdoblje, kao ni jedno koje se formalno određuje proteklim desetljećem. U njemu je gotovo umrla postmoderna, rađa se dekonstruktivizam, čak bi se i emotivni racionalizam, koji se javio oko polovice razdoblja, mogao podvesti pod pojam dekonstruktivizma u nešto širem značenju. Umirala je jedna a rađala se druga ideja koja se gradila zapravo na gubitku, odnosno prestanku motivacije u postmodernoj i na vraćanju opet onomu što arhitektura traži, a to je jedna racionalna jezgra, koja nikako ne isključuje emotivne reakcije, koja ne isključuje poetiku u prostoru. Posljednjom zgradom na

Zagrebačkom velesajmu Šmita i Dražića pokazalo se da poetičnost nije umrla, da dolazi u vrijeme kad će ona prerasti racionalnost i dovesti do toga da će se racionalnost očitavati u kvalitetnoj strukturi funkcija i korištenja potencijala zgrade, a da će se poetika emotivnosti lansirati kao kvalitetna značajka arhitekture u želji za humaniziranjem prostora. Prema tome stvarat će se dvojnost između arhitekture *in se* kao oblikovanog prostora, s poetskim umjetničkim značajkama, u kome funkcionira određena namjena, i arhitekture kao dijela grada koja će formirati grad i funkcionirati u njemu sudjelujući u stvaranju individualnosti fizionomije gradskih ambijenata. To su nastojanja koja se prenose u devedesete godine i koja će trebati zaživjeti u novim prostorima i društvenim uvjetima.

Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 16
(1992):235-252.

Aktualni kritički napisi

Nova koncertna dvorana u Zagrebu

Nakon dugo godina čekanja, nakon svih onih posljedica koje dugo čekanje sa sobom nosi, koncertna dvorana “Vatroslav Lisinski” otvorila je svoja vrata ljudima koji dolaze “na svečanost glazbe” (kako se to u više navrata moglo čuti i pročitati), koji dolaze nadoknaditi čekanje, koji dolaze vidjeti (ovo bi barem u početku trebalo naglasiti) i čuti. Još uvijek traje zanos za novim, još uvijek će temeljni dojam nositi rečenica “napokon imamo takvu dvoranu” i dugo će trajati i dobro je što će trajati. Glad za novim, za nečim što će apsorbirati ponos da smo nešto stvorili i taštinu što smo baš to stvorili, osobina je koja ohrabrujuće djeluje i potiče na daljnju djelatnost. Stoga otvorenje koncertne dvorane u tom smislu znači afirmiranje htijenja, društvenog standarda i ljubavi prema specifičnom glazbenom mediju i poticaj da se na takav način nastavi.

No, ostavimo li značenje dvorane i njezinu društvenu vrijednost kao nešto o čemu ne treba mnogo govoriti (ta dosta je rečeno i još će se reći), možda dolazi vrijeme za početak ozbiljnog razgovora o njezinom vrednovanju kao arhitekture, kao djela koje će generacijama prenositi ne samo sadržaj svoje namjene već i svoj autentični oblikovni sadržaj, svoj novostvoreni prostor. Pokušamo li razmišljati u tom smjeru, tada će valjati postupno otkrivati sve ono što nam ponuđeni prostor nudi da bismo nakon ustanovljenih kriterija mogli izreći zaključak.

U tom smislu potrebno je poći od projekta, koji je na natječaju za koncertnu dvoranu dobio prvu nagradu i od tada u gotovo dvadesetogodišnjem procesu gradnje dvorane doživljavao promjene i dopune od kojih su one oblikovne možda i najmanje, da bi nam danas,

na prijelazu 1973. u 1974. god, ipak predočio, makar i modificiranu sliku arhitekture šestog desetljeća našeg stoljeća (a danas smo na polovici osmog desetljeća); arhitekture za koju bi se teško moglo reći da je već prošla i da je za nama, ali ipak arhitekture koja nije današnja. Građevinska sudbina dvorane i njezino mukotrpno rađanje ostavilo je jak pečat, čak bi se moglo reći presudni znak u doživljavanju koncertne dvorane kao arhitekture. Ako bismo se mogli literarno i slikovito izraziti, tada bi se moglo reći da je projektant čitavo vrijeme trčao za vremenom koje je velikim koracima išlo naprijed, a zadani kostur prostora izveden u prvom danu one grube građevinske faze radova bio je teret koji je pritiskao trkača u njegovu nezahvalnom naporu da uhvati vrijeme, što je neopterećeno počelo teći od trenutka kad je projekt nagrađen i prihvaćen za izvedbu. I u toj je trci trkač stao potkraj prosinca 1973. g. ne uhvativši vrijeme što je odmaklo, ali ne izgubivši trku (koju su mnogi u takvim situacijama znali izgubiti, i u tome leži njegova kvaliteta), jer se oslobodio tereta - dvorana je završena. U takvom uvodnom vremenskom razmišljanju sve više sazrijeva misao da dvoranu kao arhitekturu, bez obzira na to što je pred nama dovršeni i definirani rad, treba promatrati u kontekstu procesa njezina stvaranja, procesa koje je doživljavala i u tom smislu govoriti o kreativnosti i o vrijednostima. Izuzmemo li ovaj aspekt, grubo ćemo pogriješiti na račun onoga umornog trkača koji je hrabro nosio sve veći teret sa sve manje nade da će stići vrijeme.

Osvrnimo se na početak. Arh. Marijan Haberle, sa suradnicima arh. Minkom Jurković i Tanjom Zdvoržak, ponudio je svoju prostornu viziju arhitekture u kojoj su morali

zajedno živjeti Matica iseljenika Hrvatske i koncertna dvorana. Njihova kreacija, što je prihvaćena kao najuspjelije rješenje čvrsto zadanog zadatka, nudila je stakleno tijelo dvorane natkriveno jakim kupolom i znatno neutralniji, čak sekundarniji trakt uredskih prostorija Matice iseljenika. Ideja bez sumnje zanimljiva, no da li i toliko vrijedna ostavimo ocjenjivačkom sudu koji je arbitrirao u tom davnom trenutku. Ona je tada prihvaćena i krenula je na svoj dugotrajni put. Možda bismo danas, gledajući unatrag, mogli postaviti pitanje, je li transparentna staklena opna tijela zgrade dovoljno snažna baza da bi vizualno nosila tešku i zdepastu kupolu. Trijem i susjedna zgrada pokušavaju pomoći svojim kamenim bjelinama, no u tome znatno više uspijevaju s poledine nego s lica. Stakleno, vodoravno prizmatično tijelo ostaje tek čvrsta ljuska, noću blještavo osvijetljena - atraktivna, danju hladna, puna odblesaka.

Ova koncepcija nastoji se i sadržajno potvrditi. Naime, osjeća se želja totalnoga vizualnog uključivanja vanjskog prostora u doživljaj unutrašnjosti. Jedino staklo odvaja utrobu zgrade (u najpravijem smislu te riječi) od ulice i budućega trga i nema drugog izbora. Jer

Trg Stjepana Radića, Koncertna dvorana Vatroslav Lisinski (Marijan Haberle, Minka Jurković, Tanja Zdvoržak, 1958.-73.), pročelje

dvorane su srce zgrade i one su uvučene u sredinu. Oko njih se vrte foajei i stubišta, priručni bife, garderobe, sve što još treba da se zbiva. Interijer sekundarnih sadržaja prisutan je u životu ulice i trga, i to u trenucima dok se u dvorani nešto zbiva (metalizirano staklo omekšava dodir i daje mu suptilnosti). U protivnom ostaje hladna staklena struktura.

Kad smo još na vanjštini i odrazu koncepcije zgrade na konačni vanjski oblik, mogli bismo mirne duše ustvrditi da je u oblikovanju vanjskih prostora došlo do najmanjih promjena u odnosu na projekt i da je njezin današnji izgled bio i zamisao projektanta, da vremenska udaljenost projekta i dovršenja zgrade ovdje nije suviše intenzivno djelovala. Zašto je odabran baš taj odnos tijela zgrade i kupole, do koje ga je mjere uvjeravao odnos prema susjednim traktovima Matice iseljenika i kako je uravnotežen s unutrašnjošću, odnosno kako je uvažena međuzavisnost jednoga od drugoga, pitanje je stvaralačkoga htijenja autora projekta. No, čini se da je u tim nužnim interakcijama došlo do određenih zastoja, koji se danas iskazuju kao nedostaci. To osobito dolazi do izražaja u stanovitom sukobu veoma smirene staklene opne i

strukture razine katova u unutrašnjosti, u kojima se osjeća prostorna degradacija nekih sadržaja da bi se zadovoljila proporcija pročeljne opne. Valja vjerovati da to ne dolazi isključivo iz oblikovnih razloga, jer bi tada značilo negaciju kreativnoga htijenja. Ako se spustimo do detalja, tada nije sasvim jasno zašto se na južnom pročelju javlja mali i neugledni balkon, da li kao plastički naglasak ili kao zahtjev sadržaja ili funkcije. U prvom je slučaju promašen jer predstavlja neugledni dodatak a ne naglasak, a u drugom nam ne govori o svojoj namjeni. Pomoćna stubišta na istočnom pročelju zanimljivo su riješena i duhovito postavljena, ali u smislu čistoće provedbe temeljne koncepcije znače nedostatak.

Zaključujući s vanjstinom zgrade mora se reći da smo se na nju već naučili i da ona u našoj vizualnoj i prostornoj slici grada postoji već duže vrijeme. Istinabog samo kao tijelo a ne kao sadržaj, a sada kad je sadržaj na stanoviti način oplemenio tijelo, ona je prisutna u jednoj drugoj dimenziji.

Stoga krenimo u unutrašnjost da bismo zaokružili dojam i stekli punu predodžbu o dvorani i njezinom funkcioniranju kao o definiranom i sadržajem uvjetovanom prostoru.

Spoj sa zgradom Matice iseljenika

Detalj predvorja

Zadržimo se najprije na sadržajima pojedinih katova. U prizemlju je ulazni hal sa stubištima za katove i blagajnama, a odvojena je mala dvorana sa svojom garderobom i potrebnim prostorijama. Ujedno je s istočne strane većina pomoćnih prostorija zgrade. Središnje smještene mala dvorana omogućila je da se ostali sadržaji kreću oko nje. Apsolutna izdvojenost čitavog kompleksa male dvorane može u isto vrijeme značiti gubitak i dobitak u smislu prostorne cjelovitosti zgrade. Na prvom su katu garderobe velike dvorane i prostorije za izvođače u istočnom dijelu zgrade iznad gospodarskog prizemlja, kao i kompletna sanitarna grupa za veliku dvoranu. Vjerojatno je to bilo jedino rješenje u koncepciji dvorane - staklene prizme. Drugi je kat rezerviran za glavni ulaz u veliku dvoranu, prostrani foaje na zapadnoj strani i mali priručni bife na istočnom dijelu. Tu je već omogućeno šetnjom proći unaokolo dvorane, tom staklom zastrtom galerijom. I napokon, na vrhu je ulaz na gornju tribinu - najviši dio dvorane, s pretprostorom - manjim foajeom. Treba dodati da vertikalne komunikacije - stubišta i liftovi, usmjeravaju kretanje posjetilaca i omogućuju njihovo brzo distribuiranje.

Kad promotrimo zgradu dvorane, onakvu kakva je danas pred nama, izvedena i dostupna hodu i oku, i usporedimo li koncepciju prostora kojim se krećemo s koncepcijom koju možemo vidjeti u nacrtima zgrade još tamo na početku gradnje (prema publiciranim tlocrtima i presjeku u "Čovjeku i prostoru" br. 113 iz kolovoza 1962. g.), tada možemo uočiti da velikih odstupanja nije bilo u smislu nekoga drukčijega grupiranja sadržaja ili izmjena prostorne vizije. Promjene su očite

jedino u sustavu komuniciranja, što nam se može činiti indikativnim u dva smjera: ili prvotno projektantsko rješenje nije bilo dobro pa ga je trebalo mijenjati (čemu ga tada nagrađivati?), ili su se u tijeku ovih dugih godina gradnje promijenili zahtjevi investitora ili propisi pa se zahtijeva više vertikalnih veza između katova.

Vrijedno je zadržati se na ovom problemu. Analiziramo li projektirani sustav komuniciranja, tada bez teškoća možemo uočiti rubni smještaj stubišta, što je i logično s obzirom na središnji smještaj dvorane. Je li to i najbolje, o tome ne bi trebalo sada govoriti jer svaka ideja ima i svoje zakonitosti, koje kasnije određuju i diktiraju druga rješenja, često i autonomno od autorova htijenja (no tada često ruše ideju kao kvalitetno rješenje). Stubišta nastoje usmjeriti posjetioce tangencijalno - usporedno s dužom osi dvorane, kako širi prostori na užim stranama dvorane ne bi bili izloženi pretjeranim kretanjima. Jedino je stubište za gornju tribinu bilo oblikovano kao središnji naglasak prostora zapadno od dvorane, prostora u kojem se danas nalazi foaje. Osim toga, stubišta su koncipirana tako da se minimalnim zadiranjem u prostor omogući maksimalna moć kretanja. To znači da je osnovni princip bio maksimalno poštivanje ionako ne suviše velikih površina za vodoravno komuniciranje, no što nije smjelo biti smetnja dobro organiziranom korištenju stubišta. Stoga su dva stubišta trebala bočno dovesti posjetioca do garderoba, a tada ga s tri ugla tog prostora odvesti u dvoranu smještenu kat više.

Što se pak dogodilo u izvedbi? U biti, promijenila se temeljna koncepcija odnosa vertikalnih i horizontalnih komunikacija, iako su stubišta zadržala rubni smještaj. Naime, jedino

je glavno reprezentativno stubište zadržalo svoj položaj i smjer pružanja kakav je dan u projektu. Nalazi se desno od ulaza i dovodi nas tangencijano u užu prostor uz dvoranu. No već stubište s lijeve strane od ulaza izmijenilo je orijentaciju i umjesto da je zadržalo projektirani smjer isto-zapad, ono se zavrtjelo za 90° i pružilo se u smjeru sjever-jug, konkurirajući glavnom stubištu i stvarajući već na početku nedoumicu kamo da se krene iz aule. Ono nas u prvom katu uvodi na galeriju nad aulom, a kako više ne slijedi paralelu s dužom osi dvorane uvodi nas izravno u foaje umjesto da mu flankira rub, dok središnji naglasak stubišta za gornju tribinu isključuje iz foajea, iz njegove sredine, a ostavlja mu ga na rubu u produženju postojećeg stubišnog prodora. Time se sekundarno vizualno značenje ovog stubišta potpuno gubi, iako ono zadržava svoju sekundarnost u namjeni - očito je da je posrijedi nesporazum. Problem uklanjanja stubišta za gornju tribinu iz sredine foajea (ostalo je tek manje stubište sa strane), vezan je uz oblikovanje i sadržaj foajea, pa će o tome kasnije biti riječi. Tercijarna stubišta, koja su trebala povezivati prvi s drugim katom, tj. garderobe s ulazima u dvoranu, u izvedbi su udvostručena, pa umjesto jednog stubišta sa svake strane dvorane koje je bilo smješteno u uglu s malim dvokrakim ublaženjem i logično vodilo iz garderoba pokraj sanitarnih čvorova prema dvorani, nalazimo po dva jednaka duga stubišta, koja apsorbiraju veliki dio horizontalnih hodnih površina i izazivaju komešanje u kritičnim točkama. Da su takva duga jednokraka stubišta sasvim izvan autorovih prvotnih razmišljanja pokazuje nam i način njihove konstrukcije, koji odjednom uvodi zaobljene oblike - luk nosača podesta i

donjeg kraka stubišta, što odudara od načina oblikovanja većine vidljivih statički važnih detalja u zgradi.

Ako tome dodamo liftove, koji su također naknadno uskočili u prostore, i to po jedan na svakoj strani, stvarajući u uskim i visokim prostorima uz dvoranu još jedan element

Detalj gornje etaže

smetnje - stvarne i vizualne, bez obzira na ambicije da se plemenitijom oblogom liftnog dimnjaka ovo novo tijelo pokuša sugerirati kao skulptura u prostoru, tada vidimo da je način organiziranog komuniciranja bio sigurno jedan od delikatnijih projektantskih problema u kontekstu vremenskih uvjeta dužine gradnje, kad je zahtijevao tolike izmjene projekta, a pokazao nam odmah na početku i niz svojih bitnih nedostataka.

A tek sada može se govoriti o dojmovima i oblikovanju unutrašnjosti o detaljima i materijalima, o tome kako je pojedini sadržaj ostvaren u prostoru. Tek tu osjećamo bitku projektanta s vremenom, jer to nije samo vrijeme u matematičko-mjernom značenju sekunda, minuta i godina, već vrijeme u cjelovitom značenju revolucije materijala i oblikovanja i s time i

prostornih shvaćanja, društvenih i materijalnih odnosa, poplave informacija koje nas iz dana u dan sve više čine ovisnima o svijetu i razvijaju spoznaju o nemogućnosti zatvaranja u svoju kulu bjelokosnu.

Ulazni prostor - aula iz koje se stubišti-
ma uzlazi na katove, u kojoj se nalaze blagajne

Pogled prema glavnom stubištu

i ulaz u pretprostor male dvorane, ostavlja prvi dojam na posjetioca. Raskošni kameni pod, široka stubišta, neugledna staklena stijena tamo kod blagajni, visoka - odbojna; kasetirani stakleni dimnjak lifta u sredini prostora smeta, ne vidimo se s kraja na kraj. Goli beton stupova i konzolnih greda stubišta, na stropu prefabricirani elementi i plafonjere, a na lijevom stubištu na odmorištu kameni zid s oplatom kao i ostatak zidova u auli, od druge vrste kamena s nizom kristalnih odrezanih šiljaka, iza kojih se ljeska svjetlo - sve malo zbunjuje necjelovitošću, a kad prođe iznenađenje ostaje osjećaj hladnoće kao da smo u predvorju nešto raskošnijeg metroa ili pošte, kao da ne ulazimo u "hram glazbe". Izgubila se cjelovitost i monumentalnost koju bi aula trebala naglasiti, a

vanjski stakleni zid kroz koji se naziru svjetla grada samo je hladno prisutna ograda - ne oplemenjuje dojam.

Foaje na katu pred dvoranom, u koji nas izravno dovodi ovo lijevo stubište, nastoji biti mekši. Kameni pod zamijenjen je sintelonom (ili nekim drugim sličnim materijalom), a sa žbukanih plafona vise lijepi lusteri - kugle što ih čine kristalni odrezani šiljci koji izlaze iz središta svjetlosti. Tu i tamo su fotelje ili neka druga mjesta za sjedenje. Izrezbarena drvena lamperija uz jedini preostali zid koji nije mogao izbjeći skošenje na sudaru sa stropom još je jedan materijal u tom interijeru. Čist prostor, čak i zanimljiv u toj svojoj prigušenoj visini, no suviše kontinuiran, suviše duga da bi bio intiman. Nema središta oko kojega bi se kretao prostor. Je li to bista Vatroslava Lisinskog, što ju je izvajao Vojin Bakić (igra riječi je dopuštena), teško je reći. Možda bi trebalo žaliti za onim ekscentričnim središnjim stubištem što se nazire iz projekta, a nije doživjelo izvedbu. Ono u kutu suviše je malo i sekundarno. A dugi stakleni zid i goli betonski stupovi uz plemeniti kristal - čistoća i iskrenost materijala - ne pomažu prostoru da se zaokruži, da dobije onu tako nužno potrebnu vlastitost.

Visoki hodnici sa strana dvorane, s jedinim plohamo zidova na kojima vise tapiserije i slike (a zidovi su obrađeni dvovrsnim žbukama i tapetama), suviše su uski a u tlocrtu razbijeni stubištima i vertikalom lifta da bi bili prostor u kojem se nešto od toga može doživjeti. Niz opalnih kugli na vrhu zida i lusteri što poput svjetlom rascvatenih maslačaka vise sa stropa, na uskom se prostoru vizualno miješa-

ju s betonskim stupovima, a sve ih s vanjske strane obrubljuje stakleni metalizirani zid, koji na sebi nema privjesaka. Ostaje netaknut, osim što nam poput planetarija nudi šarolik spektar svjetala grada kao svojevrsnu igru. Začudo, u unutrašnjosti se gubi osjećaj da ste u izlogu, kao da vas ulica promatra.

Mali foaje pred ulazom u gornju tribinu dvorane, stisnut i neugledan, toliko je pritisnut teškim bijelim stropom da izaziva klaustrofobiju. Ne može se a da mu se ne prizna duhovitost detalja, gdje lusteri vise nad okruglim naslonjačima, jer je prostor tako nizak da je trebalo onemogućiti kretanje ispod lusteru. No cjelovitosti nema. Taj je prostor zbroj detalja. Na uglovima, gdje je ogradom završena galerija ovog prostora nad netom spomenutim hodnicima uz dvoranu, ovaj foaje dobiva malo širine i daha.

I, napokon, sama dvorana, središnji sadržaj i glavni prostor zgrade, unatoč svojim velikim dimenzijama izaziva smirenje, potpuno smiruje, čak je i intimna u svojim relacijama. Pridonosi li tome sadržaj, smještaj ili oblikovanje, teško je reći. Možda ima nešto u tom kontrastu zidova obučenih u mekanu boju drva i hladnih vanjskih prostora. A ta je drvena oplata razigrana akustičkim kutijama iza kojih se naziru skrivena svjetla. Ona, slijedeći oblik dvorane, usmjerava pozornost na podij za orkestar, na orgulje suvremeno oblikovane (možda suviše tvrde), koje čine pozadinu scene, na središte zbivanja.

U tom se usmjeravanju suviše statično osjeća gotovo jednovalentni sadržaj dvorane. I u toj jednovalentnosti sadržaj gubi dio svoje cjelovitosti na širem planu. Je li u taj razigrano

mekani plašt zidova dvorane trebalo ubaciti jaki vodoravni naglasak komentatorskih kabina iznad zadnjih sjedala gornje tribine stvar je za raspravu. Naime, ako je sadržaj tražio te mogućnosti, čini mi se da bi bilo sretnije riješiti ih znatno neutralnije, da ne budu svojevrsni naglasak. Zašto ih stavljati kao oblikovni pan-

Velika dvorana

dan orguljama (ako se usporedba shvati malo slobodnije)?

Osvjetljenje dvorane iz rupa na elementima veoma razigranog stropa (vjerojatno iz akustičkih razloga) suviše je prisutno u oku, iako mu je vjerojatno bila namjera da ostane skriveno. Možda je u tome i nesporazum. O akustici, koja bi trebalo da bude prvi uvjet dobrog funkcioniranja dvorane, govorili su drugi - stručnjaci za tu problematiku. Ako im se može vjerovati, tada bi se moglo reći da je unatoč manjim nedostacima (npr. nespretn spoj stropa sa zidovima, osobito iznad orgulja) prostor velike dvorane ipak najbolje riješen u sklopu čitave zgrade. No, uz uvjet da se složimo s tim da je nedostatak sadržajne polivalentnosti dvorane više defekt projektnog

zadatka nego arhitektonskog rješenja.

Što reći na kraju, pošto smo dovršili obilazak; pošto smo kritički prošli prostorima nove koncertne dvorane, sumirajući ono za i ono protiv? Valja u svakom slučaju odati priznanje autorima koji su hrabrom idejom (ta staklena se opna ne viđa tako često kao vanjski okvir jedne koncertne dvorane) ušli u niz problema i riješili ih kako su znali i mogli (ovo drugo je često puta bilo odlučujuće, jer moći se smije samo u okviru nekoga raspoloživog materijalnog fundusa). Možda im se može zamjeriti što nisu bili ujednačeniji u tom okvirnom rasponu zadanih mogućnosti. Sigurno je i to da su težak zadatak provedbe ideje u stvarnost obavili na način koji nas u krajnjoj liniji može zadovoljiti, iako se može reći da znatan dio izvedbenih rješenja nije pridonosio vrijednosti djela u cjelini. Možda bi se glavni prigovor mogao uputiti pomanjkanju cjelovitosti dojma i određenijeg karaktera pojedinih sadržaja. Pomalo se osjeća to nužno subjektivno htijenje u valoriziranju i zaokruživanju sadržaja unutar cjeline. Kad bismo se slikovito izrazili, moglo bi se reći kako manjka glazbe u tom hramu glazbe. Izgubila se ona unutrašnja napetost koja se postiže dovršavanjem djela u jednom dahu. Ovako je pak niz detaljnosti toliko čekao na izvedbu da je izgubio dušu, prestao je živjeti u odnosu ideja - izvedba, koji - ako je proces, a to jest - ima kao i svaki drugi proces svoju nužno potrebnu dinamiku. Ako je poremetimo i promašimo, uvijek gubimo.

Stoga bi dvije rečenice mogle zaokružiti prikaz, sa dvije bi se misli koje karakteriziraju čitav proces nastanka dvorane mogao

izreći problem i zaključiti:

“Konačno je dvorana završena.”

“Šteta što je tek sada završena.”

Čovjek i prostor, 252 (1974):18-20.

O pothodniku

Napokon je otvoren i pothodnik Glavnoga kolodvora u Zagrebu, odnosno hodnik pod prugom u pravom smislu riječi. Otvoren je i pušten u promet građevinski gol, još neoplemenjen popratnim sadržajima, ali ipak sa svim oblikovnim elementima koji dopuštaju davanje pune ocjene.

Situacija pred ulazom na Starčevićevom trgu (prije izgradnje Importanne centra)

No, gdje početi?

Krene li se od namjene, tada joj se ne može osporiti korisnost. No, pođe li se korak dalje u razmišljanju, tada se lako može zaključiti da je i ova namjena ostala relativno izolirana u širem kontekstu zagrebačke urbane (prostorne, prometne i neke druge) situacije s jedne i druge strane pruge. To ukratko znači da prolazeći kroz pothodnik svladavamo zapreku željezničke pruge i ceste uz prugu, a sve ostale prometne zapreke koje stoje pred pješakom nakon izlaska iz pothodnika na sjevernoj strani, ostale su u svom starom odnosu. Pješak se opet nalazi na otoku s kojega mora prijeći preko prometnih ulica (bez semafora i bitno bolje horizontalne

signalizacije) da bi stigao na tramvajsku stanicu ili da bi krenuo u bilo kojem drugom smjeru. Jedini mu je ustupak učinjen time što izravno iz pothodnika može doći na rub kolodvorskih perona, no bez pokretnih stuba koje su mu tu najpotrebnije, jer najčešće s prtljagom dolazi ili odlazi s kolodvorskog perona (prostor za ugradnju takvih stuba u jednom smjeru ostavljen je, ali vjerojatno zbog štednje nije izveden). S južne pak strane odnos pješaka prema nizu autobusa i autobusnih linija što će odatle kretati prema jugu danas je još krajnje nečitljiv. Stoga zaključak o namjeni postaje sve škrtiji i svodi se na postizanje elementarne funkcije, koja vjerojatno zbog ograničenih novčanih sredstava nije mogla biti adekvatno proširena u smislu djelotvornije veze s kolodvorom, tramvajskim stanicama i južnim pješačkim prostorima.

S druge pak strane, treba postaviti pitanje do koje je mjere ovakav pothodnik rezultat smišljene urbanističke politike u središtu grada u odnosu na svladavanje pruge, vezu sjever-jug, a posebice eventualnu buduću cestovnu vezu istok-zapad, koja na ovome mjestu može doći u bezizlazni položaj (urbanistički plan središta Zagreba izložen je na javnu raspravu tek kad je ovaj tekst napisan). Jer pothodnik u kontekstu svoje namjene nije i ne može biti samo pješački proboj ispod željezničke pruge, već je dio određenih urbanističkih koncepcija. Sjetimo se samo linije nastavka Zrinjevca, osovine Zrinjevac - Trg revolucionara - Most slobode, i postavimo pothodnik u ove relacije. Opravdano je bojati se da će u tim odnosima pothodnik ostati i možda opstati tek kao hodnik ispod pruge. Je li to dosta, pitanje je sasvim otvoreno, a ako je dosta, nismo li mu dali suviše veliku dimenziju

(dakako, ne u prostornom smislu).

No ostavimo ovakva razmišljanja tek kao marginu, kao nešto o čemu se mislilo ili moralo misliti znatno ranije, a vratimo se ostvarenju, onakvom kakvo vidimo.

Spustimo li se do detalja, tada očito ne možemo biti zadovoljni oblikovanjem tzv. signalizacije. Putokazi su nedosljedni, a barem oni u sredini pothodnika neugledni i neadekvatno oblikovani. Osim toga su i neuredno izvedeni, tako da bi bilo potrebno razmisliti o tome da se izmijene jer djeluju kao provizorij. Primjera radi, strelica koja pokazuje put prema središtu grada, tj. prema tramvaju i Starčeviću trgu, usmjerena je prema dolje, a stube, pokretne i nepokretne, odmah iza toga vode nas gore na razinu pločnika trga. Nizovi telefona za javnu uporabu smješteni na počecima pothodnika s jedne i druge strane međusobno su odijeljeni pregradama koje naznačavaju tek vizualnu, ali ne osiguravaju nikakvu zvučnu izolaciju onih koji se telefonima služe. I ta je pregrada staklena, zelenkasto maslinaste boje, pričvršćena na bijeli zid velikim uočljivim žutim metalnim držačima kojima je pridodan i mali tanki srebrnkasti (vjerojatno aluminijski) podupirač. Umjesto cjelovitosti imamo sudar četiri materijala i nefunkcionalno rješenje.

A sada se možemo popeti stubama na Starčevićev trg. Iznad je nadstrešnica, a uokolo uređeni trg s posebnim parternim rješenjem. Nadstrešnica koja je jedina vizualna veza pothodnika s prostorom trga koncipirana je tako da sugerira strogu funkcionalnost. Ona služi kao zaštita ulaza u pothodnik od atmosferilija (hoće li to uspjeti kad počnu puhati jaki istočni vjetrovi, to će se vidjeti). Metalna cijevna konstrukci-

ja koja počiva na četiri čelična stupa, a nosi transparentni pokrov jednostavna je u ideji, ali znatno zamršenija u izvedbi. Toliki splet cijevi potreban je da bi nosio laganu, gotovo prozirnu tanku ploču (vjerojatno od poliestera i staklene vune), a rasvjetna tijela potrebno je vezati žicom na sva četiri ruba kako bi se učvrstila, jer u čitavom spletu cijevi vjerojatno nema druge mogućnosti. I sada se taj splet srebrno obojenih cijevi, usidren na četiri crna čelična stupa, spaja s neartikuliranim betonskim postamentom koji ne zna kako bi se stanjio da se poveže s čelikom. Tom tropletu materijala, koji je svojim oblikom i masom (možda termin nije suviše adekvatan za ovu priliku) unatoč transparentnosti u ideji, ušao u prostor trga prilično agresivno, odjednom pribrajamo čvrste oblike izlaznog dijela pothodnika s grubim sivim kamenom poda, uglačanim svijetlim kamenom rubova stubišta, metalima pokretnih stuba, obojenim betonom nadvoja otvora pothodnika, drugim oblikom i vrstom metala u maloj ogradi koja obrubljuje otvor pothodnika s južne strane odakle nema pristupa i opekom koja se u raznim varijantama razlila parterom trga. Škrtoš materijala (generalno uzevši) u podzemnom dijelu pothodnika u

potpunom je raskoraku s onim što se događa na ulazu ili izlazu (kako hoćete) u pothodnik na Starčeviću trgu. Tu su se sukobila dva načina mišljenja, a njihov je dodir suviše uočljiv da bi bio prihvatljiv kao dobro i uspješno rješenje.

Pođemo li s juga, tada se ne smijemo osvrnati na vanjska parterna rješenja, koja su vjerojatno provizorna, jer se ne vidi neki suvisli pristup svladavanju različitih razina terena i pristupa zgradi Zagrebačke banke, osim ukoliko suvislim ne smatramo prilagođavanje postojećoj situaciji. Pročelje pothodnika, ili bolje rečeno njegova južna fizionomija nastoji jednostavnim oblicima naglasiti nosivost gornje plohe. Raščlanjenje toga gornjeg završetka s nekoliko vodoravnih “žardinjera” nejednakih veličina, koje su razdvojene manjim međuprostorima, potencira nosivost, snagu vodoravne grede koja svladava raspon otvora. Međutim, ovdje primjećujemo prvi oblikovni nedostatak. Dvije potrebne dilatacije ne prolaze međuprostorima već režu masivne elemente žardinjera i negiraju namjeru koja se htjela postići u sugeriranju konstruktivnosti primijenjenoga oblikovnog sustava, pokazujući da se radi o kulisi. Možda je to bila namjera autora. Ako jest, tada je neobična,

Konstrukcija nad sjevernim ulazom

Detalj stubišta

jer je suprotnost vlastite oblikovne misli.

I tada ulazimo u hodnik koji rasporedom svojih sekundarnih sadržaja i čitavim oblikovanjem nastoji pokazati da je hodnik u punom smislu te riječi. Tu je zadržavanje prolaznika tek tercijarni sadržaj. Naglašavanje longitudinalnosti u dugom prostoru ne čini se suvi

Središnji prolaz

še neophodnim, jer to prostor sugerira sam po sebi. No ovdje je sve učinjeno da se naglasi duža os. Jednostavnost i čak bi se moglo reći škrtost obrade, ta značajka zagrebačke škole, ovdje u pothodniku daje neadekvatan efekt. Ne postiže se ni minimum intimiteta koji je potreban čovjeku (hoće li ga trgovine i male ugostiteljske jedinice dati snagom svog sadržaja, to je drugo pitanje). Nizanje čvrsto paralelne koordinatne mreže rasvjetnih tijela potencira duljinu i ukazuje na nepreciznost izvedbe (ili je možda i to stanovito htijenje) koja je vidljiva u dvije različite visine stropnih površina što se diskretno izravnavaju negdje na polovici pothodnika.

Jednaka podna obloga grubim sivim kamenim pločama, koja ne odvaja sadržaj prolaženja od sadržaja trgovina i ugostiteljstva,

isključivo stakleni zidovi što dijele jedan sadržaj od drugoga, modularno vezani uz ritam konstruktivnih stupova, sve to govori o pojednostavljenju mišljenja, o suvišnom osiromašenju oblikovanja. Pokušaj da se staklene plohe vanjskih zidova trgovina razigraju čudnim rasterom koji sugerira otvor vrata na svakom rubu pojedinog modula izaziva i sadržajnu zbrku, jer neki sadržaji zauzimaju prostor dva ili tri modula, pa pronalaženje pravog ulaza zahtijeva i dodatnu signalizaciju. Očito je da je riječ o nesporazumu.

Analizirajući na kraju parterno rješenje Starčevićeva trga koje s pothodnikom čini sastavni dio, teško je oteti se dojmu da nije postignuta logična veza s trgovom koji je dio povijesne zelene potkove, bez obzira na kasnije građevinske intervencije. Ta logična veza međutim ne odbacuje suvremeno oblikovanje, ali motiv oktogona i saća koji se prelijeva iz opeke u kamen i koji baca u drugi plan postojeći ostatak rondela što su ga stabla lipa činila nekada prije nego što je današnji čovjek počeo svoj pješački prodor ispod pruge, nema oblikovnog opravdanja na ovom mjestu. On se doima artificijelno, kao igra zbog igre, koja zbog sebe čak otežava kretanje na sporednim pravcima (prema Gajevoj ulici i Hotelu Esplanade) čineći manje terase među stubama kojima se spušta na nivo ulaza u pothodnik.

Zaključak koji se nameće nije teško formulirati. Nedovoljno funkcionalan, necjelovito i nedovoljno kvalitetno oblikovan pothodnik ostaje epizoda u životu i prostoru grada. Epizoda koja ima određenu praktičnu korist, ali koja ostaje daleko iza značenja što ju je pratilo u tijeku duge izgradnje. Opasnost bi bila kad bi

ovakav pothodnik sa svojim stvarnim značenjem prejudicirao buduća urbanistička i prostorna rješenja koja bi se eventualno morala ili trebala podrediti nekom njegovom imaginarnom značenju. Ostavimo ga da bude ono što jest, a to je hodnik ispod pruge.

Čovjek i prostor, 261 (1974):28-29.

Poslovno - stambena zona u zagrebačkom Sigetu

Govoriti o bilo kojem arhitektonskom ili urbanističkom rješenju u Novom Zagrebu znači načinjati temu koja počinje još tamo od prijelaza Zagreba u nove ravne prostore na desnoj obali Save. Želimo li se prema tome kritički osvrnuti na funkcioniranje, prostorni smještaj, izgled i sadržaje poslovno-stambene zone u Sigetu, ne možemo ne krenuti od početne ideje širenja grada na slobodnom, ravnom i dotada neizgrađenom prostoru. Kad je grad preskočio Savu, krenuo je s novim sadržajima i prostorima Zagrebačkog velesajma.

Bez obzira je li to bila “de facto” i prva izgradnja na novom prostoru, veliki i jaki punkt značio je stvarni i sadržajni prijelaz preko Save. Tada je slijedom urbanističkih vizija i praktičnih potreba počeo nastajati Novi Zagreb i u relativno kratkom razdoblju dosegnuo je ukupnost koju danas imamo i koju možemo ocjenjivati. Postepeno je, ali kasnije, sazrijevala ideja o produžetku osnovne gradske osi sjever - jug, koja je preko Zrinjevca, Ulice Hrvatske bratske zajednice i Mosta slobode prodirala direktno u nove prostore, da bi se na nju vezivala uzdužna os Aleje Borisa Kidriča (danas Avenija Dubrovnik) i izrazito pravilna (danas se pitamo zašto toliko pravilna) mreža jakih prometnica. Unutar takve mreže pokušavalo se stvoriti neko gradsko tkivo, koje je zahvaljujući prvotnoj ideji i potrebama prometa doživjelo sudbinu međusobnog oštrog odvajanja i nepovezivanja. Dostignuća urbanizma i planiranja gradova u nas, vjerojatno su govorila da je potrebno tako ići, ne uviđajući dimenziju jedne od temeljnih pogrešaka. Ponavljanje ortogonalnog rastera prometnica, što ga je kao ideju ponudilo već 19. st., izgleda da se činilo rješenjem koje se samo u povećanom

mjerilu preselilo s lijeve na desnu obalu Save. Nedostaci već stvorenih uzdužnih poteza u novim dijelovima grada na lijevoj obali Save, prenijeli su se s istim predznakom i na desnu, stvarajući duge okosnice oko kojih se grupira gradsko tkivo, ali čovjeku potpuno daleke i nezanimljive. Što se zapravo događa? Blagi luk Save, koji je prirodno okružio Zagreb s juga, ljudska ruka uvijek iznova pokušava ispraviti, s lijeve mu strane dodavajući uzdužne tangente Ulice Proleterskih brigada (danas Vukovarska ul.) i Beogradske ulice (nekadašnji auto-put, danas Slavonska avenija), a s desne ga strane režući tetivom Avenije Dubrovnik.

Međutim, Avenija Dubrovnik, koja je nastala potrebom povezivanja istočnih i zapadnih dijelova Novog Zagreba, prerasla je gotovo u auto-cestu kroz grad, jer je projektirana i izvedena kao gradska prometnica zapravo ostala bez gradske fizionomije. Njome se samo brzo prolazi. Bez obzira što se na nju vežu mnoge velike stambene kasete, što se na nju otvara Zagrebački velesajam, što ima velikih i otvorenih prostora, što je njezino sjecište s Alejom Većeslava Holjevca mjesto budućeg najjužeg centra Novog Zagreba, ona je ostala potez bez ishodišta i cilja; ulica, aleja, avenija, kako god želimo, koja ne polazi niotkuda i nikamo ne vodi, koja nema naglasaka ni ljudskih sadržaja. Trebalo bi se samo upitati je li bilo moguće predvidjeti pri planiranju i nismo li mogli i neka pozitivnija iskustva 19. st. transformirati u naše vrijeme, kad smo već smatrali da je ortogonalni raster prometnica najbolje rješenje. Sjetimo se samo širokih pariških bulevara ili madridskih avenija s kraja 19. st., koje svojom širinom ni po čemu ne zaostaju za Avenijom Dubrovnik, ali koje su upravo

zahvaljujući duhu vremena u kojemu su nastale nosile mnoge ciljeve kretanja i naglaske. Široka je ulica nosila vlastita obilježja, bez obzira idu li njome danas dva ili četiri smjera dvostrukih ili četverostrukih automobilskih staza. Naglasci koji se događaju u sredini, sa strane, na velikim raskršćima, s fontanama, drvoredima, odmaralištima, trgovima, spomenicima i sl., to je ideja grada koje ovdje nema.

I stoga kad s takve Avenije Dubrovnik krenemo u novu cjelinu, kasetu stambeno-poslovne zone u istočnom dijelu naselja Siget, što su je kao projektanti urbanizma, u okviru detaljnog urbanističkog plana projektirali Berislav Brnčić i Vinko Uhlik, vidimo da je i ona okrenula leđa toj velikoj ulici iako je omeđuje, ostavivši da tek arhitektura, masom usporedno s ulicom položenih najvećih objekata, a ne i poslovni prostor svojom privlačnošću, daje toj ulici neki urbani naglasak. Je li predviđeni drvored ujedno i najbolje rješenje, teško je reći, no autori su spoznali potrebu oplemenjivanja i približavanja toj dugoj okosnici koja postaje više barijera nego veza između pojedinih dijelova grada.

Govorimo li o ovoj kaseti koja je stisnuta između Avenije Dubrovnik sa sjevera i Brodarskog instituta s juga, opet jednog sadržaja koji je na toj lokaciji nastao ranije i kojega urbanist-projektant mora uzeti u obzir, koja je izrazito ograničena gabaritima i sadržajima tih dvaju jakih punktova, ne možemo ne reći da je funkcioniranje te stambeno-poslovne zone, kao raspršenog sekundarnog gradskog centra, ovdje dosta upitno gledano s urbanističkog aspekta. Jer, velika masa Zagrebačkog velesajma, koja nije gradski definirana i koju je trebalo neprestano određivati u odnosu prema gradu, a s druge strane veli-

ka, izdužena, niska i industrijsko-institutski formirana parcela Brodarskog instituta, vjerojatno su tražili da se ovdje nađu sadržaji koji bi stvorili određenu vezu između dva prilično neprimjerna sadržaja za blizinu budućega gradskog centra.

Ostavimo li ova razmišljanja i zadržimo li se na realnom stanju, vidimo da su autori, maksimalno iskorištavajući prostor (ne s negativnim prizvukom) i uvažavajući sve ono što zona zadanih sadržaja mora zadovoljiti, pokušali smjestiti svoje sadržaje i ugurati ih između uskog i dugog niza jednokatnih obiteljskih kuća koje obrubljuju ogradu Brodarskog instituta sa sjevera, formalno čineći fasadu susjedne kasete, i široke i odbojne Avenije Dubrovnik s masom Zagrebačkog velesajma preko puta. Vjerojatno je jedino dobro rješenje ono koje su autori dali, a to je stanovito meandriranje arhitektonskih struktura i stupnjevanje po visinama, s time da se južnom suncu omogući pristup do većine objekata i stanova. No, međutim, upravo zbog oblika i orijentacije kasete u smjeru istok-zapad, stvoreni su javni prostori otvoreni prema jugu. Oni su zatvoreni višom izgradnjom prema sjeveru, kako bi se zaštitili od buke Avenije Dubrovnik i od vizura na Velesajam, ali su se istovremeno time

lišili pogleda na Medvednicu, na krajolik, na široke prostore gradskog kontinuiteta. Takva mala kaseta omogućuje eventualne naglaske samo na rubovima. Do koje je mjere nova robna kuća namještaja UPIN stvarni naglasak te kasete, i do koje će mjere njezin zapadni rub, koji se još ne izgrađuje a koji će joj dati određenu protežu na drugoj strani, biti eventualni novi naglasak, vrlo je upitno tako da možemo slobodno konstatirati da je težnja prema uravnoteženom i ravnomjernom rasporedu sadržaja i prostora stvorila mali urbani kompleks bez prostornih naglasaka, koji ne teži da negdje privlači, iako dva trga s južne strane, uvučena u meandar arhitekture imaju stanovitih ambicija da čine možda više cezuru nego naglasak.

Priđemo li sada konkretnoj analizi obrade prostora i prihvatimo li sve pozitivne i negativne osobine takvog načina formiranja kasete, možemo utvrditi da su autori nastojali i vertikalno, što znači u razinama, diferencirati sadržaje izmjenjujući pješačke površine u prizemljima, koje su izdignute iznad razine sutere-
na, s prometom u sutere-
nu, odvajajući pješačke prostore i one za igru na terasama koje spajaju prizemlja kuća, stvarajući ambijente, unoseći

Naselje Siget, jedna od pješačkih ulica

Arhitektura trga

hortikulturu u betonske strukture, nastojeći da stvore mjesta okupljanja, igre i socijalnih dodira između stanovnika. A opet, na trgovima uvrštenim u meandre nastoje da takve sadržaje spuste na zemlju i da im daju obilježja različita od onih na pješačkoj ploči, gdje se čovjek nalazi na površini iznad zemlje, gdje ga uvijek neka ograda dijeli od praznine i šupljine u koju može pasti, na kojoj se u krajnjoj liniji uvijek osjeća ograničen i izoliran. Iako ta humano-pješačka obilježja prostorima takozvanih trgova ne daju izgled i sadržaj trga, ipak ih trava i hortikulturno uređenje čine ugodnim za boravak. Šteta je što urbanizam Novog Zagreba nije spoznao važnost fenomena trga u punom i složenom značenju te riječi i primijenio ga u prostornoj praksi.

S druge pak strane, suterenski prostori, određeni za opskrbu, za pristup automobila, za njihovo parkiranje, silom konstrukcije razdvojeni stupovima u određenom ritmu koji diktira tehnologija gradnje, stvaraju u konačnici ipak mračne i odbojne karakteristike, bez obzira na to što svijetli izrezi u pješačkoj ploči dopuštaju da zrak i svjetlo mjestimice dođu i do donjeg prostora. Do koje mjere lokali, koji i u tom dijelu komuniciraju s prizemljem i suterenom i

dodiruju se s parterom suterena, mogu oplemeniti takav sadržaj i kretanje, teško je reći, to više što je izvedeno stanje u istočnom dijelu suterena pokazalo krajnje neadekvatno parterno rješenje pred ulazima u lokale, gdje stube, podne rešetke za podrumске prostore i razlike u razinama dijela za automobile i pješačkih površina stvaraju odnose koji su krajnje nepodesni za normalno kretanje. Možda nije na odmet spomenuti da danas u funkcioniranju tih prostora nalazimo gotovo više lokala koji funkcioniraju u suterenu nego na pješačkoj ploči. I to je detalj koji se ne bi smio mimoći u razmišljanju.

Ako progovorimo o odnosima, tada možemo reći da ispravna urbanistička solucija - čovjeku dati zrak, sunce i zelenilo, pa makar i na betonskoj ploči - automobilu mrak i umjetno svjetlo ispod ploče da ga štitimo od oborina, dijelom i od hladnoće, doživljava negativne reperkusije u kontaktima. Gotovo svi kontakti između gornje i donje zone, ploče i suterena, bez obzira na to koliko ih autori nastojali čak i oblikovno uskladiti, ipak izazivaju stanovito otuđenje, naglašavaju dojam ograničenosti čovjeka koji se po ploči kreće i na njoj zadržava, igra se i sjedi. Pristupi na ploču, koji su

Parkirani automobili i ulazi u prizemne lokale

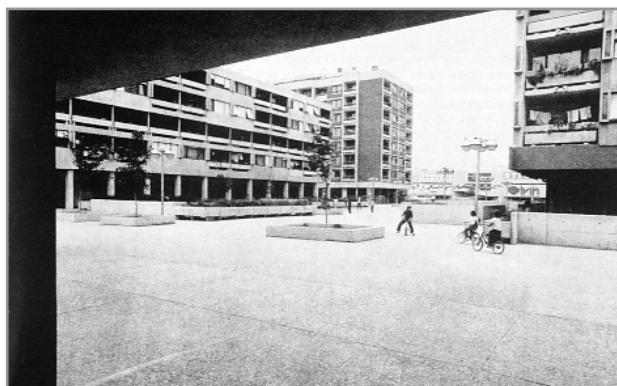

Detalj trga

mogući iz kuća i lokala, a iz otvorenih javnih prostora zamišljeni kao duga i formatom malo reprezentativnija vanjska stubišta nisu uspjeli kao rješenja koja bismo mogli do kraja prihvatiti. U nacrtu i ideji možda i da, ali realizacija koja ih je ostavila krajnje nedorađenima, koja je griješila u razinama i kosinama pa ih kasnije ispravljala, u betonima ograda koji su trebali biti čisti i jasni poput skulpture, a na njima se naprotiv vide vrlo grubi izvođački potezi, uzrokovala je pojavu stalno prisutnog nesklada između ideje i realizacije.

Napokon, kad smo proanalizirali okolne prostore, osvrnimo se na arhitekturu koja ih okružuje, dijelom i oblikuje. Spomenimo samo objekte koje su projektirali autori urbanističkog rješenja i to Vinko Uhlik objekt ST-1 i Berislav Brnčić objekt ST-7, pa ćemo vidjeti da su smješteni u smjeru sjever-jug, da su oba iskoristila svoj međusobni razmak, kako bi se prilagodila odnosu pješaka u gornjoj i automobila u donjoj zoni, da oba vode računa o bučnim i mirnijim vanjskim prostorima i da im je to temeljna urbanistička orijentacija u projektiranju sadržaja u stanicama, s time da su dnevni boravci okrenuti prema bučnijim, a sobe za odmor prema mirni-

jim dijelovima vanjskih prostora, da su oba projektanta upotrijebila beton i drvo kao temeljne građevinske materijale, razmišljajući o održavanju i nastojeći da se ono svede na minimum, da su nastojala da taj beton u skladu sa zagrebačkom školom i tradicijom bude što mirniji u svojoj fakturi, da se vidi čistoća izraza i da samo odnosi otvora, zatvorenih dijelova pročelja i lođa budu onaj kreativni element koji će s masom objekata odrediti njihovu primarnu vrijednost. U tom je smislu četverokatna zgrada B. Brnčića, koja varira prikladniju ideju dvokatnih stanova bila zahvalnija materija, jer se mogla djelimice izdvojiti od potrebe da svugdje barata klasičnim pojmom industrijske proizvodnje stana, iako je u tlocrtu poštivala sve modularnosti koje su za to potrebne. Uhlik je u svojem visokom osmerokatnom objektu pokušao u beton ugraditi određene oblikovne detalje kao što su vertikalni nosači parapetnih ploha, ograde lođa, zabati i završni kat zgrade, da mu razigranju pročelje kako ono ne bi bilo suviše jednolično i kako bi svojom dotjeranijom strukturom reklo nešto malo više. Organizacija stana, pokušaj da stan bude optimalno određen prema urbanističkim uvjetima, lokaciji objekta i njegovoj

Trg između objekata ST-1 i ST-8, pogled prema sjeveru

mikrolokaciji unutar poslovno-stambene zone, nešto je što treba pozdraviti i što je zasigurno proisteklo iz neposredne angažiranosti autora urbanističkog rješenja na arhitekturi, na projektiranju stambenih zgrada.

Upitno je, je li pogreška što se drugi objekti, ne svi u ovoj zoni i ne od istih autora, ne oblikuju idejom na isti način i ne upotrebljavaju iste materijale, nego unose opeku kao novi element. Ona koloristički osvježuje, ali isto tako dovodi u pitanje čistoću cjelokupnog dojma, i u odnosu na održavanje, i na cjelovitost takve kasete, koja je zato što je tako mala, trebala djelovati kao cjelina. To već zalazi u područje određivanja uvjeta izgradnje koji ne vode dovoljno računa o materijalima, a o kojima bi kao i o boji arhitekture trebalo voditi posebnu brigu.

Treba nešto reći i o poslovnim prostorima u prizemljima i suterenu. Fleksibilno projektirani da mogu primiti svaku namjenu, oni su time ujedno i ograničeni. U želji da se povežu s arhitekturom, čiji su sastavni dio, a bez unaprijed definiranih sadržaja, postali su uniformni i sada se jedina raznolikost osjeća u nastojanjima nekih sadržaja da se više ili manje istaknu reklamom, natpisom ili oblikovanjem detalja, dok se izbjegla mogućnost da se lokali izgledom i formatom prilagode sadržajima. To možda odudara od koncepcije arhitekture i unaprijed pripremljene čistoće oblika, ali sasvim je sigurno da bi stanovita raznolikost poslovnih sadržaja i njihovih vizualnih elemenata s kojima se ljudi susreću, koje žele i doživljavaju, istaknula pozitivne oblikovne efekte koji bi opravdali upravo osnovnu urbanističku ideju disperziranosti poslovnih sadržaja, kad se već ispravno krenulo

protiv koncentracije takvih sadržaja u jednom potcentru.

Poslovna zgrada "Elektroopskrbe", smještena uz rub kasete, uz samu Aveniju Dubrovnik, kojoj funkcija omogućuje tako kreiranu oblikovnu strukturu u kojoj je betonska konstrukcija jasno uočljiva i ispunjena uglavnom staklom da se doima poput betonskog kristala, otvara nova pitanja. Nije to pitanje kvalitete arhitekture, nego je veoma upitno do koje je mjere takav poslovni sadržaj, koji je izuzetno neatraktan, bilo potrebno locirati baš uza samu Aveniju, kojoj i tako nedostaje atraktivnosti za prolaznika, za onoga koji želi doživjeti novi grad ne samo u njegovim zatvorenim i definiranim kasetama-naseljima i ambijentima ako ih ima nego i u njegovim sponama - prometnicama. Taj odnos poslovnog i stambenog, nastojanja da to poslovno nađe svoje mjesto u novom gradu, što naravno ne ovisi o projektantima pa čak ponekad ni o urbanistima, nego o investitorima i o potrebama udruženog rada u određenom trenutku, nije čak ni teorijski a kamoli u praksi definirano u Novom Zagrebu. Možda je trebalo pokušati ići na stupnjevanje sadržaja, da atraktivniji sadržaji dođu na rubove kasete i da se kroz njih i s njima čovjek uvlači u unutrašnjost kasete gdje će naći i stanovanje i one svakodnevne potrebne sadržaje bez kojih se ne može.

Sve ove kritičke primjedbe možda pridonose stvaranju malo negativnog prizvuka za ovu konkretnu prostornu situaciju. Međutim, to je tek privid, jer mnoga pozitivna nastojanja nije bilo moguće detaljnije istaknuti. Drugo je pitanje, do koje je mjere moguće realizirati sva pozitivna nastojanja i jesu li sve negativne

objekcije projekatana na realizaciju, koje su čitljive što bi se opisno moglo reći između redaka, bile takve da ih je životna praksa mogla prihvatiti. Dakle, do koje je mjere odnos projektantske ideje i izvođačke vještine dovoljno proanaliziran da možemo govoriti o potpunim idejama autora provedenim u naravi, na terenu. To je pitanje koje će teorija arhitekture morati riješiti i ozbiljno uzeti u razmatranje, jer analizira se rezultat u prostoru.

Ova zona, usporedimo li je sa sličnim pokušajima u Zagrebu, pokazuje viši stupanj dorađenosti i razmišljanja o dopunjavanju sadržaja u nastojanjima da se jedna zona shvati kao cjelina i da joj se pristupi integralno. Sasvim je sigurno da su projektanti kao autori urbanističkog rješenja i dijela arhitekture unijeli svoju viziju, da su ograničeni svojim kreativnim potencijalom i svojim načinom razmišljanja, da je ono što su oni dali i ponudili njihov domet i njihova riječ u datom trenutku i da valorizirajući u tom smjeru, možemo tu zonu shvatiti kao pozitivan doprinos unapređivanju konkretne urbanističke prakse u novim dijelovima grada, ne isključujući sve one negativne reperkusije koje proizlaze iz određenih generalnih nedostataka koji su bili ugrađeni kao zadani elementi i pretpostavke stvaranja i ove poslovno-stambene zone i prema kojima ne može ostati imuna niti ovakva mala struktura.

Na kraju treba uvijek naglašavati da i urbanisti i projektanti arhitekture moraju ostati svjesni da njihova kreativnost, povezana i naravno transformirana kroz širi, a ponekad i uži društveni interes, treba da bude ona snaga koja će nositi i garantirati kvalitetu oblikovanja u prostoru.

Ograničenja koja su stekli svojim školovanjem, svojim praktičnim iskustvom, trebalo bi barem u idejama prevladati i uvijek imati na umu da je oblikovanje grada, pa makar i u njegovu najmanjem detalju, posao koji nosi vrlo veliku društvenu težinu i koji zahtijeva oslobađanje od kalupa i nastojanja da se do maksimuma prevladaju nedaće koje donosi postojeća situacija i praksa. Tek će se takvim kreativnim prevladavanjem moći doći do sve boljih rješenja. Pripomena o nečistoći, o neodržavanju relativno novih javnih prostora, o svijesti ljudi ili njihovoj nedovoljnoj svijesti da su zajednički prostori, prostori svih koji tamo žive ili tamo dolaze, nešto je što ne mimoilazi ni ovu zonu. Dobra i kvalitetna urbanistička rješenja, dobri izvođači i projektanti koji će nastojati unaprijediti okolinu ljudi i stvoriti im ambijent u kojem će se ugodno osjećati, funkcioniranje komunalnih službi, a time i funkcioniranje grada, pretpostavke su bez kojih nema budućnosti čovjeka u suvremenom gradu.

Arhitektura, 174/175 (1980):83-87.

Omladinski centar u Zagrebu - kompromis s prošlosti

Novi Omladinski centar (danas ZKM, Radio 101 i niz drugih sadržaja) u Zagrebu otvoren je i pušten u uporabu neposredno prije početka Univerzijade, a u nekim se detaljima još dovršava, tako da je postupno preuzimao sve svoje funkcije i još se nalazi u stadiju neke vrste probnog rada. No uza sve početne nedostatke

Nikole Tesle 7, Omladinski kulturni centar, pogled iz zraka

čvrsto je sjeo u povijesni donjogradski prostor, označivši proces sve šireg i demokratskijeg korištenja unutrašnjosti donjogradskih blokova, koje je stvorio urbanizam devetnaestog stoljeća.

Od ideja da se u prostoru bivšeg kinematografa i kasnije koncertne dvorane “Istra” trajno smjesti Zagrebačko kazalište mladih, taj dugogodišnji zagrebački kazališni beskućnik, došlo se do Omladinskog centra sa središnjim kazališno-scenskim prostorom polivalentnog tipa. I tako je od ideje, preko projekata Branka Silađina, koji je unio zanimljive urbarhitektonske elemente u prostornu koncepciju, do realizacije prošlo dosta vremena. U tom se razdoblju zbilo podosta novoga, od promjene temeljnog sadržaja i kapaciteta dvorane, preko rušenja već sagrađenih moćnih zidova scenskog prostora (u

nas prvi puta primijenjenom laserskom tehnikom za rezanje armiranog betona), do osiromašenja unutrašnjosti i javnih prostora kompleksa upotrebom jeftinijih i nekvalitetnijih materijala, zbog nedostatka materijalnih sredstava.

Nije mi namjera analizirati teškoće u kojima se rađa neka arhitektura, već samo naglasiti da je, od kontroverzne lokacije i programa do ostvarenja, ovaj kompleks imao poteškoća koje baš nisu uobičajene.

Veliki je sadržaj ušao u doista nevelik blok donjogradske strukture, tamo gdje se ona još vezala na stariju, organski nastalu uličnu mrežu. Mjesta za parkiranje automobila nigdje u okolici. Prevladala je logika da će mladi dolaziti sredstvima javnog prometa ili pješice, jer je lokacija Centra u neposrednoj blizini glavnoga gradskog trga. Dakle, urbanistički su uvjeti, racionalno gledano, bili gotovo nepovoljni za planirani sadržaj.

Branko Silađin, kao projektant Centra, nastojao je potisnuti nepovoljne značajke lokacije i kreativnim činom istaknuti pozitivne, a to su samo središte grada i moguća atraktivnost unutrašnjosti blokova. Osim toga, nastojao je što čvršće povezati relativno uzak pločnik okolnih ulica, Tesline i Gajeve, s relativno širokim prostorima novostvorenog atrija, koji je ujedno i otvoreno predvorje dvorane. U tome je išao tako daleko da se nije zadovoljio samo tim atrijem već je u svojoj viziji otvaranja blokova javnosti predložio i osigurao izvedbu lapidarija u dvorištu Arheološkog muzeja. Uspostavivši mirnu i atraktivnu komunikaciju od Zrinjevca, kroz lapidarij i atrij Omladinskog centra, sve do Tesline ulice, s primisli da se ona nastavi kroz sjeverni blok do Bogovićeve ulice, otvorio je

alternativni prolaz unutrašnjostima blokova kao pandan tijesnoj i bučnoj komunikaciji koja teče okolnim ulicama. Usput je na dostojan način animirao prolaznike da se pozabave do tada mrtvim kapitalom muzejskog kamenja i od urbanistički nepovoljne lokacije stvorio čovjeku primjeren prostor, iako nije umanjio njezine temeljne nedostatke.

Što li je s arhitekturom?

I ovdje je bio ograničen relativno nekvalitetnom postojećom izgradnjom, koju je sa strane Gajeve i Tesline ulice predstavljao niz neuglednih i u odnosu na izvorno stanje dosta promijenjenih jednokatnica, s nekvalitetnom i potpuno destruiranom prizemnom zonom. Na drugoj strani bloka, u Berislavićevoj ulici, nalazila se jedna od najkvalitetnijih palača u Donjem gradu, palača V. Vranicania, što ju je gradio poznati bečki arhitekt Otto Hofer krajem prošlog stoljeća. To je bio zadani arhitektonski okvir. Jednokatna je struktura bila ostatak vremena u kojemu grad nije bio dovoljno ekonomski jak da gradi dvo- i trokatnice. Međutim i ta je situacija bila predviđena u Redu građenja iz 1857. godine kad je u jednom od članova toga reda bilo predviđeno da se prizemne i jednokatne zgrade imaju graditi na takvim temeljima da im se u nekom vremenu budućem može nadograditi prvi, drugi ili treći kat. Dakle, postojala je teorijska pretpostavka, čak i povijesno obrazloživa, za eventualnu nadogradnju.

Što se zapravo dogodilo? Silađin se okrenuo Gajevoj i Teslinoj ulici, zanemario odnos prema palači u Berislavićevoj ulici i nije se odlučio za povisivanje uličnog visinskog

gabarita bloka, mada su okolne zgrade, s kojima kompleks graniči prema zapadu i jugu, za jedan kat više. Do koje je to mjere bila njegova odluka, a do koje su mjere to bili imperativi koji su proizlazili iz konzervatorskih uvjeta, imovinsko pravnih odnosa i limitiranog obuhvata intervencije, presudno je jedino za ocjenu Silađina i njegova rada. Za ocjenu izgleda i funkcije kompleksa Centra, očito je da bi alternativa s povišenjem uličnih zgrada i uspostavljanjem relacija s palačom Vranicani dala niz poticajnih i prostorno vrijednih mogućnosti za drukčije rješenje zadanog programa. Time bi se gustoća programskih sadržaja malo ublažila i možda bi olakšala njihovo arhitektonsko oblikovanje i funkcioniranje. Kako su danas to tek neispunjive mogućnosti nije nužno na njih trošiti mnogo vremena i prostora.

Što je Branko Silađin učinio da bi zadovoljio zadanu gustoću programskih sadržaja? On je najprije sve velike nove prostorne mase uvukao u unutrašnjost bloka, a zatim je rub bloka funkcionalno pretvorio u dvokatni, tako da je niz sadržaja unio u preuređeno potkrovlje. U istočnom je dijelu unutrašnjosti bloka otvorio atrij da bi razrahlilo strukturu i proveo zamišlje-

nu urbanarhitektonsku koncepciju, a odnos atrija prema velikim masama scenskog prostora i dvorane omekšao je stepenastim spuštanjem visina i time ga doveo u pješačku dimenziju. To je bio logičan put, koji međutim nije mogao izbjeći neke posljedice, koje su kontraindikativne za primarno humanistički način Silađinova prostornog razmišljanja.

Najprije je degradiran vrtni dio i dvorišni pristup Vranicanijevoj palači, kojoj je u neposrednom vidnom polju ogroman prazan zid scenskog prostora velike dvorane. Dakle, odnos prema bloku sveo se samo na onaj nekvalitetniji dio bloka. Potom su ulične jednokatnice dobile niz istaknutih mansardnih prozora, koji su stvorili novi ritam krovnih ploha, a oblikom su namjerno distancirani od mogućih izvornih, da ne bi bilo zabune. Stvorena je tako jaka i uniformna zona na razini kosih krovnih ploha, koja diskretno raznorodan niz jednokatnica sada opasuje jedinstvenom vrpcom. Da ne bi bilo zabune, prizemni se prostori također uniformiraju provlačenjem jedinstvenog oblikovanja izloga i natpisa u modificiranoj maniri dućanskih kutija s kraja prošlog stoljeća. Jedino se prolazi u atrij i predvorje Omladinskog centra

Nikole Tesle 7, Omladinski kulturni centar (Branko Silađin, 1987.)

Nikole Tesle 7, Omladinski kulturni centar, pogled u dvorište

ističu zaobljenim oblicima koji su neprimjereni oblicima povijesne arhitekture, a označeni velikim crvenim krugovima izazivaju neugodne asocijacije. Dakle, donji obruč oblikovanja koje steže i opasuje povijesnu arhitekturu u obliku dućanskih izloga prekinut je isječcima kroz koje se ulazi u atrij. Ukratko, nije uspjelo.

Dogodila se principijelna pogreška. U nastojanju da se sačuva i valorizira jedan dio povijesne arhitekture, koji je bio vrijedan jedino po svojem ambijentalnom karakteru, on je interpretiran u izvedenom rješenju na način koji upravo dovodi u pitanje tu ambijentalnu kvalitetu suviše forsiranim ujednačavanjem oblikovanja, koje nažalost nije prešlo onu granicu inventivnog kad prerasta u novu kvalitetu. Vjerojatno je povijesni oblik bio preveliko opterećenje za Silađina, koji je do tada majstorski primjenjivao postmodernu oblikovnu tehnologiju.

Urbarhitektonski izvrsno zamišljen atrij, koji uzgred budi rečeno i prvoklasno funkcionira, oblikovan je na način koji je suviše determiniran oblikovanjem prošlosti, rastvoren lukovima koji nemaju punog povijesnog opravdanja, s pročeljima koja variraju oblikovanje polovice prošlog stoljeća i s interijerima koji su

negdje na granici onoga što naše vrijeme nosi.

Dodamo li tome izrazito lošu kvalitetu radova, kako u unutrašnjosti tako i na vanjštini objekta, tada sve ono lijepo što je ovaj prostor u gradu Zagrebu otvorio i sve njegove nesporne humanističke kvalitete pomalo blijede pred saznanjem da je sve to moglo biti znatno bolje.

Ne bih ulazio u analitiku unutrašnjosti, niti u vidljivo odstupanje od perfekcionizma, koji je jedan od bitnih Silađinovih značajki, jer to nije toliko presudno za ocjenu novostvorenog prostornog odnosa, iako je izrazito vidljivo i doživljajno. Ono nam jedino ukazuje da je Silađin ovdje bio izgubio bitku s izvođačem, vremenom i zadatkom velikog opsega.

I na kraju, kako zaključiti?

Silađin je bitno transformirao prostor u koji je ušao i iz njega istovremeno izvukao i u njega unio niz urbarhitektonskih vrijednosti, koje su oplemenile najuži centar grada. Međutim, nije dobio bitku s postojećim povijesnim strukturama. One su ga suviše opterećivale, tako da je kompromis novoga sa starim ostao na kompromisu i nije prerastao u novu kvalitetu koju smo očekivali. Realizacija Omladinskog centra nije nikako promašaj, ali nije ni uzor koji bi valjalo slijediti. No, i to se događa.

Čovjek i prostor, 416 (11) (1987):10-12

Nikole Tesle 7. Omladinski kulturni centar,
crtež Branka Silađina

Dom zdravlja “Centar” u Zagrebu

Zagrebački Donji grad, smješten između Ilice i željezničke pruge, a u najužem prostornom obuhvatu ograničen s istoka Draškovićevom i sa zapada Ulicom braće Oreški (danas Ulica Republike Austrije), ostavio je prostor između svoje južne fronte i željezničke pruge relativno nedefiniranim. Središnji dio, između Draškovićeve i Savske ceste, zauzela je južna stranica tzv. zelene potkove, čitljiva u prostorima Starčevićeva trga i Botaničkog vrta, istočnu stanu kolodvorska pošta sa svojim manipulativnim prostorom, a zapadni dio blok što ga s juga omeđuje pruga i uz nju Crnatkova ulica, te s istoka Botanički vrt i Runjaninova ulica. Taj blok koji je iskoristio dio gradskog prostora, a koji se ni po čemu ne uklapa u raster donjogradskih prostora, iako u sebi nosi potencijale mogućeg otvaranja prema jugu (ako se perforira željeznički nasip), danas je zapravo relativno miran gradski kutak (isključimo li buku željeznice). Izgradnja mu je započela u secesijskom slogu ugaonom zgradom Rudolfa Lubinskoga (danas je u njoj Ministarstvo kulture), a kasnija su vremena oblikovala njegovu fizionomiju. Jugoistočni je ugao ostao neizgrađen, ukoliko izgradnjom ne smatramo niske paviljone bivšeg đačkog doma, koji su se tamo donedavno nalazili. To je urbani i prostorni okvir zgrade Doma zdravlja “Centar” koja je na tom uglu netom sagrađena.

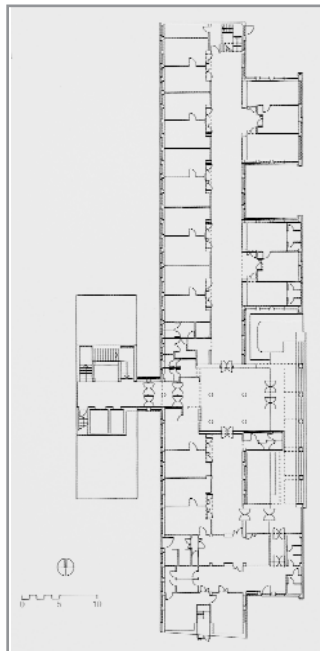
Po svim svojim značajkama, zgrada Doma zdravlja “Centar” predstavlja interpolaciju u definirano gradsko tkivo, u blokovsku strukturu Donjega grada, bez obzira na perifernost pozicije toga bloka u odnosu na Donji grad kao cjelinu, njezina je specifičnost, u oblikovanju parcele i odnosu prema susjednim

zgradama, prema uglu koji se trebao formirati na jugoistočnom rubu, prema Botaničkom vrtu, kojemu ona postaje zapadnom rubnom fasadom, i prema nekim budućim rješenjima Runjaninove ulice, kad se ona ispod željezničke pruge produži prema jugu. Zbog toga je i natječaj dovršen u proljeće 1984. g. izazvao velik interes među arhitektima, koji su se pozabavili tim delikatnim problemom. Rješenje Dražena Juračića i Branka Kincla, s kojim su pobijedili na natječaju, doživjelo je svoju realizaciju i sada je prepušteno ocjeni javnosti.

Logično je da ocjena ovakve zgrade krene upravo od njezina urbaniteta, bez obzira na to što je i pitanje funkcioniranja sadržaja jedno od onih koja su nezaobilazna. Osnovni princip, koji se može čitati iz temeljnog prostornog odnosa, stanovito je izmicanje iz stroge strukture bloka, moglo bi se reći stupnjevanje

masa volumena zgrade, koje je zasigurno motivirano ublažavanjem dojma masivnosti s obzirom na visinu, format i oblikovanje pročelja zgrade. Na to su već prilikom analize natječaja upozorili M. Šosterić i M. Hrzić (ČIP 4/84) i ukazali na uzor na istočnoj strani obližnjeg Mažuranićeva trga. Uvlačenje osnovnog korpusa i korespondiranje s građevnom linijom bloka nižim istaknutim kubusima, malim pristupnim stubištem i slobodnim prostorima zelenila, omekšava cjelokupnu dugu uličnu pročeljnu frontu. Ugaona partija prema jugu slijedi isti princip, s tim da zgrada ne formira pročelje s juga, već nešto razgibanijim volumenom daje naslutiti da se tu blok prekida i da ugla kao reprezentativnog činitelja urbaniteta nema. Tome pridonosi gospodarski koncipirano unutrašnje pročelje, koje pokazuje puni format zgrade s naglašenom prizmom vertikalnih komunikacija koja se na njemu ističe kao oblikovni naglasak. Odnos prema južnom pročelju bloka suprotnog je predznaka, jer tu definiranja bloka nema, niti ga može biti. Presudna ne može biti čak ni činjenica da je u natječajnom projektu zamišljena i druga faza izgradnje Centra, koja bi definirala spoj na susjednu zgradu u Crnatkovoju ulici i time dovršila potez, jer i to rješenje uvlači spoj dvaju krila u unutrašnjost bloka i konceptijski mu ne mijenja odnos prema južnoj fronti.

Drugim riječima, zgrada je interpolacija u strukturu bloka Runjaninove ulice, a slobodno interpretirani objekt u odnosu na Crnatkovu ulicu. Ona definira pročelje prema Botaničkom vrtu i prema budućoj važnoj Runjaninovoj ulici, a razrahljuje južnu frontu Crnatkove ulice, čime čini stanovit izbor u definiranju urbaniteta ovog dijela grada i prejudicira neka buduća rješenja.

Runjaninova 4,
Dom zdravlja Centar
(Dražen Juračić,
Branko Kincl
1983.-1988.),
tlocrt prizemlja

Time preuzima ulogu aktivnog činitelja urbaniteta, a ne samo pasivnog ispunjivača povijesne praznine.

Cijelo oblikovanje pročelja u skladu je s naznačenom urbanističkom koncepcijom. Iako ne postoji razlika u oblikovanju uličnog i dvorišnog pročelja, čime se autori i na taj način opredjeljuju protiv koncepcije bloka, a u smjeru stanovitog moderniteta (unatoč Tajderovim pozitivnim iskustvima u prostorima blokova zagrebačkog Donjega grada u Vodovodnoj ulici i Ilici), ipak ih prostorna koncepcija diferencira.

Oblikovanje uličnih pročelja još više naglašava prvotnu ideju stupnjevanja. Baza raste iz zrnatog i poliranog granita, odjeljuje se od aluminijskih gornjih katova tamnom, gotovo crnom, širokom trakom korodiranog metala i zajedno s volumenima istaka stvara domišljeni ritam koji se nastavlja mirnoćom i uzornom preciznošću rastera glatkih aluminijskih ploča i prozora u ravnini, u modulu izmjene pravokutnika i kvadrata. Gotovo grafička čistoća oblikovanja fascinira. Vizualno teža baza dobro je uravnotežena s visokim tijelom zgrade i čini ga vrlo stabilnim i ukotvljenim u tlo.

Shvatimo li da je takva baza, zajedno s

istacima u donjim zonama, u stvari korespondent s prizemljem postojeće ugaone Lubinskijeve zgrade, tada postaje jasno da Juračić i Kincl nisu mogli, a ni htjeli, zaobići postojeći volumen i na njega se osloniti. Njihov je odnos prema Lubinskom, bez obzira na visoko tehnološki obrađenu fasadu koja čini pravi kontrast prema Lubinskoj secesijskoj žbuci, ipak dobrosusjedski. Na dobrom tragu dosjetke - po kojoj je na spoju s uvučenim secesijskim zgradama na istočnoj strani Mažuranićeva trga Kovačićeva kuća Frank, koja se drži građevne linije, riješila dio svojeg praznog južnog zabata, prenoseći na njega dekoraciju završnih lođa s uličnog pročelja - Juračić i Kincl su na praznom vatrobranom južnom zidu Lubinskijeve zgrade provukli naznake dekoracije glavnog pročelja, lukove i stupove, ali grafički transponirane u metalnu rešetku koja, aplicirana na goli zid, oblikovno korespondira s rešetkama kojima su mala dvorišta, između jakih volumena građevnih istaka, odijeljena od pločnika ulice.

Glavni je ulaz naglašen i s nekoliko stuba izdiže se iznad razine pločnika ulice, čime prizemlje ostavlja mogućnost iskorištavanja prirodne denivelacije terena za suterenske prosto-

Runjaninova 4, Dom zdravlja Centar, južna i zapadna strana

Runjaninova 4, Dom zdravlja Centar, spoj sa zgradom R. Lubyanskoga

re. Jedino se na ulazu pojavljuje obrađeni beton stupova i greda, koji u svojoj sivoljubičastoj boji nešto odudara od perfekcije materijala cje-line pročelja. Rasterirana rešetka ograde, kojom se održava građevna linija ulice i koja intimizira male dvorišne prostore suterenskog spoja s vanjskim prostorom, više je dekoracija nego stvarna barijera, pa stoga u nekim detaljima neprecizna izvedba upada u oko kao smetnja.

Na dvorišnom se pročelju izuzetno ističe volumen komunikacijskog trakta, koji je obložen granitnim pločama dvostruko uočljiviji na svijetlom planu aluminijske fasade, nego što bi to bio da je obrađen u nekom drugom materijalu. Očito je bila namjera projektanata da ga istaknu i poput tornja pridruže položenom pravokutnom volumenu zgrade. On istinabog dijeli to pročelje na dva dijela i ističe mu gospodarski karakter komunikacije i snabdijevanja, ali unatoč svemu djeluje prenatlašeno.

Ne bih se u ovom trenutku bavio analizom unutrašnjosti i funkcioniranja zgrade, jer mi za to nedostaje elemenata, a pitanje tehnologije rada zdravstvenih ustanova dovoljno je poznato da bi se tu mogla potkrasti bitnija pogreška. Stoga ovu arhitekturu promatram i ocjenjujem u njezinoj funkciji kuće u gradu, koja svojim oblikom i sadržajem definira nedovršene gradske prostore. Ona se kreće na liniji ublaženog ili čak kasnog moderniteta, koji unatoč vrlo čvrstom pokazivanju vlastitog tehnološkog rukopisa i nastojanju da ne podleže čarima povijesnog oblikovanja, ipak ostvaruje domišljeno (iako u detalju suviše literarno) korespondiranje s postojećim u prostoru, pokušavajući iznaći modus zajedničkog života. Taj smo pristup susreli već kod Hotela "Dubrovnik

II" Filipovićevećevih, na što s pravom ukazuje M. Hrzić. Zgrada Doma zdravlja u svakom je slučaju doprinos zagrebačkoj arhitekturi, kako po perfekciji oblikovanja tako i po čistoći odnosa. Međutim, u odnosu na urbanitet toga dijela grada, čini mi se da će njezina južna strana i dalje ostati otvorenim problemom. Šteta, bila je šansa da se i on riješi.

Čovjek i prostor, 428 (11) (1988):16-17.

Dosezi neambiciozne stambene arhitekture

Započeti razgovor o netom dovršenim stambenim zgradama Dražena Posavca u Dubrovniku, Karlovcu i Zagrebu znači prije svega govoriti o njihovoj funkciji u gradu, potom o njima kao o individualnim vrijednostima, a tek na kraju o njihovim kvalitetama kao stambenih objekata. Proistječe to iz činjenice da su to prvenstveno neambiciozne zgrade, koje ne ulaze u utrke za nagrade, ali na svoj način pridonose kvaliteti stanovanja i definiranja gradskih prostora.

Dubrovačke se nalaze među više međusobno srodnih zgrada, koje su izrasle u Mokošici, novom dubrovačkom stambenom naselju na sjevernoj obali zaljeva Rijeke dubrovačke, koje je grubo uletjelo u smireni kameni krajolik krša i ljetnikovaca dubrovačkih gospara. Zgrada u Karlovcu vezana je s poslovnom zgradom u cjelinu, a nalazi se na rubu povijesne gradske jezgre, u bloku s velikom Posavčevom robnom kućom, dok je pak ova zagrebačka izrasla na delikatnom uglu još uvijek prostorno nedovršene Ulice Rade Končara (danas i nekoć Ozaljske ulice) i Dužica, nekoć seosko-prigradske ulice, koja je iz Horvata vodila u Zagreb, a tada gradnjom gimnazije prije dvadesetak godina postala urbaniziranim, da bi gradnjom široke Ljubljanske avenije ostala tek sekundarnim spojem njezina sjeverna toka i trešnjevačke žile kucavice. Dakle, urbanistički su uvjeti bili dominantni u kreiranju zgrada na Mokošici i onih u Karlovcu i na Trešnjevci. Pozabavimo se najprije njima.

Mokošica je primjer našeg urbanizma koji artikulira kolektivno stanovanje standardne, što znači relativno niske razine, na mjestu gdje je, povijesno gledano, bilo locirano ladanj-

sko stanovanje najviše kategorije, usklađeno s malim aglomeracijama koje su se na nekoliko mjesta smjestile uz more, čineći dostojan sklad krajolika i izgrađenih prostora. Agresivna i visoka koncentracija stanovanja uvjetovala je gradnju višekatnica, podalje od mora i iznad jadranske ceste. Stvoreno je naselje s visokim zidovima nizova zgrada, koje se pružaju usporedno s cestom i obalom zaljeva, na relativno strmom terenu, na kome to stupnjevanje visine arhitekture otvara tek nekima pravo na vidik, a istovremeno uvjetuje poprečnu komunikaciju mnoštvom stuba koje svladavaju različite razine terena. S ulica nema vidika, tek na jednolične kuće, parkirane automobile i ogromne betonske zidove koji omogućuju komunikaciju, zelenilo, dječja igrališta i druge oblike komunalnog standarda. Centar je naselja parkiralište sa zastrašujućim betonskim zidom, nekoliko kioska, autobusna postaja i nemušta arhitektura samoposluživanja.

U takav, krajnje otuđeni ambijent, Dražen je Posavec, u skladu s urbanističkim uvjetima, sa sjeverne strane naselja postavio nekoliko višekatnica koje slobodno stoje u prostoru i istovremeno su međusobno povezane, a koje bi se uvjetno mogle krstiti neboderima. Međusobno se pomalo razlikuju, a najnovije su od njih zgrade, oblika velike kockaste prizme, pokrivene šeširićem četverostrešnog krova s kupom kanalicom (valjda da se sačuva mediteranski ugođaj) kroz koji izlazi mnoštvo dimnjaka. Prizemne su im zone obložene kamenom do razine ulaza i taj kamen i oblikovanje koje prekriva (konveksni izbočeni ili konkavni udubljeni dijelovi s detaljem metalne rešetke na ogradi lođe), s naglašenim horizontalnim ritmom,

oplemenjuju parternu zonu, i daju dojam neke stabilne arhitekture koja nam je poznata iz prošlosti. Pod krovom, ponegdje, otvorena je dugačka završna lođa sa stupićem, s malo postmodernog daha u oblikovanju. I ona humanizira sam završetak ove velike prizme/kocke. Izražen završni vijenac, naglašen nizom manjih otvora, kvalitetan raster otvora i uravnotežen ritam unutar same kuće govore da je Posavec pokušao artikulirati kuću u okviru zadanih uvjeta, da je to uspio, gledamo li kuću izolirano, a da nije uspio prevladati nedostatke koji su nastali neloogičnošću smještaja (visina i masa) i pokušajem mediteranizacije ugođaja (krov i pokrov).

Iako se Posavčeve kuće ističu kvalitetom oblikovanja i promišljanja prostora na Mokošici, one ipak nisu mogle prevladati oštre suprotnosti koje su se pojavile između krajolika i naselja, a potom između pojedinih zgrada unutar naselja, što će reći unutar naselja u sebi.

Primjer stambene zgrade u Ulici N. Dimić u Karlovcu urbanistički je i oblikovno najtipičniji za stanogradnju ove vrste, a ujedno pokazuje i odnos Posavca prema stambenom i poslovnom prostoru. Sklop, smješten na rubu povijesne jezgre, neopterećen potrebom za interpolacijom, osim uspostavljanja veze, urbanistički definiran šezdesetih godina, nije pružio stambenoj arhitekturi veliku kreativnu šansu. U tom je sklopu i zgrada banke, kojoj je podareno staklo na pročelju i postmoderni naglasak zabatnog pročelja, koji se u ulici veže uz historicističku fizionomiju starijeg građevnog fonda. Nešto uvučena i u drugom smjeru postavljena stambena zgrada (usporedna s ulicom i nešto uvučena), razvija svoju osmerokatnu visinu domišljenim i funkcionalnim rasterom otvora,

no bez nekih oblikovnih inovacija. Jedini je naglasak izvučeni prizemni dio u kojem se stvara tijekom pred ulazom u lokale, s pravokutno rezanim "arkadama". Dijagonalni prolaz na spoju poslovnog i stambenog objekta vodi prema robnoj kući i unutrašnjosti bloka. Sve je standardno uobičajeno.

Drugačiji je primjer kuća na Trešnjevci u Zagrebu. I ovdje su njezina visina i impostacija određeni urbanističkim uvjetima, gdje arhitekt u pravilu nema izbora. Međutim, u oblikovanju i kreaciji unutar zadanih uvjeta arhitekt ima riječ. Limitiran mogućnostima investitora, Posavec se odlučio za žbukano obojeno pročelje, relativno jednostavne obrade, s tek nekoliko detalja koji obogaćuju i ukazuju na individualnost autora. Dugo i relativno jednolično pročelje prema Ozaljskoj ulici, Posavec raščlanjuje u dva dijela uvukavši vertikalni svjetlik stubišta kao prorez, unutar kojega se događa nešto kvalitetniji materijal, kamen i metal i oblikovanje koje primjenjuje jezik duha postmoderne. Ta suprotnost jednostavnosti pročelja, duhovitog rastera otvora i središnjeg naglaska portala s uvučenom vertikalom, čini osnovni oblikovni čin i po tome ovo pročelje ostaje pamtljivo i odiše stanovitom vlastitošću. To se odražava i na kraćem pročelju u Dužicama, a posebice na dvorišnim pročeljima, na kojima se očituje jednakomjerna briga za oblikovanje kuće. Posavec se tako nije opredijelio za tajderovsku ideju kuće u bloku, koja različito tretira ulično od dvorišnog pročelja.

Međutim, valja reći da je fizionomija Ozaljske ulice heterogena sama

po sebi, jer je ona nastajala u prvoj polovici 20. stoljeća, u vrijeme drugačijih prostornih shvaćanja. Formiranje ulice bilo je presudno, a blok se kao urbana forma pojavljivao tek u dovršenim i domišljanim sredinama (poput onih na istočnoj strani grada). Trešnjevka je bila radnička četvrt najamnih zgrada ili pak zgrada za određene oblike individualnog stanovanja. Logično je tada da njezina središnja ulica odražava taj karakter nedorečenosti.

Sada kad se pristupa njezinom dovršavanju, otvara se donedavna nepoznati problem ugla. Ova Posavčeva kuća tretira problem ugla, ali na način koji znatno zaostaje za onim što je poznavalo već 19. stoljeće. Ugao je ovdje riješen proširenjem Dužica, znači urbanistički, dok je oblikovno ugao nastao tek kao spoj dvaju pročelja. Na njemu nema naglaska, osim ako izuzmemo mali erker što se poput vertikale provlači duž pročelja uza sam ugao. Drugi je problem, što nam ga zorno nudi ova kuća, poslovno prizemlje u odnosu na stambene katove.

Ozaljska ulica, stambena zgrada (Dražen Posavec, Helena Knifić, Mario Volović, 1981.-86.)

Čini se da je Posavec ovdje kreativno zakazao, jer mu se izlozi dućana u prizemlju tek malo širim glatkim dijelom zida odvajaju od zone katova. Vjerojatno je to mjesto rezervirano za buduće natpise pojedinih lokala. To je međutim bila šansa da se na tragu klasične blokovske gradnje prizemlje definira kao nešto reprezentativniji dio, koji će veličinom i oblikovanjem dati veću stabilnost zgradi i usmjeriti je prema pješачkoj razini kvalitetom oblikovanja, po uzoru na recepte što su ih K. Waidmann i Hönigsberg i Deutsch tako izdašno ostavili po ugaonim i neugaonim kućama takva tipa diljem Donjega grada. Šteta je što je Posavec propustio priliku i nije dao pravi model ugla za Ozaljsku ulicu.

Na kraju par riječi o boji. Zagasita crvena boja očito odudara od ambijenta, mada je u zadnje vrijeme, u toj ili nekoj drugoj nijansi, postala veoma moderna (vidi samo izložbu arhitektonskih ostvarenja u 1988. godini). Ovako obojeno pročelje izgubilo je, međutim, na kvaliteti izražajnosti ionako skromne pročeljne plastike, jer ju je zagasita boja pročelja potpuno progutala. Ako je to pak način oživljavanja ulice, tada treba čekati druge kolorističke naglaske, pa tek tada suditi.

Ništa nisam govorio o kvaliteti tlocrta, jer mi se čini da je tehnologija stanovanja danas do te mjere apsolvirana da je teško ne postići onaj standard koji se od takva tipa stanovanja traži. Posavec, kao dobar arhitekt, tu nije promašio, iako nije ni bitno unaprijedio kvalitetu stanovanja, jer je to u zadanim uvjetima stanogradnje gotovo nemoguće učiniti. Jedino je pomak u organizaciji stana na Mokošici, kad se prilagođuje lokalnim navikama stanovištva, spajajući blagovanje i dnevni boravak u dvosob-

nom stanu, a da mu ne oduzima dvije spavaće sobe, pokušaj stanovitog individualiziranja na razini dosta niskih općih zahtjeva. Stoga mi se čini da je trebalo naglasak staviti na urbanu kvalitetu arhitekture i upozoriti na vrijednosti koje mogu pridonijeti općoj kvaliteti života jer one tada znače i doprinos pojedincu koji u takvoj kući stanuje. Tu je Posavec najviše uspio u Mokošici, a manje u Karlovcu i Zagrebu, iako je prvi primjer neusporedivo teži i u konačnici bezizlazniji, bez obzira na Posavčev doprinos.

Čovjek i prostor, 2(431) (1989):12-14.

Svježina invencije

Tomislav Odak stalno iznenađuje, a istovremeno je u svojem pristupu arhitektonskom stvaranju izuzetno postojan. Postavši gotovo specijalistom za stambenu arhitekturu, on će stalno pokušavati individualizirati svoj arhitektonski izričaj, da bi vrlo limitiranom oblikovanju kolektivne stambene gradnje dao samosvojnost i prepoznatljivost. Istovremeno će stalno usavršavati funkcionalnost tlocrta i ekonomičnost gradnje, da bi zadovoljio investitora i pokazao da se dobar projekt, domišljen do granica mogućeg, može smatrati i pretpostavkom ekonomičnog građenja. Napokon će u taj splet precizno zadanih elemenata unijeti vlastitu stvaralačku maštovitost, koja, barem za sada, ne poznaje granica, jer u logici izbalansiranog pristupa problemu iznalazi neslućene mogućnosti emotivnog odstupanja, koje ne remeti logiku arhitektonske strukture. U tome je i odgovor na pitanja koja mu se sveudilj u novim odnosima, ali po ustaljenoj metodologiji razmišljanja, pojavljuju na crtaćem stolu ili u kreativnim razmišljanjima, a koja oblikovno doraduju tvrdoću i nekomunikativnost inače suhe stambene funkcije.

Takav Odak za svoj je kompleks stambenih zgrada u naselju Aero-Borongaj u Zagrebu dobio “Borbinu” nagradu za najbolje arhitektonsko ostvarenje u 1989. godini u Hrvatskoj. Što je u tom kompleksu zavrijedilo ocjenu najboljeg ostvarenja u godini?

Podimo redom. Urbanizam zadan, visina zadana, prostorni pak odnosi, u uskom izduženom prostoru predviđenom za izgradnju koji je uzdužno omeđen s jedne strane industrijskim sadržajima, a s druge strane potokom i individualnom gradnjom, a s južne, uže strane omanjim šumarkom, izuzetno nepovoljni. Nizanje je

jedina solucija. Investitori standardni, GSUP, Zagreb i “Rade Končar”. A rezultat? Izne-
nađujući. Bijelosiive četverokatne stambene
zgrade, bez mnogo pratećih sadržaja u prizem-
lju, stvorile su ambijent koji se pamti. Nisu to
bezlične višekratne stambene nakupine, već
pažljivo oblikovana prostorna tijela koja su
stvorila ambijent. Ne možete a da ih ne uspore-
dite sa sivim i anemičnim ambijentom nedale-
kog naselja Borongaj, koje je niklo šezdesetih
godina i u kojemu jedva da možete prepoznati
kuću koju tražite. Ta sve su tako bespomoćno
jednake.

Iznenadjenje prvim dojmom, uredne
otmijene arhitekture, ne ostavlja nas ni nakon što
priđemo bliže i ustanovimo da te kuće nisu sagra-
đene od skupih materijala, niti su inzistirale na
tome da budu dopadljive. U njima ne prepoznaj-
emo varijacije na oblikovanje prošlih vremena,
stilske doskočice ili egzibicije atraktivnih materija-
la, metala i stakla. One su normalne, ali vjero-

jatno zato što su dorađene djeluju kao da su došle
iz nekog drugog svijeta. Ostvarile su onu nužno
potrebnu simbiozu između poetike emotivna
oblika i racionalnosti funkcije koja ne dopušta
sentimentalne izlete u nesklad sadržaja i oblika.
Mali broj i mali format prozorskih otvora direk-
tna je posljedica racionalnog ekonomiziranja
energijom. Osunčanost i prozračnost lođa postala
je oblikovnim naglaskom ugaonih rizalita, a
vezana uz dnevni boravak u unutrašnjosti dala
mu je dosta svjetla i zraka. Obložna opeka postala
je elementom strukture površine, jer se ekspe-
riment s lomljenom opekama pokazao izuzetno
zanimljivim u stvaranju mekše strukture, a da
time nije stradala njezina izolacijska funkcija.
Metalni zaobljeni pokrov postao je skulpturalnim
elementom, koji je mogao primiti stambeni sadržaj
i postati medij koji je uspio blagim oblikova-
njem urediti površinu krova i neutralizirati šumu
instalacijskih vertikalna koje moraju izbijati iz
krova zgrade. Gaudijevska forma tek je daleka
metafora ovih uređenih istaka. Nadstrešnica nad
ulaznim vratima postala je skulpturalni naglasak
čelika i stakla, montažno ovješena kao dodatak
koji brani predulazni prostor od kiše i snijega.

Na tim se zgradama nedvosmisleno
očituje pojava koju sam pokušao imenovati
kao emotivni racionalizam, a koja je kao reak-
cija na pomodnost i estetiku fragmenta u jezi-
ku postmoderne i stanoviti elitizam i visoku
tehnologiju kasne moderne, postala prisutnom
u traženju novih rješenja u oblikovanju arhi-
tekture na zagrebačkom području. Tendencija
te nove estetike očituje se u vraćanju strogo
racionalnom kreiranju arhitekture, kako u tlo-
crtima koji su čisti i izrazito funkcionalni, tako
i u oblikovanju volumena i pročelja pojedinih

Borongaj, stambena zgrada Aero (Tomislav Odak, 1987.-
1990.) bočno pročelje

objekata. Ta se strogost i racionalnost očituje u odnosu rastera otvora i zidnih ploha na pročeljima, bez ekstravagancija ili koketiranja s bilo kojom estetikom prošlih razdoblja. Odgovor na pitanje, zašto taj racionalizam nazivati emotivnim, javio se u činjenici da se na tako racionalno koncipiranoj arhitekturi pojavljuju emotivni, poetski oblikovni naglasci, koji su u stanovitoj suprotnosti s osnovnim konceptom, a mogu i iz njegove logike proisteći, kao što je slučaj s ovim Odakovim zgradama. Ti naglasci oplemenjuju prostornu i oblikovnu strukturu i daju toj arhitekturi toliko potrebnu humanu dimenziju, dimenziju prepoznatljivosti u prostoru, dimenziju jedinstva suprotnosti između racionalnog i emotivnog.

Stambena funkcija iz koje se strukturiraju volumen i oblikovanje zgrada vrlo je pažljivo razrađena. U pravilu, trosobni stanovi, s lođom koja je ukomponirana u dnevni boravak ili uz kuhinju s prostorom za blagovanje, postavljeni su tako da je dnevni boravak okrenut prema istoku, a spavaće i ostale sobe prema zapadu, ili analogno tome prema ulici i prema mirnijem dijelu okoline. Sanitarni i ostali mokri čvorovi u središtu korpusa, sa stubištima prema začelju i striktna podjela sadržaja stana na dnevni javni i noćni intimni prostor, pokazuju zavidnu perfekciju u funkcioniranju sadržaja. Istovremeno, takva podjela omogućuje takvo strukturiranje arhitekture koje će vanjskim oblikovanjem zaokružiti utilitarni funkcionalni sastav i učiniti ga korespondentnim funkciji.

Odak rješava pročelja tako da vrlo strogim i funkcionalnim rasterom prozora razigrava glatko zidno platno. Obloga pročelja lomljena je silikatna opeka koja kontrastira sa

staklenim prozračnim vertikalama rizalita i sivim metalom krovnog pokrova. Istovremeno, ona strukturira glatka zidna platna pročelja dajući im mekoću u boji i izgledu. Prvenstveno na bočnim pročeljima, okrenutim prema malom trgu, parkiralištu, ili pak prema ulazu ili izlazu iz naselja, uz pomoć ugaonih i ponegdje centralnih rizalita ostvaruje vertikalne naglaske. Kroz njih provlači istaknutu flankirajuću vertikalu, kojoj u unutrašnjoj funkciji lođe daje kvadratne sadržaje vezane uz dnevni boravak, a naglašavajući ih oblikom, koji visinom nadilazi završni vijenac, i potpuno drugačijim materijalom ostvaruje jednostavnu i kontrastnu strukturiranost pročelja. Njihova istovremena zatvorenost, kad su spuštene rolete, i prozračnost, kad je lođa otvorena, strukturira dimenziju tih bočnih i središnjih vertikala na način koji je nepovljiv i različit od situacije do situacije, od objekta do objekta, od doba dana, navika stanara ili godišnjih doba. Time prozračni rubovi kuća omekšavaju njihovu tvrdoću i uravnotežuju zatvorenost ostalih zidnih ploha. Vertikalna linija prozora s obje strane tih ugaonih vertikala, koja ne slijedi njihovu visinu, dobra je bordura, kojom se ti prozračni volumeni vežu i odvajaju od zidne plohe. Pročelja okrenuta zapadu imaju različitu strukturiranost prozorskih otvora i na njima se ne pojavljuju vertilani nizovi lođa. Zgrada završava zaobljenim metalnim krovom, koji definira cjelokupnu arhitekturu poput svojevrzne skulpture.

Što reći na kraju? Briga za detalje oblikovanja fascinantna je. U svim detaljima pojedinih dijelova arhitekture, prisutna je ravnoteža između racionalnog i emotivnog pristupa, kako u boji i primijenjenom materijalu

tako i u oblikovanju, koje tendira prema čvrstom zatvaranju arhitektonske forme. Iako ni bočni ni krovni naglasci nisu izvan okvira Odakova rukopisa, ipak se ističu neobičnošću naglaska po kojem to pročelje odjednom postaje prepoznatljivo i zanimljivo za njegova promatrača i obitavatelja. U strogo racionalnoj strukturi zgrade kao emotivni naglasci doimaju se ugaoni prozračni rizaliti i skulpturalni krov. Sklad raznolikosti u Odakovoj trijeznoj maštovitosti.

Iako, kad je gradio ovu kuću, Odak nije pomišljao na 21. stoljeće, a to potvrđuje i u razgovoru s novinarima “Borbe” u povodu dodjeljivanja spomenute nagrade (“Čovjek i prostor”, br. 3, 1990), on je svojim punim angažiranjem u sadašnjosti otvorio i neka pitanja budućnosti. Ta se pitanja naziru u njegovom čvrstom otporu prema oponašanju, prema traženju u prošlosti onoga čega u njoj nema za budućnost, ali i prema vječno otvorenom putu traganja na liniji vlastitog identiteta i identiteta sredine u kojoj stvara. U sintagmi emotivnog racionalizma vjerno je odražen njegov put u budućnost, ali čvrstim pristajanjem uza sve tegobe, zamke, ali i kvalitete sadašnjosti. U tome se čita i njegov razvojni put od Začretja, preko Jaruna, Dugava i Kruga do Borongaja; put u kojem nema skretanja ni vrludanja, put koji vodi u budućnost.

Tomislav Odak, postavši gotovo specijalist za stambenu arhitekturu, pokušava individualizirati svoj arhitektonski izričaj, da bi vrlo limitiranom oblikovanju kolektivne stambene gradnje dao samosvojnost i prepoznatljivost. Istovremeno stalno usavršava funkcionalnost tlocrta i ekonomičnost gradnje.

Arhitektura, XLII-XLIV/1-3(208-210) (1989-1991):78-81.

Traganja i rasponi Borisa Duplančića

Svjedoci smo relativno neuobičajene činjenice da su u ovoj, 1993. godini dovršene tri zgrade arhitekta Borisa Duplančića, sve tri na zapadnoj strani Zagreba, sve tri vezane uz glavnu gradsku uzdužnu ulicu Ilicu, i to u onom njezinu dijelu gdje ona prestaje nositi svoju izrazitu historističku težinu. Dvije su od njih stambeno-poslovne interpolacije urasle u tkivo ulice u namjeri da se dotrajali prizemni i jednokatni stariji objekti, koji nemaju posebnih vrijednosti, zamijene novima koji će oblikovati ulicu i dovršiti njezine visinske gabarite, poštujući temeljne regulacijske linije. Treća je samostojeća poslovna zgrada na čvornome mjestu završetka tramvajske pruge i prijelaza na autobusne linije na ZET-ovu terminalu u Črnomercu.

Duplančić u tim zgradama, koje su projektirane od 1988. do 1990. godine, nastavlja tradiciju svojeg pristupa arhitektonskom oblikovanju arhitekture u gradu: odmjerjen je, ne slijedi pomodna rješenja i nastoji stvoriti vlastiti prostorni i oblikovni odnos prema problemu koji rješava. Neznatno koketiranje u oblikovanju s postmodernom, prisutno u kući na Vrbiku, nestaje i zamjenjuje ga racionalni pristup, blizak zagrebačkoj modernoj arhitekturi, ali oplemenjen – u interpretacijama, određenom dozom otmjenosti što je u reminiscencijama nose secesijske palače, a na terminalu, određitošću u rasporedu prostornih masa strukturiranih u skladnu cjelinu.

Postoji određena oblikovna logika koja prati pomake u vremenskom nastajanju svake od te tri kuće. Prva od njih, ona u

Ilici 147, projektirana 1988. godine, ispunila je parcelu na kojoj su prije stajale dvije kuće. Kako se nalazi u relativno uskoj Ilici, zadržala je strogu aksijalnu simetriju pročelja, koje je time podijeljeno na tri dijela. Središnji dio, malo istaknut, završava lođom zaobljene nadstrešnice iznad završnog vijenca, koja više ističe centralnu kompoziciju pročelja. Vertikalni kontinuitet otvora na pročelju, bez obzira na izmjenu ritma trodjelnih i dvodjelnih prozora, govori o nastojanju da se zadrži karakter oblikovanja pročelja povijesnih građevina u Ilici. Različitim materijalom obrađeno prizemlje s lokalima uvlači nas središnjom vežom u dvorište. Relativno reprezentativno u obradi i tretmanu, identičnim oblikovanjem veže uvlači ulicu i lokale sve do dvorišta. Na dvorišnoj strani duhovitom dosjetkom zaobljenog tlocrta konveksno ističe dvorišno pročelje, istovremeno zadržavajući regulacijsku liniju u dodiru sa zgradama na susjednim parcelama. Time povećava tlocrtnu površinu korisnog prostora u zgradi i dobiva zanimljivo oblikovno rješenje koje, slično uličnom pročelju, hijerarhijski i simetrično strukturira od središnjeg rizalita, istaknutog lođama, do rubnih zona. Stubište, unutar tlocr-

tne mase, obostrano je osvijetljeno svjetlicima, koji su prisutni i u veži, obogaćujući njezin prostor. Relativno je reprezentativno i odražava karakter zgrade. Stanovi su vrlo logično raspoređeni i kvalitetno organizirani. U središnjem, najširem dijelu zgrade koriste se svjetlici za rasvjetu pomoćnih prostorija i kuhinja, dok na rubnim dijelovima zgrade nalazimo obostrano orijentirane veće stanove.

Zgrada u Ilici 158, projektirana 1989. godine, označuje pomak u Duplančićevu oblikovnom i prostornom mišljenju u odnosu prema kući u Ilici 147. Ova kuća ima drukčiju mikrolokaciju. Svojim je južnim pročeljem orijentirana na Trg Francuske Republike, i samim time, bez obzira na to što se nalazi u Ilici, tražila je drukčiji, nešto reprezentativniji tretman. Duplančić je u svojem tehničkom opisu uspoređuje s karakterom kuća na istočnoj strani Mažuranićeva trga. Nije to secesijski pristup, nego suvremeni pristup na tragu moderne, u kojem se osjeća asocijacija na secesijski način strukturiranja pročelja. Kuća je opet aksijalno simetrična s neznatno uvučenim središnjim dijelom, koji je naglašen natkrivenom lođom u zoni iznad završnog vijenca. Međutim, ona je i verti-

Ilica 147, stambena zgrada (Boris Duplančić, 1988.-1993.), dvorišno pročelje

Ilica 158, stambena zgrada (Boris Duplančić, 1989.-1993.)

kalno strukturirana, jer se idući prema gornjim katovima sve više rastvara. Tako će rubni dijelovi umjesto nizova prozora dobiti tamne udubine lođa, koje će obrubljivati središnji dio, a u njemu će se prozori produžiti u francuske prozore s ogradom koja kontinuiraju. Time ova zgrada poprima karakter palače orijentirane prema trgu, a istovremeno i kuće uronjene u tijek Ilice. Historistička jednokatnica s istočne strane ostaje pitanje koje valja riješiti u kontekstu susjednog meandra dvorišta i malog predaha u liniji kontinuiteta ulične fronte. Prizemlje je i ovdje reprezentativnije, a veža uvodi ulicu u dvorište. Ideja zaobljenog dvorišnog pročelja ovdje se varira na drukčiji način. To je tek segment kružnice, koji se približava regulacijskoj liniji na istočnoj strani, dok se na zapadnoj strani dovršenog pročelja uspostavlja vertikalna komunikacija u kombinaciji s rubnom lođom rubno smještenog stana. Nizovi prozora vertikalno strukturiraju pročelje na način kojim se izbjegava simetrija i ističe razlika između stambenog i komunikacijskog prostora. Istak strojarnice iznad ravnog krovišta na dvorišnoj strani nije toliko uočljiv, koliko taj visoki zid s južne strane remeti simetriju i reprezentativnost uličnog pročelja. Organizacija stanova nije toliko uspješna kao u zgradi u Ilici 147, iako im se ne može odreći kvaliteta.

Ove dvije kuće pokazuju Duplančićev odnos prema interpolaciji. On ne želi slijediti oblikovne principe ranijih razdoblja na kućama među koje interpolira svoju kuću. On želi istaknuti doprinos svojeg načina oblikovnog mišljenja. Nije u tome nametljiv, već dapače postiže ugođaje koji su u karakteru takvi da ne odudaraju od vrijednosti postojeće arhitekture. Na taj je način arhitektura secesije

vrlo često ulazila u povijesno tkivo grada i u tome je uz manje iznimke postigla zapažene rezultate, znatno bolje nego kasnije arhitektura moderne. Na tom tragu ostaje Duplančićevo traganje za vlastitim izrazom.

Poslovni centar na ZET-ovu terminalu u Črnomercu potpuno je drukčiji oblikovni i sadržajni problem. Projektirana 1990. godine, već je izvedena i nije još potpuno useljena. Ona ukazuje na problem postavljanja soliterne zgrade unutar relativno nedefinirane sredine, a ujedno i zorno ukazuje na odnos projektiranog i izvedenog stanja. Tlocrta pravokutnog trokuta, u kojemu prostorni volumen nose krila na kate-tama povezana prozračnim vanjskim stubištem, dok hipotenuza obrubljuje denivelirani atrij okrenut prema tramvajskom okretištu, ova zgrada obrubljuje ulaznu stranu tramvajskog terminala prostorno smirujući nepravilni tijek tramvajskog okretišta. Svojim punim pročeljima, koja su naglašena katom na sjeveroistočnom uglu, određuje i fiksira volumen terminala u odnosu prema okolnoj izgradnji. Razvedeni podrum, koji ispred sebe ima atrij, spušta korisnika ispod razine tramvajskog okretišta i daje mu osjećaj izoliranosti i relativne intime u buci i nemiru što ih unose tramvaji i putnici što

Ilica-Črnomerec, Trgovački centar i Terminal ZET-a (Boris Duplančić, 1990.-1993.)

mijenjaju prijevozna sredstva i cirkuliraju uokolo. Terasa iznad prizemlja prema kojima se otvaraju prostori kata također su resurs za ugostiteljske sadržaje.

Projektirana površinska obrada zgrade od kamenih ploča u prizemlju do aluminijske obloge na katovima, s izuzetnim naglaskom bogatih ograda otvorenih prostora, u izvedbi je zamijenjena loše izvedenom kamenom žbukom u prizemlju, a ne suviše precizno izvedenom horizontalnom aluminijskom oblogom u zoni iznad otvora prizemlja. Uspostavljeni crno-bijeli efekt, sa zelenim akcentima obrade bravarije lokala i malih nadstrešnica nad ulazima u lokale i bijelom mrežom ograda, daju zgradi estetski ugođaj i pokazuju da je šteta što umjesto bijele žbuke nije upotrijebljen kamen. Struktura vertikalne osi stubišta, koje je okrenuto prema atriju, izrazito je moderna, a dva prirodna betonska okvira, koji odjeljuju terase na katu od katnih prostora, djeluju u zajednici sa stubištem poput skulpture. Trijemovi u atriju, pasaž u prizemlju i odnos natkrivenih i pokrivenih prostora na katu čine ovu građevinu izrazito transparentnom. Tome pridonosi i struktura prizemlja koja u ritmu modula lokala ponavlja niz bijelih stupova koji nose kontinuiranu crnu masu aluminijske obloge. Šteta je što su na tim stubovima umjesto projektiranih mješovitih, izvedene oličene okrugle zidne svjetiljke. Svi ti detalji izvedbe, zajedno s nizom nepreciznosti u izvedbi kamene obloge hodnih površina, umanjuju ukupnu vrijednost zgrade kao cjeline.

Zgrada još nije potpuno useljena, tako da ima dosta praznih lokala. Terasa na katovima još ne funkcioniraju a već su prolazi prema njima zat-

voreni novim ružnim metalnim rešetkama, koje su oblikovane sasvim drukčije od ostalih ograda, koje čine jedno od izražajnijih sredstava zgrade. Firme lokala još nisu ispunile crnu aluminijsku oblogu. Iako je Duplančić riješio način postavljanja firmi u modulima zamjene pojedinih aluminijskih ploča obloge, pitanje je hoće li se to ostvariti. Prelazeći s projektantskog stola u izvedbu, zgrada je izgubila dio vrijednosti, a prelazeći iz svog izvedenog grubog građevinskog okvira u život, dobivat će nove kvalitete i gubiti dio onih zamišljenih.

Duplančić nam je u ove tri zgrade pokazao svoj raspon, od diskretne interpolacije u Ilici 147, preko male palače u Ilici 158 do ambicioznog, gotovo skulpturalnog izraza u trgovačko-ugostiteljskoj zgradi na ZET-ovu terminalu u Čnomercu. Njegova se traganja nastavljaju na teorijski već ranije utvrđenoj liniji emotivnog racionalizma, gdje on racionalističkom pristupu na tragu zagrebačke moderne pridodaje određene oblikovne naglaske koji oplemenjuju arhitekturu i distanciraju je od racionalne estetike funkcionalizma. Pridodamo li tome duhovita rješenja zaobljenih dvorišnih pročelja u interpolacijama i skulpturalnost stubišta na terminalu, tada su Duplančićeva traganja za osvježanjima u zagrebačkoj arhitekturi potpuno uspješna.

Čovjek i prostor, br. 7-12 (470-475) (1993), 9-11.

Odakova invencija na djelu u Kustošiji

Tomislav Odak je na zagrebačkoj periferiji, u Kustošiji, ostvario zgradu kojom nastavlja vlastitu tradiciju odmjerenog i racionalnog pristupa zahtjevnom sadržajnom i oblikovnom arhitektonskom zadatku. U toj racionalnosti i suzdržanosti zaiskri potreba za emotivno potaknutim oblikom, ukaže se prilika da se

Ilica, MUP Republike Hrvatske (Tomislav Odak, 1995.-1997.), pročelje

istakne posebnost ljepote oblikovanja i strukture. Nije to ljepota artificijelne dekonstrukcije koja plijeni pozornost teoretičara današnjice i seže do same teorije kaosa, već je to ljepota jednostavnosti i dorađenosti, geometrije i volumena, koja neće dopustiti da se pojave nepotrebni znakovi funkcije koji u mnogim građevinama nekontrolirano izvire iz zamišljene arhitektonske opne dovodeći u pitanje sam pojam projektiranja kao kontrole nad oblikom i namjenom. Odak i u ovom kompleksu zgrada pokazuje svoju umješnost i umjetnost projektiranja, što će reći vladanja građevinom.

Zašto tako, odmah na početku? Zašto naglašavati nešto što bi trebalo biti samo po sebi razumljivo? Stoga, što je složena i zahtjevnja funkcija zgrade Ministarstva unutrašnjih poslo-

va Republike Hrvatske upravo davala mnogo mogućnosti da funkcija izmakne kontroli oblikovanja. U čemu je dakle posebnost tog oblikovanja i kako je Odak uspio taj sadržaj skladno arhitektonski domisliti?

Kompleks zgrada stručnih službi Ministarstva unutrašnjih poslova smješten je na mjestu gdje su se ranije nalazili vojni sadržaji između produžene Ilice i željezničke pruge prema zapadu. Kraj je to relativno neorganizirane individualne izgradnje, bez bilo kakvih urbanih naglasaka. Ambijent u koji je Odak trebao smjestiti svoju arhitekturu bio je potpuno neizražajan i bez kvaliteta koje bi valjalo posebno poštivati. Obzirom na strukturu terena i karakter funkcije nije bilo potrebno očekivati visoke i naglašene volumene. Odak se opredijelio da zgradu kojom se kompleks predstavlja postavi usporedno s Ilicom, da je uvuče od stare građevne linije i omogući tako kolni prilaz, privremeno parkiranje i nesmetani ulaz u zgradu. Jedino ta zgrada ima čvršće definirano prizemlje.

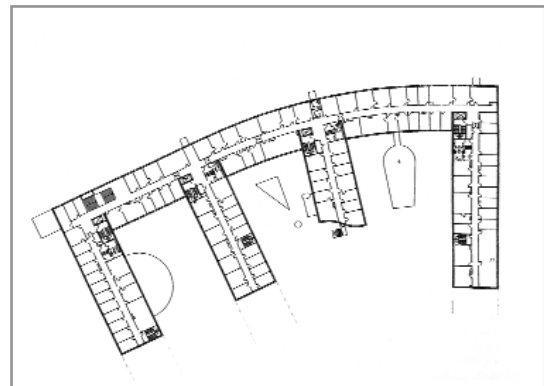
U drugom planu, iza ove zgrade, on oblikuje tlocrtni češalj kojim na blago zakrivljeno povežno istočno krilo priključuje krila koja smještena u pravcu istok-zapad imaju dosta pro-

stora za normalno funkcioniranje. Između ulaznog i prvog poprečnog krila probija u prizemlju glavnog poveznog krila prolaz za normalno komuniciranje vozila, ostvarujući time maksimalnu dostupnost prizemlja vozilima svih vrsta. Poprečna krila nejednake su duljine. Treće je kraće od prva dva, a zadnje prema jugu duže, s trijemom u prizemlju ispod istaknutijeg dijela. Takva jednostavna tlocrtna shema omogućuje aktivnu polifunkcionalnost svakog segmenta. U krilima se mogu s lakoćom organizirati potrebite laboratoriji svih vrsta, s brzim pristupom. Tlocrtna je pak organizacija svakoga krila takva da omogućuje fleksibilno određivanje veličine pojedinih prostorija prema modulima koji su primjereni funkciji. Konstrukciju čine uzdužni nosivi zidovi sa stupovima u sredini, a pregradni su zidovi i spuštene stropovi od gipsanih ploča. Veza ulaznog dijela s drugim krilima kompleksa događa se na njegovu istočnom uglu, pa je reprezentativnost ulaza malo umanjena nužnošću da se treba odmah iza ulaza stubište popeti na kat da bi se prešlo u druga krila, jer povezanost s njima u prizemlju nije moguća.

Temeljna sadržajna shema uvjetovala je i oblikovanje kompleksa. Zgrada je obložena

Ilica, MUP Republike Hrvatske, pogled iz zraka

Ilica, MUP Republike Hrvatske, tlocrt prvog kata

lomljenom bijelom silikatnom opekam i ta pomalo rustična nebojena struktura površine pomaže omekšavanju jasne geometrije zgrade. To je jedan od onih malih emotivnih naglasaka koje Odak voli. Prozori aluminijskih okvira bez šprljaka su individualizirani, a nisu povezani u nizove. Svojim uspravnim pozicioniranjem strukturiraju volumen u pravcu koji se komplementarno povezuje sa strukturom obloge. Tu je postignut stanoviti ekspresionistički efekt, koji je naglašen prozirnim eliptoidnim valjcima na krovovima, na spojevima krila i iznad stubišta. Ti valjci skrivaju sve potrebite tehničke izvode instalacija kojima ovakav sadržaj obiluje. Prozirnost tih valjaka postignuta je metalnom prozračnom opnom i zelenilom koje se po tim mrežama treba penjati, tvoreći zelene cilindre valjaka na bijelim kubusima arhitekture. U tim se novim geometrijskim kubusima očitava onaj drugi element Odakova kreativnog rukopisa. To je element diskretnog izražajnog naglasaka koji ukazuje na emotivni pristup u rješavanju najsloženijih racionalnih elemenata ovakve arhitekture, a to je pitanje kontrole nad instalacijama.

Odak tako na Kustošiji stvara arhitekturu specifičnog zatvorenog urbanog sadržaja. Određuje njezinu uličnu frontu, postavlja visoke urbane parametre. Remodelira negdašnju trećerazrednu vojnu skladišnu strukturu i oplemenjuje je arhitekturom visokih dometa. Time direktno i angažirano odgovara na pitanje, je li moguće sadržaje ovakvog zatvorenog karaktera arhitektonski oblikovati na visokoj razini. Odak je uspio ostvariti arhitekturu koja je zadržala njegov posebni rukopis i arhitektonski koncept i koja znači domet u njegovu dosadašnjem opusu. Nije to bio nimalo lak zadatak, ali je uspješno

priveden kraju i značit će mnogo kao značajni element u promišljanju hrvatske arhitekture na kraju ovog stoljeća.

Čovjek i prostor, 5/6 (528/529) (1998):35-7.

Bijela kuća u Brezju

U produžetku Miramarske ceste, koju je već davno trasirao Tušekov Hotel International, nedavno je niknula reprezentativna stambeno-poslovna bijela zgrada, što ju je projektirao Benedetto Tardozi. Tlocrtno je oblikovavši u obliku slova U, kojemu je lice okrenuto prema istoku i orijentirano na produženu Miramarsku cestu, a dva kraka usmjerena prema zapadu, Tardozi je pokušao naglasiti blokovski karakter zgrade, želeći i njezinom morfologijom pokazati kako se modificirana koncepcija oblikovanja historističkoga Donjega grada može prenijeti i na prostore južno od željezničke pruge. Kraće, sjeverno krilo definira prvu poprečnu ulicu iza zgrade hotela, dok južno, dulje krilo daje naslutiti frontu koja će, vjerujemo, oblikovati središnji trg-park u prostoru Brezja, kako su urbanisti nazvali ovaj dio Trnja.

Gledamo li pak povijesnu prostornu strukturu Trnja, tada je nedvojbeno da je Tardozijeva kuća definitivno uklonila

Miramarska 26-38/Čazmanska, stambena zgrada (Benedetto Tardozi, 1997.-1998.), istočno pročelje

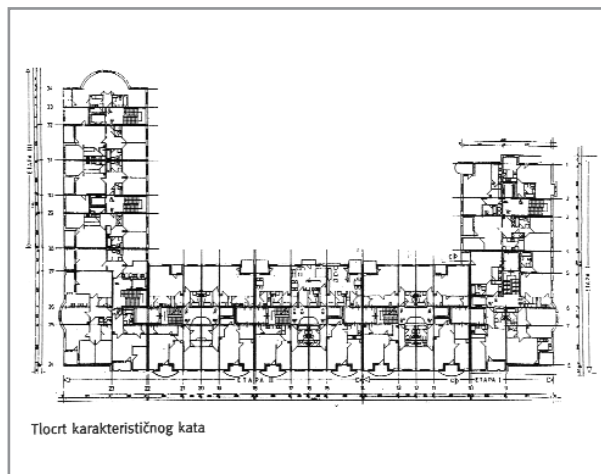
dijagonalni tijek Miramarske ceste, koja je od davnine vodila od Save prema gradu, dok je zahvaljujući urbanističkim uvjetima afirmirala susjednu Krčku ulicu, koja je bila sekundarna značenja, poštivajući svojim tlocrtom njezinu nepravilnu trasu.

Iako je B. Tardozi oplemenio svoju kuću plitkim trijemom što prekriva prizemlje i mezanin i podsjeća na strukturu arhitekture koju je u Zagreb krajem prošlog stoljeća donio K. Waidmann, ali i segmentno istaknutim erkerima koji se ritmički nižu u istaknutim rubnim vertikalama pojedinih segmenata istočnog, glavnog pročelja kuće, ipak je cijela koncepcija izgleda ove kuće razapeta između koncepta ulice i bloka i nejasnog odnosa prema jugu, koji u trenutku projektiranja kuće nije bio jasno urbanistički definiran. Kuća ima uglove na spojevima krila naglašene zaobljenim tamburima iznad linije završetka pročelja, ali i simetrični koncept pročelja u kome ritam i oblikovanje prozora i trijema na stupovima skladno korespondiraju. Šteta je što na istočnom pročelju nije jasnije naglašena središnja os, koja bi tada ovom pročelju i Miramarskoj cesti dala još veću težinu. Nešto je razigranije sjeverno pročelje koje sni-

žava visinu trijema, unosi vertikalnu stubišta i razrahljuje ugao terasom na vrhu kuće, ali visokom izraslinom dimnjaka i instalacijskih prostora remeti skladnost što ju je nagovijestio ugaoni zaobljeni tambur na susjednom uglu. Rubni ugao južnog pročelja omekšan je zaobljenim balkonima.

Zbunjujući je koncept parkirališta na južnoj strani, kome se pristupa iz Krčke, ali ne i iz Miramarske ceste, kao da je ta strana, s natkrivenim ulazima u podzemnu garažu i odlagalištem za smeće, strana niže vrijednosti. Istovremeno se nije vodilo računa da će joj nasuprot narasti župni centar sv. Terezije i da će taj trg-park morati imati veću urbanu težinu, ili pak jednaku onoj Miramarske ulice.

Protočnost, perforiranjem južnog i sjevernog krila, daje naslutiti da je Tardozi uvažio činjenicu da je nekoć tim pravcem prolazila stara Miramarska, no širina i naglašenost prolaza suviše je neznatna da bi vizualno naglasila namjeru. Prolaz vodi kroz unutrašnji prostor što ga tlocrtno U otvara prema zapadu i Krčkoj ulici. Taj prostor otvara nutrinu ovoga 'bloka', ostavljajući svjetlicima podzemne garaže dominantnu ulogu u artikuliranju partera.

Miramarska 26-38/Čazmanska, stambena zgrada, tlocrt kata

Oblikovanje kubusa za dizala i ventilaciju, kao i dimnjaci, u razini iznad završne linije kubusa pročelja, ponegdje su izbjegli kontroli. Ventilacijski otvori podzemnih garaža u trijemu prema Miramarskoj cesti smetaju komunikacijskoj funkciji trijema, bez obzira na pokušaje da ih se pretvori u improvizirana sjedišta. Ponegdje u prolazima detalji instalacija grubo remete estetiku projektiranih obloga. No, to su detalji koji ukazuju više na nedosljednosti u izvedbi, nego na promašaje u projektiranju.

Tardozi je u tlocrtima stanova, rasporedu prostora i općoj kontroli infrastrukture u ovoj kući pokazao svoju projektantsku zrelost, a u oblikovanju pročelja jasan oblikovni koncept, iako je silom prilika, zbog nedorađenog urbanističkog koncepta Brezja, ostao dužan u određivanju primjerenog odnosa svoje kuće prema budućim zahtjevima njezine okoline. No, njegova temeljna ideja, autorski modificirani prijenos arhitekture donjogradskega Zagreba u prostore Trnja, ovom je kućom inaugurirana na primjeren način.

Čovjek i prostor, 9/12(532/535) (1998):26-7.

Zgrada primjerena urbanom ambijentu

U Zagrebu je nedavno dovršena nova poslovna zgrada Eurocentra, koja je izgrađena u jednoj od najranijih urbanih kazeta Zagreba južno od pruge, u prostornom ambijentu koji svoj temeljni prostorni okvir duguje arhitektu Kazimiru Ostrogoviću i šezdesetim godinama prošlog stoljeća. Tada su u tom sklopu, na njegovu sjeveroistočnome dijelu, izgrađene dvije usporedne stambene višekatanice, funkcionalistički strukturirane, s tlocrtno istaknutim stubišnim vertikalama, a na južnoj pak strani središnji dio sklopa Gradske vijećnice, kojemu još do danas nije izgrađen vertikalni naglasak planiran na jugozapadnom dijelu i longitudinalni, položeni volumen skupštinskih dvorana, koji je trebao sa zapadne strane oblikovati novostvoreni trg, danas Trg Stjepana Radića. Ostrogovićeva vizija zapadnog dijela sjeverne zone nastavka Zrinjevca prema Savi, nosila je u planovima tada suvremenog funkcionalno-socijalističkog urbanizma jedini vertikalni akcent na čitavom prostoru tadašnje Moskovske/Beogradske ulice (danas Ulice grada Vukovara). Iako je Ostrogovićev koncept ostao do danas očuvan u svojoj fragmentarnosti, ideja vertikalnog naglašavanja Gradske vijećnice postupno je padala u zaborav, prepuštajući u posljednje vrijeme vertikalne gradske naglaske domišljatosti i dubini džepa novih vlasnika gradskih prostora. Unatoč svemu, kazeta s Gradskom vijećnicom prostorno se očuvala do današnjih dana, a koncept njezina urbanog nastanka nova je zgrada Eurocentra poštivala do krajnjih granica, koliko je to moguće nakon protoka gotovo pola stoljeća od trenutka kad je ideja nastala i počela se ostvarivati.

Zasluga za nastavljanje započetog urbanističkog koncepta pripada na jednoj strani

Gradskom zavodu za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode, a na drugoj strani projektantu Nenadu Bachu i investitoru, koji su slijedili upute nadležnih konzervatora, a otkupom zemljišta i korigiranjem oblika parcele nastavili slijediti ortogonalni koncept urbanističkog planiranja iz polovice prošlog stoljeća. Time je postignuta ne samo zaštita i očuvanje gradskog prostora, koji je planiran u jednom drugom vremenu, nego i prepoznavanje vrijednosti tadašnjih urbanističkih postulata, koji su nažalost demantirani u mnogim intervencijama duž Vukovarske avenije. Jedan je to od rijetkih primjera da je ideja očuvanja urbanog koncepta nadvladala logiku građenja na zatečenim parcelama, bez obzira na njihovu neusklađenost s konceptom oblikovanja tog dijela grada. Najsvježiji primjer zgrade Hypo banke arhitekta T. Maynea, na uglu Slavonske avenije i Marohničeve ulice, pokazuje suprotni trend, prilagodbu zgrade zatečenom obliku parcele, što je postao jedan od tipičnih znakova izgradnje u Zagrebu u posljednjem desetljeću. Bachov projektantski napor kod izgradnje Eurocentra i konzervatorsko inzistiranje na preoblikovanju parcele, u cilju nastavka tradicije izgradnje uz

Miramarsku ulicu, stoga treba posebno cijeniti.

Sama Bachova arhitektura pokazuje i oblikovnu prilagođenost spomenutoj lokaciji. Stroga u izrazu, jednostavna u volumenu, čvrsto smještena u zadani prostor, ova arhitektura poslovne zgrade uspostavlja primjereni oblikovni i prostorni odnos s okolinom koju je već davno odredio Ostrogović svojom arhitekturom. Ona, u širem značenju riječi, znači interpolaciju nove arhitekture metodom prilagođavanja, a ne ekskluzivnog nametanja ili pak raskošnog kontrasta. Jednostavan, dobro dimenzionirani volumen dopušta vizualnu komunikaciju sa Sljemenom i Donjim gradom, gledamo li zgradu s juga, a opet nagovještava smireni funkcionalistički raster volumena, približavamo li joj se sa sjevera. Zamislimo li, da će se u skoroj budućnosti ostvariti modificirana Ostrogovićeva vertikala uz Gradsku vijećnicu, tada nije teško zamisliti taj vertikalni naglasak koji će izranjati iznad vodoravnog tijela izgrađenog Eurocentra. Zgrada postavljena u smjeru istok-zapad nije i neće biti barijera, već tek cezura u pristupu novom gradu kad mu dolazimo kroz podvožnjak ispod željezničke pruge, ili kad se Donjem gradu približavamo s juga, od Vukovarske avenije.

Njezino oblikovanje čvrstog volumena prekrivenog prozračnim vodoravnim brisolejima stvara zanimljivu grafičku igru iza koje naziremo otvore, svjetla i dinamičnost poslovnog prostora. Nema egzibicija neke posebno istaknute visoke tehnologije, iako je ona nazočna u detaljima. Nema posebne nametljivosti detalja, kosih ili zaobljenih linija. Sve je pravilno, čisto i odmjereno. Možda je tek prizemni dio neznatno nenaglašen, tako da zgrada gubi

Miramarska, Eurocentar (Nenad Bach, 2005.), južno pročelje, snimio: J.Kliska

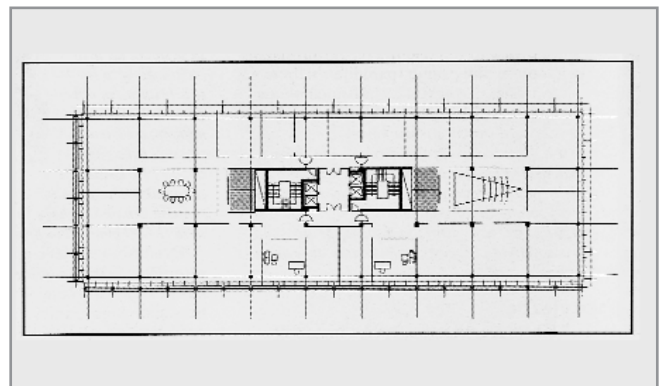
malo na čvrstoći dojma. Završetak, koji istaknutim i naglašenim lebdećim krovom rubi i čvrsto oblikuje pročelja, dobro došlo je oblikovno rješenje po kojem se kuća pamti i prepoznaje. Iznad njega je gusta rešetka koja doraduje silhuetu i prekriva instalacije iznad ruba volumena temeljnog prostornog kvadra. Ispod njega je terasa natkrivena krovom, uvučena u odnosu na strukturu brisoleja i dobrodošla cezura koja naglašava atraktivni zaključak zgrade. Noću osvijetljen, taj je dio zgrade postao njezina dominantna vizualna značajka. Sve ostalo je diskretna grafička igra brisoleja i temeljnog rastera rešetke, iza čega se nazire temeljna, jednostavna struktura zgrade. Ulaz je s bočne uže strane u Miramarskoj ulici, dobro prometno riješen, da ne dođe u koliziju s benzinskom crpkom koja je ostala južno pred zgradom. Pristup garažama pod zgradom, sa sjeverne strane, nije vizualno agresivan i dobro je uklopljen u zatečenu i neku buduću okolinu, koja će se sa sjeverne strane dogoditi u ne tako dalekom budućem vremenu.

Tlocrtna rješenja dovoljno su fleksibilna da mogu primiti raznolike poslovne prostore. Središnja stubišta, jednostavne komunikacije i

moгуćnost raznolike organizacije prostora temeljne su značajke koje zgrada ovakvog tipa, za iznajmljivanje poslovnog prostora mora imati. I ovdje su stanovita strogost i racionalnost nazočni u svakom segmentu. Nema pretjeranog luksuza niti suvišnih velebnih prostora, a opet su zajednički prostori dovoljno reprezentativni da zadovoljavaju temeljnu namjenu. Bach je tu pokazao izrazito znakovitu kreativnost i suspregnutu, racionalnu dimenziju oblikovanja. Nije to Miesovska formula $- = +$, već pokušaj interpretacije strogosti arhitektonskog oblikovanja šezdesetih godina 20. st. na način svjesnog odabira mogućnosti koje pruža početak 21. stoljeća. Bach je tu postigao visoku razinu kvalitete i nije podlegao napasti da na jednom objektu pokaže sve što zna. On je jednostavno dokazao da zna projektirati i oblikovati zgradu koja je postala i koja će ostati sastavni i nedjeljivi dio vlastitog urbanog okruženja. To je model, koji je više iznimka nego pravilo u zagrebačkoj arhitekturi prošlog desetljeća, ali tim više zaslužuje posebnu pozornost i priznanje. Pokazuje da način specifičnog zagrebačkog arhitektonskog mišljenja nije umro. Najreprezentativnija kazeta novog urbanizma Zagreba južno od pruge, dobila je još

Miramarska, Eurocentar

Miramarska, Eurocentar (Nenad Bach, 2005.), tlocrt

jednu arhitektonsku potvrdu. Bachov pristup pokazuje da spona arhitekture i urbanizma u Zagrebu još uvijek postoji, da grad još nije umro pod nasrtajima arhitekture i građenja. Drago mi je bilo to ustvrditi i na ovaj način afirmirati.

Zarez, br. VII/149, 12 (24. 02. 2005.)

ODNOS PREMA BAŠTINI

Zagreb kao spomenik kulture

Nije tome davno, kako se u zagrebačkom fizičkom i duhovnom prostoru odvijala akcija SOS za baštinu - SOS za staru zagrebačku gradsku jezgru. Usmjerenje ove akcije svodilo se uglavnom na četiri primarne teme:

- istovremena funkcija grada kao spomenika kulture i kao vitalnog republičkog središta,
- stanovanje u staroj gradskoj jezgri i ono što je vezano uz život čovjeka, trošnost zgrada i onečišćenje okoliša,
- promet i zelenilo - dvije stvari koje se međusobno isključuju barem u staroj jezgri, jer se širenjem prometnica žrtvuju zelene površine,
- novi život i nova prostorna misao u staroj gradskoj jezgri.

Pokušajmo izreći neke od bitnih zagrebačkih spomeničkih kvaliteta, koje su svojom vrijednošću i često neadekvatnim položajem i

Plakat za izložbu "SOS ZA ZAGREB", 1977.

stanjem danas izazvale potrebu potrebu reagiranja javnosti, potrebu da akcija SOS za baštinu dobije opravdani odjek.

Što je spomenik kulture?

Termin je dosta star iako je kroz svoje postojanje mijenjao značenje i opseg. Star je stoga što već od davnine izražava odnos čovjeka prema naslijeđenim vrijednostima i što time opredmećuje materijalni kontinuitet i vezu s tradicijom, čime se odražava i u duhovnom kontinuitetu. On obuhvaća vrijedne predmete, od pojedinačnog predmeta, preko arhitekture do naselja i prostornih cjelina, a u novije vrijeme se izražava i u brizi za očuvanje slike grada; ne samo grada kao organizma koji funkcionira i u kojemu ljudi žive, već i kao estetskog, umjetničkog, prostornog i društvenog fenomena prošloga vremena.

Vrijednosti koje grad čine spomenikom kulture su prostorne, povijesne, duhovne i napokon spomeničke vrijednosti.

Prostorne su vrijednosti one koje najprije uočavamo. One su vizualne, doživljavamo ih u svakodnevnom kretanju gradom. Često su nam zbog naše nedovoljne informiranosti nedovoljno poznate i stoga ih svjesno ne uočavamo, no zbog svojih vrijednosti koje uključuju estetske pa i one umjetničke naravi, ostaju u svijesti kao slika grada po kojoj se on razlikuje od drugih gradova. To oblikovanje koje je kroz vremensku slojevitost živjelo i preživjelo, mi smatramo adekvatnim prostoru u kojemu se nalazi.

Povijesne vrijednosti su donekle u uskoj vezi. Sve ono što se u jednom gradu zbivalo

djeluje i na fizionomiju grada. No najbitniji je element povijesne vrijednosti stvaranje definiranih povijesnih slojeva, taloženje ne samo u prostoru već i događaja koji su se zbivali u prostoru, tako da ne možemo, poznavajući povijest grada, isključiti prisutnost njezina utjecaja na naše doživljavanje grada. Ona nadopunjuje prostornu vrijednost i pomaže joj da ne bude isključiva vrijednost.

Duhovnu vrijednost sačinjava sve ono što se u svijesti čovjeka nanovo događa i sve ono što tradicija življenja i događanja u prostoru grada, kroz umjetničko oblikovanje funkcije i fizičko oblikovanje pojavnoga, u čovjeku stvara kao svijest o posebnosti i vrijednosti toga prostora.

Prožimanje tih vrijednosti međusobno i njihov odnos prema današnjem vremenu daju spomeničku vrijednost, a ona je upravo u gradu Zagrebu na visokom stupnju. Ne stavlajući je na vagu međunarodnih vrijednosti, ona je u našim relacijama izuzetno visoka.

Što je spomeničko u Zagrebu?

Raznovrsnost je izuzetna kao i u svakom gradu. Na prvom su mjestu stare gradske cjeline Gornjega grada i Kaptola, koje zadržavaju prostorni kontinuitet od srednjega vijeka, iako im je današnja fizionomija znatno novija. Pridružuju im se predgrađa Nove Vesi, Vlaške ulice, Ilice i Harmice, koja su se na prostoru između Griča i Save razvila u drugoj polovici 19. st. u Donji grad, cjelinu pravilnih ulica i trgova, građenu urbanističkom logikom zrelog historizma, koja je s Lenucijevom potkovom zelenih trgova (od Zrinjevca do

Glavnog kolodvora i od Botaničkog vrta do Hrvatskog narodnog kazališta) postigla izuzetnu vrijednost.

Svi se ostali spomenici kulture kriju u ovim gradskim jezgrama. Počev od gradskih zidova i kula, preko uličnih nizova do pojedinačnih kuća, a ove opet u rasponu od baroknih velikaških palača, preko onih nove buržoazije u Donjem gradu do malogradske kuće zbijenih u intimite Opatovine ili Nove Vesi. Crkve i groblje Mišićevog, javne zgrade i stare tvornice, fontane i detalji pročelja, kovanih željeznih ograda ili onih na prozorima i ogradama stubišta; svi oni zajedno daju sliku grada.

U tom i takvom gradu dostupan nam je njegov javni prostor, dok je stanovanje, iako temeljna funkcija grada, zatvoreno oku prolaznika; zatvorilo se u svoj intimitet. No, ono nije ostalo bez utjecaja. Stanovanje je ono, koje često puta diktira izgled zgrade, umjesto da arhitektura određuje način stanovanja. Proces je to s obostranim djelovanjem. Kad gledamo odnos stambenih zgrada prema onima javne namjene, tada vidimo da je broj stambenih zgrada znatno veći. Stoga stambena arhitektura pretežno daje osnovnu sliku grada, dok arhitektura javnih zgrada nosi potrebne naglaske.

Javni prostori grada

Javni je prostor činila ulica, trg ili park, a ulicu su pak određivale trgovine i kavane - predasi u hodu; trgovci su imali naglaske u zgradama ili cvjetnjacima s kipovima, dok su u parkovima prštale fontane. Unutrašnjosti zgrada s raskošnim stubištim i dvoranama, pasaži poput Oktogona ili zgrade javne namje-

ne bili su isto tako dijelovi javnog gradskog prostora.

Poseban oblik javnog gradskog prostora, koji je graničio s intimnošću stanovanja, činile su u prvo vrijeme unutrašnjosti gradskih blokova unutar pravilnog rastera ulica, dvorišta gornjogradskih palača i kaptolskih kurija. Kasnije je brzom izgradnjom unutrašnjosti blokova arhitekturom i sadržajima drugoga reda došlo do kvalitetne promjene u smislu potpune degradacije, da bi kasnije jačanjem prometa došlo do degradacije i ostalih dijelova javnih gradskih prostora, koji su ustuknuli pred najezdom novih limenih gospodara - slugu suvremenog čovjeka.

Stanovanje u gradskoj jezgri

Degradacija pak dvorišta gornjogradskih palača rezultat je izmijenjene strukture stanovništva. Stanovništvo koje ovdje živi prisiljeno je u dvorištu obavljati sve svoje životne funkcije: od čuvanja ogrjeva, preko sušenja rublja, igre djece, garažiranja automobila, uzgajanja cvijeća, domaćih životinja i sl. Koncentracija raznolikih sadržaja na mjestu gdje je nekada u prošlosti vladala stroga podjela i diferencijacija sadržaja dovodi do toga da su prostori, nekada kreirani za međusobne dodire ljudi (ne ulazeći u kvalitetu i dostupnost takvih dodira svim slojevima društva) postali mjesta gdje se odvijaju sekundarni sadržaji.

Devastacije prouzrokovane naglom promjenom socijalne strukture stanovništva, stambenom krizom, neadekvatnim instrumentiranjem održavanja stambenih zgrada dovele su do toga da je devastacija vrijednosti u stambenoj

arhitekturi a time i u načinu stanovanja u povijesnim cjelinama Zagreba dovela i do devastacije slike grada, do pogoršanja njegova općeg stanja.

Zaštita gradskih vrijednosti ne može se u sferi stanovanja iscrpljivati samo na popravcima i održavanju stambenih zgrada, iako bi i to u početku bilo dostatno. Stanovanje je vrijednosni fenomen u strukturi života grada. On u sferu kolektivnog unosi individualnu notu. Život grada određen je odnosom stambenih i javnih površina. Zadržati te odnose u vrijednoj povijesnoj jezgri trebao bi biti primarni zadatak, ali sačuvati ih na visokoj razini. Zabrinjavaju podaci koji se čuju da je u proteklih 20 godina došlo do smanjenja stambenih sadržaja u Donjem gradu do 28 posto. Umjesto da se javne funkcije grada prenose u područja s novim stanovanjem, događa se obrnuti proces. Praktički dolazi do devitalizacije stare gradske jezgre. Tu ostaju samo određene strukture stanovništva, mlađi ljudi odlaze, a da bi se koristili javni sadržaji dolazi do opterećenja jezgre sredstvima javnog i individualnog prometa. Kad ti sadržaji ne funkcioniraju, tada i gradska jezgra u cjelini sve manje funkcionira. Osnovni preduvjet revitali-

zacije trebalo bi biti stalno održavanje ravnoteže između stambenih i javnih prostora. To istovremeno zahtijeva da se sekundarni sadržaji u unutrašnjosti blokova grupiraju i da unutrašnjost blokova dobije novu fizionomiju, više pješačkih površina i svega onoga što bi odnos stan - zelenilo - promet - ostali sadržaji, zadržalo u optimalnom stanju. Jer nije stanovanje samo u nutrini vlastitog stana, već seže i od šire okoline, od ulice i veže, preko stubišta i hodnika do stana. To je dio prostora u kome živimo i dio vrijednosti za koje se isplati boriti.

Zaštita spomenika

Nameću se pitanja: kako štitimo, što štitimo, da li uopće štitimo i tko je taj koji treba štititi grad kao spomenik kulture? Jesu li to stručne službe - konzervatori, koje bije glas da svojim rješenjima koče razvitak grada, ili - urbanisti, za koje se "smatra" da žele ukloniti sve staro jer im to smeta - ili bi se društvo u svom punom formatu trebalo uključiti u zaštitu kulturne okoline u gradu kao u dio zaštite svoje poviješću stvorene okoline?

Prava istina za Zagreb nije suviše ugodna, jer se u njemu gotovo ništa bitno ne događa na tom planu. Stoga uz djelovanje stručnih službi, zaštitu treba spustiti niže, da svatko u okviru svojih mogućnosti štiti ono što zovemo vrijednošću grada. Da grad bude čist, da automobile znademo ostaviti tamo gdje im je mjesto, da ne onečišćujemo grad, da se u samoupravnim strukturama nastojimo izboriti za popravak i održavanje povijesnih jezgri u realnim rokovima. Zaštita nije samo pitanje novca i elaborata. Grad se može štititi na više načina

Palmotićeve 30, tzv. Velerov vrt (starija fotografija)

ukoliko mu znamo, spoznamo i hoćemo sačuvati vrijednost.

Zaštita spomenika kulture je proces koji je vrlo živ i koji prima sve strukture društva. Treba tek imati mogućnost da svoju svijest o vrijednostima grada proširimo kako bi iz nje izrasla stvarna i efikasna zaštita.

U ovom kontekstu zanimljivo je pitanje, od koga i za koga štitimo povijesnu jezgru grada. Štitimo je od čovjeka za čovjeka. Nije to tek zgodna igra riječi, već briga da čovjek danas, a i oni ljudi koji iza njega dolaze mogu doživljavati sve vrijednosti povijesnog trajanja u prostoru jednoga grada. Stoga povijesnom dijelu grada treba osigurati kontrolirani i njemu primjereni razvitak, a zaštititi ga od nekontroliranih procesa ili onih kontroliranih i usmjerenih koji njegove vrijednosti kao spomenika kulture podcjenjuju ili precjenjuju.

Zelenilo

Zelenilo i promet dva su elementa koji u tom procesu mogu imati značajnu ulogu. Rezimiramo li povijesno, tada vidimo da je u daljoj prošlosti čovjek bio toliko vezan s onim što se događa izvan grada, da je njegov dodir s prirodom bio tako neposredan i nesmetan, da nije bilo nužno da on prirodu dovede sebi u susjedstvo, a s druge strane, način života u gradu, potreba da se grad okruži zidom, utvrdi i da bude izoliran, kako bi građanima pružio potrebnu sigurnost, dovodio je do pojave visoke cijene zemljišta i do maksimalnog iskorišćenja gradskog prostora. Zbog toga tek barok intenzivnije uvodi zelenilo u urbanizam grada i to u početku u obliku širokih ulica obrubljenih ze-

nilom; pojavljuje se drvored, palača koja ostavlja mjesta za park ispred i iza sebe. Ona postaje sastavni dio nekih gradskih poteza. Tako zelenilo u gradu dobiva funkciju srodnu drugim javnim gradskim prostorima. U baroku zelenilo još nije u službi širokog kruga građana, već je često puta vezano uz određenu društvenu strukturu, pa se i mogućnost doživljavanja zelenila vezala uz određene kategorije stanovništva. Devetnaesto stoljeće demokratizira uporabu i pojavu zelenila, razvija ga i daje mu važnost. I to traje, iako sa sve slabijim intenzitetom, sve tamo do 30-ih godina našeg stoljeća. Tada se događa potpuni preokret - barem u idejnom smislu - koji rezultira modernim urbanizmom. On ne unosi zelenilo u grad, već arhitekturu grada ulaže u zelenilo, ako se može tako slikovito reći, jer praksa, osobito u nas, često puta demantira tu osnovnu ideju (događa se da zelenilo jako

Gornji grad, Demetrova 7, palača Jelačić

dugo ili nikada ne dobije svoju definitivnu formu). U biti je to razbijanje starih struktura, zatvorenih blokova i stvaranje zelenih površina unutar kojih su raspoređene zgrade i prometnice. To su dvije oznake koje bitno razlikuju povijesno gradsko središte i moderni grad.

Drugi tip zelenila čini intimno, kućno zelenilo, zatvoreno u dvorište, na terasu - unutar skućenosti čovjekova obitavališta i ono nema značaj javnog gradskog zelenila.

Slika grada sadrži i jedan i drugi tip zelenila. Ako Zagreb gledamo iz zraka, vidjet ćemo da je odnos ovih dvaju tipova zelenila u gradu nešto jači u korist javnog gradskog zelenila, ali da i onog drugog, posebice u sjevernim predjelima ima jako mnogo.

Koja je funkcija zelenila? U početku je to bilo uljepšavanje grada, jer je barokni arhitekt shvatio da samo nizanje zgrada nije više dovoljno. U toj estetskoj komponenti sadržana su dva temeljna sastojka: oblikovanje gradskih parkova kao povijesna značajka i danas sve značajnija ekološka funkcija zelenila koja obuhvaća raspon funkcija, od upijanja buke do regeneriranja zraka. Činjenica da se zelenilo smanjuje u povijesnoj jezgri grada zabrinjava kako s aspekta zaštite povijesnih vrijednosti tako i s ekološke strane.

Zagreb ima veoma jako zelenilo na sjevernim obroncima i njegov topografski smještaj pogoduje da se zelenilo na brežuljcima spušta do Ilice, do srca grada (Tuškanac, Šalata i sl.). Prodor Medvednice u grad prisutan je i pratimo ga kroz čitavu prošlost Zagreba.

Druga značajka Zagreb su drvoredi, koji se javljaju na ulicama Donjega grada kao dopuna arhitekture, i zeleni trgovi, među kojima

je Svačićev trg mala oaza između trgova na Lenucijevoj potkovi. Gornji grad je okružen zelenilom, iako u njemu javnog zelenila gotovo i nema osim u ponekom dvorištu. On je primjer strukture koja je škrto koristila prostor. Tek tu i tamo, kad se ruše bedemi i kad se ostavljaju slobodni prostori, javlja se javno zelenilo. U doživljajnom smislu pogled je s ulice prema parku još zadržao pozitivni predznak. Pogledamo li iz parka prema ulici, pojavljuje se sasvim druga slika. Ljudi koji sjede u parku, osobito uz rubove, okruženi su i gledaju bezbroj automobila. Dolazi do degradacije doživljaja zelenila. Isto je tako drvored ostao u ulici, ali je na mnogo mjesta izgubio funkciju zbog koje je sađen. Nagrizga ga promet u mirovanju - parkiranje - koji je isto toliki problem kao i promet u kretanju.

Promet

Promet je problem svih starih gradskih središta. Njegovo je jačanje išlo brže od bilo kakvih rješenja, a privremene mjere išle su na

Donji grad - agresija automobila

štetu gradskih vrijednosti, prvenstveno gradskog zelenila i pješakovih površina. Porast zagađenosti zraka kao rezultat pojačanog prometa izaziva degradiranje čovjekova okoliša i brže oštećivanje materijala starih i vrijednih zgrada. Nova pak rješenja izazivaju opet diskusije i nesporazume.

Gledamo li povijesno, promet je oduvijek birao najlakše pravce. Prometnice su uvjetovale razvitak gradova i one su u prošlosti imale svoju logiku, naravno kao i gradovi. Gradec i Kaptol imali su promet u kontaktnim zonama. Promet praktički nije dodirivao njihovu strukturu. Veza Zagreba s ostalim gradovima odvijala se u podnožju, izvan jezgre, kroz Harmicu i Ilicu, Ribnjak, Vlašku i Petrinjsku ulicu. Povezivanje se dogodilo u drugoj polovici 19. st. kad su se rušila Mesnička vrata i ona uz Popov toranj. Te su prometne veze ostale i do danas. Stoga ako govorimo o prometu na Gradecu i o usmjerenju određenih tranzita kroz Gornji grad, kao što se je događalo, on se može javiti isključivo kao posljedica regulacije prometa i njegova umjetnog usmjeravanja.

Željeznica je bila prva koja je ulazila u grad ne obazirući se na postojeće stanje grada. U mnogim su gradovima pruge izazivale kaos, koji je tek kasnije uočen, pa je trebalo uložiti mnogo sredstava da se dijelovi gradova što ih je razdvojila pruga, povežu. Zagreb je tada imao "sreću" da mu je željeznica obrubila južnu stranu, iako se te barijere ni do danas nije oslobodio.

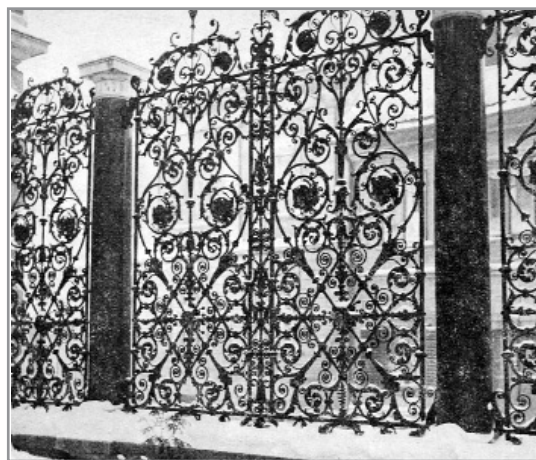
Osnovni problem prometa u staroj gradskoj jezgri svodi se na iznalaženje načina kako povezati istok sa zapadom na uskom razmaku između obronaka Medvednice i željezničke pruge, a da se ne devalvira Donji grad.

Urbanistička rješenja sa sjevernom i južnom obilaznicom u biti su ispravna, no pitanje njihove lokacije, realnosti ostvarenja i mogućnosti vezanja ostalog prometnog sustava na taj obilazni krug, uz stalno prisutni odnos prema zatečenim vrijednostima, ono je što će biti najteže riješiti. Predložena rješenja očito nisu dugoga daha. U interesu dobrih rješenja bilo bi nužno smanjivati individualni promet a jačati javni.

Pješak

Uvođenje pješačkih zona s adekvatnim sadržajima, a ne samo pješačkim nazivom stoga što na njoj nema automobila (primjer Trga Republike, danas Jelačićeva trga) druga je nužnost. Diljem Europe nalazimo pješačke zone u starim jezgrama, sa zelenilom, fontanama, klupama i drugim sadržajima. Mi se u Zagrebu zadovoljavamo tek zabranom prolaska automobila.

Uvođenje pješaka u unutrašnjost blokova nakon što se ovi uredi iduća je nužnost. Time bi se pješak osjećao sigurnim, ali bi doživljavao

Gornji grad, Opatička 10, ograda od kovanog željeza

arhitekturu sa strane koja nije predviđena za estetski doživljaj. Novi sadržaji bi mu trebali omogućiti da se ugodno osjeća.

Na kraju treba reći da briga za revitaliziranje stare gradske jezgre ne bi smjela biti borba protiv prometa. Zaštita stare jezgre nije u isključenju prometa, već u njegovu doziranju. Odlaskom prometa odlazi i niz sadržaja. Ne borba protiv prometa, već za realističnu koegzistenciju. Naći način kako vrijednosti i neophodni promet mogu zajedno živjeti. Bitna je postupnost u obostranom interesu. Jer era je prvotne automobilizacije, kad je automobil bio svetinja, ipak za nama. Ljudi već mogu racionalnije koristiti auto, kad on postaje sredstvo i kad ga čovjek koristi selektivno. Tada je već i koegzistencija moguća.

Promet nije jedino novo što mijenja strukturu i sliku grada. Grad je živi organizam i ovo naše vrijeme ima pravo i dužnost da se bavi njegovom povijesnom jezgrom za koju smo svjesno odlučili da ćemo je čuvati, ali ne kao muzejski eksponat već kao i dalje živući organizam, jer je jedino tako i možemo sačuvati.

Nove intervencije

Što je čovjek dodavao gradu? Grad, ovakav kakav danas imamo nije nastao u jednom trenutku, u jednom vremenskom razdoblju, već su i generacije onih prije nas imale što i gdje učiniti i pokazati da i svako iduće vrijeme mora imati svoj odnos prema gradu. Novom je vremenu to sve teže i teže, jer kako raste naša svijest o vrijednosti prošloga tako i autor - projektant postaje sve kritičniji prema svojem djelu, postaje mu sve teže uspostaviti onaj neophodni dodir između vlastitoga djela i onoga što grad jeste, kako

bi se stvorila sinteza koja bi činila novu vrijednost.

Pod onim što je čovjek stvorio u postojećem gradu, unutar postojećih vrijednosti, ne dolazi u razmatranje samo nova arhitektura. Ona je najvidljivija, možda se o njoj najviše i govori. Intervencija čovjeka kreće i u smjeru planiranja i uvođenja novih sadržaja, tako da smo svjedoci da u povijesnoj jezgri dolazi do bitnih promjena sadržaja i da stanovanje sve više prepušta mjesto drugim namjenama, premda to nije proces s kojim bismo mogli biti zadovoljni.

Isto se tako jaka planska i projektantska intervencija zbiva u kontaktnim zonama, upravo ondje gdje se stara jezgra veže uz nove predjele. To je manje izraženo na jugu zbog željezničke pruge a znatno više na zapadu i istoku.

Rezimiramo li tri tipa novih intervencija: novu arhitekturu, nove sadržaje i promet, vidjet ćemo da se svugdje događa osposobljavanje povijesne jezgre za primanje novoga života. Niz rješenja i natječaja govori nam o interesu za intervencijama u staroj jezgri grada. No, one moraju imati svoje opravdanje u dopunjavanju kvalitete i mogućnosti suživota. Ne bi smjela jedna intervencija, koliko god bila usklađena s okolinom, posredno svojim sadržajem izazvati destrukciju okolnih prostornih i spomeničkih vrijednosti. Valorizacija koja će omogućiti da kuću koja dotraje, ako nije od izuzetne vrijednosti, možemo i znamo zamijeniti takvom suvremenom arhitekturom koja neće narušiti postojeće vrijednosti, bitna je pretpostavka.

Briga društva

Stoga u živom procesu zaštite vrijednih gradskih prostora i slike grada u cjelini, stručne

službe grada moraju surađivati u valorizaciji i određivanju okvira unutar kojih se može slobodno razvijati kreativna sposobnost arhitekata.

Određivanje dovoljnog pulsa života u staroj gradskoj jezgri moguće je ostvariti jedino djelovanjem društva u cjelini, koje neće podcijeniti stručno mišljenje. Tek tada bi čitava povijesna jezgra Zagreba bila uključena u cjelovitu društvenu brigu. Tako bi se uklonio nesrazmjer između onoga što grad treba i onoga što se događa. Briga društva trebala bi se svesti na spoznaju da zaštita spomenika kulture nije kampanja, da to ne bude SOS koji će se ponavljati, već trajni proces čuvanja u kome će projektantska misao svih struktura, onih koji su školovani i odgojeni gledati prostor tako da ga kreiraju za budućnost, uvažavajući prošlost, dovoditi graditeljsku baštinu na istaknuto mjesto, da ne ostane u drugom planu kao povod vječnih nesporazuma.

---

5 dana, XXI/1-2 (1978):22-28.

Tuškanac, srušena i zapuštena
željezna ograda gornjogradske
palače

Neka pitanja valorizacije intervencija na južnoj fronti zagrebačkoga Gornjeg grada

Zagrebački Gornji grad - Gradec u posljednje je vrijeme opet u žarištu stručnih interesa. Nakon PUP-a uređenja i revitalizacije, pojačan je i društveni interes izražen koncentracijom novčanih ulaganja u uređivanje, adaptaciju i obnovu pojedinih zgrada. Obnova kule Lotrščak, dovršavanje uređenja palače Dverce, pretvaranje bivšeg isusovačkog samostana u muzejski prostor i izgradnja njegove upravne zgrade na jugoistočnom uglu Gradeca, kao i uređenje cijeloga ugla za nove, životnije sadržaje izazvali su polemička suprotstavljanja, što dokazuje da svaka intervencija u povijesne prostorne vrijednosti, osobito one koje su očite i u svijest ljudi emotivno i simbolički ugrađene, znači poticaj za raspravu.

Pogled na Zagreb 1689. god. - bakrorez iz Valvasorove zbirke

Južna fronta Gradeca, najbliže povezana s novim Zagrebom 19. i 20. st., najizloženija pogledima i kontaktima, upravo u ovim trenucima pokazuje svu zamršenost vlastite prostorne sudbine. Još je davne 1952. g. Andrija Mohorovičić, analizirajući vrijednosti Gradeca, pisao da je “najteže s južnom konturom, koja je jako iskvarena težinom kasnije nadozidanog drugog kata dvokatne mase današnje gimnazije, te nesretnim i nekulturnim rušenjem kompleksa zapadno od Dverca” (Mohorovičić, 1952) i spomenuo tek najuočljivije od njezinih otvorenih pitanja.

Gledano unatrag*, imala je pretežno obrambenu ulogu gradskog zida, s kulom Lotrščak i vratima Dverce u sredini te bočnim kulama sa strane, od 13. do kraja 17. stoljeća, a potom je počela dobivati tipičnu fizionomiju izgrađene fronte. U to je vrijeme izgrađena jednokatnica kapucinskog samostana i mala “pavlinska kuća” zapadno, a niz manjih kuća s jezgrom buduće gimnazije istočno od Lotrščaka. U drugom su planu kapucinska crkva sv. Marije, crkva sv. Katarine i bivši isusovački samostan. Već krajem 18. st. južna je fronta znatno čvršća. Istočno je niska jednokatnica “palače Dverce” i jednokatna gimnazija sa svojih 13 prozorskih osi,

dok je zapadno, “pavlinska kuća” koja dobiva prvi kat. Time prvi plan južne fronte postaje prostorno određeniji. To je vrijeme kad Josip II. ukida kapucinski, pavlinski i isusovački red i time direktno utječe na prostornu fizionomiju Gradeca, jer slijedi brzo propadanje i rušenje kapucinske crkve i niz promjena na zapadnom dijelu južne fronte. Početkom 19. st. “pavlinska kuća” postaje dvokatnicom, a prazan prostor, zapadno od bivšeg kapucinskog samostana ispunjava jednokatnica baruna Jelačića. Već polovicom prošlog stoljeća romantičnom se nadogradnjom za jedan kat povisuje kula Lotrščak, “pavlinska kuća” dobiva klasicistički zabat, a zgrada gimnazije produžuje se prema istoku za 5 prozorskih osi. Sedamdesetih se godina na zapadnom rubu drugim katom i novim pročeljem nadograđuje južno krilo Jelačićeve zgrade i tako formira zgrada realke koja ulaz i glavno pročelje ima sa zapada. To je danas zgrada Hidrometeorološkog zavoda s romantičnom mješavinom stilova na pročeljima, znakom ranog historizma. Istodobno se po čitavoj dužini nadograđuje drugi katna zgradi gimnazije. Time se bitno mijenja povijesnoprostorna fizionomija južne fronte Gradeca. Jedino palača Dverce i zgrade

Južna fronta Gradeca, dio akvareliranog crteža L. Bužana iz 1792. god. (Fototeka Muzeja grada Zagreba)

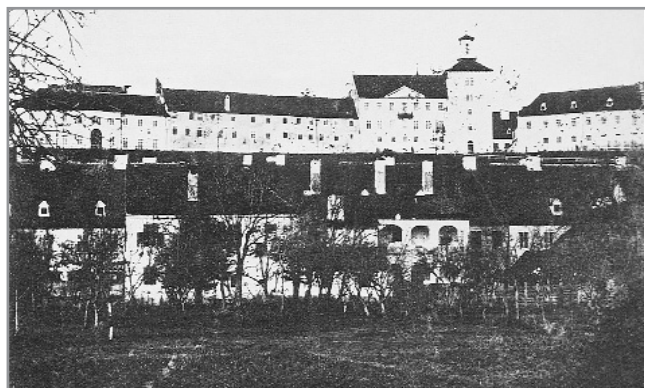
kapucinskog samostana zadržavaju svoj jednokatni gabarit. Istovremeno se uređenjem južne promenade, rušenjem vrata Dverce, nasipavanjem šetališta, sadnjom drvoreda i, kasnije, izgradnjom uspinjače gubi izvorni odnos dodira srednjovjekovnih bedema s padinom brežuljka, jer se bitno smanjila vidljiva visina gradskog zida. Ove tendencije stvaranja reprezentativne gradske fronte uzrokuju rušenje zgrada bivšeg kapucinskog samostana i "pavlinske kuće" 1940/41. g. kad se otvara i danas prisutna praznina Vranicanijeve poljane između Lotrščaka i zgrade Hidrometeorološkog zavoda.

Gledamo li danas južnu frontu Gradeca, koja je u odnosu na svoje stanje krajem 17. st. bitno povišena, ona je svoju konačnu razvojnoprostornu dimenziju dobila u drugoj polovici 19. st. kad je ostvaren današnji odnos brežuljaka, šetališta - okoline i zidanih gabarita fronte. Njezina je zapadna strana zgradom realke oblikovno definirana, dok je istočna strana golim zabatom gimnazije praktički ostala nedovršena i uvijek je težila prema suvislom zaključku. Upravo se izvodi upravna zgrada muzejskog prostora, koja je po projektu

Igora Emilija iz 1981. g. zatvorila gimnazijski zabat formirajući lice prema jugoistočnom uglu, a probijanjem srednjovjekovnog bedema i otvaranjem direktnog spoja ovog ugla, opremljenog vitalnim ugostiteljskim i trgovačkim sadržajima, sa Strossmayerovim šetalištem ostvarila pomak u urbanističko-prostornom funkcioniranju Gornjega grada. Time je otvorila i niz pitanja o našim suvremenim odnosima prema južnoj fronti.

Vratimo se opet Mohorovičićevoj analizi. On prijedlog za intervencije na južnoj fronti rješava na jednostavan način kad kaže "odstranjivanjem jednoga kata gimnazije i interpolacijom nenapadnog te čednog u mjerilu i detaljima arhitektonskog objekta zapadno od Dverca, koji bi poštovao karakter vanjske linije Griča, mogao bi se i ovaj potez uklopiti u sjajnu obodnu cjelinu Griča" (Mohorovičić, 1952).

Nameće se prvo pitanje: jesu li rušenja takvih razmjera realistična i pomažu li da se kvalitetnije iskažu vrijednosti povijesnih prostora Gradeca. Vjerojatno bi nakon takve intervencije trebalo ići dalje na snižavanje zgrade realke, a možda i na uklanjanje jednoga kata

Zapadna strana Gradeca oko god. 1860. (Fototeka Muzeja grada Zagreba)

kule Lotrščak. Time bismo praktički južnu frontu pokušali vratiti u novo, dijelom izmije-
njeno lice ranoga 19. stoljeća.

Valoriziramo li vrijednosti južne fronte iz tog vremena i one iz kasnog 19. st., opet smo u konfliktnoj situaciji, jer je druga polovica stoljeća promenadom definirala upravo one urbanističke kvalitete koje su tipične za 19. st. Vraćanjem unatrag teško je zaustaviti se, jer se rušenjem bitnih i novih urbanističkih naglasaka eliminira samo jedan element “nesklada”. Logično je stoga zaključiti da bi trebalo poštovati stanje koje smo zatekli i pokušati se prema njemu odnositi maksimalno odgovorno i realistički, što će reći, razmišljati o naslijeđenoj južnoj fronti kao cjelini.

Drugo je pitanje, kako intervenirati? Prazan prostor Vranicanijeve poljane pruža niz izazova. Opće je mišljenje da je u dosadašnjim pokušajima zgrada Muzičke akademije, po projektima Alfreda Albinija, a kasnije Srebreнке Gvozdanović-Sekulić i suradnika, jedno od prihvatljivijih rješenja. Citiramo li još jednom A. Mohorovičića koji kaže da je “na području Gornjega grada i Kaptola moguća ponajprije konzervacija, kao i mjestimično uklanjanje

postojećih flagrantnih urbanističkih i arhitektonskih pogrešaka”, a potom tek “suzdržljiva i suptilno nenametljiva interpolacija” te, nadalje, da se u ovu cjelinu “ne mogu interpolirati arhitektonski izrazi kasnijih epoha, koji su proizišli iz potpuno drugačijih društvenih struktura, pa prema tome i izražavaju različite, ovom historijskom ambijentu suprotne umjetničke koncepcije, a da se pri tom teško ne poremeti urbanistička cjelovitost ovih naselja” (Mohorovičić,1952) - tada se treba zapitati, što onda učiniti. U razdoblju od 1952. g. do danas evoluirala su shvaćanja u odnosu suvremene arhitekture prema vrijednim povijesnim ambijentima. Iskristaliziralo se nekoliko metoda pristupa, od faksimila, preko prilagođavanja i naglašavanja, do kontrasta (Maroević, 1976a:13-16). Sigurno je da nema razloga na području Gornjega grada i Kaptola zastupati primjenu metode kontrasta. Međutim, raspon između faksimila i naglašavanja prilično je velik. Ako smo svjedoci nastanka zgrade Igora Emilija, koja se u odnosu masa i zaključivanju nedefiniranog prostornog ostatka poslužila metodom prilagođavanja u nenametljivosti mase, volumena i oblikovanja osnovnih

Južna fronta Gradeca na fotografiji I. Standla iz 1890. god. (Fototeka Muzeja grada Zagreba)

prostornih kontura, a metodom naglašavanja u oblikovanju površine, tada ćemo vrlo brzo, kad se zgrada dovrši, moći procijeniti koliko je kombinacija ovih dviju metoda biti uspješna.

Pogledamo li pak projekt A. Albinija za zgradu Muzičke akademije, vidjet ćemo da se on dvoumi između faksimila i prilagođavanja, više orijentiran prema ovom potonjem, iako ima mnogo motiva i elemenata da se posluži faksimilom. Varijante koje se izrađuju (sada je već osma po redu) prema sve većim zahtjevima budućeg korisnika, pokazuju da nije jednostavno artikulirati tako veliku masu koja određuje svoj odnos prema južnoj fronti isključivo smirenim zidnim platnom i ravnotežom krovšta, ali i ponavljajući neke već prošle elemente suvremenosti (npr. francuski prozori s kuće Arko u Basaričekovoj ulici). U tlocrtima pak, mijenjanje izvornog prostornog ritma ove gornjogradske inzule, odvajanje Lotrščaka od inzule, formiranje trga pred ulazom i potpuno novih prostornih odnosa, a u posljednjoj varijanti i probijanje tunela ispod šetališta na južnu padinu brijega, da bi se komunikacija posjetilaca dvorane Muzičke

akademije mogla lakše usmjeriti u Donji grad, otvara niz novih urbanističkih i oblikovnih nedoumica.

Jesu li krov od crijepa, žbukano pročelje i francuski prozor u rasporedu masa i oblikovanju, koje vuče na početak stoljeća, najprimjereniji Gradecu i našem vremenu, ili bi se moglo na faksimil temeljnih kontura bivšeg kapucinskog samostana i “pavlinske kuće” primijeniti nešto od suvremenog izraza i oblikovanja, a da se ne poremeti sklad prošlosti? Nije li suviše jednostavno i apsolutno neizvedivo rušiti naglaske kasnog 19. stoljeća, koje je formiralo južnu frontu u obliku koji smo naslijedili, a za uzvrat je preoblikovati modernom arhitekturom Ehrlichova i Kovačićeva tipa?

Rezimiramo li, bitno pitanje južne fronte Gradeca iskazuje se u valorizaciji razdoblja s kojim želimo odrediti njezinu kvalitetu. Jedino je moguć i dopustiv suvremeni pristup u poštovanju osnovnih masa i gabarita postojeće arhitekture, ali bez iluzija da ćemo se oponašanjem moći uspješno vratiti čak i stotinu godina unatrag, a na dijelu Vranicanijeve poljane čak u pravcu faksimiliranja temeljnih prostornih odrednica stanja prije rušenja 1940/41.

Južna fronta Gradeca, pogled s krovne terase u Masarykovoju ulici, stanje iz 1983.

Izgradnjom Emilijeva aneksa uz gimnaziju i rješenjem jugoistočnog ugla te eventualnom natuknicom u određivanju nestale jugoistočne kule, otvorit će se novi procesi, koji će možda i nove interpolacije usmjeravati na drukčiji način.

* Podaci o nazivima kuća i kronologiji uzeti su iz knjiga Lelje Dobronić: *Zagrebački Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.

Čovjek i prostor, 6(363) (1983):11-14.

Analiza projekta interpolacije na jugoistočnom uglu Gradeca

Želja za gradnjom i prostornim definiranjem jugoistočnog ugla zagrebačkoga Gradeca nije novost niti pomodno htijenje skorojevića naše generacije koji bi htjeli nauditi sačuvanome povijesnom tkivu hrvatske metropole. U kutu južne promenade, između negdašnjeg isusovačkog samostana i gimnazije, ova je loka-

Jugoistočni dio Gradeca, bakrorez iz 1822. godine (detalj)

cija nakon što je izgubila svoju fortifikacijsku ulogu, ostala neinteresantna onim generacijama koje su srednjovjekovni Gradec pretvarale u barokni, zatvarajući mu bedeme gradnjom palača i samostana ili njihovim sukcesivnim povisivanjem i otvarali mu promenade. I tako je na uglu južne fronte, koju je 19. stoljeće povisilo, osnažilo, oslobodilo fortifikacijskih značajki i otvorilo promenadi puka, a 20. uglavnom devastiralo rušenjem i neodržavanjem i dijela istočne fronte koja se od Kamenitih vrata spuštala prema neuglednom zaključku krila jezuitskog samostana, ostao prazan prostor omeđen bedemima, vidljivim tu i tamo s vanjske strane. Naša je polovica stoljeća započela s konkretnim idejama o definiranju toga ugla. Čak je 50-ih godina bio raspisan natječaj o uređenju 5 trgova i podijeljene su nagrade. Sva su rješenja nešto

diskretno gradila na tom mjestu, definirala su prostor, a maksimalno valorizirala poglede na Donji Zagreb i Kaptol. Ideja prof. M. Kauzlarica o kavani, s trijemom između crkve i gimnazije, bila je smatrana optimalnom.

Tada je 1980. g. u okviru adaptacije zgrade bivšeg jezuitskog samostana u muzejski prostor izrađen program za gradnju, revitalizaciju i restituciju dijela bedema na spomenutom uglu, gdje je uz ostalo predloženo novo rješenje jugoistočnog ugla Gradeca, s upravnom zgradom muzejskog prostora i nizom ugostiteljsko-trgovinskih sadržaja na otvorenom prostoru. Projekte je na temelju programa izradio Igor Emili, poznati hrvatski suvremeni arhitekt iz Rijeke, poznat po izuzetnom senzibilitetu i specifičnom oblikovanju svoje arhitekture. Nakon dugih peripetija on je dovršio i arhitektonski oblikovao unutrašnjost i vanjske prostore muzejskog prostora u isusovačkom samostanu i u tom kontekstu nastavio razmišljati o prostoru na jugoistočnom uglu. Tu se priklonio koncepciji moderne gradnje bez oponašanja postoje-

ćeg, za koje misli da nije definirano do te mjere da bi ga se moglo oponašati, želeći reći da je naše vrijeme s takvom intervencijom svjesno sebe i dovoljno civilizirano da time ne ugrozi postojeće vrijednosti Gradeca, već da im iskaže dužno poštovanje i da ih uključi u ravnopravan i aktivan suvremeni život (dio obrazloženja iz žalbe na rješenje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu).

Reakcija nadležnog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu i Komisije Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture za davanje stručnih mišljenja na žalbe u drugostepenom postupku zaštite spomenika kulture bila je apriorno odbacivanje predložene ideje, a time vjerojatno i koncepcije i to do te mjere apriorno da se u dokumentima čak niti ne upotrebljavaju argumenti iz analize lokacije i projekta, već su stanovišta aksiomatična – odbacivanje bez dokaznog postupka. Nasuprot tome Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu (danas bi to bilo Ministarstvo kulture RH) poništava rješenje

Regionalnog zavoda, ne uvažava mišljenje Komisije Republičkog zavoda i izdaje dozvolu za gradnju projektiranih objekata, prihvaćajući sve ocjene o vrijednosti Gradeca, o osjetljivosti intervencije i o potrebi maksimalno kvalitetnog pristupa rješenju ovog prostornog problema, ali zastupajući mišljenje da se ovdje može primijeniti koncepcija autora projekta koja ide za afirmiranjem modernog izraza našeg vremena.

S obzirom na to da nijedno mišlje-

Jugoistočni dio Gradeca, stanje prije suvremenih interpolacija

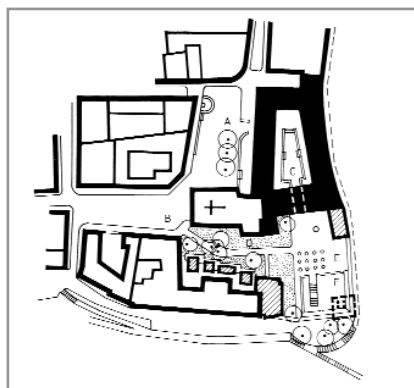
nje nije osporavalo mogućnost gradnje na tom mjestu, radilo se zapravo o prihvaćanju ili odbijanju predložene koncepcije i ocjeni je li ona doprinos ili udarac kulturno-povijesnoj i ambijentalnoj vrijednosti Gradeca. Republički komitet je na temelju mišljenja grupe istaknutih stručnjaka i kulturnih radnika ocijenio da će predloženi projekt “pridonijeti još većem isticanju spomeničkih vrijednosti Gornjeg grada” i da predstavlja “izvanredan kreativan pristup autora” projekta revitalizaciji ove spomeničke cjeline, dok Komisija Republičkog zavoda smatra “da projekt nema takvu razinu da bi se mogla žrtvovati kulturno povijesna i ambijentalna vrijednost kakvu predstavlja historijska jezgra grada Zagreba”.

Dakle, imamo iste polazne pozicije, na isti način deklariranu brigu za prostorne i povijesne vrijednosti Gradeca, jedan projekt i dijametralno suprotna mišljenja. U pitanju je očito koncepcija pristupa i napokon predloženo rješenje. Sporni su vjerojatno i neki elementi valorizacije, jer se barata velikim i općenitim izrazima, a ne zalazi se u analizu koja bi pokazala stvarne i današnje vrijednosti južne i istočne fronte Gradeca, pa stoga mišljenja za predložene

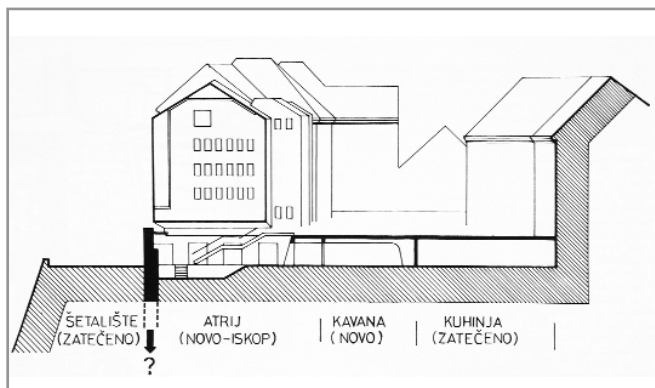
no rješenje i protiv njega često zvuče verbalno. No nedvojbeno je činjenica da su lice i visinski gabariti južne fronte rezultat intervencija 19. i 20. st. na srednjovjekovno određenom rubu grada, sa tu i tamo sačuvanim, negdje i jedva prepoznatljivim elementima strukture i oblikovanja srednjega vijeka. Istočna je fronta, barem u ovom dijelu vremenski nešto više pomaknuta unazad.

Što je dakle Igor Emili predložio u okviru koncepcije modernog i kreativnog pristupa koju je eksplicite naglasio i koju nudi kao rješenje koje će pridonijeti revitalizaciji barem ovog dijela Gornjega grada?

Očito je da se on volumenima svoje arhitekture želio podrediti postojećoj gradnji. Drugim riječima, u prostornom smislu nije želio masom svoje arhitekture dovršavati južnu niti istočnu frontu Gradeca. Želio se okrenuti samom praznom prostoru, bez suvišnog jakog akcenta volumenom nove zgrade. Time je na neki način slijedio ideje ranijih rješenja. Za uzvrat je naglasio inverzni prostor novostvorenog dvorišta, u razini Strossmayerova šetalista u koji se ulazi kroz perforirani bedem. On naglašava prazninu iskopanog novog dvorišta, koja je

Jugoistočni dio Gradeca, situacija (Igor Emili, 1982.): koso šrafirani su novo projektirani objekti; crnim je ispunjena zgrada negdašnjeg isusovačkog samostana; križem je označena crkva sv. Katarine; E = terasa; F = dvorište)

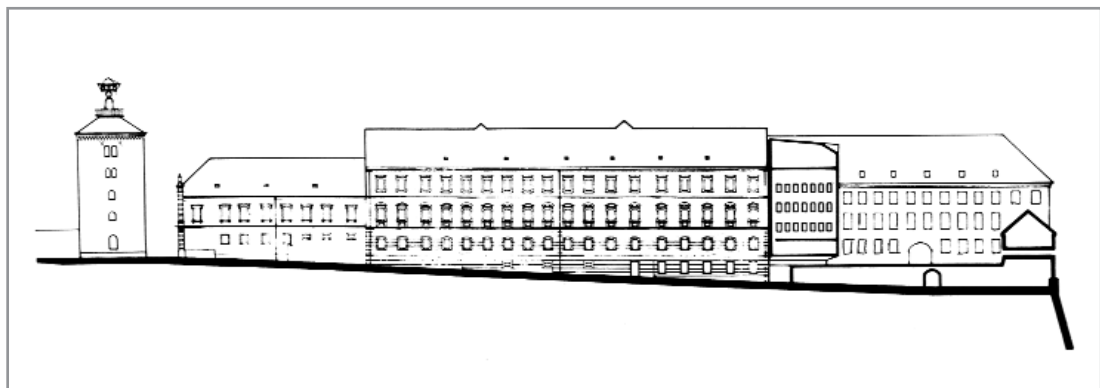

Jugoistočni ugao Gradeca, presjek kroz atrij (dvorište) i terasu, s pogledom na istočno pročelje interpolirane zgrade (Igor Emili, 1982.)

zatvorena u sebe, bez vizualne komunikacije s okolicom. Tek kad se uspne na bedem počinju doživljaji kontakta s Donjim gradom i Kaptolom. Dvorište sa svojim trgovinskim i ostalim revitalizirajućim sadržajima ostaje introvertirano, uvlači život, ali ne remeti ritam Gornjega grada.

Vratimo se projektiranim zgradama. Upravna zgrada muzeja, prislonjena uz istočni zabatni zid gimnazije, praktički zatvara taj goli i nedefinirani zid, a svojom se veličinom doima više kao aneks, dodatak postojećem volumenu, nego kao novi prostorni volumen. Ona je niža, nešto izvan građevne linije i tlocrtno nepravilna, tako da i krovne plohe imaju neuobičajenu kosinu. Naslanja se, ali se ne veže na postojeću arhitekturu, a kako se volumenom i oblikom distancira od bedema iznad kojega izrasta i konzolno se nad njega nadvija, nije neobično da se je Igor Emili odlučio, u skladu s izabranom načelnom koncepcijom, uputiti u istraživanje onih materijala i oblika, s pomoću kojih će svoje apsolutno suspregnuto i prostorno izrazito nenametljivo, možda i suviše podređeno rješenje oblikovati da bude u skladu s vlastitom poprilično definiranom autorskom fizionomijom, da izražava

moгуćnosti našeg vremena i da ne upadne u opasnost falsificiranog imitiranja neke prošle epohe. On je odabrao neuobičajenu oblogu i neuobičajenu formu, koja nije nelogična, ako je sagledavamo u kontekstu cjelovitosti materijala i oblika. Za obložni materijal upotrijebio je staklo, ali ne obično, reflektirajuće, prozirno ili neprozirno staklo, već grubo, umjetnički oblikovano (autor prof. R. Goldoni) lijevano staklo u pločama, koje će stvoriti jedan nenametljivi raster na pročelju, unutar kojega će se pojaviti otvori na mjestima gdje su potrebni. Odlučivši se za gromadno, kristalično oblikovanje i preni-jevši identičnu oblogu i na krovšte, koje se ničim ne odvaja od zidova, Emili se odlučio za stanovito skulptorsko rješenje, kome se može staviti prigovor da već pomalo bježi iz arhitekture, a ono je u stvari nastavak “ekspresionističkih” stubišta, oblika i završetka koji su evidentni na Emilijevoj zgradi Jugobanke u Rijeci. Istim materijalom ulazi i u nove prostore dvorišta, a njima oblaže i malu zgradu, u nastavku istočnog krila isusovačkog samostana, koja je tamo egzistirala i ranije, kao neugledni aneks visoke arhitekture (danas je nažalost ta zgrada uklonjena). Unoseći ovaj materijal i koncepciju

Južna strana Gradeca istočno od Lotrščaka, pogled (tamnije iscrtani interpolirani objekti)

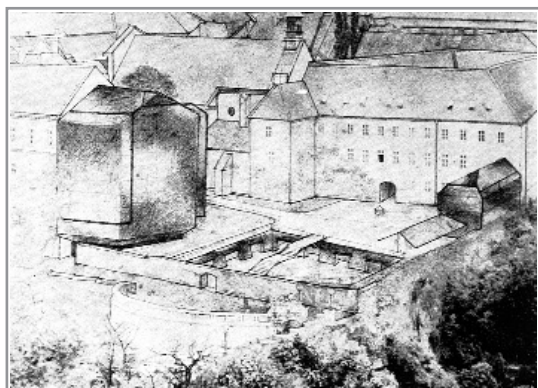
ujednačavanja oblika s materijalom, on praktički interpolira u prostor jugoistočnog ugla Gradeca jednu novu materijalnu i kolorističku gamu mutnog, grubog, obojenog nereflektirajućeg stakla na betonu, uz dovoljno mašte najbližu karakteru bedema jedne daleke fortifikacije, koja je do nas došla u tragovima, a izgubila je svoj prvotni životni zadatak.

U tom kontekstu Emili u te betonske, mutnim i grubim staklom obložene kristalne forme unosi nešto bakrenih horizontalnih ili vertikalnih linija, kojima tu i tamo definira neke dilatacije – potrebna odvajanja, arhitekturu pročelja. Shvatimo li ovako koncipiranu arhitekturu kao poniranje u čitav ovaj prostor, kao dio skulpture ili odlomljenog kristala koji je sakrio goli zabatni zid Gimnazije, iako se introvertirano, krajnje nekomunikativno, ali ipak čvrsto vezao uz prazninu iskopanog, bedemom zaklonjenog prostora novog dvorišta, tada su veze nove s postojećom arhitekturom praktički nepotrebne. Prozori na novoj zgradi dio su kristalnog rastera i praktički su neusporedivi s prozorskim osima ili razinama podova na pročelju gimnazije. Vijenci na pročelju gimnazije nemaju potrebe da se vežu na glatki, izdvojeni zid – krov.

Kontakti su, ovakvi kakvi su, jedini mogući.

Pokušao sam interpretirati koncepciju i projektnu viziju Igora Emilija, na temelju projektne dokumentacije koja mi je bila na raspolaganju. Ne ulazim u ocjenu je li to dobro rješenje za ovu lokaciju ili nije. To će se iskristalizirati kroz raspravu. No moram reći da, nakon svega što sam proučio, Igor Emili sa svojim senzibilitetom i sa svojom autorskom fizionomijom nije mogao doći do nekog bitno drugačijeg rezultata. U ovom se projektu osjeća njegov kreativni i projektantski način razmišljanja za koji treba reći da je apsolutno uzimao u obzir sve one vrijednosti prostora, koje su bile dostupne i koje je spoznao. U tome mu nažalost nitko nije mogao pomoći, jer je svaka interpolacija, pa i ova, kreativan čin, u kojemu se autor–projektant sučeljava s prostorom, dakle on i prostor i sve one vrijednosti i ograničenja koja taj konkretni prostor u sebi nosi. Veličina se arhitekta vidi upravo u tome koliko je bio kadar spoznati vrijednost onoga u što svojim djelom ulazi.

S teorijskog aspekta gledano, taj prostor dopušta pristup i koncepciju koju je slijedio Igor Emili, upravo zato što nas valorizacija ne

Jugoistočni ugao Gradeca, projekt interpolirane zgrade, perspektiva – odnos volumena (Igor Emili, 1982.)

upućuje prema faksimilu, a još manje prema prilagođavanju nekom stilskom izrazu od kojih bi jedino stilski izraz historizma 19. st. bio adekvatan okolici. Prema tome preostaje nam prilagođavanje postojećim prostornim odrednicama i gabaritima, uz naglašavanje vlastitosti vremena u kojemu djelo stvaramo, što je Emili pokušao materijalizirati svojim projektom, dok metoda kontrasta ne dolazi u obzir, a nju Emili nije primijenio, pa s time nije ni ušao u problematična nastojanja da se nametne i izdigne iznad razine cjeline Gornjega grada.

Peristil, 26 (1983):163-167.

Odnos zagrebačke moderne arhitekture prema naslijeđenom prostoru

Razvitak zagrebačkoga Donjega grada upravo nam na klasični način omogućuje praćenje slijeda novih arhitekturnih ulaženja u prostor grada, koja ujedno taj prostor stvaraju ili ga pak rekreiraju slijedeći vrlo osjetljivo sve one društvene, povijesne, gospodarske i oblikovne zakonitosti koje su varijable u tom složenom procesu. To znači da pratiti djelatnost suvremene hrvatske arhitekture¹ u gradu Zagrebu, s aspekta njezina odnosa prema zatečenom prostornom okolišu, nije samo kulturno-povijesni zadatak već je svakako težnja da se uz to spozna i bit odnosa koji se nužno stvara između arhitekta-stvaraoca i društva kao cjeline, koja želi da arhitekt tek opredmećuje njezinu viziju prostora, grada ili pojedine zgrade, dakle viziju arhitekture. To je ujedno i težnja da se utvrde uvjeti materijalne i duhovne naravi koji su bili prisutni u tom 20-godišnjem razvoju između dva svjetska rata i koji su djelovali na pojavu takve moderne arhitekture koju još i danas susrećemo na ulicama Zagreba, dakako, gledamo li je pod kutem ovoga specifičnog interesa. To je potrebno reći, jer nas ovako izvučen izolirani problem odnosa suvremene arhitekture prema prostoru u koji ulazi može odvesti u slijepu ulicu, a zaključke teoretske naravi bez realne podloge ukoliko ga ne razmatramo kompleksno, kao dio nekoga organiziranog sustava koji je djelovao u tom vremenu, bez obzira na njegove predznake i bez obzira na to što će ta kompleksnost problema biti prisutna tek u pozadini, u općoj slici stvari. Važno je da se ona ne mimoide.

Osvrnemo li se unatrag, u prošlo stoljeće, kad je Donji grad zapravo postao organiziranim dijelom grada, tada možemo uočiti

stanovitu krivulju zakonitosti građevnih intervencija u određenim naglašenijim gradskim zonama. Tako Harmica, kasniji Trg bana Jelačića, kao novo gradsko središte postaje metom opetovane izgradnje, a na primjer potez gotovo čitave Lenuzijeve zelene potkove² (izuzmemo li Kovačićevu kuću Frank, paviljone Tehnološkog i Prirodoslovno-matematičkog fakulteta i Fabrisovu zgradu “Željpo-ha”) definira se u svojih 40-ak godina (između 1870. i 1914. g.) i nosi oblikovne značajke zrelog historizma, neoklasicizma i suspregnute secesije. Tu se ne osjeća pritisak za novom gradnjom, za korekcijama urbane važnosti. Zaključak je donekle čudan, iako nije nelogičan. Urbanistička kvaliteta Lenuzijeve potkove bila je i danas je adekvatna onoj arhitekturi koja ju je oblikovala. Postignuta je ravnoteža, koja je isključila potrebu za novim intervencijama, a istovremeno odražava poštovanje prema korektno izvedenoj regulaciji toga dijela grada, prema njezinoj vrijednosti.

To se po svoj prilici zbilo stoga što su Harmica, Ilica, Petrinjska, Vlaška, vrh Bolničke (danas Gajeve), Svilarke (danas Preradovićeve) i Marofske (dio Masarykove) proživjeli i onu prvu prizemnu i jednokatnu fazu rasta grada iz prve polovice prošlog stoljeća, kad je taj rast bio manje reguliran i oslanjao se na povijesne pravce kretanja od Save prema Kaptolu i Griču, stvarajući time stanovitu organsku strukturu koja se i danas još osjeća u krivudanju Ilice i izlaženju vrha Petrinjske i Gajeve ulice iz pravokutnog rastera ulica Donjega grada. Lenuzijeva je potkova imala drukčiju urbanu sudbinu.

Već historizam druge polovice 19. stoljeća ulazi u ove organske strukture i svo-

jom najmanje dvokatnom izgradnjom počinje proces prilagođavanja starijih struktura novim shvaćanjima. Od podgrađa Kaptola i Griča počinje nastajati grad. Tako duž Ilice Janko Jambrišak, Franjo Klein, Janko Grahor, a kasnije Hönigsberg i Deutsch, navedemo li značajne i poznate graditelje toga vremena, nastoje svojim novogradnjama Ilicu pretvoriti u tipičnu gradsku ulicu. Dvokatno mjerilo još uvijek je mjerilo reprezentativnosti, koje je u nekim dijelovima grada tek u početku 20. stoljeća dobilo trokatnu i četverokatnu dimenziju (npr. istočna strana Mažuranićeva trga). Sjeverna strana Trga Republike (danas Jelačićev trg)³ drugi je primjer prijelaza prizemne i jednokatne izgradnje u reprezentativnu gradnju kakvu središnji gradski trg zaslužuje. Započeta u posljednjoj četvrtini prošlog stoljeća prema novoj regulacionoj osnovi sjeveroistočnom ugaonom zgradom trgovca Lavoslava Baumgärtnera i Salamona Wasserthala, ona je u relativno kratkom vremenskom razdoblju stigla do sjeverozapadne ugaone višekatnice Assicurazioni Generali,⁴ koja je pokazala što se može dogoditi kad se izgube neki primarni odnosi. Premda ta zgrada ne ulazi u krug rasprave o hrvatskoj modernoj arhitekturi, jer je talijanski import, ipak i ona pokazuje stanje duha u cjelokupnom odnosu prema prostoru u koji se intervenira. Čitav stilski raspon od zrelog historizma do moderne arhitekture našao je svoje mjesto na tom relativno kratkom prostoru glavnoga trga. Južna strana pokazuje slične značajke i na nju se kao i na istočnu stranu treba posebno osvrnuti, jer je tu moderna arhitektura oštrije intervenirala. Spomenimo da je tek u posljednja

dva desetljeća prošlog stoljeća dvokatnom izgradnjom oblikovan lijevak zapadne strane utoka Petrinjske ulice u Jurišićevu i na Jelačićev trg, a u početku stoljeća zgrada "Elsa Fluid"⁵ svojim je raskošnim secesijskim pročeljem zauzela drugu stranu toga istog uličnog poteza. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća počinje se izgrađivati Preradovićev trg na bazi nove regulacije tog dijela grada, da bi mu na početku stoljeća Vancaševa zgrada Prve hrvatske štedionice (danas Oktogon) definirala istočnu stranu i odredila gabarite. Tek su Petrinjska i Gajeva ulica dugo ostale u svojim prizemno-jednokatnim mjerilima, kao ulice kojima se ostvarivala jednom veza na skelu na Savi i dalje prema Petrinji, a drugom veza s Trnjem i selima što su još živjela uz obalu slabo regulirane Save.

Secesija kao stil koji je imao odraza u zagrebačkoj sredini uglavnom intervenira na neizgrađenim parcelama planiranoga urbanističkog rastera. Nalazimo je i na reprezentativnijim potezima Lenuzijeve potkove, ponegdje u Ilici i Jurišićevoj ulici, gdje je njezina intervencija visinski najuočljivija, ali ona uglavnom ne ulazi u stare prostore sa željom da bitno mijenja postojeće okvire. Izuzmemo li palaču "Croatia" na uglu Preradovićeve i Masarykove ulice i onu Radio-Zagreba (danas Hrvatska poštanska banka) na uglu Jurišićeve i Petrinjske ulice, koje su pokazale tendenciju urbanističkog naglašavanja, tada zaista možemo reći da je secesija popunjavala grad tamo gdje izgradnje prije gotovo da i nije bilo.

Pojava Viktora Kovačića i njegove intervencije u gradski prostor svode se još uvijek na uravnoteženo komuniciranje s oko-

lišem u koji ulazi. Tako nam kuća Frank na Trgu maršala Tita, koja se izvrsno povezala s postojećom izgradnjom, palača Slaveks na Svačićevom trgu 13, koja je čvršće definirala potez a dovršio ga Drago Galić tek pedesetih godina, i crkva sv. Blaža, koja je izvrsno uspjela ući u veoma skučenu i nepogodnu parcelu ugla Prilaza i Primorske ulice davši joj bitno novu vrijednost a da usput ostane u mjerilu tog dijela grada, govore o Kovačićevoj senzibilnosti za prostor u koji ulazi, bez obzira na to do koje ga mjere cijeni. Taj osjećaj arhitekta da se svojim djelom veže na ono što prostor posjeduje s vremenom se modificira. Viktor Kovačić radi to još na isti način na koji se bori za očuvanje Bakačeve kule, ambijenta pred katedralom ili Dolca. On to ne radi toliko kao poznavalac i stručnjak (oni su uglavnom govorili da Bakačevu kulu i čitav ambijent treba ukloniti zato što smeta katedrali) koliko kao čovjek i umjetnik koji je spoznao i osjetio prostorne vrijednosti. Čak i zgrada Burze na uglu Martićeve i Račkoga ulice, koja otvara prodor u novi, istočni dio grada, ostaje u mjerilu vodeći računa o dodiru sa starim koje se nastavlja, iako ne neposrednim dodirom.

S Kovačićem gotovo da prestaje taj odnos, barem u prostorima Donjega grada. Moderna arhitektura, napojena na izvorima Bauhauusa, de Stijla i nailazećeg funkcionalizma, svjesno se opredjeljuje za racionalizam europskih komponenata modernih strujanja i u tom smislu djeluje, postajući sve zatvorenija u svoje čiste stereometrijske strukture (Knoll, 1933). Ta arhitektura, mišljena i smišljena za otvorene prostore novih urbanističkih

vidika, do nekritičnosti (ovo treba shvatiti uvjetno) ispunjena parolom “sunca i zraka” (reakcijom na dotadašnje nehigijenske uvjete života i stanovanja), doživljava idejne potrese u trenucima kad silom vremena i potražnje, koja je jača od ideje, počinje ulaziti u blokove nastale u jednom bivšem vremenu, koje je pred arhitekturu stavljalo sasvim druge zahtjeve.⁶ Taj će se idejni sukob gotovo uvijek riješiti na taj način što će se moderna arhitektura introvertirati, pokušati riješiti svoj idejni program unutar sebe same, a okolini ostaviti onaj dio svoje fizionomije koji će “iskreno” reflektirati unutrašnje strukture, ne vodeći suviše računa o onome što se zbiva lijevo ili desno od nje. Gotovo da je klasičan primjer zgrada Stjepana Planića na račvanju Cesarčeve ulice i stare Vlaške. To je zgrada koja pokazuje uglavnom sve kvalitete Planićeve, zagrebačke ili čak i hrvatske moderne arhitekture toga vremena. Čist tlocrt, unatoč teškom obliku parcele, dosta svjetla i zraka, vrtni prostori na terasama koje iskaču iz kosine krova, pravilan i čist raster otvora na pročelju,

sve su to vrijednosti same arhitekture. No kad je gledamo u kontekstu prizemnih i niskih jednokatnih kućica katedralnog podgrađa, tada vidimo da je ona, poštujući stanoviti regulacioni plan, potpuno zanemarila odnos prema okolini u koju je ušla. Ona je praktički negirala postojanje okoline i zatvorila se u ljušturu svojih oblikovnih i sadržajnih mogućnosti. Ne ulazeći sada u razmatranje je li se u tadašnjim prilikama moglo učiniti nešto drugo, moramo utvrditi da svijest i spoznaja o vrijednostima prošlih vremena koje su se sačuvale u prostoru tada nije imala onih značajki kakvih, barem teoretski, ima danas.

Zbog toga treba reći nešto više o valorizaciji kao o temeljnom fenomenu što uvjetuje odnos tada novoga prema postojećem. Valoriziraju se oni prostori koji su definirani kao gradski, bilo svojom povijesnom vrijednošću, kao što su to ulice i trгови Gornjega grada ili reprezentativnija arhitektura Kaptola, bilo definiranošću svoje strukture unutar planiranog rastera Donjega grada. Događa se fenomen koji se ne može ne uočiti i koji koliko god je iznenađujući u svojoj krajnjoj konsekvenci, ipak ne iznenađuje. Jer i valorizacija prostora, i nova arhitektura koja u taj prostor ulazi, i regulacioni planovi što određuju prilično čvrsto okvire toj novoj arhitekturi ne nastaju i ne stvaraju se u zrakopraznom prostoru već unutar društva koje ima svoje interese, poglede i shvaćanja, ne toliko o prostoru već o nizu drugih stvari što se neposredno odražavaju na zbivanja u prostoru. Događa se da moderna arhitektura intervenira u

Jurjevska ulica, obiteljska stambena kuća (Stjepan Planić, 1932.)

onim gradskim prostorima u kojima je još bila zadržana stanovita ograničenost rasta, u onim prostorima koji su bili živi i koji su dinamikom svoga dotadašnjeg života bili izbjegli regulacijsko geometriziranje druge polovice prošlog stoljeća i svih onih regulacija koje su se naknadno zbivale. To su oni prostori o kojima smo već govorili i označili ih metama novih intervencija. Tu se tradicija interveniranja ne ponavlja toliko zbog navike koliko zbog toga što ti prostori svojom nepravilnošću, svojim otklonima od linije, pravilne krivulje ili pravoga kuta iritiraju stereometrijsko gledanje novoga vremena. Logično je da su oni bili skromniji u pogledu oblikovanja, da nisu toliko reprezentativni koliko dolikuje najužem središtu grada, da u njih ima problema s higijenom stanovanja i dotrajalošću gradnje. No oni su ipak bili sačuvani dah prošloga vremena, imali su u sebi i dali svojoj okolini ljudsku dimenziju stanovite intimnosti.

U tom kontekstu smatralo se da Ilicu treba širiti, povisivati i izravnavati. Tako i Hugo Ehrlich gradi svoju Obrtnu banku⁷ uvlačeći građevni pravac, izravnavajući malo nepravilnost i probijajući visinu okolnih zgrada, ostavljajući da goli bočni zidovi pričekaju susjednu zgradu, kako bi se što prije riješio taj neugledni ugao obližnje Mesničke ulice. S njezinih mansardnih prozora danas gledamo kako se novi hotel "Zagreb-Intercontinental" svojom masom naprosto nalijepio na vertikalnu tornju crkve milosrdnica u Frankopanskoj ulici i zamjeramo arhitektima koji su tako grubo zadržali u sliku grada, a istovremeno zaboravljamo da je veliki arhitekt koji je gradio kuću u kojoj se nalazimo isto tako grubo i nemilosrdno ušao u karakter Ilice ne osjećajući tu dimenziju njezine

vrijednosti. Vremena su se promijenila. Nešto dalje su Aleksandar Freudenberg i Zvonimir Požgaj podigli visoku zgradu Matice hrvatskih obrtnika,⁸ pošto su pobijedili na natječaju i čitavoj javnosti dali na uvid svoju prostornu ideju. Oni su znatno kasnije od Ehrlicha, ali s istom idejnom pretpostavkom, ušli u ambijent jednokatne Ilice i kontrastom gabarita svoje zgrade željeli izreći potrebu novog vremena da se nametne starom ritmu susjednih Plochbergerovih ili Strohmayerovih jednokatnica ili Felbinger-Weidmannovoj palači u Ilici 44, što je gotovo nasuprotno smještena ukazivala na vrijednosti vremena koje je prošlo. Nepunih 30 godina kasnije gotovo čitava je zagrebačka javnost bila uzbuđena vertikalom nebodera koji je izgrađen na posljednjoj neizgrađenoj parceli što je bila ostala na mjestu srušene zakladne bolnice, tamo gdje Ilica ulazi na Jelačićev trg. To su tek neki primjeri kojih u Ilici ima dosta.

Gajeva je drugi primjer, klasičniji, jer je do neke mjere kompletiran prodor moderne arhitekture, da bi tada njezin spoj i dodir s onim dijelovima staroga koji su još preostali bio to nepogodniji. Nakon rušenja Felbingerove zgrade "K Merkuru" i zakladne bolnice izgrađen je 1929. g. novi hotel "Milinov" (danas hotel "Dubrovnik") rad arhitekta Sunka i Jungmana (Filipović, 1975). na istočnoj strani, a Ehrlichova poslovno-stambena zgrada na zapadnoj strani Gajeve ulice 1935. g. Otvoren je njezin širi i ravni prodor prema jugu. Kasnije, 1936. g., Planić je svojom zgradom Napretkove zadruge riješio ulaz u Bogovićeve ulicu, a Lubinsky zgradom u kojoj je danas zastupništvo "Astra" zadržao liniju hotela i širinu ulice. Dalje se nije stiglo i Gajeva je odatle pa sve do Ulice braće Kavurića

(danas Hebrangove ulice) zadržala svoje staro lice, svoju zakrivljenost i fizionomiju kasnog 19. stoljeća, da bi se tek u daljem svojem toku pridružila pravokutnom rasteru Donjega grada. Tamo nalazimo jednostavnu Pičmanovu stambenu zgradu u Gajevoj 23, koja je sagrađena još 1933. g. i koja je i mjerilom i oblikovanjem našla zajednički jezik sa starijom okolinom.

No vratimo se bloku Gajeva, Bogovićeve, Marinkovićeve ulica. Josip Pičman i Josip Seissel izložili su projekt tog bloka 1932. g. On je uglavnom tako i izveden, a u projektiranju pojedinih zgrada u bloku sudjelovali su Ehrlich, Korka, Planić, Löwy i drugi (Premerl, 1974).

Može li se arhitektima Moderne predbaciti da su se sukobili s prošlim vremenom? Bilo bi to promašeno. Oni su jednostavno radili prema shvaćanjima i potrebama svoga vremena, čak su anticipirali vrijeme buduće i ulazili u taj neregulirani dio grada kao nositelji novih poruka i novih ideja, kao oni koji se bore protiv zablude prošlosti da stvore nove, šire, suvremenije i higijenskijske prostore. Temeljna misao u kreiranju vanjskoga prostora jest briga za novi promet, novi način kretanja ulicama. Pogledajmo samo natječajnu perspektivnu skicu Pičmana i Seissela, na kojoj je pogled na novi blok s Jelačićeve trga. Vidimo da je u drugom planu Ilica izravnana i riješena stereometrijskim strukturama novih zgrada dokle god to perspektiva dopušta. Tu nema kompromisa u smislu pronalazjenja određenih humanih vrijednosti u onim starim strukturama koje su ih do tada okruživale. Ljudsko je mjerilo pomalo počelo nestajati iz rječnika eksterijera, ulica i trgova. Ono se zadržalo u oblikovanju unutrašnjosti, u

stanu, terasi, stroju za stanovanje (Knoll, 1933). Zagreb je počeo doživljavati ono što su drugi gradovi u razvijenijim zemljama doživjeli znatno ranije. Vanjski prostori koji čine grad polako dolaze u drugi plan. Polazeći od unutrašnjosti, vanjština gubi ljudsko mjerilo. Težnja prema monumentalnosti i visini unutar jedne izrazito blokovske urbane strukture dolazi sama sa sobom u sukob.

Modernim rješenjem utoka Gajeve ulice u Jelačićev trg načeta je južna fronta toga najvećeg gradskog trga. Dvokatna Felbingerova zgrada, Jelačićev trg 15, građena 1829. g., dakle u prvoj trećini prošlog stoljeća, došla je u situaciju da kao danas najniža zgrada na trgu izazove u mnogih želju za nadogradnjom.

Tako smo još 1955. g. svjedoci prijedloga Jurja Neidhardta (1955) da se izravna taj "nesklad", a da se na zapadnoj strani trga izgradi neboder na mjestu jedine još potpuno sačuvane starije fronte trga (s novim zaklanjanjem Griča), iako znamo da je Neidhardt veoma senzibilan arhitekt, istaknut u borbi za očuvanje prostornih vrijednosti Sarajeva. Premda ovaj primjer vremenski izlazi izvan razdoblja i teme koju obrađujemo, on je indikativan jer objašnjava dokle je još prisutan sasvim stereometrijski način mišljenja u odnosu na naslijeđeni prostor.

Težnja prema ujednačavanju izgleda glavnoga gradskog trga prisutna je i ranije, jer svako vrijeme svoju sliku svijeta smatra optimalnom. Tako je 1928. g. Peter Behrens, jedan od najznačajnijih protagonista moderne arhitekture u Evropi, oblikovao pročelje zgrade "Elsa Fluid", koja je bila izraziti primjer secesijske dekorativnosti. Iako smo time dobili djelo jednog od vrhunskih arhitekata

toga vremena, ipak smo iz slike grada uklonili jedno vrijeme koje je bilo veoma značajno za povijest tog trga. Dodamo li da je Ignjat Fischer pobijedio na natječaju 1923. g. i izveo zgradu Gradske štedionice između 1925. i 1929. g. tik uz navedenu zgradu, tada vidimo da je definira- njem istočne strane Jelačićeva trga praktički otvorena Cesarčeva ulica, potpuno izmijenjena Bakačeva ulica i uzlaz prema katedrali i stvoren novi urbanistički potez koji nije uspio ponoviti vrijednost blage nepravilnosti prijašnjeg lijevka što je slijedio povijesni organički rast.

Što tada tek da se kaže za Petrinjsku ulicu, koja još 1910. g. (*Zagreb 1900*, 1974, sl. 42) ima jednokatnu i prizemnu izgradnju, i savijena u blagom luku prema Jelačićevu trgu pokazuje strukturu nastanka grada, s katedralom kao jakim prostornim naglaskom iznad svojih krovova. Ovoj ulici, koja je bila jedna od jakih prometnih veza središta grada sa Savom, nije smetao Zrinski trg, smješten pedesetak metara zapadnije sa svom svojom reprezentativnom gradnjom kraja prošlog stoljeća. Secesija na vrhu s palačom Hrvatske poštanske banke, a neoklasicizam dvadesetih godina na uglu Petrinjske i Amruševe ulice odredili su novi gabarit. Dodamo li izgradnju u donjim, južnim dijelovima ulice, tada vidimo da je moderna arhitektura, slijedeći blagu zakrivljenost ulice između Đorđićeve i Amruševe, bila tek mirni sljedbenik zacrtanih gabarita, ne protestirajući ni visinom ni transparentnošću protiv blokovske izgradnje. Ona je prihvatila blokovsku koncepciju koja bi joj trebala biti strana i riješila svoj stambeno-poslovni problem ostavljajući ulici glatko lice svoje moderne fizionomije i svoga izbalansiranog rastera otvora unutar dopuštenih

okvira koje joj je omogućavala suvremena tehnologija građenja. Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš riješili su svoju ugrađenu najamnu kuću u Petrinjskoj 11 ne vodeći računa – ili zato što nisu mogli voditi računa jer je društvena prostorna regulativa bila jača od njih, ili zato što su smatrali da se tu ništa ne može učiniti, ili možda zato što nisu vidjeli svrhe u stvaranju bilo kakvog odnosa prema nečemu što je daleko ispod mogućnosti neke njihove valorizacije – da se uz njih na broju 9 nalazi mala jednokatnica bidermajersko-klasicističkih oblikovnih značajki kao posljednji ostatak nekoć znatno humanijeg prostora ove ulice a s druge strane ista struktura koja je nestala izgradnjom ugaone zgrade Milovana Kovačevića. Oni su izvrsno riješili način stanovanja, suvremenim su floctrom dali određeni domet jednom vremenu, humanizirali su tu malu ćeliju u kojoj čovjek živi i time učinili ono što je vrijeme od njih tražilo.⁹ Ako je to imalo svoju logiku u ovom primjeru, kad je ostatak prošlosti bio tako neznatan da nije bilo opravdanja ulaziti u dijalog s naslijeđenim prostorom, znači li to da je moderna arhitektura imala pravo da se na isti način postavlja i tamo gdje je zatečeni prostor imao i većih vrijednosti i širu prostornu dimenziju. Bez obzira na društvene norme profita, cijene zemljišta, iskorištavanja parcele i sve ono što je u to vrijeme moglo utjecati na fizionomiju i gabarit nove gradnje, moderna se arhitektura u Zagrebu u vrijeme svoje ekspanzije na području Donjega grada ponašala upravo onoliko agresivno koliko se širio jaz između svijesti o vlastitoj vrijednosti i vrijednosti prošlih vremena. Tamo gdje je ta razlika bila manja, agresivnost nastupa razmjerno se smanjivala. Ovdje treba s pravom reći da

je valoriziranje urbanih kvaliteta prošlih razdoblja, koje je posredno provela moderna arhitektura, dajući ga naslutiti svojim intervencijama u urbanom tkivu Zagreba, dalo najvišu ocjenu povijesnoj jezgri Griča i urbanističkoj strukturi ortogonalne blokovske izgradnje u Donjem gradu, a potpuno je ignoriralo bilo kakvu vrijednost organskih struktura što su se još bile zadržale ponegdje u Donjem gradu i na Kaptolu.

Uz navedene primjere to nam potvrđuju i gradnje Zlatka Neumanna u Preradovićevoj 16, Vlaškoj 69 ili Petrinjskoj 23, neke zgrade u Ilici od Jelačićeva trga tamo do negdašnjih vojarni, zgrada Srpske pravoslavne opštine na uglu Ilice i Preobraženske Jurja Denzlera i Stanka Kliske i niz drugih zgrada iz toga vremena.

Zašto je u ovom kontekstu Grič valoriziran više od Kaptola to je teško reći, iako se jedan od razloga može naći u većoj prostornoj izoliranosti Griča (ta on je na višem brežuljku) od Donjega grada (isključimo li nešto veću

sačuvanu urbanu kvalitetu Griča). Kaptol je već narušen rušenjem Bakačeve kule, a blizina i neposredni dodir s Jelačićevim trgom zasigurno su uvjetovali razbijanje njegove jugozapadne povijesne strukture. Stoga se u Gornjem gradu događa samo izvrsna Albinijeva kuća Arko¹⁰ na uglu Demetrove i Basaričekove ulice, koja je pokazala da moderna arhitektura može ostvariti afirmirani odnos prema naslijeđenom prostoru, ali samo ako ga valorizira kao vrijednost. Ne smijemo, dakako, mimoići činjenicu da za izgradnju na mjestu srušene gostionice "Matejna" vjerojatno nije bilo takvog pritiska kakav bi se mogao očekivati na jednoj frekventnoj parceli Donjega grada, ili čak Kaptola u onoj zoni koja je praktički uništena. Riječ je o Dolcu i njegovoj regulaciji. Možemo li intervenciju Vjekoslava Bastla, koji je izgradio tržnicu na Dolcu i istočni rub tržnice sa zgradom Ignjata Fischera, ubrojiti u modernu arhitekturu o kojoj govorimo, pitanje je određivanja njihova mjesta i uloge u povijesti moderne hrvatske arhitekture.

No, sigurno je da vrijeme rušenja Dolca i izgradnje tržnice¹¹ ulazi u okvir naše teme. Povežemo li to s valorizacijom prostora s kojom smo započeli, tada nam je to još jedna potvrda da je rušenje Dolca nastavak procesa koji je započeo oblikovanjem sjeverne fronte Jelačićeva trga, dakle još u 19. st. Sjetimo li se Kovačićevih rješenja za regulaciju Kaptola i Dolca, tamo još 1908.-1912. g. (Šen, 1974), tada vidimo da je borba za očuvanje Dolca izgubljena još u početku stoljeća, i da se valorizacija toga

Basaričekova ulica, kuća Arko (Alfred Albini, 1938.)

organički raslog prostora kretala u silaznoj liniji, da bi Bastlovom i Fischerovom intervencijom doživjela tek svoju drastičnu potvrdu.

Tržnica ima jedino odnos prema drugom pročelju zgrada sa sjeverne strane Jelačićeva trga i ni prema čemu ostalom. Moderni i potrebni gradski sadržaj ušao je poput stranog tijela u formirani prostor, odrezavši prirodnu vezu katedrale s crkvom Sv. Marije i devalorizirajući čak i tako reprezentativne objekte kao što je apsidalni dio crkve Sv. Marije i dio kaptolskih kurija. Taj gubitak osjećaja za okolinu, ukoliko se smatra da je ona manje vrijednosti, ovdje je tek nešto grublje došao do izražaja.

Približavajući se sada polako zaključku, mogla bi se prihvatiti misao što ju je Tomislav Premerl izrekao u svojem nedavnom pregledu zagrebačke moderne arhitekture, a to je da su “u vremenu u kojem se oplođuje i gradi nova prostorna misao u nas ta shvaćanja arhitekta potpuno razumljiva (on misli na nastojanja za što funkcionalnijom izgradnjom novih zgrada bez obzira na zatečenu okolinu, op. p.), to više što ona ipak nisu u staroj jezgri Donjega grada nigdje grubo narušila osnovni urbani sklad i devastirala prostor nasljeđa” (Premerl, 1974). Tvrdnju je uza svu prihvatljivost, potrebno malo dopuniti, da bi zaključak bio jasniji. Moderna arhitektura, koju susrećemo u Zagrebu unutar povijesnih cjelina Gornjega grada, Donjega grada i Kaptola, pokazuje dvije temeljne značajke:

- povezanost sa suvremenim strujanjima u Evropi i

- neraskidivu ovisnost o zakonima i pravilima koji su vladali u društvu toga vremena, bez obzira na vlastitu idejnu opredijeljenost arhitekata.

Iz svih značajki proizlazi valorizacija okoline u koju ta arhitektura ulazi i odabiranje načina na koji će se intervenirati u pojedinoj situaciji. Razlog što zaista nije došlo do grubog narušavanja temeljnoga urbanističkog sklada i devastiranja graditeljskog nasljeđa možemo tražiti i naći u činjenici da se nije mnogo gradilo unutar povijesnih cjelina, kao i da su regulacije i gradnja s kraja prošlog i početka ovog stoljeća definirale niz bitnih gradskih poteza, s kojima je društvo, onakvog profila kakvo je u to vrijeme imalo, bilo zadovoljno. Drugim riječima, prostorni okvir u kojem se kretalo i živjelo društvo između dva rata bio je tom društvu uglavnom primjeren. Teško je reći što bi se zbililo da je zagrebačka moderna arhitektura imala mogućnosti više intervenirati u starijim

Dolac, zgrada Tržnog nadzorništva (Vjekoslav Bastl, 1930.)

dijelovima grada: bi li realizacija određenih zamisli pokazala opravdanost stereometrijsko-prometne doktrine, koja je u odnosu na oblikovanje u gradovima bila dominantna. No, to nije predmet našeg razmišljanja.

Zaključimo tek mišlju da ovakvo, parcijalno analiziranje jednog od aspekata na ulogu, značenje i vrijednost moderne arhitekture u stvaranju i definiranju gradskih prostora, može biti tek doprinos sveobuhvatnijem sagledavanju složenosti fenomena arhitekture i njezine valorizacije.

---

¹ Ovdje se misli na arhitekturu između dva rata u Zagrebu (Premerl, 1974).

² To su trgovi Zrinskog, Strossmayera i kralja Tomislava, Marulića, Mažuranića i maršala Tita.

³ Lelja Dobronić: "Harmica – Trg Jelačića bana – Trg Republike", *Čovjek i prostor*, 121 i 122, 1963., Zagreb. Svi povijesni podaci vezani uz Trg Republike temelje se na ovom tekstu.

⁴ Arh. Marcello Piacentini, 1938-40.

⁵ Gradi se 1905. g. za trgovca Fellerera, projekt: Hönigsberg i Deutsch.

⁶ Dovoljno je usporediti s Planićevim mislima o stanovanju. Citat u tekstu T. Premerla, op. cit. bilj. 1.

⁷ Ilica 38.

⁸ Katalog izložbe *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, Zagreb, 1938.

⁹ Do sličnih zaključaka dolazi i T. Premerl (1974) kad kaže da su "novi objekti rješavani uglavnom samo s aspekta dane i već narušene prostorne situacije".

¹⁰ Basaričekova 24, 1939. g.

¹¹ Razdoblje između 1925. i 1930. g.

Odnos arhitekture našeg stoljeća prema vlastitoj prošlosti, uz neke primjere iz Zagreba

U ovoj godini brige za graditeljsko kulturno nasljeđe, za vrijednosti prošloga u prostoru, po ne znam koji put otvara nam se nedoumica gdje počinje prošlost u prostoru, gdje je ta granica koja dijeli prošlost od sadašnjosti. Da bismo nešto objektivno ocijenili, kaže se, treba proći vremenska distanca od barem jedne generacije, a opet ocjenjujemo i ono što smo dovršili jučer i ugradili u ove naše “dinamične” prostore, okovane prometom i podvrgnute takvim brzim promjenama da ih teško slijede i oni koji bi ih morali predvidjeti. Vratimo li se na početak, na pitanje o toj vremenskoj granici, možda će nas već idući korak u razmišljanju dovesti do sumnje o terminu “vremenske granice”. On možda administrativno postoji, a možda ga tako i treba formulirati da bi se moglo nastupiti s pozicije prava (da li i pravde?) i zakona.

Npr. kad se prostorno štiti spomenik kulture, određuje mu se granica prema katastarskim česticama, a to što nismo u mogućnosti pravno regulirati da neka intervencija u prostoru na mnogo udaljenijoj katastarskoj čestici može i te kako djelovati na doživljaj i vrijednost tog spomenika, govori nam o relativnosti pojma granice (ovdje u prostornom smislu), odnosno o nesavršenosti isključivo zakonske zaštite pojedinih vrijednosti. Valja se bojati da dolazimo do termina granice u svijesti ili spoznaji, jer jedino je ta granica sudbonosna. Ukoliko su se neke vrijednosti u prostoru našle s one strane granice svijesti, tada će teško pomoći zakoni, vremenske i prostorne granice. One će možda tek malo usporiti proces devalorizacije takve vrijednosti. Vremenske će nam granice služiti tek da upremo prstom na urbaniste ili konzervatore, ili na obje strukture koje se stručno i administrativno

brinu o prostoru sadašnjem, ali neće pomoći da prostornu vrijednost rehabilitiramo. Javno i stručno mnijenje može pomoći tek u izuzetnim situacijama, i tako se krug granica zatvara.

Prema značenju pojma prošlost počinje u trenutku kad je neka stvar završena, kad počinje autonomno živjeti, a prošlosti prostora (osim kad na nj gledamo sa stajališta povijesnog razvika) jednostavno nema. Prostor je uvijek i novo aktualan i nov u svojim interakcijama i odnosima sa životom koji se neprestano mijenja; koji nudi sveudilj nove interpretacije jednog prostora. Prošlost je u građevinama, u starenju njihova materijala i oblikovanja, u koncepcijama njihovih autora prema prostoru (ukoliko ih uopće možemo spoznati), jer u jednom dovršenu zgradu, osobito u onu koja ima definirane oblikovne ili druge vrijednosne značajke, teško je intervenirati a da se sačuva njezina izvorna kvaliteta. Naravno, da u ovom kontekstu mislimo na arhitekturu našeg stoljeća, koja se upravo nalazi jednim svojim dijelom na generacijskoj vremenskoj granici, a drugim u prostorima koji su često bili nedefinirani i koji svojim postupnim definiranjem često pridonose devaloriziranju upravo one arhitekture koja ih je inicirala - dakle, negdje je izvan prostorne granice o kojoj vodimo brigu.

Problem je dovoljno jasan. Postoji moderna arhitektura, koja je vrijedna sama po sebi, ali koja još nije dosegla vremensku granicu da o njoj društvo vodi organiziranu brigu kao o kulturnoj vrijednosti, a u prostornom smislu, u odnosu na svoj smještaj u gradu, često je izvan dometa one posebne prostorne brige koja se vodi o suvremenim vrijednostima toga grada.

Vjerojatno ima mnogo primjera, a ja bih se zadržao na školama i obdaništima arhitekta Ive

Zemljaka. On je imao sreću (ili nesreću) da projektira pretežno škole i obdaništa u još nedovoljno izgrađenim novim prostorima Zagreba. Tada, između 1930. i 1940. g., nastala je većina njih, oblikovana na stanoviti modificirani "de stilovski" način, oplemenjena domaćom arhitektonskom seoskom tradicijom. Bila je to suvremena arhitektura, izrasla u ravnicama Sigečice, Knežije i Selske ceste, uz rubove Maksimira i na Laščini, Jordanovcu ili Kozjaku. Škole su tim prostorima davale osnovni naglasak svojim volumenom i sadržajem. I što se dogodilo? Vrijeme, ovo naše, za koje još nemamo generacijskog razmaka, temeljeno na urbanističkim planovima, počelo je ulaziti u te prostore gotovo kao da ničega i nema u njima, kao da je prostor tek nerazrezani kolač koji treba podijeliti gladnim korisnicima. Tako su nastajale devalvacije, pa su ponajprije stradale Zemljakove škole, ona u Jakićevoj ulici, ona na Knežiji, a iz dana u dan sve više i ona na Selskoj cesti. A ne zaboravimo da su uz "Zemlju" i njezine humane i socijalne ideje na polju arhitekture stanovanja, škole Ive Zemljaka u Zagrebu bile puno oživotvorenje humanoga, estetskog i higijensko-funkcionalnog odnosa prema sadržaju koji je do tada bio skučen starim nazorima i

Jakićeva ulica, škola (Ivan Zemljak, 1933.)

mjerilima. One su bile jedna od ostvarenih vrijednosti toga vremena.

Što se događalo kasnije lako je vidjeti. Treba samo prošetati i pogledati. Vjerojatno najžalosniju sudbinu doživjela je škola u Jakićevoj ulici. Smještena u Maksimiru istočno od stadiona "Dinama", orijentirana prema ulici, sa stubištem u sredini zapadnog pročelja, ona je imala svoju punu fizionomiju. S vremenom je nastao i rastao stadion, pa se škola danas nalazi gotovo pod istočnom tribinom, grubo devalorizirana u svome mjerilu. Zbog toga je ulaz s glavnog pročelja prebačen na nekadašnje dvorišno pročelje, a kako se visoka tribina nadvila nad zgradom, valjalo je izgraditi visoki dimnjak kao novi prostorni element između škole i tribine. Nije arh. Turina kriv što je projektom stadiona uništio zgradu škole, krivi su odnosi koji su do toga mogli dovesti. Nakon tribine došle su garaže i prigradnje, i škola koja je poput sažete strukture prostora živjela u ravnici podno maksimirske šume našla se zarobljena betonom, nagrižena suvremenom intervencijom.

Škola na Knežiji, s obdaništem, vrtom i dvoranom, niska i razvedena prostorom Knežije, s visokim krovovima i širokim strehama, danas

se našla tik uza zapadni krak brze ceste za Ljubljano (danas Ljubljanska avenija), uza zapadni ulaz u grad. Izmijenjeno prostorno mjerilo dovelo je školu u nove sadržajne i prostorne odnose. Ona već sada smeta stambenim višekatnicama, koje su s istoka potpuno zatvorile poglede na nebo i širine, na oblake i drveće. Zemljakova sadržajna novost ritmičkog nizanja sobe za boravak i učenje u obdaništu i terase nepredmetna je sad kad su terase zgrađene visokim zgradama i parkiralištima - garažama. Jedna ovako razvedena prostorna struktura tražila je prostornu prilagodbu novih zgrada barem s pravom starosjedioca ako već ne imperativom svoje namjene. Na žalost, nije teško predvidjeti njezinu budućnost u urbanističkim vizijama grandioznih zapadnih vrata grada. (Danas je dograđena u velikom opsegu izgubivši niz svojih primarnih vrijednosti).

Škola na Selskoj cesti doživljava sličnu sudbinu. Slobodno koncipirana od tri volumena povezana prizemnim hodnicima, otvorena jugu, a prema sjeveru oplemenjena vizurama na Medvednicu, davala je dovoljno prostora za meke dodire, za osmišljenu buduću intervenciju. Međutim, obližnja tvornica "Nikola Tesla"

Jakićeva ulica, škola, zapadno - glavno pročelje, stanje nakon izgradnje istočne tribine stadiona u Maksimiru, uklonjeni su ulaz i stubište (1975.)

Knežija, osnovna škola (Ivan Zemljak, 1940.), spoj učioničkog trakta i obdaništa, u pozadini visoka novogradnja koja je devalorirala ansambl

počela je svojim razvitkom na nepogodnoj lokaciji tražiti sve više i više prostora. Njezina sklađišta i pomoćne zgrade već su okružile školu s dvije strane, a s juga se uz visoke stambene zgrade nalazi još nešto mjesta (vjerojatno za buduću prometnicu). Tako je tvornički krug okovao slobodnu širinu školskog ambijenta.

Škola na Kozjaku posljednji je izdanak Zemljakove domišljene prostorne koncepcije suvremene škole. Sagrađena u prvim poslijeratnim godinama, ona nije mogla imati standard njegovih prijašnjih škola. No, imala je onu zanimljivu misao prostornoga kombiniranja zatvorenog razreda - učionice i otvorenog razreda - terase. Još za života Zemljak se borio za očuvanje ove koncepcije pred nadiranjem prakticizma, koji je zbog nedostatka školskog prostora zahtijevao zatvaranje terasa i njihovo pretvaranje u učionice, što se je i dogodilo nakon Zemljakove smrti.

Obdanište na Lašćini nosilo je svoju vrijednost u odnosu oblikovanja volumena niskih paviljona i visokih krovova, sa širokim sjenovitim strehama i trijemovima. Stara seoska tradicija bila je oplemenjena rukopisom suvremenog

Lašćina, obdanište (Ivan Zemljak, 1935.), terasa i trijem pred blagovaonicom nakon što je izmijenjen pokrov krova

arhitekta. Eliminiramo li zapuštenost i neodržavanje hortikulture, koja je bila adekvatni pandan slobodno stojećim paviljonima, ne možemo mimoići grubi prakticizam tzv. održavanja zgrade, kad je neposredno nakon Zemljakove smrti pokrov krova s biber-crijepom zamijenjen valovitim svijetlim salonitom. Odmah je nestalo one vrijednosne dimenzije arhitekture. Volumen krova prestao je biti ono što jest i postao je nemoguće velika površina za održavanje. Salonit kao materijal unio je svoj dojam provizornosti u ovu, tako prostorno stabilnu arhitekturu.

Nema smisla dalje nizati činjenice i podatke. Događa li se to samo arhitekturi Ive Zemljaka zato što je toliko sadržajno eksponirana ili je to praksa koja lovi u mutnom rascjepu između današnjice i prošlosti, između generacije koja umire, a koju još ne smatramo organskim dijelom naše kulture baštine, i generacije koja bi morala valorizirati njihovo djelo. Teško bi bilo reći da je to nedostatak sluha za postojeće, a opet je istina da arhitektura i urbanizam, koji nastaju na crtaćim daskama bez organskog dodira s prostorom u koji ulaze, bez etičke i estetičke veze s postojećim, moraju roditi takvim defektima. Stoga nije naodmet, u ovoj godini brige za graditeljsko kulturno nasljeđe, podsjetiti i na dio nasljeđa našeg stoljeća koje devaloriziramo gotovo svakodnevno, pred svojim očima, gotovo vlastitim rukama, stavljajući ga time izvan granica vlastite svijesti i savjesti.

Arhitektura, 154 (1975):60-61.

Neuništivost Tkalčićeve ulice

O revitalizaciji Tkalčićeve ulice u Zagrebu govori se već veoma dugo. Izrađeni su planovi, provedeni natječaji, gradskim odlukama osigurana određena novčana sredstva. Tko ima dobro pamćenje može se sjetiti da su se načini kumuliranja novčanih sredstava, kao svojevrsna originalna rješenja, provlačili kroz sje-

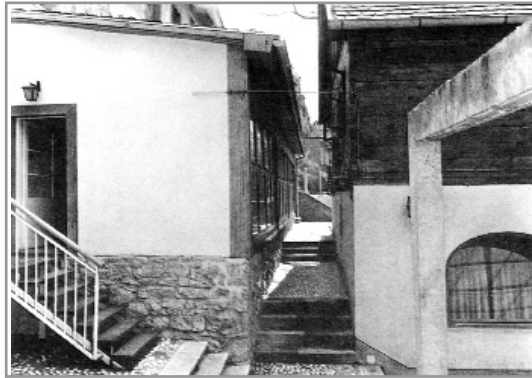
Tkalčićeva 48-50, spremište u rekonstruiranom dvorištu (1976.)

nice Stalne konferencije gradova Jugoslavije još tamo 1966. i 1967. g. u Varaždinu i Ohridu, da su se publicirale odluke Gradske skupštine Zagreba o tim spasonosnim postotcima i tako unedogled. A Tkalčićeva je ulica sa svojom sociološkom strukturom stanovnika, sa svojim duhom neuništivosti čitavog spleta struktura, od kojih su vrijedne i nama zanimljive tek arhitektonsko-ambijentalne i prostorne, prkosila napornima mnogih da joj promijene predznak.

Slučaj kuća na br. 48 i 50, na kojima je proveden pokus revitalizacije, toliko je karakterističan da ga valja spomenuti. On valjda pokazuje da je najteže izmijeniti shvaćanja o Tkalčićevoj ulici, pogotovo ako se parcijalno pristupa, kuću po kuću, bez obzira na to i unatoč tome je li sam postupak obnove proveden

maksimalno korektno i uspješno. Revitalizacija nije samo obnova i saniranje zatečena stanja, pa niti samo promjena namjene, već cjelovita etapna intervencija, s adekvatnom namjenom, koja će osigurati preobrazbu značaja ambijenta (ne samo prostornoga već i povijesnog i tradicijskog u smislu socijalnog zla, bijede i neimašti-

Tkalčićeva 48-50, novoizgrađena zgrada uz Kaptolski bedem (1976.)

ne, tradicije obližnje Kožarske ulice, što nam ju je Krleža u svom “Povratku Filipa Latinovića” tako majstorski ocrtao; onoga što Tkalčićeva ulica znači u socijalnoj i društvenoj topografiji grada Zagreba). Primjer tih dviju zgrada reći će nam kako se neadekvatna namjena brže-bolje vraća i onoj negativnoj tradiciji u prostornom smislu kad su potrebe veće od prostornih kapaciteta, pa rađaju degradaciju prostora. Drugim riječima, kad se tradicija reflektiranja sociološkog stanja i prilika na prostornom planu ponavlja u revitaliziranim objektima zbog neadekvatna novog sadržaja.

O čemu je riječ? Još tamo 1970/71. g. dovršena je obnova tih dviju zgrada. U skladu s pravilima korektnog odnosa prema spomeničkim vrijednostima cjeline Tkalčićeve

ulice, a posebice prema kvalitetama dotičnih zgrada, projektanti (Restauratorski zavod Hrvatske: glavni projektant ak. arh. Krešimir Mihaljević, izvedbu vodila dipl. inž. arh. Gabrijela Šaban, investitor “Stanoinvest” Zagreb, izvođač radova “Borongaj” Zagreb) proveli su sva potrebna istraživanja građevnih faza, struktura gradnje i vrijednosti prostora, temeljeći projekt na prostornom stanju posljednje građevne faze, uz puno revaloriziranje recentnim prigradnjama uništenih dvorišnih prostora. Kako se tada predviđala klupsko-društvena namjena zgrada, one su u unutrašnjosti povezane i tretirane kao jedan objekt. Potpuna rekonstrukcija zgrade na br. 48 i puna sanacija one na br. 50 tražile su maksimum zalaganja i rada radi iznalaženja optimalnih rješenja pojedinih detalja, to više što su to bili prvi objekti u Tkalčićevoj ulici s kojima je akcija revitalizacije morala započeti nakon dovršene faze projektiranja i studija čitave ove zaštićene gradske cjeline.

Rezultat je bio dobar. Pročelja su zadržala svoju izvornu čistoću premda je studija boja koje su se morale upotrijebiti na pročeljima bila isuviše teoretski idealna. Dvorišni prostori popločeni oblukom, s više razina terena, sačuvano veliko stablo, novi odnos prema ostacima kaptolskog zida i igra drva i žbuke revaloriziranih dvorišnih pročelja pokazivali su sve vrijednosti ove male gradske arhitekture.

I tada, odmah nakon završenih radova, umjesto klupskih sadržaja u zgradu ulazi poduzeće “Stanbiro”, jedan od dijelova “Stanoinvesta”, i počinje sustavna degradacija prostora. Jesu li visoka cijena uređenja ovih zgrada ili neuređena okolina u kojoj bi takav

klupski sadržaj stršio kao oaza i pitanje je bi li preživio, uvjetovali promjenu namjene - teško je reći. Vjerojatno su se našla oba faktora zajedno i revitalizacija je zapela na prvom koraku. Poduzeće nije klub i njemu nisu potrebni odnjegovani dvorišni prostori, njemu nije potreban kaptolski srednjovjekovni zid, njemu uopće nije potrebna malogradska arhitektura Tkalčičeve ulice. Njemu treba prostora, njemu su potrebna priručna skladišta. Njemu ne treba klinker na podu nekoga mogućega klupskog bara ili kavanice već topli pod za službenike koji u tom prostoru moraju sjediti barem osam sati dnevno. Njemu ne treba ambijent već radno mjesto. I tada fluorescentne lampe i ostala neadekvatna rasvjetna tijela niču po zidovima i drvenim stropovima; topli podovi prekrivaju pod od klinker-opeke; barake i nadstrešnice niču unutar dvorišnih ambijenata, a nova prigradnja sa svijetlim i velikim prozorima, koju je projektirao pravi arhitekt sa zvučnim imenom, nanovo se vraća i naslanja na kaptolski zid na koji su utrošeni sati i sati rada da bi se konzervirao u svojoj izvornoj, vremenom istrošenoj strukturi, da bi ga mogle vidjeti i doživjeti generacije ljudi današnjice i sutrašnjice.

I sada se opet vraćamo onom starom značaju Tkalčičeve ulice, koji je neuništiv. Neadekvatna namjena silovala je prostor koji smo odnjegovali. Revitalizacija, barem u ovom prvom pokušaju, nije uspjela prekoračiti barijeru adekvatnog ponašanja u prostoru. Vjerojatno su razlozi koji nisu omogućili pojavu adekvatne namjene u ovom prostoru znatno jači od onih financijske naravi. Novčani su razlozi tek najočitiji. Postavlja se pitanje bi li Tkalčičeva ulica prihvatila klupsku namjenu ili bi ona kao strano

tijelo na organizmu bila prisiljena transformirati se do te mjere da bi izgubila smisao. Jer klub bi se isto tako mogao s vremenom preobraziti u *birtiju*, kao što se njegovano dvorište pretvorilo u skladište. Proces je u biti isti, samo se očituje na drugom području.

Vjerojatno je ovdje riječ o opsegu intervencije. Da su se u procesu revitalizacije uspjela grupirati sredstva i interesi tako da se odjednom zahvati veći kompleks zgrada, možda bi taj novi prostorni duh, ta sociološka ravnoteža uspjela modificirati procese. Ovako, kad obnavljamo objekt na početku i na kraju ulice, kad nismo u stanju regulirati barem one prostorne procese koji se kako-tako mogu regulirati da bismo sačuvali ono u što smo kao društvo svjesno investirali kako bismo izmijenili socijalnu i društvenu sliku jednog od vrednijih dijelova grada i u tu vrijednu prostornu cjelinu unijeli sadržaje koji će je samo po sebi, logikom svog postojanja i djelovanja, zaštititi i njegovati, tada se moramo duboko zamisliti je li takav put revitalizacije ispravan i neće li nam Tkalčičeva ulica i dalje pokazivati svoju neuništivu ćud.

Čovjek i prostor, 275(2) (1976):8-9.

Što se događa u Tkalčičevoj ulici?

U posljednje smo vrijeme svjedoci spontana revitalizacijskog procesa u jednom od vrijednih starih dijelova Zagreba, u Tkalčičevoj ulici, koja se pruža dolinom nekadašnjeg potoka između Gradeca i Kaptola, najstarijih povijesnih urbanih jezgri Zagreba. Dugogodišnji zagrebački “slum”, zapuštena cjelina, izvan djelovanja regulirane društvene akcije, počeo je doživljavati transformaciju, koja nije strana suvremenom procesu aktivne zaštite graditeljskog nasljeđa. Vraća se aktivni život u stare gradske prostore. Što se zapravo događa?

Ulaganjem znatnih društvenih sredstava u rekonstrukciju najjužnijeg dijela Tkalčičeve ulice, prema projektu prof. M. Begovića, naglo je pojačano zanimanje za sjeverni dio Tkalčičeve ulice.

Iako je još davnih šezdesetih godina bio raspisan natječaj za provedbeno urbanističko rješenje Tkalčičeve ulice, na kojemu se iskrystalizirala tada suvremena koncepcija pristupa revitalizaciji toga gradskog prostora, ništa se nije dogodilo, osim pokušaja da se u dvije kuće (br. 48 i 50) izvede model moguće

Tkalčičeva 48-50, stanje prije obnove pročelja

Tkalčičeva 48-50, korektno obnovljena pročelja 70-ih godina

rekonstrukcije i stilskog restauriranja starih objekata. Te su dvije kuće, namijenjene javnim sadržajima, vrlo brzo pretvorene u uredske prostorije, s isto takvom degradacijom okolnih dvorišta kakvu je donosila i prijašnja neadekvatna namjena. Sve je zapelo, jasno, na novčanim sredstvima, i time je otupila djelotvornost akcije.

Međutim, ovo što se danas događa, ovaj trend što ga je otvorilo veliko gradilište i iskustvo sa sadržajima obližnje Radićeve ulice doveo je do uvlačenja života iz obližnjeg najstrožega središta grada u male ambijente prošlosti. U sjevernom se dijelu Tkalčičeve ulice naglo pojavljuje niz sadržaja koji privlače ljude, oživljavaju ambijente i obnavljaju arhitekturu. Nije u prvom trenutku toliko bitno jesu li svi novi sadržaji idealni prema karakteru prostora koliko to da vraćaju čovjeka, da zapuštenu i dotrajalu građevnu strukturu vraćaju životu. Rješavaju se imovinsko-pravni odnosi, odlaze dosadašnji stanari i skladišta, koji su zbog jeftine stanarine napučili zgrade i dvorišta, prepustajući ih propadanju. U toku je proces što ga aktivna zaštita povijesnih prostora poznaje kao prestrukturiranje sadržaja, ali vodeću ulogu

trenutačno imaju oni sadržaji za koje mali privatni investitori imaju sluha i interesa kako bi relativno brzo vratili uložena sredstva. To su mali ugostiteljski objekti - kafići i picerije, te male prodavaonice.

Koliko god je točno da su zaštićene stare povijesne gradske jezgre donekle rezervati u kojima nema velike slobode djelovanja, ipak je njihova značajna prednost u atraktivnosti, izrazitoj blizini najužega gradskog središta i, tako, u posrednom korištenju visoke zemljišne rente. Vjerojatno bi se mogla postaviti jednadžba između ulaganja znatnih društvenih sredstava u jedan dio Tkalčičeve ulice i unošenja privatnog kapitala u zgrade na drugom dijelu iste ulice, koje su potrebne da prime nove sadržaje.

Teško je reći koliko je to u ovom trenutku regulabilni revitalizacijski proces. Sudeći prema onome što se događa, bez nekoga posebnog istraživanja, očito je da je to spontani, improvizirani proces. Objekti i sadržaji koji se pojavljuju u Tkalčičevoj ulici očito odgovaraju zahtjevima, čim za njih ima publike, čim privlače ljude. Praksa potvrđuje njihovu pojavu. Ali, odgovaraju li u cijelosti vrijednostima

Tkalčičeva 48-50, izmijenjena obnovljena pročelja krajem 20. stoljeća

Tkalčičeva ulica, lokal "Stara Tkalča"

objekata i ambijenata, to je već drugo pitanje. Međutim, u tom složenom sklopu imovinsko-pravnih odnosa, rješavanja stambenih pitanja, dotrajalosti zgrada i broja ljudi koji u pojedinim prostorima žive, mogućnosti regulirana usmjeravanja novih sadržaja izuzetno su teške. Ovako, privatni kapital rješava stvari logikom svoje ekonomičnosti, najmanjeg ulaganja da se ostvari relativno velik dobitak, otvarajući i gradeći sadržaje koji su mu potrebni, uz onoliku društvenu regulativu kolika je moguća bez prihvaćenoga provedbenoga urbanističkoga plana. Lokali u Skalinskoj ulici koji su nastali prije, zadovoljavajući potrebe obližnje tržnice, pokazuju da je taj trend trajan i ozbiljan.

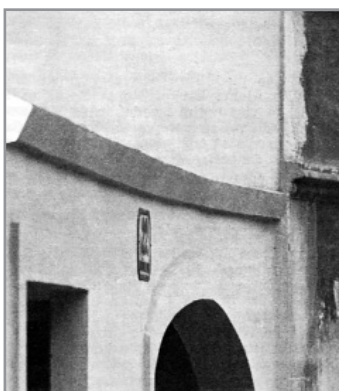
Zabrinuta za sudbinu bloka Radićeva-Krvavi most-Tkalčićeva - u koji su uložena velika društvena sredstva, i koja objektivno znače prestrukturiranje Tkalčićeve ulice - javnost je zaboravila na spontane revitalizacijske procese koji se istovremeno s malim pomakom događaju u sjevernom, znatno vrednijem i znatno sačuvanijem dijelu te ulice. Grade se novi objekti poput "Stare Tkalče" čiju je negativnu neutralnost spasilo oblikovanje ograde i vrata u dvorište s malim postmodernističkim oblikovnim detaljem. Uređuju se javni prostori, poput onoga malog trokuta prema Kožarskoj ulici, sa spomenikom Augustu Cesarcu i s pokušajem da se definira dio partera, ali na način koji je sve prije nego kvalitetno rješenje, agresivan u materijalima koji nisu prikladni, sa strukturom koja nije na razini ambijenta. Obnavljaju se pročelja, i to na način koji osvježuje izgled ulice novom bojom, novim izgledom, prividom očuvanja, ali u nizu detalja to je

Spomenik Augustu Cesarcu i dio neadekvatno uređenog partera

Tkalčićeva 24, kameni portal popravljen cementnom žbukom

Tkalčićeva 22, detalj upropaštenog profila

tek osiromašenje pročelja, pojednostavljenje profilacija, prekrivanje kamenih portala cementnim žbukama, s izrazito loše izvedenim detaljima. Očito je da je briga onih koji bi trebali nadgledati i usmjeravati ovaj živi revitalizacijski proces u svim njegovim dijelovima, od određivanja sadržaja, preko kvalitetna izvođenja

Tkalčičeva-Skalinska, uglovnica, neiskorišteni tragovi voluta na zabatu

radova, do kvalitetna izgleda obnovljenih zgrada, dobro zatajila.

Uzmimo samo primjer ugaone kuće prema Skalinskoj ulici. To je stara kasnobarokna kuća čiji je zabat s volutama pojednostavljen kosim trokutastim krovom u nekom kasnijem vremenu. Pri obnovi pročelja, adaptacijom prizemlja u kafić ne samo da nije pročitan taj detalj nego se nije ni pokušalo ići za tim da se zgrada oplemeni rekonstruiranjem starijega degradiranog zabata, te da se taj objekt, jedan od najkvalitetnijih u Tkalčičevoj ulici, potpunije definira. Nešto dalje, na niskoj jednokatnici, fino profili-

rani razdjelni vijenac pretvorio se u primitivni profil trokutasta presjeka. Moglo bi se nabrajati unedogled.

Opći dojam, opći trend, opća nastojanja, pozitivna su. Vratio se život. Ulica se čisti i postaje sve više pravi dio grada. Djeluje svježije, umiveno, očišćeno. Međutim, nedostaje kvali-

Tkalčičeva ulica, lokal "Sunčani sat"

tetnih propozicija za adaptaciju pogodnih prostora. Gotovo je nedvojbeno da na zgradama koje se uređuju nisu provedena sva potrebna istraživanja koja bi projektantima dala čvrste elemente za kvalitetan pristup obnovi. Je li tu zatajio i Odbor za revitalizaciju Gornjega grada i Kaptola, koji je svojim sredstvima mogao stimulirati kvalitetnije predradnje za aktualne revitalizacijske procese. U dovršenim obnovljenim zgradama osjeća se dobra volja investitora, ali nedostaje dorada, završni sloj kvalitetna majstorskog rada. Nedostaje znanja i vještine u izvođača radova i aktivne brige u nadzoru što ga provodi konzervatorska služba.

Međutim, sve nije izgubljeno. Trebalo bi samo moći i htjeti preusmjeriti utrošak sredstava, stimulirati kvalitetne podloge i održavati kvalitetnu razinu projektiranja, uvjetovati i nadzirati kvalitetniju izvedbu, inzistirati da se kvaliteta osjeti u unutrašnjosti i na vanjštini zgrade. Kad bi se samo poštovali osnovni principi poštena pristupa obnovi pojedine zgrade, ne bi se događalo da žalimo za propuštenim prilikama. Jer danas se uvodi nova tehnologija cementnih i produženih žbuka, pročelje se obnavlja tako da se otuče sve do zdrava zida, a nakon grešaka zbog nedovoljnih istraživanja ili nekvalitetne izvedbe detalja, nećemo više nikad biti kadri vratiti zgradi njezin izvorni izgled i popraviti ono što je nekvalitetnom intervencijom oštećeno ili uništeno. Krajnje je vrijeme da se potrudimo da revitalizacija ovog tipa vrati i usmjeri dio dobiti prema stvarnom očuvanju kvalitete prostora koji je oživjela. U protivnom, to će biti novi život bez pravog sjaja prošlosti. A to nam tada ne treba. Na takav način ne trebamo i ne smijemo čuvati naslijeđene vrijednosti u prostoru.

Čovjek i prostor, 375(6) (1984):26-27.

Pješačka zona u povijesnim dijelovima grada i urbani dizajn

Pješačka je zona posljedica i rezultat ponovnog vraćanja grada čovjeku. Čine je dijelovi grada istrgnuti prometu automobila, revitalizirani nekom čudnom snagom potrebe za okupljanjem, susretom, kretanjem cijelom širinom ulice, od izloga do izloga, bez opasnosti po život. Ulica i trg nanovo dobivaju ljudsko mjerilo. Pješačka zona nije specifičnost povijesnih gradskih središta, ali je u njima našla pravu svrhu postojanja. Tu je susret čovjeka s prošlošću prostora u kome živi doveden na onu razinu komuniciranja koja nije opterećena strahopoštovanjem pred mističnošću i grandioznošću katedrala, bojazni pred dostojanstvom i tajanstvenošću muzeja ili divljenjem nad raskoši i veličinom palača ili dvoraca. Povijesni je ambijent u pješačkoj zoni omekšan izlogom, obogaćen kavanskim stolom ili žardinjerom i oplemenjen nizom drugih predmeta što ih zajedničkim imenom zovemo urbanim dizajnom ili urbanom opremom. Raspon od zelenila do vitrina s izloženom robom onih čije su trgovine izvan tog živahnog konglomerata ljudi i vrijednosti volumena i detalja, boja i materijala samo pokazuje ljudsku umješnost i potrebu da pojedini prostor učini bližim čovjeku, dražim i privlačnijim. Pješačkih je zona puna Evropa, a i svijet na svoj način. Godina zaštite europskog graditeljskog nasljeđa, 1975., potakla je mnoge sačuvane povijesne gradske centre da otvaranjem, uređivanjem i obogaćivanjem pješačkih zona kreativno krenu u snažne revitalizacijske procese.

Očito je da pješačka zona nije samo prostor u kojem je administrativnom odlukom zabranjen ili ograničen promet automobila i ostalih vozila, jer je to tek elementarna pretpostavka za njezino funkcioniranje. Nasuprot

tome, pretvaranje pješačke zone u svojevrsan “Disneyland” svih mogućih mamaca potrošačkog društva druga je krajnost koja prijeto ambijentu, izgubi li se osnovna svrha, pretvori li se pješačka zona u robnu kuću na otvorenom.

Urbani dizajn trebao bi odigrati ulogu kreativnog činitelja koji će dozirati stupanj i kvalitetu intervencija u onom dijelu urbanog tkiva koji materijalno i predstavlja pješačku zonu, a to je parter, rasvjeta i kontaktni dio pročelja, sa svim sadržajnim aplikacijama koje će stvarati identitet pojedine zone i fizički sprečavati povratak vozila na otetu im površinu. To je moguć raspon od vrhunske kvalitete do ordinarnog kiča. Kič se uglavnom pojavljuje pod maskom pseudo-vrijednosti - nazovi povijesni izgled, nekritično nagomilavanje nazovi raskošnih detalja.

Mi u Zagrebu još uvijek nemamo pravih pješačkih zona, ne zato što nam mentalitet ne bi dopustio da uredimo “dva kata nižu” bečku Kärntnerstrasse, kao što smo u prošlom stoljeću gradili dva kata nižu arhitekturu bečkog Ringa, već zato što se u Zagrebu izgubio osjećaj za urbani dizajn. Njega uglavnom kreiraju poslovođe ugostiteljskih radnji ili šefovi sala kavana i lokala u Bogovićevoj, Gajevoj i Margaretskoj ulici ili na “Cvjetnom” trgu, izborom stolova i stolica, te narudžbom zelenila u plastičnim posudama, da bi ogradili vlastiti teritorij na pločniku ili kolniku. Vraćanje automobila u Gajevu, Bogovićevu i Marinkovićevu ulicu neće spriječiti prometni znakovi ili betonske žardinjere; njih može zaustaviti jedino kvalitetno dizajniran i opremljen prostor partera u kojem će nestati rubni kamen, izgubiti se podjela na pločnik i kolnik; gdje stol, zelenilo i

rasvjetno tijelo neće biti izneseni na ulicu već sastavni dio prostora koji će biti integriran s arhitekturom koja ga obrubljuje, uvučen u nju, životno spojen, a opet fleksibilan da primi i šator i prodaju knjiga i prigodne rasprodaje, ali koji će nositi fizionomiju urbane pješačke površine.

Ne treba težiti uniformnom rješenju, perfekciji pod svaku cijenu, pa snagom organa reda tjerati s tih prostora one i ono što nije u skladu sa zamišljenim idealom, ali treba imati viziju i jasnu koncepciju, nuditi rješenja onima koji traže i u najboljoj namjeri iznose stolove na ulicu, ograničiti dopustiv raspon kvalitete u intervencijama, dizajnirati total i imati pregled i moć intervencije u cjelini, dopuštajući fleksibilnost i individualitet u detalju. Tada će se kič povući sam od sebe. Fizionomija cjeline diktirat će kvalitetu detalja. Urbani dizajn u pješačkoj zoni nije samo oblikovanje klupe, fontane, rasvjetnog tijela ili podne obloge, već oblikovanje cjelovitog odnosa čovjeka i ambijenta, uz punu mogućnost regulirane participacije korisnika. Mislim da je u tome jedina perspektiva koja će nas osloboditi kako iluzija o pješačkim zonama, koje nastaju pukim eliminiranjem automobila, tako i sterilnih uniformnih dizajnerskih rješenja ili sajamskih improvizacija.

Čovjek i prostor, 366(9) (1983):10.

Faksimil zagrebačke sinagoge vraća gradu dio izgubljene memorije

Izložba o zagrebačkoj sinagogi i niz tekstova o problematici njezine obnove temelj su za analitičko promišljanje o mogućnostima obnove na teoretskoj i praktičnoj razini. Mnogi dosadašnji pokušaji, izloženi na izložbi, ukazuju na veliki problem skladnog uklapanja u njezinu očuvanu urbanu okolinu, prvenstveno stoga što bi jedinstveni sadržaj sinagoge kao hrama imao biti nadomješten kompleksom židovskog kulturnog i vjerskog centra koji bi u svojem sastavu imao i sinagogu. Dakle, određena promjena namjene nužno utječe na oblikovanje i strukturu mogućih rješenja. U tom kontekstu, na poticaj Vjesnikove urednice kulturne rubrike gđe Vesne Kusin, odlučio sam podrobno razmotriti mogućnost primjene metode faksimila u obnovi stare srušene sinagoge bez obzira na nužnu promjenu i proširenje izvorne funkcije. To bi u stanovitoj mjeri utjecalo na strukturu i organizaciju unutrašnjosti, pa bi u razmatranju primjene metode faksimila valjalo razmišljati o njezinoj kombinaciji s vrlo suvremenim konceptima fasadizma u obnovi i osuvremenjavanju povijesnih urbanih struktura u Zapadnoj Europi.

Metoda faksimila temelji se na želji i potrebi da se izradi predmet koji je apsolutno vjerna replika izvornog predmeta u materijalu, njegovoj obradi i obliku. Apsolutno je najvažniji odnos materijala i njegove strukture, oblika i izgleda predmeta. Upravo smo nedavno u Zagrebu imali prilike promovirati faksimil poznata Klovićeva časoslova Farnese i upoznati se s problematikom faksimiliranja povijesnih iluminiranih knjiga. Faksimil građevine konceptualno je znatno složeniji, prosto stoga što je građevina složenija struktura od one pojedinog predmeta. Primarna je razlika što kod izrade

predmeta u pravilu jedan čovjek, svojim rukama ili uz pomoć radionice, ostvaruje čitav proces od ideje do ostvarenja, uključujući vlastitu kreativnost, znanje i vještinu. Kod građevina, izuzmemo li one najjednostavnije, očita je podjela rada. Arhitekt, da upotrijebim današnju terminologiju, stvara koncept građevine nastojeći istovremeno zadovoljiti i potrebe naručitelja. On kreira volumen i oblik građevine, organizaciju i oblikovanje unutrašnjeg i vanjskog prostora, uklapa se u zadana prostorna ograničenja parcele, urbanih uvjeta i pravila gradnje, a zatim njegovu ideju ostvaruju drugi ljudi, graditelji i obrtnici koji svoje znanje i vještinu ugrađuju u konačni rezultat. Drugim riječima, između ideje i ostvarenja nalazi se niz individualnih kreativnih doprinosa. Stoga je građevina djelo arhitekta ali i niza izvođača koji su na svoj način pridonijeli vrijednosti nekog djela. Spomenimo tek aplicirana kiparska i slikarska djela, udio klesara, fasadera, štukatera, kovača, limara, soboslikara, taracera, stolara, tapetara, pozlatara i niza drugih zanatlija čije su znanje i vještina ugrađeni u neku povijesnu građevinu. Iz navedenih se razloga pojam faksimila građevine mora promatrati u širem rasponu mogućnosti u odnosu na vjerno ponavljanje izgleda originalne građevine. Valja naglasiti još jednu značajku arhitekture, a to je da uz njezin vanjski izgled postoji i oblikovana unutrašnjost, pa se u njezinu doživljavanju pojavljuje i odnos vanjštine i unutrašnjosti. Arhitektura u unutrašnjosti otvara prostor koji je organiziran tako da služi određenoj namjeni, dok vanjštinom odražava namjenu unutrašnjosti, ali i sudjeluje u oblikovanju vanjskog prostora, bez obzira bio on prirodni okoliš ili gradski ambijent, ulica, trg, park ili u širem

kontekstu dio urbanog krajolika ili slike grada.

Da bismo mogli izraditi faksimil predmeta moramo imati sam predmet na raspolaganju kako bismo sve njegove značajke vjerno prenijeli na izrađenu repliku. Kod građevine pak radi se prvenstveno o drugačijoj motivaciji izrade faksimila. On se izrađuje kad je građevina nestala ili potpuno izgubila prvotni lik, kad je razorena u prirodnim ili ratnim nepogodama ili kad je srušena iz različitih ideoloških pobuda. Motivacija je vratiti izgubljeni i ne pristati na gubitak nečega što je bila vrijednost u prostoru, dio kolektivne ljudske memorije. Rekao bih slikovito, vratiti stari duh u novo tijelo. Tu bih kao metaforu radije upotrijebio pojam reinkarnacija nego uskrsnuće, iako je faksimil negdje između. Radi se o vraćanju duha i značenja u novo tijelo koje na površini nastoji ponoviti svoj stari lik, kako bi bilo prepoznatljivo. Čisto bi uskrsnuće bila rekonstrukcija poput medvedgradske kapele sv. Filipa i Jakova (bez obzira na sve nepreciznosti), a čista reinkarnacija pak nova građevina sa starim sadržajem. Upravo stoga, faksimil na obnova neke povijesne građevine pretpostavlja postojanje precizne dokumentacije stanja građevine prije rušenja koja omogućuje ponavljanje onoga što je nestalo.

Svjetska su iskustva različita. Svi se nisu odlučivali na faksimilnu obnovu "kulturnih" građevina prigodom saniranja prirodnih, ratnih ili ideološki uzrokovanih katastrofa. Neki su memoriju vidjeli u očuvanju ruševina, tamo gdje su se one zatekle. Neki su se pomirili s brisanjem prošlosti u prostoru, a neki su ustrajali tek na nekim elementima faksimilne obnove. Klasičan je primjer faksimilne obnove ona varšavskog Starog miasta, središnjeg trga

povijesne Varšave, koji su Poljaci obnovili nakon što su ga Nijemci namjerno srušili u Drugom svjetskom ratu. Temeljili su obnovu na očuvanoj dokumentaciji, ali su obnovili tek volumen, vanjski lik i dekoraciju i urbanu strukturu građevina, dok su u unutrašnjosti bili slobodniji, povezujući unutrašnjosti više zgrada u nove namjenske cjeline. Cilj je bio vratiti memoriju mjesta, dakle urbanu strukturu dostupnu svima. Odijelili su faksimil vanjštinu od faksimila namjene i unutrašnjosti. Opredijelili su se za faksimil povijesnog gradskog središta. Neizbježan je zaključak da je kod svake faksimilne obnove građevine dominantna bila svrha s jasno izraženim ciljem.

Razmotrimo li sada, u svjetlu ovih razmatranja, koncept obnove zagrebačke sinagoge, tad bi valjalo odrediti koje su bile njezine vrijednosti da bi se mogla argumentirati potreba za faksimilnom obnovom, odrediti njezin mogući stupanj ili pak zaključiti da je taj oblik obnove neprimjeren današnjim okolnostima.

Sinagoga je građena polovicom 19. stoljeća po projektu Franje Kleina. Raspoložemo se nekoliko njezinih fotografija iz kojih je moguće očitati gotovo sve elemente pročelja i volumena zgrade. Nacrta nažalost nisu sačuvani. Iz dokumentacije o kasnijim preuređenjima možemo odrediti gabarite i tlocrtni prostorni odnos građevine prema ulici i parceli. Ona je bila prva građevina koja je sagrađena na istočnoj strani današnje Praške ulice, ulice koja je koncipirana da poveže Jelačićev trg s Novim trgom (današnji Zrinjevac), inicijalnim urbanim potezom koji je značio početak koncipiranja niza trgova koje danas poznajemo pod nazivom Zelena potkova i koji su temeljna urbanistička vrijednost i

okosnica Donjega grada. Sinagoga je bila koncipirana kao slobodno stojeća građevina u nizu. To će reći da je imala oblikovanjem naglašeno zapadno, glavno ili ulično pročelje, a sva su ostala pročelja oblikovana kao sekundarna, koja ne sudjeluju u slici ulice. Bila je uvučena u parcelu s manjim predprostorom ispred ulaza. Kasnije su se zgrade, koje su izgrađene s njezine sjeverne i južne strane, odnosile prema njoj s određenim respektom. Izišle su pročeljem na građevnu liniju, no nisu zatvorile pogled na nju, jer su se fizički od nje odijelile ostavljajući uski međuprostor između svojih i njezinih postranih pročelja. Danas smo svjedoci obrnute slike tog dijela grada. Lijevo i desno od praznog prostora na kojemu je stajala sinagoga uzdižu se reprezentativne zgrade s kraja 19. stoljeća a nedostaje motiv upravo takvog njihovog urbanog rasporeda. Nedostaje građevina koja je uvjetovala njihov položaj i odnos prema parceli. Logično je zaključiti da bi bilo potrebno obnovom sinagoge vratiti urbanu sliku Praške ulice u vrijeme njezina konačnog definiranja, kako bi logika izgradnje i oblikovanja njezine istočne fronte bila opet čitljiva i prepoznatljiva u prostoru najužeg gradskog središta.

U ovom trenutku treba reći da je izgled pročelja sinagoge bio tipičan za svoje vrijeme i da je oblikovanje variralo historistički modificirane orijentalne oblikovne motive, što je bio opći pristup u oblikovanju većine sinagoga toga vremena u srednjoeuropskim zemljama. Klein je značaki upotrijebio oblikovni instrumentarij koji mu je bio dostupan kako bi stvorio dojmljivo pročelje sa središnjim naglaskom, pročelje kakva nemamo u zagrebačkoj arhitekturi druge polovice 19. stoljeća. Simbolička vrijednost tog

pročelja, koje je odgovaralo estetski razdoblja, primjerena je bila snazi i značenju židovske zajednice u Zagrebu. Njezin položaj neposredno uz Jelačićev trg, koji je od polovice stoljeća postupno preuzimao funkciju središnjega gradskog trga, bio je adekvatan kasnijem položaju srpske pravoslavne crkve na nedalekom, u to vrijeme osnovanom Preradovićevom trgu. Prema tome oblikovanje, položaj i značenje sinagoge u zagrebačkom prostoru potiču da se pozabavimo konceptom njezine faksimilne obnove u funkciji isticanja povijesnih simboličkih vrijednosti grada.

Pozabavimo li se kratkom analizom elemenata s kojima raspolažemo, kao ulaznim elementima za primjenu metode faksimila, tada su stvari malo složenije. Raspolažemo fotografijama i tlocrtom, a već je na spomenutoj izložbi demonstrirana računalna simulacija mogućeg izgleda faksimilne rekonstrukcije u realnim proporcijama. Moguće je odrediti temeljne dimenzije arhitekture, njezinih istaka, otvora i proporcija plastične dekoracije. Detalje dekoracije, usporedimo li ih s očuvanim Kleinovim i Grahorovim pročeljima u Zagrebu, moguće je identificirati i obnoviti vrlo korektno. Očuvani nacrti i koncepti izgradnje sinagoga u Europi toga vremena, očuvane sinagoge u Hrvatskoj, poput one u Sisku, daju nam dodatnu mogućnost usporedbe dekorativnih i strukturalnih elemenata pročelja, tako da možemo gotovo sa sigurnošću reći da raspolažemo s prikladnim postotkom elemenata za faksimilnu obnovu pročelja i volumena zagrebačke sinagoge, s time da se neki od njih mogu primijeniti odmah, dok za druge valja provesti odgovarajući analitički i komparativni postupak.

Faksimilna obnova unutrašnjosti nije toliko čista. Naime, današnje potrebe zagrebačke židovske zajednice nisu identične onima iz vremena gradnje, a niti iz vremena rušenja sinagoge. Današnji program obnove teži prema združivanju namjene hrama i kulturnog središta, što će nužno tražiti prestrukturiranje unutrašnjosti kako bi se zadovoljio novi program namjene. Iskustva fasadizma, koji se u posljednje vrijeme primjenjuje u obnovi povijesnih gradskih središta i to prvenstveno onih dijelova koji su nastali u 19. stoljeću u mnogim zapadnoeuropskim gradovima (klasični su primjeri iz Pariza i Bruxellesa), daju nam praktičnu i teoretsku podlogu za promišljanje suvremenog oblikovanja koje bi se događalo unutar faksimiliranog volumena i uličnog pročelja zagrebačke sinagoge. To je oblikovanje u konceptu fasadizma neovisno o oblikovanju vanjštine i teži maksimalnom zadovoljavanju današnjeg projektnog programa. Temeljni je aksiom takva pristupa da se vanjština prilagođava slici i fizionomiji povijesne ulice ili trga i da u gradskom prostoru nosi potrebni prostorni i simbolički naglasak, a da se unutrašnjost neovisno o tome podređuje današnjim potrebama. Prihvaćanjem takvog modela, mi bismo obnovom sinagoge zadovoljili današnje potrebe zagrebačke židovske zajednice, a istodobno bismo faksimilnom obnovom pročelja i volumena zgrade vratili gradu izgubljeni prostorni i simbolički naglasak u jednom od njegovih najvažnijih dijelova.

Interpolacija nove arhitekture, koja je jedna od mogućih alternativa, otvara prostor za novo kreativno dostignuće arhitekture s početka 21. stoljeća ali prihvaća činjenicu rušenja sinagoge kao potpuno svršen čin koji ne traži vraća-

nje memorije mjesta u liku obnove srušenoga. Na izložbi izloženi primjeri mogućih interpolacija ne ohrabruju.

Ne bih ulazio u raspravu o tome što je u ovom trenutku ispravnije. Oni, koji će odlučivati o metodi koju će primijeniti u obnovi i izgradnji nove sinagoge u Zagrebu morat će uzeti u obzir i metodu faksimila kao legitiman i korektan pristup za koji postoje svi elementi, posebice ako se ta metoda znalački poveže sa suvremenim konceptom fasadizma. Moja je namjera bila pokazati da odabir faksimila kao metode za obnovu zagrebačke sinagoge ima uporište u konzervatorskoj teoriji i praksi i da ga treba ravnopravno uzeti u razmatranje kod donošenja konačne odluke o tome što učiniti. Zagrebačkom bi Donjem gradu faksimilna obnova sinagoge vratila dio njegove izgubljene urbane memorije i u tome s povijesno-urbanog stanovišta leži prednost modificiranog faksimilnog koncepta njezine obnove.

Nedjeljni Vjesnik, str. 27 (13. 1. 2002.)

Kako čuvati arhitekturu 50-ih u Zagrebu?

U posljednje smo vrijeme svjedoci očito namjernog, a ponekad i nenamjernog mijenjanja izgleda pročelja zgrada, koje su u Zagrebu nastale početkom druge polovice 20. stoljeća, u vrijeme dominacije tipično hrvatske, socijalističke varijante funkcionalizma. Bila je to arhitektura iz radionica niza poznatih hrvatskih arhitekata, koju je krasila jednostavnost, ponegdje i škrtost izraza, skroman i ograničen izbor materijala i jasna geometrija volumena pretežito slobodno stojećih zgrada, koje su uglavnom nastale u novim gradskim prostorima, južno od željezničke pruge. Taj spoj novog, planski determiniranog urbanizma i funkcionalističke arhitekture, kojom se ostvarivao u prostoru, odredio je gotovo čitav potez današnje Vukovarske ulice i okolnih prostora koji su se oblikovali južno i sjeverno od nje.

Obzirom da je prošlo gotovo pola stoljeća od njihove izgradnje, te su zgrade, zbog nedovoljno kvalitetnih materijala i izvedbe i uglavnom neprimjerena održavanja, došle u fazu, kad su neophodni popravci i obnova, pri čemu dolazi do zahvata koji često mijenjaju njihov izgled. S druge pak strane, mnoge su od njih prepoznate kao spomenici kulture (danas kulturna dobra), pa je zanimljivo promatrati koja se to njihova svojstva mogu smatrati spomeničkim svojstvima koje bi valjalo očuvati, i po čemu su one dio hrvatske kulturne baštine. „Kulturno dobro“, nekoć „spomenik kulture“, precizno se određuje u zakonskim odredbama, dok se „spomeničko svojstvo“ spominje usput i to prvenstveno, kao ono što treba očuvati na kulturnim dobrima, a njihovo šticeenje obveza je vlasnika ili korisnika kulturnih dobara. Ja bih usput rekao, da su spomenička svojstva one

osobine kulturnog dobra, po kojima ono jeste kulturno dobro. Gubitkom spomeničkih svojstava, kulturno dobro gubi svoje temeljne značajke i više ne zadovoljava kriterije po kojima je prepoznato i registrirano kao kulturno dobro.

Iako u Zagrebu ima dosta primjera na kojima bi se mogla analizirati navedena teza,

Čazmanska-Kupska, zgrada ETF-a (Božidar Tušek, 1962.)

da spomenem tek neboder na Jelačićevu trgu i njegovu metalnu oplatu ili zgradu ŽELJPOH-a na Trgu maršala Tita i njezino preoblikovanje (premda su te zgrade nastale 60-ih godina), zadržao bih se na zgradama samo dvojice arhitekata, jer je na njima moguće očitati gotovo svu složenost problema, koji se javljaju u ocjenama njihovih vrijednosti i na zahvatima u, sada već povijesnu, materijalnu strukturu funkcionalizma. To su djela Božidara Tušeka i Marijana Haberlea. Sva su nastala ili su projektirana prije 1960. godine i imaju netom navedene značajke.

O kojim se zgradama radi? Ako je riječ o Božidaru Tušku, tada su to zgrade Hotela International u Miramarskoj ulici, Filozofskog fakulteta u Ul. Ivana Lučića i Fakulteta elektro-

tehnike i računarstva u nikada probijenom i definiranom nastavku Runjaninove ulice prema jugu, u budućoj tzv. Sveučilišnoj aleji. Marijana Haberlea predstavile bi zgrade današnjeg Tehničkog muzeja (negdašnjeg novog dijela Zagrebačkog velesajma na Savskoj cesti), Croatia osiguranja u Miramarskoj ulici, sjevernog dijela današnjeg Fakulteta strojarstva i brodogradnje, u kojem je nekada bila Visoka tehnička škola za pogonske inženjere, smještena između Filozofskog fakulteta i negdašnjeg Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, i Koncertne dvorane „Vatroslav Lisinski“ (koju je Haberle projektirao s T. Zdvořak i M. Jurković, a koja se gradila više od deset godina). Navedene zgrade, na svoj način reprezentiraju razdoblje zagrebačke arhitekture 50-ih godina u novim zagrebačkim prostorima.

Sve su one slobodnostojeći volumeni. Pročelja su im obložena, bilo jeftinim salonitnim pločama, poput onih Tušekovih, bilo drvom ili prefabriciranim betonskim elementima, koje je preferirao Haberle. Jedino Koncertna dvorana većim dijelom ima stakleno pročelje, a ona Visoke škole za pogonske inženjere je ožbukana. Sve su imale drvenu stolariju, osim što je Haberle na dvije zgrade (Koncertnoj dvorani i Croatia osiguranju) posegnuo za metalom. U čemu su pak razlike među njima?

Tušek poseže za jednoličnim ritmom odnosa puno-prazno, pri čemu su otvori uglavnom povezani u svojevrstne nizove i međusobno odvojeni vodoravnim zonama punog pročelja, na kojima se nazire ritam strukture pročeljne obloge. Veličina i dimenzije ploha s otvorima i punih ploha razlikuju se od zgrade do zgrade, ovisno o njezinom sadržaju. Tlocrtni

formati su također raznoliki. Volumeni se kreću od izdužene prizme Hotela Internacional, preko izrazito visoke tanke prizme sjevernog krila Elektrotehničkog fakulteta, koja štiti niže strukture češljasto raspoređenih krila, do zatvorenog volumena Filozofskog fakulteta, koji ima dva unutrašnja zatvorena dvorišta, reprezentativnije pročelje prema zapadu, rastvorena pročelja s velikim otvorima prema sjeveru i jugu i tipična, vodoravno strukturirana pročelja prema istoku i unutar dvorišta.

Haberle je raznolikiji i bogatiji u izrazu. Od drvom obloženog, blago savijenog zapadnog paviljona negdašnjeg Velesajma, s obiljem svjetla, i njegova sjevernog krila, koje je drugačije ritmizirano, preko dvodjelne strukture zgrade Croatia osiguranja, u kojoj dulji, južni dio ima tipični ritam uspravno poredanih prozora s parapetima koji su ispunjeni betonskim pločama rebrasto naborane površine, a onaj kraći, sjeverni dio, ističe horizontalni ritam otvora naglašen ogradama plitkih natkrivenih uzdužnih lođa, do staklenog kubusa Koncertne dvorane, natkrivenog snažnom bakrenom kupolom, koji se nastavlja prema sjeveru, gdje se u ostalim volu-

Miramarska 24, Hotel Internacional, obnovljeno pročelje (Mladen Turkulin, 2005.-2006.)

menima osjećaju snažni vodoravni potezi, obloženi kamenom. Specifičan je primjer Visoke tehničke škole, u kome je, osim strukture volumena i odnosa otvora i zida, glavni naglasak najistaknutijeg južnog krila zgrade nosio kreativno oblikovan raster prozorske stolarije, s naglašenim decentriranim crnim kvadratom, koji je fokusirano naglašavao ritam punog i praznog.

Rekao bih, da su navedene oblikovne i materijalne osobine opisanih zgrada, ujedno i spomenička svojstva njihovih vanjšina, tj. svojstva po kojima su one reprezentanti vremena i svojih autora. Njihove značajke ukazuju, da se radi o vremenu funkcionalizma, u jednoj siromašnoj zemlji, ali i da po njima prepoznamo rukopis i prostorne i oblikovne pretenzije njihovih autora. Moglo bi se još ponešto reći i o osobinama unutrašnjosti, ali u ovom bih se trenutku zadržao samo na volumenu i izgledu vanjšine građevina.

Što se međutim s njima događa danas, nakon što je proteklo više od četiri desetljeća njihova funkcioniranja? Koliko mi je poznato, navedena Tušekova djela nisu zaštićena kao spomenici kulture (ili kulturna dobra), pa je prema tome, stupanj dopustivosti intervencije i zbivanja kojima su podvrgnuta, izrazito širok.

Hotel Internacional je pretežito srušen i na njegovom se mjestu, u sličnom, iako nešto povećanom volumenu, gradi nova zgrada hotela i poslovnih sadržaja (po projektu Marijana Turkulina), koja je cijela obložena staklom, s nešto kolorističkih vertikalnih naglasaka. Ona sjeća na Tušekov hotel jedino po temeljnom prostornom volumenu. Već je ranije Turkulin intervenirao u taj prostor, projektirajući poslo-

vnu zgradu ispred hotela, koja zatvara jugozapadni ugao Vukovarske i Miramarske ceste. Već je ta zgrada pokazala novo oblikovanje i mijenjanje ranijih prostornih odnosa. Ona je odijelila zgradu hotela od ulice i praktički predkazala njegovu sudbinu. Staklo se pokazalo zanimljivijim od škrtih Tušekovih salonitnih ploča. Još je jedan razlog ubrzao potrebu za promjenama. Za vrijeme Domovinskog rata, hotel je služio za smještaj izbjeglica i tom je prigodom izrazito devastiran. Osim toga, standard soba nije više zadovoljavao narasle potrebe gradskog hotela, pa je totalna rekonstrukcija bila tek pitanje trenutka. Tušekova djela, dakle više nema.

Zgrada Filozofskog fakulteta nadograđena je za jedan kat (po projektu Milana Čankovića) prije nekoliko godina. Uglavnom je zadržan temeljni karakter Tušekove zgrade, u rasporedu i rasteru otvora i u odnosima puno-prazno, jedino je drvena stolarija zamijenjena metalnom na glavnom pročelju, čime se u nizu detalja izmijenio izvorni Tušekov raster. Volumen je dakle povećan. Temeljna je struktura dijelom očuvana. Oblikovanje je dijelom izmijenjeno.

Lučićeva 5, Filozofski fakultet, dogradnja kata i promjena stolarije (M. Čanković, 2004.-2005.), snimio: J. Kliska

Novi volumen zgrade, međutim, poboljšao je prostorni dojam, jer je ranija zgrada bila visinski poddimenzionirana, obzirom na razinu ulice i depresiju terena na kojem je smještena. Projektirani dodatak, koji će uskoro niknuti na jugoistočnoj strani zgrade, nije se osvrtao na Tušekovo idejno rješenje iz kraja 50-ih godina, već je na suvremeni način, kosim volumenom, riješio bibliotečne i javne potrebe fakulteta (projekt Vulin-Ilaković). U međuvremenu je drvena stolarija, na prvom i drugom katu svih ostalih krila fakulteta, ustupila mjesto metalnoj, koja nažalost nije slijedila asimetrični ritam oblikovanja prozora na južnom i sjevernom krilu, kojima je Tušek nastojao oživjeti ritam škrtog pročelja. Novi metalni elementi u poprečnim krilima slijedili su raniji izgled, ali su debljinom okvira premašili izvorne formate drvene stolarije, čime je uspostavljena stanovita neravnoteža. Vanjska metalna rebrasta sjenila protiv sunca, koja su postavljena iznad prozora, da bi se mogla spuštati po potrebi, unijela su novi, isprekidani ritam srebrnastih horizontala, kojim je prekinuta Tušekova izvorna ideja vodoravnog niza spojenih prozora. Kako ti novi natprozorni naglasci koloristički nisu usklađeni s brončanom bojom nove metalne stolarije, oni bitno remete izvornu autorovu ideju. Od Tušekova djela nije ostao ni volumen, ni stolarija prozora, jedino oplata punih dijelova pročelja.

Zgrada Elektrotehničkog fakulteta (danas Fakultet elektrotehnike i računalstva) doživjela je izmjene u ulaznom dijelu i nižim krilima. Na južnoj joj je strani, prije gotovo dvadeset godina, dograđen novi dio (projekt Marijana Hržića), koji je otvorio novo, relativno nisko pročelje prema Vukovarskoj ulici i

proširio sadržaje fakulteta. On se oblikovno veže uz Tušekov dio, tek u nijansama detalja. Jedini, potpuno očuvani Tušekov dio, je visoko sjeverno krilo, koje je nedavno obnovljeno, tako da se očuvao cjelokupni izraz Tušekove projektantske ideje s kraja 50-ih godina, bez uočljivih promjena. Ovdje je Tušekov oblikovni jezik pretežito očuvan.

Kako je prošao Marijan Haberle? Tri su njegova djela, od četiri koje sam naveo, zaštićena kao spomenici kulture (kulturna dobra). Najviše se pozornosti pridaje Koncertnoj dvorani „Vatroslav Lisinski“, kod koje je u najnovije vrijeme, zbog dotrajalosti, došlo do zamjene metalnog rastera i prozora, ali tako da promjene nisu izrazito uočljive. Ona je dakle očuvana u svojim prepoznatim vrijednosnim svojstvima. Isto se zbiva sa zgradom Tehničkog muzeja, kod koje se ulažu iznimni naponi da se očuva rukopis arhitekta, autentični izgled, ali i da se poboljšaju fizikalna svojstva građevine, radi boljeg funkcioniranja muzejske namjene. I tu se može afirmativno govoriti o održavanju, zaštiti i očuvanju građevine.

Međutim, intervencije na druge dvije zgrade, izazivaju nedoumice. Zgrada „Croatia osiguranja“ dosljedno je restaurirana u materijalu i oblikovanju. Jedino su rashladni uređaji ugrađeni u prozore, ali u ritmu koji ne izaziva jače poremećaje ritma pročelja. Međutim, uz nju se dogodila dogradnja zgrade blizanca, kojom su povećani njezini prostorni kapaciteti, ali i ozbiljno poremećen njezin temeljni prostorni dojam. Nova je zgrada (projekt Velimir Neidhardt) prije godinu dana pridodana sa zapadne strane, dakle na negdašnjem, manje istaknutom dijelu postojeće zgrade. Ona barata stakle-

nom opnom, koja ima niz raznolikih dodataka i koja se veže uz temeljnu zgradu velikom stožastom konstrukcijom. Ova pak prekriva gotovo polovinu izvornog zapadnog pročelja. Dogradnjom nove zgrade iznevjerena je temeljna prostorna kvaliteta Haberleove zgrade. Umjesto negdašnje, slobodnostojeće zgrade, dobili smo dvostruku zgradu, gdje se nova prislanja uza staru zgradu; dobili smo zgrade blizance, koje slobodno stoje u prostoru. Promijenio se volumen, zakriven je veliki dio zapadnog pročelja stare zgrade i ona je time izgubila neke od svojih temeljnih vrijednosti. Treba se zapitati, zašto ju je trebalo tako pomno restaurirati, ako smo joj dopustili prigradnju. Nije li time izgubila veći dio svojih spomeničkih svojstava?

Zgrada pak negdašnje Visoke tehničke škole doživjela je u posljednje dvije godine samo promjenu prozorske stolarije. Umjesto drvene, ugrađena je metalna, koja ne ponavlja raster one prethodne, već funkcionalno (na tehničkoj razini) rješava problem zatvaranja unutarnjih prostora. Izgleda da nikoga nije zabrinulo što je tom izmjenom izgubljena jedna od temeljnih vrijednosti zgrade. Izgubljen je oblikovni rukopis projektanta, koji je upravo rasteom i bojom prozorske stolarije, želio naglasiti izraz vremena u kome je zgrada građena i iskazati samosvojnost svog stvaralačkog poticaja. To očito nije nitko prepoznao, niti procijenio. Zgrada je dobila na uporabnoj vrijednosti, a izgubila na onoj duhovnoj, oblikovnoj, kojoj je pokojni Haberle poklanjao toliku pozornost. Nepovratno smo izgubili dio stare arhitektonске vrijednosti u budućoj Sveučilišnoj aleji.

Što zaključiti nakon ovih analiza?

Najprije, da u nas ne postoje jasni kriteriji za utvrđivanje spomeničkih svojstava arhitekture druge polovice 20. stoljeća. Da su kriteriji definirani, ne bi bilo lutanja i precizno bi se znalo što valja štititi na pojedinoj zgradi, posebice, ako je ona nastala u vremenu, koje je još prilično blizu. Zatim, da u želji da poboljšamo funkcioniranje i korištenje zgrada iz tog vremena, propuštamo identificirati one vrijednosti, po kojima arhitektura iz tog vremena iskazuje dio svog poslanja. Šteta je, što se to događa i što nadležne gradske službe i državni uredi, ne brinu dovoljno o baštini vremena, u kome se u Hrvatskoj stvarala jedinstvena socijalistička arhitektura na svijetu. Hrvatska je, na sreću bila područje, u kojemu su arhitekti u vrijeme socijalizma gradili aktualnu europsku arhitekturu, modificiranu jedino u odnosu na osobine naše lokalne sredine, koja je u tom kontekstu imala snažne i kvalitetne temelje predratne moderne i na materijalne mogućnosti sredine, koje nisu bile usporedljive s onim zapadno-europskim. Šteta je što takvim intervencijama gubimo one materijalne pokazatelje, koji nam mogu svjedočiti u prostoru, da smo uvažavali i stvarali prave vrijednosti, u vremenu, u kome su se u drugim istočnim zemljama gradile pseudopovijesne zgrade. U budućnosti ćemo žaliti za svim tim svjedočanstvima i imat ćemo ih očuvane jedino u dokumentaciji, ako je do tada ne izgubimo, obzirom na razinu kvalitete kojom i nju čuvamo.

PABIRCI

Atelje u kuli

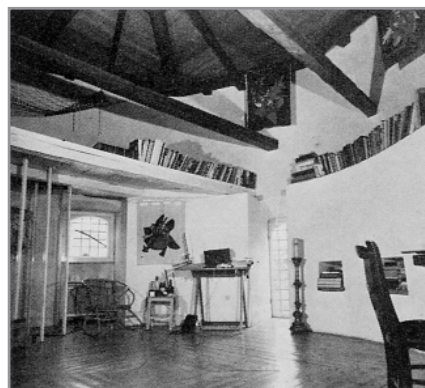
Na pitanje, koji sadržaji mogu revitalizirati spomenik kulture, odgovor je jednoznačan, svi oni koji neće uvjetovati njegovu degradaciju, a koji će svojom životnom snagom pomoći da prostor prošlosti ne umre, odnosno da postane dio sadašnjosti.

Graditelji davnog 16. st., kad su gradili zidine oko zagrebačke katedrale kojima se ona čuvala od vanjskog napada i na svojevrsan način ogradila i od vlastitog Kaptola, nisu ni slutili da će toliko stotina godina kasnije, kad su zidovi i kule izgubili svoju izvornu obrambenu namjenu, u štire vojničke prostore ući mašta i dosjetka, slikarski atelje Zdravka Tišljara. Sjeverna kula, vezana uza zid, duboko u prostoru dvorišta oko katedrale, uvijena bršljanom kao da priča novu Tmoružicu, bila je tijekom vremena izgubila sve osim osnovne ljuške: krova, zidova i svoda koji je odvajao donji spremišni od gornjeg, obrambenog dijela, oronula, stara i dotrajala.

Zdravko Tišljar, dizajner, slikar i grafičar, osjetio je kvalitetu prostora kule i uz suglasnost vlasnika pristupio njezinoj obnovi. Neopterećen klasičnim konzervatorskim dilemama, ali noseći u sebi ispravno stajalište da

Kula izvana

Atelje iznutra

prostor treba osposobiti tako da se najmanje zadire u njegovu izvornu materijalnu strukturu, on je u prazninu što su mu je nudili okrugli zid, krov i svod, smjestio svoj dvokatni radni prostor.

Probleme je riješio čisto i jednostavno. Kula, koja je bila dio obrambenog sustava, nije imala unutarnju vertikalnu komunikaciju, nego na razini visokog prvog kata spoj s otvorenim ili natkrivenim hodnikom, koji je tekao vrhom obrambenog zida čineći kulu protočnom. On je vezu s ulazom u prizemlju riješio vertikalnim vretenastim stubištem kroz središnju os kule čistim, bijelo obojenim metalnim stubištem. Iznad svoda uredio je dvokatni prostor uvlačenjem novih greda na razini gdje su se u zidovima vidjela ležišta starih greda. Izolaciju svog dvokatnog ateljea postigao je zatvaranjem potkrovlja daščanim stropom, a izlaza vertikalnog stubišta pločama na vodoravni kružni posmik, koje se duhovito pomiču i otvaraju izlaz ili ulaz na stubište: asocijacija na veliki mlinac za kavu sa svjetiljkom kao kuglom na ručici. Vezu između dvaju katova radnog prostora ostvario je obodnim stubištem kojem kao stube i gazne plohe služe drvene grede konzolno istaknute iz

polukružnog zida. Zvučno i toplinsko odjeljivanje jednog od drugog prostora riješio je na razini gornjeg, studijsko-boravišnog prostora stakleno-čeličnom membranom, koja korespondira sa zrcalima ugrađenim u zid uz stubište da bi se dobila maštovita igra odraza; zrcala su lomljena, a prostor je kružan.

I tada, u unutrašnjosti dosjetka do dosjetke: "mlinac za kavu" kao vrh stubišta ili glavni ulaz u atelje; prednja strana starog ormara kao ulaz u sanitarije; posteri po zidovima, Tišljarove plastičke kreacije u uglovima, istaci zidova kao police za knjige, mreža za odmaranje, ljestve za penjanje na malu galeriju. Velik radni prostor sa čistim daščanim podom, koji je duhovito spojio ritam dasaka i kružni tlocrt, i obojenim gredama pruža niz mogućnosti. Kroz otvor prema negdašnjem *Wehrgangu* pogled na Gornji grad, na fontanu ispred katedrale s pozlaćenom Madonom, na fondu što ga čini toranj crkve sv. Marije; poticajna i inspirativna inscenacija.

Kula je oživjela novim sadržajem i dosjetkom. Šteta je tek da Tišljarova ideja da se u donjim dijelovima kule nađe studijska izložba iz Dijecezanskog muzeja nije ostvarena, već je ostala samo ideja.

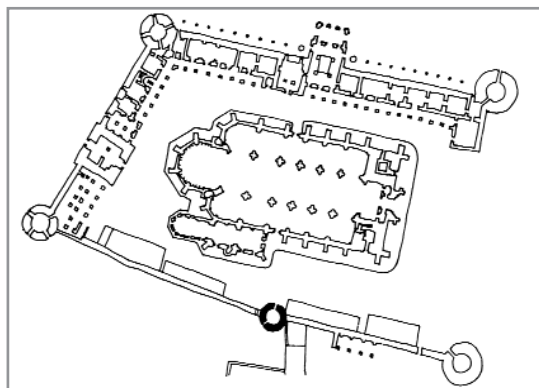
Gornji dio stubišta, završetak u obliku mlinca za kavu

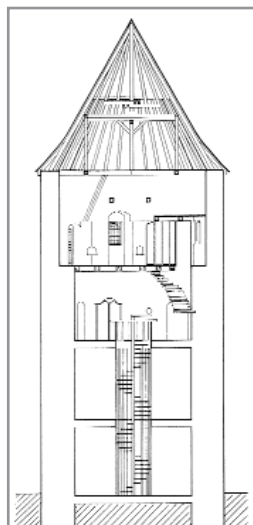
Stubište, pogled odozgo

U ovoj kuli nemamo vidljivih problema prezentacije nađenih povijesnih slojeva i detalja. Ona tek radosno iskazuje svoj novi život. Zaštita kulturnog nasljeđa i u ovom slučaju pokazuje otpornost na mistifikacije. Ona je ipak ponešto reguliran novi život u starim strukturama. Stoga se treba radovati Tišljarovu ateljeu, ne kao modelu ili uzorku koji treba slijediti, već kao činjenici što se dogodio.

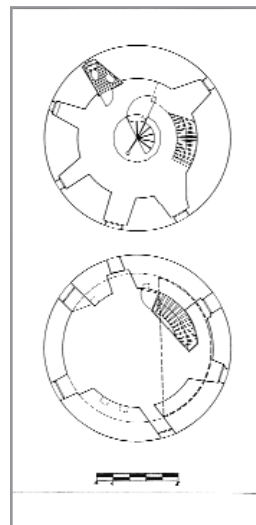
Čovjek i prostor, 363(6) (1983):17.

Tlocrt katedralnog kompleksa

Presjek kule s novim sadržajem

Dva tlocrta gornjih razina kule

Slastičarnica Rukavina

Slastičarnica “Rukavina” svojevrsno je osvježenje u nizu novih interijera koji se danomice pojavljuju po ulicama zagrebačkoga Donjega grada. Osvježenje utoliko što, udovoljavajući namjeni, na vrijedan način ostavlja prostora za igru oka, a time i duha, neočekivanošću diskretne dosjetke. Upotreba izuzetno kvalitetnih materijala u suprotnosti je s vremenski ograničenim trajanjem dosjetke, no kako je to prostor za kratkotrajno zadržavanje, dosjetka neće izgubiti na svježini, odnosno, neće se potrošiti njezina poruka. No, dosjetka sama po sebi ne bi bila dostatna da se nije umiješao i profinjeni osjećaj za sklad i mjeru autora Andrije Rusana i njegovih suradnika, bilo onih koji su smišljali i crtali rješenja, bilo onih koji su izuzetno kvalitetno izvodili zamisli u prostoru. Čini se da tradicija dobrih obrtnika u Zagrebu još nije nestala.

Što se zapravo dogodilo u staroj zagrebačkoj slastičarnici? Rekonstruirani drveni sanduk izloga, tipičnog za kasno 19. stoljeće u Zagrebu, dobio je zelenu boju, koja dobro korepondira s dizajnom natpisa, a jedino su doista nove ploče poliranog ružičastog kamena, koje su pričvršćene kromiranim vijcima, ispunile uže dijelove izloga. U jednome od širih dijelova izloga kamena je ploča obrađena tako da joj gornji rub nalikuje koso poderanom komadu kartona. U tom gornjem otkinutom dijelu odražava se prostor Ilice u zrcalnom staklu.

Unutra nas dočekuje svod plavoga neba sa zvijezdama iz čijeg se ruba spušta lišće ovješena cvijeća. Kose linije plavih, zelenih i ljubičastih keramičkih pločica na zidovima i znatno veće kamene ploče na podu u plavo-crno-sivom tonu, složene u kosom obliku šahovskog polja. Raznolik namještaj ne dopušta

oku koncentriranje na spojeve ploha. Svod je neba prekinut spuštanim stropom iznad malog ugaonog stola. Na zidu, veliko okruglo ogledalo presijeca ritam kose keramike. Iza ulaznih vrata plavi stalak za jelo s nogu, s kosim zrcalom koje produžuje prostor. Raznolika svjetla svijetle uokolo. Okrugli stolić s bijelom marmornom pločom u sredini je prostora. Jedino je ozbiljan i strog onaj dio s kojeg osoblje poslužuje sladoled i slastice. Taj je namještaj standardan i u malom je nesuglasju s okolinom.

A tada nas prolaz - koji je kao plava pukotina, oblikovana iznad prodora u zidu - vodi prema kuhinji i pomoćnim prostorijama. A tamo, iznenađenje. Anđelčić s nekog od zagrebačkih pročelja sjedi na stupu, na podlozi od keramičkih pločica u ritmu šahovskog polja, koja u luku spaja prostor iznad dvaju zelenih posmičnih vrata za ulaz u toaletne prostore. Opet dosjetka koja suprotstavlja neočekivano.

Što zaključiti? Imaginacija na djelu. Uz manje nedostatke, izuzetno oblikovana poruka današnjeg trenutka. Inverzija dosjetke, anđelčić igračka u sekundarnim prostorima. Zeleno i plavo s bijelim akcentima. Slastičarnica Rukavina nastavlja svoj život u novom ruhu kraj *Iličkoga placa*. Njezine se stare mušterije ugodno osjećaju u novom skladu. A to je zasluga autora, koji su, igrajući se s prostorom, dali svježinu staroj dami, bez obzira na to jesu li baš sve igračke porijeklom iz njihove radionice. No, to i nije važno. Važna je svježina koja traje.

Ilica 92, Slastičarnica Rukavina (Andrija Rusan, 1988.-1989.), detalj unutrašnjosti

Prema emotivnom racionalizmu

Tijekom 80-ih godina – kad zagrebačka arhitektura stvara vlastite vizije oblikovanja prostora, kad se odupire nekritičkoj primjeni postmodernog oblikovanja, kad sudjeluje u doprinosima kasne moderne, kad dograđuje povijesni grad i vraća se povijesnim prostorima, kad pokušava humanizirati čovjekovo mjesto življenja – javlja se još jednom neugašeni i neugasivi trag zagrebačke arhitektonske škole.

Polovicom 80-ih godina nastala su ostvarenja, koja su združila tradicionalni racionalizam Zagrebačke arhitektonske škole i nove ideje što ih je donosila otvorenost prema utjecajima iz svijeta. Ta kreativna kombinacija dovela je do ulaska emotivnog i poetskog elementa u oblikovanje prostora, pa bi se nastala simbioza mogla označiti sintagmom *emotivni racionalizam*. Vrlo stroga i racionalna arhitektura, koja s nekoliko poetski oblikovanih detalja uspostavlja nove valorizacijske odnose u prostoru.

Zgrada Elektrotehničkog fakulteta u Zagrebu Marijana Hrzića jedan je od pravih primjera na kojima se može tumačiti pojam emotivnog racionalizma. Stvarajući kuću u gradu – ali ne onom blokovskog urbanizma ranog 20. stoljeća ili pak urbanizma nove povijesnosti sadašnjeg trenutka, već grada što mu je odrednice dao urbanizam funkcionalizma – Hrzić oblikuje arhitekturu s četiri vanjska pročelja. Iako na drukčiji način promišlja prostor, on nije zatajio da se veže na već izgrađene volumene, koji su izrazito funkcionalistički koncipirani. Stoga on stvara škrti, zatvoreni odnos prema okolini, do krajnosti racionalan, sa zamjetno naglašenim horizontalnim rezom otvora na bijeloj kamenoj površini položenog volumena zgrade. Emotivni se naglasak odjednom javlja u

diskretnom detalju, u izraženom naboru na pročelnoj plohi, u zaobljenosti ponekog otvora ili pak poprečnih volumena, u plitkom trijemu masivnih stupova. Tako vanjština predstavlja omekšanu strogost čistog volumena. Unutrašnjost je pak razigrana bogatstvom detalja i u njoj se čistoća osnovne prostorne koncepcije nazire ispod emotivnog sloja oblikovne perfekcije. Dakle, stanovita inverzija u odnosu na vanjštinu.

Zagreb je tako dobio zgradu koja je na pravi način urasla u tkivo novoga grada 50-ih godina, koja ga je na svoj način oplemenila i pokazala da današnji stvaratelji mogu ostvariti arhitekturu koja korespondira sa suvremenom prošlošću i u tome daje nove vrijednosti. Za ideju emotivnog racionalizma vjerujem da će u nastavku započetih procesa možda biti okosnica oko koje će se okupiti arhitektura nailazećeg desetljeća.

‘Prema emotivnom racionalizmu/Richtung
emotieneller Rationalismus’, katalog izložbe
“*ETF Elektrotehnički fakultet Sveučilišta u
Zagrebu – Od zamisli do ostvarenja*”, Galerija
za arhitekturu i dizajn Društva arhitekata
Zagreba, 1990.

Traganja za duhovnim

Unatoč relativno uspješnih rezultata nedavno dovršenih natječaja za crkve na Trnju i u Jarunu, izložbe natječajnih radova ukazale su na niz otvorenih problema, koji se tiču oblikovanja novih crkava u Zagrebu, od nesnalaženja u prostoru, do neprepoznatljivosti duhovnog sadržaja koji bi se trebao manifestirati u kompoziciji i oblikovanju arhitekture. Kreativni napori niza arhitekata i studenata arhitekture koji su sudjelovali na natječajima za župnu crkvu sv. Terezije sa samostanom Klanjateljica krvi Kristove u Miramarskoj cesti na Trnju i spomen crkve Svete Mati Slobode na Jarunu, koji su rezultirali s preko pedeset radova pristiglih na oba natječaja, govore o interesu za ovu vrstu arhitekture kao o izazovu vremena.

Gotovo pola stoljeća zatomljena potreba za izgradnjom novih crkava u socijalističkom društvu, koje je bilo nesklono gradnji objekata za vjerske potrebe, stvorila je stanovitu krizu iskustva u pristupu kreiranju te vrste arhitekture. Tek nekoliko pokušaja, među kojima valja spomenuti Salaj-Seršićevu crkvu sv. Križa u naselju Siget iz sredine 70-ih godina, govori o kreativnom potencijalu koji se nije mogao razmahati niti afirmirati u zagrebačkom prostoru. Bio je to u stvari nasilni prekid s više ili manje uspješnom tradicijom zagrebačke arhitekture u gradnji crkava.

Zamah historizma kraja 19. st. označen velikim projektima obnove katedrale i crkve sv. Marka nastavljen je interpolacijama crkava u donjogradsku urbanu strukturu na način kojim su uspostavljeni rasponi između historizirajuće Holjčeve bazilike Srca Isusova u Palmotićevoj ulici i protomoderne Kovačićeve crkve sv. Blaža koja je do danas zadržala svoju hladnu

dostojanstvenu unutrašnjost. Obje su te crkve znakovito djelovale u prostoru Donjega grada. Situacija između dva rata ukazuje na postupno zadovoljavanje vjerskih potreba u gradu koji se širio i to na način koji nije bio jednoznačan. Njegov raspon od tradicionalnih oblika crkve sv. Obitelji na Kanalu, preko Plečnikove denivelirane crkve Majke Božje Lurdske u Zvonimirovoj ulici, koja je dovršena znatno kasnije ili tek započeta i nikada dovršena Meštrovićeva ekspresionističkog projekta crkve Krista Kralja na Krugama, do modernog izraza crkve Blaženog Marka Križevčanina na Selskoj cesti (M. Haberlea), umjerenijeg oblikovanja crkve sv. Josipa na Trešnjevčkom trgu ili sklonije tradiciji crkve sv. Duha, govorio je o raznolikosti pristupa crkvi kao arhitektonski oblikovanom sadržaju.

Unatoč različitosti pristupa i raznolikosti kvalitete pojedinih rješenja potpuno je neupitna bila temeljna duhovna sadržina koju je valjalo materijalizirati. Dominirale su longitudinalne građevine s jasno izraženim prostorima kontrapunktiranih svetišta i pjevališta i lađe koja je služila puku, obogaćena pokrajnim kapelama ili drugim sadržajima. Vanjština je u pravilu iskazivala znakovitost crkvenog sadržaja u prostoru naglašavajući longitudinalnost s malim vertikalnim naglascima. Iako se ne može reći da je bila stvorena tradicija zagrebačke crkvene gradnje, može se ustvrditi da su se u gradnji crkava umjerenost koristila dostignuća moderne arhitekture i funkcionalizma, koja nisu uspjela izbjeći hladnoću škrtih interijera, niti postići posebnu duhovnost prostora. Iznimnost kvalitete Denzlerove kapele Majke Božje na Sljemenu, iako malo izvan Zagreba, samo potvrđuje pravilo.

Prekid prouzrokovan vladajućim komunističkim svjetonazorom, koji je dominirao gotovo pola stoljeća, tek je posljednjeg desetljeća, postupno se približavajući kraju, ublažio restrikciju crkvenih sadržaja. On je u međuvremenu doveo do nesklada između razvoja grada i crkvenih sadržaja koji su ga trebali pratiti. Grad se proširio na jug, na istok i zapad, a crkveni su se sadržaji događali u stanovima, privatnim kućama i po kojoj novosagrađenoj crkvi. Iskustvo se nije stvaralo u pravcu korektno kompeticije, ili pak izvedene ideje i njezine potonje analize u konkretnom prostoru.

U istom tom razdoblju zbile su se važne promjene u stanovištu crkve prema sakralnim prostorima. Drugi vatikanski sabor i svi dokumenti koji su na njemu i nakon njega usvojeni ukazivali su na promjenu osnovne sadržajne strukture crkvene građevine. Crkva je morala zadovoljiti potrebe nove liturgije u kojoj svećenik više nije toliko odijeljen od puka, gdje je liturgija u središtu interesa, a sudjelovanje bitan element nove duhovne prakse. Postupno eliminiranje bogatstva crkvene unutrašnjosti, stanoviti novi ikonoklazam, pojednostavljivanje i simboličko značenje crkvenog namještaja i puna integracija prostora i sadržaja koji se u prostoru zbivaju, otvorili su nove strukturalne i oblikovne mogućnosti u kreiranju crkvenih prostora. Centralni tlocrti postupno su počeli dobivati prioritet pred longitudinalnim, a znakovitost arhitekture trebala je pridonositi jačoj duhovnosti sadržaja u prostoru. Izgubili su se gotovo svi klasični i tradicionalni simbolički elementi, koji su od srednjega vijeka bili izraženi u strukturi crkvenog prostora. Otvorena je mogućnost iskazivanja

novih senzibiliteta u prožimanju kreativnosti i duhovnih sadržaja.

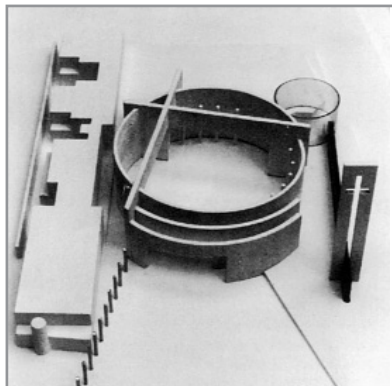
Zagrebačka arhitektonska misao i praksa ostala je silom prilika po strani od navedenih procesa i odjednom, nakon pobjede demokracije i raskida sa stegama socijalizma, naglo su započeli procesi izgradnje crkava u novim gradskim predjelima. Prethodni natječaji za crkve u Dugavama i Utrini ili za franjevački kompleks u Dubravi ili pak ranije iskustvo s crkvom u Retkovcu ukazali su na traganja za rješenjima koja će zadovoljiti nove crkvene propise, biti na tragu suvremenih arhitektonskih dosega i zadovoljiti zahtjeve lokalne sredine.

Rezultati natječaja za crkve u Jarunu i na Miramarskoj cesti na Trnju pokazuju prvenstveno dosta nesnalaženja u iskazivanju znakovitosti crkvene arhitekture u prostorima novoga grada, a s druge strane ozbiljne probleme u prostornom određivanju sadržaja nove liturgije.

Spomen crkva na Jarunu već je svojim drugim, memorijskim značenjem na neki način odredila smjer traženja. Trebala je postati crkva i spomenik i to je dijelom uočljivo u prvonagrađenom radu Nikole Bašića, gdje Bašić onaj spomenički sloj sadržaja ugrađuje kolažiranjem

reminiscencija na razne starohrvatske dekorativne i oblikovne elemente u oblikovnu strukturu crkve. Naglašeni zvonik, diskretno razigrane ljuške arhitekture i nešto izduženo tijelo crkve znakovitiji su u čitanju onoga što znamo nego u kreiranju nekog novog simboličkog znaka u prostoru, kakva se očekuje kad je riječ o spomen crkvi. Crkva je u biti tradicionalna, s malim naklonom prema još uvijek postmodernom načinu prostornog mišljenja. Lokacija očito nije igrala veliku ulogu, jer nije bila inspirativna, odnosno nije bilo nekih značajnijih repera na koje bi se prostorno bilo uputno vezati.

Crkva na Trnju bila je opterećena sadržajem samostana i odgovornošću lokacije u strogom centru Zagreba između pruge i Save, s mikrolokacijom između nove zgrade NSB-a i Filozofskog fakulteta. Tu se prostorni znak trebao iskazati ne veličinom, jer je NSB-u bilo teško konkurirati veličinom, nego strukturom, oblikom i čitljivošću poruke. Isključimo li aglomeraciju samostana iz ovog razmatranja u smislu njegova arhitektonskog rješenja, tada ćemo vidjeti da su tri prvoplasirana rada na bitno različite načine pristupila prostornom formuliranju crkvenog sadržaja. V. Penezić i K. Rogina su

Natječaj za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja svetišta *Sveta mati slobode*, Jarun (Đivo Dražić, Boris Duplančić - uži izbor za nagradu), maketa

Natječaj za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja svetišta *Sveta mati slobode*, Jarun (Vinko Penezić, Krešimir Rogina - druga nagrada), maketa - ulaz u crkvu

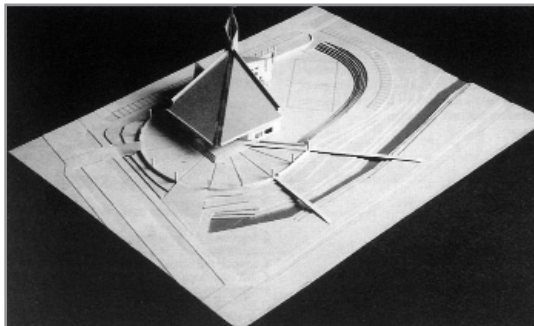
držeći se parcelacije terena horizontalno razigrali cjelokupni sadržaj zadovoljavajući se gotovo centralno definiranim crkvenim prostorom, pokrivenim šatorastim kosim ploham, s malim naglaskom skromnog istaka zvonika na kojemu dominira visoki, snažno dimenzionirani križ kao jedina vertikala. Crkva je sastavni dio kompleksa; ne ističe se volumenom u prostoru, okrenuta je sjeveroistoku i vezi između NSB-a i Filozofskog fakulteta i više se čita kao šatorasta nakupina nego kao akcent u prostoru. Helena i Hrvoje Njirić u geometriziranoj strukturiranosti nanovo oblikovane trnjanske parcelacije, kojoj su prepustili niske samostanske paviljone, čisti kubus crkve okreću prema jugu naglašavajući ga sekundarnim sredstvima, platnenom oblogom s mogućnostima vizualnih projekcija i znakovitošću kristala, ne ulazeći podrobnije u neku čitljiviju duhovnu simboliku. Marijan Hrzić pak uspostavlja pomalo dekonstruktivistički oblikovanu reprezentativnu crkvu, suviše klasična izdužena tlocrta, koja bogatstvom oblika i složene konstrukcije pokušava iskazati monumentalnost i snagu, čime donekle odudara od tipa duhovnosti suvremene crkve. Šteta što od ocjenjivačkog suda predloženi drugi krug natječaja nije održan, jer bi se u njegovoj razradi even-

tualno moglo ocijeniti koji je od predloženih modela kadar modificirati i doraditi onaj segment vlastitog rješenja u kome je ostala zapretna takva doza duhovnosti koja bi pomogla čvršćem iskazivanju ideje crkve.

Ne može se reći da ova dva natječaja nisu uspjela, no valja konstatirati da su pokazala najviše nedostataka upravo u formuliranju duhovnosti prostora, kako u unutrašnjim relacijama, tako i u vanjskoj znakovitosti. Crkveni volumen kao znak više nije zadan nikakvim konvencijama. Od njega se očekuje da iskaže znakovitost kako vlastitog sadržaja tako i da pomogne znakovitosti prostora u koji ulazi. Unutrašnjost pak mora zadovoljiti neka nova pravila koja su bliska izvorima duhovnosti crkve kao zajednice okupljenih vjernika, a ne kao simbola moći, reprezentativnosti ili bogatstva. Ovakvi su natječaji prilika za izgradnju kriterija, za ubrzano povezivanje raskinutih kontinuiteta, za izoštravanje pristupa problemu koji nadilazi samo pitanje osposobljenosti struke. Jer iskustva crkvene arhitekture na drugim hrvatskim prostorima, osim časnih iznimaka, ukazuju na gotovo potpuno pomanjkanje kriterija u iskazivanju temeljne prostorne poruke koju crkva treba iskazivati. Hrvatska će se arhitektura morati ozbiljno napregnuti da iskaže svoje vrijednosti u suvremenom prostornom oblikovanju sakralnih sadržaja, kako bi održala kontinuitet, jer je crkvama tijekom povijesti posvećivala izuzetnu pozornost i u njima ostvarila nesumnjive prostorne i kulturne vrijednosti.

Čovjek i prostor, 3-4(478-479) (1994):13-15.

Natječaj za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja svetišta *Sveta mati slobode*, Jarun (Jasna Nosso, Luj Schwere - uži izbor za nagradu), maketa

Školska zgrada dio je zavičaja

Nedavno unakaženo pročelje zgrade Osnovne škole “Tin Ujević” u Koturaškoj ulici u Zagrebu, o čemu je “Večernji list” izvijestio u prvoj polovici prosinca prošle godine, iznijevši mišljenja arhitekata i konzervatora o potrebi vraćanja izgleda škole u njezino negdašnje stanje, nosi u sebi višestruku opomenu i poruku. Jedna se odnosi na pitanje zaštite vrijednog arhitektonskog djela, druga na obrazovnu i odgojnu ulogu škole u zaštiti graditeljske baštine, a treća na prepoznavanje školske zgrade kao elementa zavičaja u okviru nastavnih programa, gdje se učenicima osnovnih škola, prenose znanja i razvija poseban afirmativni odnos prema zavičaju.

Najmanje složena i najprepoznatljivija razina ovog problema je razina zaštite vrijedne zgrade. Zgradu osnovne škole u Koturaškoj ulici projektirao je 1935. g. istaknuti hrvatski arhitekt Ivan Zemljak, koji je u okviru svoje funkcije u građevnom uredu gradske uprave izradio niz projekata za izgradnju škola u novim zagrebačkim predjelima. To su bile škole na Jordanovcu, Selskoj cesti, Knežiji, Kozjaku, u Jagićevoj i u Rapskoj ulici, kao i obdaništa na Laščini, Knežiji i Jordanovcu. U tim je projektima i realizacijama Zemljak ostvario najvišu razinu arhitektonske kvalitete tada aktualne moderne arhitekture, pokazujući to u strukturi volumena i oblikovanju detalja arhitektonskih korpusa. Istovremeno je postavio vrlo visoke prostorne standarde za opremu i uređenje škola. Te su škole postale vrijedni naglasci novih predjela grada, u kojima još nije bilo tako istaknutih arhitektonskih i simboličkih naglasaka.

Nažalost, razvitak grada, narasle potrebe i smanjivanje pedagoških standarda u

odnosu na školske prostore, uvjetovali su niz promjena na Zemljakovim školama. O tome sam svojevremeno pisao ukazujući na njihovu zlu kob. Tako je škola u Jagičevoj ulici došla pod istočnu tribinu maksimirskog stadiona. Škola u Kozjaku je zatvorila otvorene terase razreda pretvorivši ih u normalne zatvorene učionice, a ravnatelj je škole tada, 70-ih godina, rekao da je konačno umro arhitekt (kome nije znao ponoviti ni ime, već ga je nazivao Zemljić) koji je kao autor školske zgrade bio protiv njezinih adaptacija i dogradnji. Školi na Jordanovcu su u akciji postavljanja kosih krovova izmijenili strogi kubistički volumen, postavivši plitke kose krovove. Školi na Knežiji je nedavno pridodan čitav kompleks novih školskih sadržaja, koji su se neprimjereno vezali uz Zemljakovu modernu inačicu hrvatskog tradicionalnog oblikovanja. Školu na Selskoj cesti okružile su tvornice i skladišta. Jedino su škole na Rapskoj i ona u Koturaškoj preživjele svojih pedesetak godina života relativno neizmijenjene. Sudbina Zemljakovih škola tako pokazuje potpuno nerazumijevanje samih škola, prosvjetnih vlasti i grada, za vrijednosti školskih zgrada u kojima učenici borave veći dio svog djetinjstva, u kojima škole nisu samo funkcionalni okvir nastavnog procesa.

Taj se proces degradacije Zemljakovih škola nastavio eto i na školi u Koturaškoj ulici. Prije nekoliko godina nekome su zasmetale keramičke pločice kojima je, po uzoru na iskustva koja je stekao u Nizozemskoj krajem 20-ih godina, Zemljak opločio ulazni trijem škole. Zamijenili su ih kamenim pločama, kao i podnu oblogu u ulaznom prostoru. Tada su nastupile nevolje. Djeca su se često okliznula i padala na

tako glatkom podu, pa je ravnateljica odlučila, umjesto da dade dodatno obraditi kamene ploče tako da ne budu glatke, zatvoriti ulazni trijem i pretvoriti ga u staklenik za cvijeće. Učinjeno je to na najgori mogući način. Metalna konstrukcija s kombinacijom metalne i staklene ispune zatvorila je stubište i zaštitila ulaz od atmosfere, ali je svojim izgledom i materijalom unakazila skladno pročelje škole spustivši ga na razinu "prodavaonice bureka" ili "čevapđinice". Pedeset su godina nadstrešnica i niša ulaznog trijema bile dostatan zaklon generacijama učenika koje su dolazile u školu, a sada odjednom bespotrebno trošenje novca na nove kamene obloge zida i poda dovodi do daljih degradacija ove lijepe zgrade.

Druga razina problema, a to je odgoj učenika za prepoznavanje i zaštitu graditeljske baštine, očito u Osnovnoj školi "Tin Ujević" nije dosegnut. Za učitelje u toj školi graditeljska je baština zavičaja vjerojatno samo reprezentativna arhitektura zagrebačkoga Gornjega i Donjega grada, te Kaptola. A u njihovoj je okolini negdašnji Zagrebački zbor (današnji Studentski centar), s nizom remek djela zagrebačke moderne arhitekture, Zemljakova obrtnička škola na Savskoj cesti u kojoj je danas Ministarstvo unutarnjih poslova, da tek nabrojim djela iz predratnog razdoblja. I to je hrvatska i zagrebačka graditeljska baština. Njezina zaštita i briga da se izgled tih zgrada čuva i održava trebao bi biti prisutan u odgojnom dijelu nastavnog procesa. Zemljakova škola u Koturaškoj ulici dio je te baštine i trebala bi biti ugrađena u onaj dio znanja i emotivnog naboja koji učenici škole stječu tijekom svog obrazovanja.

I napokon razina poznavanja i vrednovanja zavičaja trebala je spriječiti nakazne intervencije na zgradi škole. Poznavanje zavičaja je sadržaj koji se uči u nižim razredima osnovne škole. Knjige “Naš zavičaj” i “Moj zavičaj - Grad Zagreb i Zagrebačka županija”, izdane 1995. g., uglavnom zavičaj smatraju zemljopisnim pojmom. Kulturni zavičaj završava na snalaženju u povijesnom vremenu i na kulturno-povijesnim spomenicima. Zavičaj se u tim knjigama pretvara u zemljopis i povijest, u nizanje korisnih podataka o okolini i događajima. A zavičaj je prvenstveno prostor u kome obitavaju ljudi, prostor sa svim svojim materijalnim i nematerijalnim (duhovnim) vrijednostima. Nisam primijetio da se u navedenim udžbenicima djeci ukazuje i na duhovne vrijednosti prostora.

Jedna od tih duhovnih vrijednosti je i zgrada škole, hram stjecanja znanja, okoliš u kome djeca borave i iz kojega promatraju svijet oko sebe. Posebice, ako je zgrada škole vrijedno djelo umjetnosti građenja, tada bi djeca trebala u školi steći znanje o graditelju škole, o vremenu u kome je škola građena, o njezinim vrijednostima. Djecu bi trebalo učiti i odgajati kako školu čuvati i održavati i kako isticati njezine vrijednosti. Poznavanje zavičaja nisu samo zemljopis i povijest, na nešto nižoj razini količine podataka od onih u višim razredima osnovne škole ili u srednjoj školi, već i spoznavanje vrijednosti i mana prostora u kome učenici žive. Ta dimenzija zavičaja nije prisutna u našim nastavnim programima, a niti poticana u udžbenicima i knjigama.

Vjerujem da bi se roditelji učenika, koji o tome nešto znaju, stručnjaci i znalci koji žive na području pojedine škole, rado odazvali pozi-

vu da upoznaju učenike s prošlošću i osobinama tog najužeg zavičaja. Ja sam, primjerice, u Osnovnoj školi “Cvjetno naselje” nedavno održao predavanje učenicima trećeg razreda o prošlosti Trnja i Cvjetnog naselja, o Savi, nasipima, trnjanskoj skeli, starim cestama koje su spajale Savu s gradom, a kojih danas više nema, o Cvjetnom naselju, tom remek djelu urbanizma i arhitekture V. Antolića, nastalom kasnih 30-ih godina. To je zavičaj te djece, a Gornji grad i Kaptol su “širi zavičaj” kamo se ide “na izlet” ili u šetnju s roditeljima.

Škola Ivana Zemljaka u Koturaškoj ulici, koja se zove školom “Tina Ujevića”, jer arhitekt koji je školu gradio vjerojatno ne zaslužuje da se škola nazove njegovim imenom, traži da se ukloni nakazna prikropa koja joj je nepotrebno pridodana, a istovremeno traži da se o njoj govori svakom učeniku, da ona kao arhitektonska vrijednost bude središnjim elementom učeničkog zavičaja. Ja ću sa svoje strane učiniti napor i svim ću školama čije je zgrade projektirao Ivan Zemljak poslati svoj monografski tekst o njemu, koji sam objavio u Zborniku Muzeja grada Zagreba “Iz starog i novog Zagreba” 1974. godine. Možda ćemo time postići da učitelji i upravitelji škola počnu shvaćati da školski prostor nije samo utilitarna već i duhovna kategorija. A tada će vjerojatno i oni prihvatiti da nagradu na školi “T. Ujević” valja čim prije ukloniti, da ne zagađuje okolinu, da se sačuva zavičaj.

Večernji list, Kulturni obzor, str. 18(2)
(21. 1. 1996.).

Nakazni rak oblika

Što je projektiranje u povijesnim zgradama?

Ne tako davno, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske raspravljalo je o preuređenju Muzeja grada Zagreba. Polemike su se vodile oko primjene novih armiranobetonskih konstrukcija, autentičnosti zidova i ostalih struktura, prezentiranju otkrivenih slikanih pročelja, uporabi potkrovlja i otvaranju krovnih prozora na plohama krovova i nizu ostalih problema koji su se javili prigodom prilagođivanja stare zgrade samostana klarisa (sa svim njezinim kasnijim preinakama) za prihvrat suvremenih muzejskih sadržaja. Čitavo je rješenje dodatno otežao izuzetno vrijedan arheološki nalaz starijih slojeva, do tada nepoznatog naselja, gotovo ispod čitave strukture negdašnjeg samostana.

Kako sam svojevremeno bio članom stručne komisije Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu kulturne i prirodne baštine koja je pratila radove i projekte obnove dotične zgrade, pokušavao sam objasniti nužnosti nekih intervencija. Idejni projekt je tada poštivao temeljne vrijednosti zgrade iako je uz novu uporabu potkrovlja unio neke elemente suvremenih konstrukcija. Poslije sam zbog određenih nekorektnosti napustio rad u komisiji, da bi me prije nekoliko mjeseci angažirao Muzej grada Zagreba koji je osnovao vlastitu stručnu komisiju za praćenje obnove zgrade u fazi dovršavanja građevnih radova, prezentiranja nalaza i pripreme za organiziranje stalnog postava.

Baveći se parcijalnim problemima nekih rješenja, poput ulaznog recepcijskog prostora, korektnog svladavanja različitih razina prezentiranih slojeva u prizemlju južnog krila samostana, posebice u odnosu na nužnost pristupa invalidnih osoba i uklanjanje arhitektonskih barijera, definiranje ulazne veže u dvorište,

oblikovanje partera dvorišnog prostora i niz drugih konkretnih situacija, bili smo svjedoci posebnosti projektiranja u okviru zadanih gabarita i uvjeta koje pred projektanta postavlja povijesna zgrada, posebice ona koja iskazuje i određene zahtjeve koji se tiču poštivanja njezinih vrijednosti i pokazivanja slojevitosti njezinih povijesnih mijena. Uočavali smo nedovoljno precizan rad projektanta i njegovo često prepuštanje pretjerane slobode projektantima instalacija koji su prodrli gotovo u svaki odjeljak zatečene povijesne strukture. Mi smo kao komisija pokušavali predlagati rješenja koja su nam se činila logičnim, posebice u sagledavanju cjeline kompleksa i njegove buduće muzejske namjene. Iako nismo mogli utjecati, upozoravali smo na uočljive nedostatke smještaja i oblikovanja vidljivih dijelova instalacija (poput etažnog sustava centralnog grijanja, smještaja električnih razvodnih ormara, plinskih instalacija i sl.) ukazujući na nužno potrebne kompromise i potrebu odstupanja od krutih tehničkih pravila za pojedine instalacije (ukoliko to neće štetiti sigurnosti zgrade), bez čega nema zadovoljavajućeg unošenja tih novih sustava u povijesne građevine. Vrlo se često osjećala nedovoljna suradnja glavnog i ostalih projektanata. Međutim, obzirom da se to događalo po hodnicima i izvan izložbenih prostora, činilo nam se da je to ipak moguće prihvatiti, ako ne i shvatiti zašto je baš trebalo tako postupiti. Uglavnom smo bili suočeni s gotovim činom, čija bi korekcija utjecala na rokove i ozbiljno utjecala na troškove uređenja muzeja.

Međutim, ono što je izišlo na vidjelo prije nekoliko mjeseci, kad su uklonjene skele s dvorišnih pročelja, zaslužuje poseban komentar

i apsolutnu osudu projektantskog pristupa. Na zapadnoj kosini krovništva istočnog krila kompleksa, koja gleda u dvorište muzeja, izrasla je nakupina dimnjaka različitih dimenzija i formata, koji služe za dovod i odvod zraka potrebnog za prozračivanje prostorija. Tih dimnjaka u idejnom, a ni u onim dijelovima izvedbenog projekta koje sam ja vidio, nije bilo. Oni su izrasli navodno kao potreba funkcioniranja suvremenog interijera, kako je rekao glavni projektant, tumačeći ovaj “rak oblika” koji je probio na koso crveno krovništvo i unakazio sliku povijesnog volumena zgrade. Vjerovati je da je to posljedica ugostiteljskih sadržaja koji su se smjestili u podrumskom dijelu spomenutog krila, “kao sadržaj koji će svojom kvalitetnom ponudom omogućiti bolju recepciju muzejske ponude”. Kad sam vidio spomenute glomazne, primitivno artikulirane izrasline dimnjaka na krovu, sjetio sam se borbe za što manji broj krovnih prozora, koju smo vodili prigodom usvajanja idejnog projekta, kako ne bismo poremetili pogled na krovne plohe samostanskog kompleksa. Objašnjenje da su dimnjaci na dvorišnoj strani i da ih se ne vidi izvana, govore o neshvaćanju kuće kao cjelovitog organizma, što ne može ili ne bi smjelo biti prisutno u razmišljanju školovana arhitekta. Kad smo protestirali, rečeno nam je da je kasno i da se ništa više ne može učiniti.

Jedino, dakle što mi je preostalo učiniti, je prosvjedovati protiv metode gotovog čina, protiv načina projektiranja adaptacije povijesnih zgrada u kojem se projektiranje svodi na iznalaženje načina, kako zadovoljiti korisnika i naručitelja i na prepuštanje projektantima nižih sustava da utječu na izgled cjeline. Ja nisam

arhitekt po zanimanju, pa sam naivno vjerovao da projektirati (uz kreativni čin oblikovanja prostora i detalja) u pragmatičnom smislu riječi znači kontrolirati sadržaj i infrastrukturu toga sadržaja u okvirima kreirane ili zadane prostorne strukture građevine. U povijesnim pak građevinama, da projektiranje znači kontroliranje opsega i vrste novih sadržaja da ovi oblikom, uporabom i strukturom ne razore ili obezvrijedne vrijednosti same povijesne građevine.

Projektant adaptacije Muzeja grada Zagreba uvjerio me je, ovim što je učinjeno na toj povijesnoj zgradi, da nije dobar projektant, jer nije bio u stanju kontrolirati proces zadržavanja novih sadržaja u okvirima oblika i gabarita povijesne zgrade. Zaključak je nemilosrdan, a glasi da bi mu trebalo ubuduće uskratiti pravo projektiranja uređenja ili adaptacije povijesnih zgrada, kao i svakom drugom projektantu koji nije u stanju kontrolirati procese adaptacije povijesne građevine. Namjerno ne navodim ime projektanta, jer ga je lako doznati s ploče koja je istaknuta na gradilištu, ali i zato što ga smatram metaforom pojave koja je važnija od njegova imena, a takve je razorne moći da će nas dovesti do postupnog uništavanja povijesnih građevina.

Već sam davno predlagao da se uvedu licence kojima bi se samo onima koji znaju i koji u svojim projektima i realizacijama nisu povrijedili etiku odnosa prema povijesnim strukturama mogao dopustiti projektantski rad na povijesnim građevinama - spomenicima kulture. Takve bi licence trebalo obnavljati svakih pet godina, kako oni, koji bi nakon pribavljanja licenci olabavili kriterije, ne bi mogli nastaviti s takvim poslom. To je jedini način zaštite spomenika kulture od projektanata koji ih ne razumiju

i koji nisu u stanju uskratiti poslušnost investitoru, kad njegove želje nadilaze mogućnosti povijesne zgrade.

Konzervator i projektant su jedini u stanju svojim autoritetom spasiti povijesnu građevinu od neumjerenih zahtjeva vlasnika, korisnika i investitora. To je njihova dužnost, koja se u slučaju adaptacije Muzeja grada Zagreba diskretno izgubila i nestala, čime su grubo narušena etička pravila odnosa prema povijesnim građevinama.

Vijenac, g. IV. (8. 2. 1996.), 55:15.

Pazi, kuća pada

Država i baština

Nedavno sam analizirajući položaj hrvatske kulturne baštine u godišnjem izvješću Predsjednika države o stanju države i nacije, ustvrdio da je ona zanemarena i da se briga za njezino očuvanje i dalji život svodi na dokumentaciju i promidžbu. Usvojeni Državni proračun za 1996. g. samo potvrđuje da su smjernice koje je Predsjednik dao u zaključnom dijelu svoga izvješća postale sastavnim dijelom hrvatske državne politike prema kulturnoj baštini.

Dovoljno je u Državnom proračunu za 1996. g. pogledati razdjel 165 koji pokriva Državnu upravu za zaštitu kulturne i prirodne baštine da se vidi da su tekući izdaci, što će reći izdaci za plaće namještenika i za održavanje funkcioniranja Državne uprave pokriveni sa 42% od zatraženih sredstava, dok su kapitalni izdaci svedeni na 11% zatraženih sredstava. Ovi potonji pokrivaju zaštitne radove na spomenicima kulture i prirode i dobavu potrebne opreme. Ovako globalno postavljeni podaci i ne govore mnogo, jer zahtjevi mogu biti visoki i nerealni.

Međutim, kad se uđe u raščlambu odobrenih novaca na pojedinim stavkama i onih stavki koje su u potpunosti odbijene, tada vidimo da se uopće ne osigurava novac za konzervatorske laboratorije, za knjige u knjižnicama, za razvitak restauratorske djelatnosti, za stručne ispite i specijalističke ekspertize. Dakle ni u tzv. stručnoj infrastrukturi ne osigurava se praćenje svjetskih (ili europskih) iskustava ili blago rečeno, održavanje 'statusa quo'.

Kad pogledamo onaj dio proračuna koji se odnosi na zaštitne radove na spomenicima kulture, tada vidimo da je za njih osigurano 8.160.000 kuna ili 9% od zatraženih sredstava, a za investicijsko održavanje zaštićenih dijelova

prirode 2.500.000 kuna ili 54% od zatraženih sredstava. Pridodamo li tome 8.000.000 kuna za program obnove spomeničke cjeline Dubrovnik (67% od zatraženog) i 2.000.000 kuna za program obnove osječke Tvrđe (28% od zatraženog), tada je to uglavnom sve. Zapanjuje i zabrinjava da u stavci Obnova ratom oštećenih spomenika kulture, od zatraženih 75.753.000 kuna nije odobreno apsolutno ništa.

Ovo su bile suhe brojke, koje valja iznijeti da bi se vidjelo pravo stanje stvari. Ne bih ulazio u usporedbe s drugim razdjelima i glavama Državnog proračuna, jer je to kontraproduktivno i upućuje na onu, davno znanu metodu “dobacivanja kosti” i puštanja da se “psi međusobno grizu”.

Treba izreći pouke koje se nameću iz ove kratke analize. Prva je jasna i nedvojbeno, da obnova u ratu postradale hrvatske kulturne baštine nije hrvatski državni interes. Neću do kraja izreći iduću misao, koja se nameće sama po sebi, a to je da će to mnogima koristiti jer će moći graditi na mjestu srušenih gradskih i seoskih povijesnih cjelina ili na mjestu teško oštećenih ili srušenih kuća, nove, veće, ljepše, a tek ponekad i “starije” kuće od onih koje su srušene. Dobijemo li u tome neku inozemnu pomoć, tada ćemo graditi “europska” naselja na našem tlu i tako ulaziti u Europu, naravno bez kulturne baštine u prostoru, čije održavanje i očuvanje ionako puno košta, postavlja ograničenja pred potencijalne investitore i sputava stvaralački zamah našeg mladog poduzetništva. Ovo je tek jedno od mogućih iščitavanja sudbine kulturne baštine u hrvatskom prostoru.

S druge pak strane, jedan mi je znanac

ovih dana rekao da je naša tisućgodišnja baština vrlo otporna, pa kad je trajala toliko stoljeća može i još malo pričekati. Ona nije lako pokvarljiva roba, niti podložna modnim promjenama. Zaključio je da je stoga potrebnije dobavljati mercedese i BMW-e, jer je njihov rok trajanja znatno kraći. Ovih je dana ministar obnove i razvitka i potpredsjednik hrvatske vlade dr. sc. Jure Radić rekao da treba najprije zbrinuti prognanike, a tek tada dolazi na red nadgradnja. Pretpostavljam da je i kulturnu baštinu smjestio u nadgradnju. Nije samo rekao hoće li nepokriveni svodovi crkava i drugih povijesnih građevina, zidovi sa štukaturama i zidnim dekoracijama, izvorne romaničke i gotičke strukture zidova barokiziranih crkava koje su grubim sondažnim radovima srpskih topnika izišle na svjetlo dana, biti voljni sačekati toliko dugo. Jer, u državnom proračunu za njih nema mjesta.

Sudjelovao sam ovih dana na jednom dogovoru o obnovi stambenih zgrada na području Sisačko-moslavačke županije. Bilo je postavljeno pitanje obnove zgrada koje su spomenici kulture i obnove stambenih zgrada koje su u zaštićenoj zoni povijesne gradske jezgre (primjerice gradska arhitektura u Kostajnici). Odgovor je dosta jasan. Što se tiče mogućnosti osiguravanja novca za njihovu obnovu, one se još uvijek tretiraju kao i svaka druga oštećena ili porušena zgrada. Njihova obnova za sada podliježe općim kriterijima obnove, a jedina su ograničenja ona koja postavljaju konzervatori. Kvadratura zgrade koja se obnavlja obračunava se prema kriterijima 35+10+10 (ovisno o članovima domaćinstva) kvadratnih metara. Zgrade spomeničkih vrijednosti nemaju specijalni tretman, a za njih nije dobro, ako im se kvadratura

ne slaže s kriterijima tj. ako primjerice mala obitelj živi u velikoj zgradi, koju valja obnoviti, a koja je sastavni dio povijesne jezgre. Tada će državna pomoć za obnovu biti dostatna za obnovu tek dijela zgrade. Tek se u prijedlogu Zakona o obnovi, koji je u saborskoj proceduri, predviđa u jednom članku mogućnost posebnog tretmana vrijednih i zaštićenih povijesnih zgrada.

Prema tome, ni u dijelu državnog proračuna kojim se financira obnova ratom porušenih krajeva nisu odvojena posebna sredstva za obnovu kulturne baštine u prostoru. Očekuje se da će sredstva koja su potrebna za onaj dio obnove kulturne baštine, koji premašuje redovita sredstva obnove, osigurati Državna uprava. Misli li se da je to moguće iz onih 8.160.000 kuna, koliko je namijenjeno čitavoj kulturnoj baštini u Hrvatskoj, što će reći i onoj koja nije stradala u ratu, a kojoj je nužno pomoći da preživi.

Postavlja se pitanje, čija je briga hrvatska kulturna baština? Je li ona primjerice briga UNESCO-a, kao što vidimo iz slučaja pokroviteljstva nad obljetnicom Splita, ili možda siromašnih proračuna organa mjesne samouprave? Jesu li uopće spomenici kulture toliko stradali u proteklom ratu ili oni služe samo da se u filmovima i televizijskim emisijama ukaže na namjere agresora za uništavanjem tragova našeg postojanja? Je li normalno zanemarivati i ne ublažavati žrtve koje je pretrpjela kulturna baština i geometrijskom ih progresijom povećavati svakom zimom koja prolazi preko nepokrivenih ruševina povijesnih građevina?

Završio bih jednim malim i banalnim primjerom. Jučer sam prolazio Mesničkom ulicom u Zagrebu pokraj nekoć lijepe historističke

zgrade u kojoj je smješten dio prostorija Glavnog povjerenstva za Zagreb Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Ispred kuće su koso postavljena dva štapa, kao kad pada snijeg s krova ili kad se obavljaju radovi na krovu, između njih hrpice i komadići odlomljene žbuke, a na štapu natpis "Pazi, kuća pada". Metafora je savršena. Nedostaje tek kutija za milodare i konzervator sa šeširom u ruci pred kućom. *Nota bene*, to je ulica kojom narodni zastupnici i članovi hrvatske vlade uzlaze na Gornji grad. No, oni rijetko idu pješice. Ne može se ni slučajno dogoditi da im kuća Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, koja pada, padne na glavu.

Vijenac, g. IV. (21. 3. 1996.) 58:18.

Nitko nema pravo uklanjati, prenositi ili preoblikovati memorijalni Zid boli

Nedavno je “zid boli” na Selskoj cesti u Zagrebu, ispred zgrade negdašnje vojarnje, a potom sjedišta UNPROFOR-a iznenada izbio u prvi plan zanimanja dijela javnosti. Najprije je početkom ožujka promovirano idejno rješenje “Spomen župe nestalima u domovinskom ratu”, koja bi se imala izgraditi na Ovčari, a koje je na zamolbu Centra za zaštitu ljudskih prava zatočenih i nestalih građana Hrvatske i članova njihovih obitelji “Apel” izradio hrvatski slikar nainovac Ivan Rabuzin. On je zamislio da se 13.600 cigli od kojih je načinjen zid upotrijebi za gradnju spomen obeliska kao samostojećeg monumenta na otvorenom prostoru na Ovčari. Podržala ga je Jadranka Kosor, potpredsjednik Sabora, tumačeći da je zid bola na Selskoj cesti simbol obitelji čiji su najmiliji zatočeni i nestali. Ustvrdila je da te obitelji jedine imaju pravo odlučiti na koji će način spomenuti zid sačuvati od zaborava. Potom je sredinom ožujka dr. Đuro Njavro predložio da se taj zid prenese na Oltar domovine na Medvedgradu, tumačeći da su ljudi kojima je u spomen podignut zid dali svoje živote na oltar domovine, pa da je tada i zidu mjesto uz Oltar domovine.

Ova dva mišljenja, slična po temeljnoj pretpostavci da zid treba maknuti s mjesta na kojem je nastao i na kojem još uvijek stoji, a različita po metodi preoblikovanja i mjestu na koji bi ga u fragmentima valjalo prenijeti, govore prepoznatljivim jezikom neshvaćanja i nerazumijevanja bitnog simboličkog i značenjskog elementa tog zida boli. U oba ova slučaja zid se tretira kao broj i zbroj opeka, kao broj pojedinačnih ljudskih sudbina, koji bi tek na nekom drugom dostojnijem mjestu trebao prerasti u vrijednost cjelovitosti; na mjestu koje već ima ili je

steklo posebnu simboličku vrijednost ili pak na mjestu koje bi tim činom i posebnim umjetničkim postupkom oblikovanja zajedničkog simbola dobilo značenje spomenika ili memorije na onih gotovo četrnaest tisuća poginulih i nestalih.

U čemu je bit nesporazuma i u čemu se očituje neshvaćanje značenja tog zida boli na Selskoj cesti? Neshvaćanje je prisutno na više razina: na razini mjesta ili prepoznavanja autentičnosti mjesta na kojem je nastao zid, na razini vremena ili spoznaje autentičnosti povijesnog trenutka nastanka zida i na razini društva ili shvaćanja poticaja za nastanak zida. Dakle na svim razinama na kojima se očituje materijalna kultura i njezine poruke.

Značenje zida nastaje kao posljedica međusobnog prožimanja uloge mjesta, povijesnog trenutka u kome je nastao i društvene (grupne) volje onih koji su ga bili odlučili postaviti. Materijalni, fizički zid i opeke s imenima nestalih i poginulih prestaju biti element odlučivanja onih koji su ga postavili već od onog tre-

nutka kad je zid započeo igrati svoju povijesnu ulogu i dok ju je odigravao svojom tragičnom memorijom tijekom Domovinskog rata. Ovaj je zid na svome autentičnom mjestu nastanka tako postao jednim od spomenika krvavog i bolnog povijesnog zbivanja nastanka hrvatske države. On je to postao i voljom onih koji su ga gradili, rukama onih koji su na opeke ispisivali imena svojih nestalih i poginulih.

Zid plača, prkosa i nade na Selskoj cesti naprosto je postao povijesni spomenik i već ga je do sada trebalo zaštititi i registrirati kao autentični spomenik Domovinskog rata i protestno svjedočanstvo hrvatskih žrtava protiv inertnosti i nerazumijevanja europske i svjetske zajednice. Iako su pojedinci, čija su imena upisana na opekama zida impresivno pokazivala svu dimenziju hrvatskih žrtava bili iz raznih strana Hrvatske, zid je sagrađen u Zagrebu kao glavnom gradu Hrvatske i na mjestu gdje se je Hrvatska suočavala s glavnim stožerom nedjelotvorne i s nepravom nezainteresirane međunarodne zajednice, u koju je na početku rata toliko vjerovala.

Taj je zid u trenutku nastanka bio moralni čin čitave zajednice, a ne samo individualni napor obitelji onih čiji su najdraži poginuli ili nestali. Stoga on, niti kao cjelina niti kao niz izdvojenih opeka, jednostavno ne može sačuvati sva navedena značenja na nekom drugom mjestu. Tamo će eventualno zadržati samo jedan element svoje memorijalne funkcije, a to je sjećanje na poginule i nestale ljude. Taj je element iznimno važan, ali

Selska cesta, Zid boli (1993.-2006.)

se njega može memorirati i na drugi način, putem memorijalne umjetničke vizije i na niz drugih načina. Nije uputno na račun jedne od komponenata (kolikogod ona bila važna), razoriti spomenik koji u sebi nosi obilje značenja.

Stoga bi uz očuvanje zida boli na Selskoj cesti valjalo očuvati i nazočnost UNPROFOR-a na tome mjestu. Je li to oznaka na zgradi ili na ulaznoj porti negdašnje vojarne, o tome bi se moglo raspravljati. Tako bi se za buduća pokoljenja u samom prostoru sačuvala temeljna motivacija podizanja zida. Jer on je istovremeno bio memorija i protest, ljubav i prkos, bol i nada. Vrijeme izgradnje zida moglo bi se zabilježiti informativnom tablom na kojoj bi uz vrijeme nastanka zida bila navedena i informacija o svrsi i značenju zida. Cijeli bi se zid mogao zaštititi u okviru preuređenja hodnih površina oko njega, koje bi ga na stanoviti način izdvojile kao monument. Društveno pak značajnije zid bi očuvao njegovanjem memorije, posjećivanjem i stalnim održavanjem živa sjećanja na vrijeme u kome je nastao i na značenje koje je imao.

Zato, unatoč rečenih poticaja koji su dobili značajnu medijsku podršku, mislim da nitko nema pravo uklanjati, prenositi ili preoblikovati ovaj memorijalni zid na Selskoj cesti temeljem bilo kakve, pa i naivne slikarske ili kiparske imaginacije. On je autentičan jedino u Zagrebu, na Selskoj cesti, ispred zgrade UNPROFOR-a i u onom spontano nastalom obliku u kome su ga stvorili njegovi mnogobrojni graditelji. Očuvajmo memoriju vremena materijaliziranu u nepravilnom, krhkom zidu i nemojmo je čak ni htjeti poboljšavati, jer time ona prestaje biti memorijom. Budimo poštenu

prema vremenu koje je proteklo i koje je na svoj posebni način ostavilo traga u prostoru.

snimio: Jovan Kliska

Vjesnik, Pisma čitatelja, str. 11 (3. 04. 1997.).

Selska cesta, Zid boli, detalj (1993.-2006.)

Zid boli vezan je za sadašnje svoje izvorno mjesto, nemojmo pristati da se prenese u tišinu Mirogoja

Prije nekoliko je dana nekoliko SFOR-ovih vojnika oštetilo Zid boli, memorijalni spomenik što su ga hrvatski ljudi izgradili na Selskoj cesti ispred sjedišta UN u Zagrebu u znak pijeteta prema poginulima u Domovinskom ratu i u znak prosvjeda protiv međunarodne zajednice koja tada nije pomogla u traženju, u ratu nestalih osoba. Nakon spomenutog incidenta, u petak 13. prosinca objavljena je vijest da će se Zid boli prenijeti na zagrebačko groblje Mirogoj uz potporu Ministarstva hrvatskih branitelja od 700 tisuća kuna i Grada Zagreba.

Ovaj incident i odluka pokazuju uzročno-posljedičnu vezu koja je potpuno suprotna načinu razmišljanja gđe Zdenke Farkaš i svih onih drugih ljudi koji su zajedno s njom u rujnu 1993. odlučili podizanjem zida na Selskoj cesti izraziti sućut i prosvjed. Sućut je ostala i preselelit će se na Mirogoj. Prosvjed je nestao i zamijenilo ga je povlačenje pred nasiljem.

Zašto je moja tvrdnja toliko tvrda i zašto ju je teško opovrgnuti? O tome sam pisao u travnju 1997. g. u Pismima čitatelja na stranicama ovog istog Vjesnika potaknut idejama o preseljenju zida u Vukovar, u Svetu mati slobode ili na Mirogoj. Na sreću, preseljenje se nije dogodilo, iako ne mislim da je moje pismo tome mnogo pridonjelo. I sada pišem da ostavim traga, da potaknem razmišljanje u pravcu koji je po mojem sudu jedini ispravan, iako sam uvjeren da je to tek kap u moru koja teško da će promijeniti donesene odluke.

Valja istaknuti da oni koji su donijeli navedenu odluku nisu razmišljali da je Zid boli jedan od rijetkih autentičnih spomenika kulture iz Domovinskog rata. To je zidana struktura rahlo postavljenih opeka s upisanim imenima

brojnih ljudi koji su nestali ili poginuli u Domovinskom ratu. On ima sva svojstva kulturnog dobra i zato je čudno da Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba nije reagirao na nedavni zahtjev gđe. Zdenke Farkaš da se Zid boli proglasi zaštićenim kulturnim dobrom i da ga se očuva na izvornoj lokaciji. On je imao dvojako značenje u zbivanjima zbog kojih je postavljen i nije slučajno postavljen na Selsku cestu, ispred sjedišta UN-ovih misija. On je sadržajno vezan uz Selsku cestu i zbog toga ga je valjalo pravno zaštititi kao kulturno dobro na mjestu gdje je izgrađen. On je postavljen da izrazi pijetet prema mrtvima i nadu u pronalazak nestalih, ali s jakom motivacijom da to bude pred očima UN-ovih dužnosnika kako bi ih svakodnevno suočavao s brojkama nestalih osoba, s njihovim imenima i svim onim sitnim znakovima pažnje što su ih ljudi ostavljali uz zid ili stavljali na zid. To je bio prosvjed protiv nezainteresiranosti i nemoći međunarodne zajednice. Čitav taj dio značenja Zida boli izgubit će se kad ga se prenese na novo mjesto. Tamo će taj zid ostati bez temeljnog smisla, jer se memorija na mrtve i nestale može izraziti na niz drugih načina. Autentičnost je zida vezana uz njegovo izvorno mjesto.

Da su Ministarstvo hrvatskih branitelja i Grad Zagreb ranije osigurali toliki novac Zid boli se mogao konzervirati, restaurirati i primjerenom zaštititi i prezentirati na svojem izvornom mjestu. Tada bi vandalizam pripadnika SFOR-a bio znatnije otežan, zid bi bio zaštićen od atmosferilija i bio bi jasan i čitljiv u odnosu na svoje dvije temeljne poruke: sućut i prosvjed. Zašto nisu, ne znam.

Postavljam vrlo jasno pitanje. Zašto možemo prezentirati arheološke nalaze u gradovima i time mijenjati izgled ulica i trgova, a ne možemo ovo vjerodostojno svjedočanstvo patnji ljudi i ravnodušnosti međunarodne zajednice očuvati na pločniku Selske ceste? Zašto automobili parkirani na pločnicima ne remete hodanje pločnikom, a ovaj zid navodno stvara velike probleme u kretanju ljudi ulicom? Zašto pristajemo na kompromisna rješenja kad se radi o tako važnim svjedočanstvima? Nemojmo pristati da se Zid boli prenese u tišinu Mirogoja i da izbriše za sobom sva svoja povijesna, individualna ljudska, kolektivna i nacionalna svjedočanstva svrhe svojeg postavljanja na mjestu gdje se nalazi. Zar nam od bunta i prosvjeda nije ostalo ništa? Zar se moramo pomiriti s činjenicom da nas dva tri pijana SFOR-ova vojnika prisile na povlačenje, da ugase svjedočanstvo o našem dramatičnom prosvjedu protiv nečovječnosti i ignorancije naših patnji koji je materijaliziran u tom zidu boli, u nizu rahlo složenih opeka s upisanim imenima onih kojih nema? Mislim da ne moramo i da to povlačenje ruši dignitet onih koji su podizali zid i zbog kojih je zid podignut.

Vjesnik, rubrika "Stajališta", str. 12
(18. 12. 2002.)

Kamo ide Brezje?

Kazeta Brezje, kako se urbanističkim rječnikom zove dio zagrebačkog Trnja, obuhvaća gradski prostor između Slavonske avenije i Ulice grada Vukovara, te Ulice Hrvatske bratske zajednice i one Ivana Lučića. Njome su u prošlosti prolazile dvije ceste u pravcu sjever-jug: Miramarska i Paromlinska, koje su zrakasto vodile od Save do grada. Cjelokupni razvitak Trnja nakon Drugog svjetskog rata, kad se u stvari dogodio prijelaz grada preko pruge prema Savi i kad je ovo područje počelo primati neke od središnjih gradskih naglasaka, odrazio se i na fizionomiju kazete Brezje. Ona je tek kasnije dobila svoje ime (iako uzgred rečeno na cijelom području gotovo da nema ni jedne breze), a izgrađivala se po rubovima i to prvenstveno onim sjevernim uz Vukovarsku ulicu (Hotel Internacional, INA, ZAP, Otvoreno sveučilište) i zapadnim uz Lučićevu ulicu (niz fakulteta). Jug je bio potpuno neizgrađen, a na istoku se tek kasnije izgradila zgrada NSB-a. Unutrašnjost je čekala svoje vrijeme.

Naznake za novi koncept fizionomije Brezja pojavile su se osamdesetih godina kad je na jednom od natječaja za ovaj dio Zagreba lansirana ideja nastavka Lenucijeve Zelene potkove, s time da zapadni dio uz produženu Runjaninovu, a istočni dio uz Ulicu Hrvatske bratske zajednice svojim zelenim pojasom krenu prema Savi i da se prije savske obale poprečno spoje. Neizgrađenost ove kazete omogućavala je modificiranu primjenu tog koncepta. Dijagonale ranijih pravaca kretanja nisu remetile koncept.

U proteklom desetljeću stvari su se počele mijenjati. Izgradnja Tardozzijeve “bijeje kuće” južno od Hotela Internacional, iako je

presjekla tijek stare Miramarske ceste počela je pokazivati naznake obrublivanja mogućeg zelenog pojasa s njegove sjeverne strane. Uređenje okoliša NSB-a odredilo je gradnju nove visoke zgrade na sjevernoj strani u građevnoj liniji Tardozzijeve kuće. Počela se stvarati sjeverna fronta mogućeg zelenog pojasa unutar kazete. Gradnja novog župnog središta sv. Terezije i samostana časnih sestara u Miramarskoj ulici po projektu Vinka Penezića i Krešimira Rogine donekle je poštivala još postojeći dio dijagonale stare Miramarske, a svojom je vodoravnom, rahlom strukturom nastojala pomiriti duh prizemne izgradnje starog Trnja i zahtjeve novoga vremena. Razvedena i dobro strukturirana arhitektura crkve okrenula se svojim licem prema sjeverozapadu, dok su se razvedeni dijelovi samostana i ostalih sadržaja župnog središta okrenuli prema istoku i jugu, ostavljajući mogućnost zelenilu novog trga-parka da s njima kvalitetno korespondira. Ideja da nova crkva bude orijentirana prema spoju aleje fakulteta (Ul. I. Lučića) i NSB-a (Ulica Hrvatske bratske zajednice), na potezu između Filozofskog fakulteta i negdašnje Visoke škole za pogonske inženjere koji se svojim zelenilom prosto nametao kao veza i ostvarenje ideje zelenog spoja istoka i zapada kazete, u međuvremenu je grubo narušena izgradnjom dodatka uz zgradu bivše kotlovnice navedene škole, koja je preuređena za veleučilišni studij poslovne informatike. Taj je dodatak gotovo potpuno eliminirao mogućnost suvislog spoja istoka i zapada kazete na tome mjestu.

Južna strana kazete prema Slavanskoj aveniji počela se nedavno izgrađivati. Pojavila su se dva niza višekatnica. One, koje su bliže

NSB-u (prema projektu poduzeća "Tehnika") počele su se povezivati u prizemnoj zoni pa su započele pred sobom stvarati fizionomiju južne fronte tog mogućeg trga-parka. Dvije pak koje su zauzele najzapadniju poziciju, prema trasi stare Miramarske, izgrađene po projektu Anamarije Semenčić, pokazuju nerazumijevanje prema tom mogućem konceptu središta Brezja. Iako su im za gradnju bili određeni urbanistički uvjeti, pa projektant nije kriv što su zgrade tako blizu i ortogonalno postavljene prema dijagonali stare Miramarske, ipak je oblikovanje zgrada, s orijentacijom glavnog pročelja prema zapadu, zanemarilo ideju stvaranja južne fronte budućeg trga-parka u središtu Brezja. Anamarija Semenčić okreće prema budućem trgu-parku bok svoje sjeverne kuće, s neuglednim sadržajima i oblikovanjem sekundarna značenja. Cijelo parterno uređenje prostora oko kuće odnosi se prema tom potencijalno reprezentativnom dijelu Brezja kao prema dvorištu. Sama arhitektura, u maniri oblikovanja koje pokazuje projektantov dosadašnji rukopis, čini grube greške na petoj fasadi, jer nije u stanju oblikovno kontrolirati šumu predimenzioniranih dimnjaka. Kuće izgledaju kao da su nedovršene gledamo li im vertikalni zaključak. Bizarnost ideje da oluk koji odvodi oborinsku vodu igra ulogu stupa ispred središnjeg pomolka (erkera), koji čini temeljni oblikovni naglasak kuće, tek je detalj koji nije pridonio kvaliteti pročelja.

Cijeli ovaj niz, bez obzira na raspon individualne kvalitete pojedinih kuća, nije pridonio stvaranju nove urbane kvalitete unutar kazete Brezje. Možda će intervencije u prizemnoj zoni, parteru i oblikovanju parka-trga pomo-

ći da se ostvari urbani identitet ovog prostora.

Novoizgrađena mala jednokatnica sjeverozapadno od NSB-a također ne pridonosi dojamu da će grad uspjeti riješiti kazetu Brezje na način koji će osigurati smisljeno oblikovanje ovog dijela grada.

Proboj produžene i novotrasirane ortogonalne Miramarske ceste do Slavonske avenije učinit će središnji dio kazete zanimljivijim za investitore. U tom kontekstu valjalo bi precizno utvrditi, jesmo li u mogućnosti ostvariti koncept trga-parka. Ako jesmo, tada valja jasno formulirati fizionomiju i orijentaciju arhitekture koja će se tamo pojaviti, kako ne bismo u pojedinačnim ostvarenjima otkrivali nedostatke koji se ne mogu otkloniti, a mogli su se spriječiti. Sam trg-

park mogao bi u svojoj strukturi uvažiti pravac stare Miramarske i ostaviti vidljivim dijelom prostorne mreže koja je u tom prostoru postojala prije nego što se je razvio grad. Taj odjek nostalgije za prošlim vremenom može tek oplemeniti prostor i pružiti mu neki dalji poticaj, koji su ne tako davno već osjetili i naglasili Penezić i Rogina kad su projektirali crkvu i samostan na tom prostoru.

Večernji list, Kulturni obzor, br. 261, str. 15(3)
(9. 5. 1999.)

Miramarska 107-109,
nova izgradnja
(Anamarija Semenčić,
1998.)
snimio: Jovan Kliska

U pakao se može i preko Kaptola

Zašto zbirku biskupa Kokše baš na Ribnjak?

Kad je početkom lipnja 1999. g. u “Večernjem listu” objavljena ekskluzivna šira informacija koju je potpisao Darko Pavičić da se Pionirski dom na zagrebačkom Ribnjaku vraća Kaptolu za muzej u koji bi se smjestila bogata zbirka slika biskupa Kokše, nije mi se činilo da je potrebno reagirati, jer je sve bilo obavijeno velom tajne pod formulacijom “iz dobro obaviještenih izvora”. Danas, kad je uz istu fotografiju Pionirskog doma na Kaptolu objavljena ista informacija u okviru teme o vraćanju crkvi njezine imovine, mislim da je potrebno reagirati, jer se očito radi o putu koji je tražiran i koji je možda još moguće usmjeriti u nekom drugom pravcu.

Sasvim je sigurno da zbirka biskupa Kokše zaslužuje brigu i pozornost i da je do sada iz niza razloga bila nedovoljno prostorno zbrinuta i zbog toga nedostupna javnosti. Je li ponuđeno rješenje dobro i mora li se prostor koji nije primjeren zbirci takva značenja nuditi kao spasonosno rješenje?

U prvoj se informaciji govorilo o nadogradnji postojeće zgrade Pionirskog doma za dva kata zbog smještaja zbirke, dok se u ovoj sadašnjoj o tome više ne govori, iako to nije isključeno. Upravo zbog toga valjalo bi početi govoriti o urbanističkim okvirima ideje da se u park Ribnjak smjesti muzejska zbirka. Zgrada Pionirskog doma izgrađena je nakon što je zemljište oduzeto zagrebačkom Kaptolu. Smještena je s vanjske strane negdašnjeg kaptolskog zida. Relativno prozračna i niska nije se isticala unutar parka koji je nastao na mjestu negdašnjeg ribnjaka. Sadržaj nije privlačio veliki promet i nije nužno tražio pristup vozila, parkirališta i sve ostalo što traži javna funkcija muzeja.

Smještajem zanimljive i atraktivne zbirke i nadogradnjom postojeće zgrade stvorile bi se pretpostavke koje bi dovele u pitanje barem dvije do sada očuvane kvalitete tog prostora. Nadograđena zgrada obezvrijednila bi u konturi sačuvanu frontu istočnog kaptolskog zida, a sadržaj bi zahtijevao pristup vozila i to osobnih vozila i autobusa i parkiralište, što bi dovelo u pitanje strukturu očuvanog parka Ribnjak. Pitanje je, isplati li se u to ulaziti i izazivati toliko dalekosežne prostorne promjene u neposrednoj blizini jedne od najvrijednijih povijesnih zagrebačkih gradskih jezgri.

Gledamo li retrospektivno, već je davne 1992/3. g. Grad Zagreb bio izradio studiju za smještaj zbirke biskupa Kokše u zgradi negdašnjeg orfanotrofija u staroj Vlaškoj, pokraj salezijanaca. Projekt je bio izradio arh. Mihajlo Kranjc, a ja sam mu bio suradnik za muzeološku koncepciju. Ta je velika zgrada jedva bila dostatna da se kvalitetno smjesti i izloži Kokšina zbirka. Zašto se od toga odustalo, ne znam, ali znam da je u te prostore uselio Bogoslovni fakultet napustivši Šalatu, jer je ona navodno daleko od središta grada. Ne ulazim u razloge onih koji smatraju da je Šalata danas daleko od središta grada, a u vrijeme između dva rata kad je arh. Neidhardt gradio taj kompleks, da je bio na idealnoj lokaciji. Vremena se mijenjaju, pa tako i udaljenosti.

Nakon toga se Kokšina zbirka namjerala smjestiti u Novu Ves u prostore koje je zauzimao "Zagreb film". Zašto se od toga odustalo, ne znam.

Izgleda tek da su argumenti, koji sudbinski utječu na smještaj ove zbirke, u ovom trenutku izvan dosega struke, koncepta i zahtjeva

same zbirke i da ih valja tražiti u nekoj novoj kombinatorici uporabe crkvenih prostora, koja se ne temelji na logici stvari, već na logici snage i interesa pojedinih struja unutar složenog organizma zagrebačkog Kaptola. Bez obzira što se u svemu što se događa oko zbirke biskupa Kokše ne mogu ne prepoznati dobre namjere onih koji o tome odlučuju, ipak ne valja smetnuti s uma onu povijesnu izreku kako je put u pakao popločen dobrim namjerama, pa makar one dolazile i od zagrebačke crkve. Jer u ovim stvarima ni crkva nije uvijek bezgrešna. Još uvijek nije kasno odustati od pogrešna puta i zbirci biskupa Kokše naći smještaj koji neće obezvrijediti druge zagrebačke povijesne i urbane vrijednosti.

Večernji list, Kulturni obzor, 294:16(2)
(9. 1. 2000.).

Zagreb preko Save

Zagreb se stoljećima razvijao na lijevoj obali rijeke Save, dok su s desne, južne obale bila polja i mir. Ta je ravnica čekala da Veco Holjevac, zagrebački gradonačelnik, iskorači s gradom preko rijeke, da bi Zagrebački zbor alias Velesajam prenio iz zatvorenog trokuta željezničkih pruga na razmeđu Donjega grada, Trešnjevke i Trnja u slobodne prostore budućega grada. On je sukladno teoriji važnosti, koja je u socijalizmu imala mnogo pristalica, dugo vremena bio najvažniji sadržaj Južnoga Zagreba. Stoga je i smješten na prvi mogući slobodni prostor južno od hipodroma na Kajzerici.

Kad su se pedesetih godina izrađivali prvi urbanistički planovi Južnoga Zagreba, tada je Ivo Zemljak ponudio da se nove urbane kase te između jakih prometnica tipično ortogonalne mreže nazovu imenima sa starih katastarskih planova. Tako su se pojavila imena kao: Zaprude, Utrine, Trnsko, Siget, Sopot, Dugave, Lanište, Središće, kojima se uspostavila veza između terena i grada. Zemljak je tako u nazivlju pohranio memoriju tla.

Izložba “Južni Zagreb” održana 1962. g. pokazala je kako će izgledati temeljni koncept novoga dijela grada. Bio je to geometrijski artikulirani prostor, koji je uvažavao tri temeljne činjenice: postojeći izgrađeni prostor Zagrebačkog velesajma, izgrađeni kompleks Brodarskog instituta (V. Holjevca 20, Marijan Haberle), kao i već započetu izgradnju naselja u Savskom gaju i Trnskom, izgrađeni Most slobode, koji je omogućio središnju prometnu vezu s gradom na lijevoj obali Save, i napokon poveznice dijagonalama Savske i Držićeve ulice. Godine 1972. proveden je natječaj za središte Južnog Zagreba po kojemu je poprečnica u

nastavku produženoga Zrinjevca trebala postati okosnicom i grada na jugu. Ta poprečna vertikalna os nije zaživjela kao gradsko središte do propasti socijalističkog sustava 1990. g., a to se nije dogodilo ni do danas. Jedino je osamdesetih godina izgrađena velebna poslovna zgrada INA-e (V. Holjevca 10/Avenija Dubrovnik, Velimir Neidhardt) na sjeverozapadnom uglu raskrižja toga središnjega poprečnog pravca s jedinim i glavnim uzdužnim pravcem Novoga Zagreba, Avenijom Dubrovnik. Zgrada je to, koja je svojim diskretnim postmodernim oblikovanjem jedina do sada obilježila to, u urbanističkim projektima hipertrofirano, buduće gradsko središte. Nedavno održani natječaj za zgradu Muzeja suvremene umjetnosti trebao bi usmjeriti izgradnju prema sjeveroistočnom uglu istoga raskrižja, stvarajući određeni prostorni i sadržajni pandan postojećoj INI-noj zgradi.

Prostorni koncept položenoga križa u kome glavni promet u pravcu istok - zapad prolazi jednom cestom da bi došao od rotora na istoku do rotora na zapadu, a promet u smjeru sjever - jug na prostoru između ta dva rotora tek i jedino kroz buduće središte, da bi se zatim malo pomaknuo prema istoku, očito nije u stanju zadovoljiti potrebe toga dijela milijunskoga grada. Svi dalji elementi koncepta stupnjevanja prometa kako se spuštamo na razinu stanovanja teoretski su manje-više korektni, a u praksi izazivaju ozbiljne teškoće u organiziranju prometa u mirovanju, u prolasku kroz naselja i u organiziranju života koji traži brzo premještanje iz jednoga dijela grada u drugi.

Južni Zagreb zapravo nema periferije. Divlja naselja nisu se lijepila na čvrsto definirane stambene komplekse novih urbanih kaseti.

Tako Zagreb ima jednu neobičnu posebnost: kad mu se približavamo s juga, odjednom ulazimo u organiziran i definiran grad. Nema međuprostora prilagodbe. Ta ogromna i gusta struktura koncentriranog stanovanja djeluje pitomo i slikovito, još uvijek vizualno zatvorena sa sjevera konturom Medvednice, a za bistrim dana i okićena tornjevima crkava u starom dijelu Zagreba.

Velesajam je još uvijek sadržajna dominantna južnoga Zagreba, a istovremeno i svojevrsna antologija poslijeratne zagrebačke arhitekture specifičnih sadržaja. Dubrovačka avenija, nastala kao prometna potreba Velesajma, a kasnije i čitavoga grada južno od Save, danas je tek prometna spona među urbanim kasetama. Rijetki su sadržaji koji su se uz nju vezali a da su atraktivni za građane. Idući prema jugu, zatvoreni sadržaj Brodarskog instituta zatvara gotovo cijele dvije kasete, ostavljajući tek nizove niskih stambenih zgrada da ga djelimice obrube.

I tada, na prostoru iza kojega su danas još polja, jedan je od rijetkih javnih sadržaja, crkva sv. Križa (Aleja pomoraca bb, Matija Salaj i Emil Seršić). Reprezentativna franjevačka crkva, izgrađena sedamdesetih godina, jedina reprezentativna crkva koja je u Zagrebu dobila pravo izgradnje u doba socijalizma. Ostavljena na kraju grada, ona i te kako pozitivno djeluje na sliku grada s juga. Toranj i vertikalama strukturirano pročelje, s jakim reprezentativnim stubištem kojim se stiže na razinu ulaza u crkvu izvrsno oslikavaju konturu crkve u krajoliku grada. Mnogo slikovitije s boka nego u frontalnom pristupu, jer je koncept krovništva iz idejnog rješenja bio suviše tehnički zahtjevan i

skup da bi ga franjevci mogli izvesti.

Izuzev škola i rijetkih robnih kuća, jedne tržnice i dječjih vrtića, rijetkih domova zdravlja i poneke poslovne zgrade, ostalih javnih sadržaja u Južnome Zagrebu nema. Nema hotela ni značajnijih restorana, nema kulturnih ustanova, osim rijetkih knjižnica i čitaonica. U zadnje su vrijeme izgrađena dva velika srednjoškolska središta, i to 1. i 4. gimnazija (Avenija Dubrovnik bb, Goran Poljanec i Ana Marija Babić-Poljanec) i Ugostiteljska škola (Kombolova 2a, Mladen Sabolović). Obje se nalaze na zelenom pojasu između Sopota i Utrina. Obje su nažalost suviše sumorne i tvrdo oblikovane, bez obzira na skupoću kamena kojim su obložene. U njima nema svježine koje mladi ljudi trebaju. Počele su se graditi i nove crkve. Tako je gotovo dovršena župna crkva sv. Mateja u Dugavama (Ul. sv. Mateja bb, Vinko Penezić i Krešimir Rogina), a gradi se župna crkva sv. Ivana u Utrinama (Maretićeva 6, Andrej Uchytal i Renata Waldgoni). Obje se crkve grade na praznim prostorima novih naselja, a posebice ova druga u okruženju koje nije urbanistički definirano za primanje takvih javnih sadržaja. Parcele su skućene, prostor neugledan. Crkva nije reprezentativan naglasak naselja, već tek prostor za zadovoljavanje potreba, bez obzira na kvalitetu arhitekture koja se izvodi.

Još su tri javna sadržaja u Novome Zagrebu vrijedna pozornosti. Jedan je dom umirovljenika (Islandska 2, Đuro Mirković i Tomislav Petrinjak) izgrađen sredinom sedamdesetih godina, koji je omekšan, rahle strukture i visokog standarda zauzeo ugao raskrižja južno od istočnog ruba naselja Sopot. Drugi je nešto

južnije u naselju Slobošćina - Centar za rehabilitaciju mentalno nedovoljno razvijene djece (Slobošćina bb, Radovan Tajder). Isto tako horizontalno razveden, gotovo uronjen u krajolik, na dovoljnom razmaku od stambenih naselja, pokazuje moguće kvalitetne dosege arhitekture osamdesetih. Napokon je tu tržnica u Utrinama (Ivan Piteša), natkrivena i prozračna struktura, opremljena svim sadržajima koje tržnica treba, ali nažalost s potpuno neprimjerenim vanjskim prostorima za prihvaćanje prometa u mirovanju. Hram želuca suviše je utisnut u strukturu naselja da bi mogao autonomno djelovati kao složena gradska struktura.

Pojedina stambena naselja bila su najčeće velike spavaonice bez sadržaja koji bi osiguravali ljudima koji tamo stanuju osjećaj pripadništva svojem dijelu grada. Nastajala u skladu s tada suvremenim urbanističkim konceptima, koji su u postulatima sunca i zraka nalazili sve kvalitete kolektivnog stanovanja. Bile su to zgrade triju tipova: višekatnice različitih visina u obliku položenih prizmi, slobodnostojeće ili međusobno povezane, stambeni tornjevi i napokon niže zgrade individualiziranog stanovanja s terasama i malim vrtovima. Zelene površine između njih, servisne pristupne ceste i parkirališta bez veće mogućnosti protočnog prometa i u nekim zonama znatne pješačke površine bile su temelj uređenja okoliša. Brze i protočne ceste s jakim prometom nalazile su se na rubovima i izvan naselja. U svakom od naselja predviđene su bile osnovne škole i dječji vrtići na razumnoj udaljenosti od mjesta stanovanja, a zdravstvena su središta bila rjeđe locirana. I tako je ista sadržajna shema, ali drugačije organizirana i oblikovana, ovisno o projektantima pojedinog naselja

i pojedinih zgrada i vremenu nastanka, zaživjela na ljudima primjereniji ili manje primjeren način. Prostori za kulturne sadržaje ostavljeni su u središtima za koje se nikada nije našlo dovoljno novaca da se definiraju, projektiraju i izgrade. I tako su se u Južnom Zagrebu u gradograditeljskoj praksi rješavali tek temeljni egzistencijalni problemi ljudi, a kulturni, reprezentativni i ostali sadržaji koji su zapravo uvijek simbolički gradili grad u južnome su gradu gotovo potpuno iznevjerili očekivanja. Naselja su se pretvorila u spavaonice. Sve prednosti života s dosta sunca, zraka i zelenila istopile su se u maloj kvadraturi stanova, koja je krajem pedesetih proklamirana kao Tučkorićev model stanogradnje provedena diljem južnog Zagreba. Tek su kasnije sve razumnije kvadrature počele vraćati kvalitetu stanovanja u strukture stambenih blokova. Socijalni stanovi i usmjerena stanogradnja, fenomeni koji su se pojavili kasnije, stratificirali su i određenu socijalnu slojevitost stanovanja koja je stvarala zone različitih socijalnih predznaka unutar slične urbanističke strukture. U nedostatku fizionomije naselja kojima je neizgrađena kulturna i javna infrastruktura trebala davati specifično lice i karakter, nisu se stvarali oni socijalni prostori grada koji bi nalazili svoj adekvat u prostornim urbanim životnim situacijama. Stvarale su se frustrirane težnje stanovnika da što prije prijeđu Savu i dođu u grad. Nije bilo trgova ni mjesta okupljanja, osim u rijetkim primjerima pješačkih zona. Nisu se stvarali simbolički naglasci koje bi ljudi s ponosom isticali. Trgovine živežnih namirnica, kiosci za novine ili prodaju cigareta bili su mjesta okupljanja. Tu se stvarao socijalni prostor grada.

U prostorima Novoga Zagreba možemo pratiti razvitak arhitektonske i mikrourbaniističke misli u Zagrebu tijekom gotovo pedeset godina. Od megalomanije do socijalnog stanovanja, od nekritičke primjene funkcionalističkog urbanizma do zrelih vlastitih promišljanja grada. Južni je Zagreb pravi odraz vremena u kojemu je nastajao. Stihijski i spontan početak vođen idejom moćnog političara i gradonačelnika. Reguliran rast sa zadovoljavanjem onih potreba koje su bile primjerene načinu ramišljanja toga vremena i ostavljanjem nadgradnje za neko buduće vrijeme novca i blagostanja, vrijeme u kojemu gotovo nikada ti sadržaji nisu došli na red. To je grad bez središta, grad koji se nije usudio doći na rijeku, ali ipak grad koji djeluje kao organizirana cjelina. Treba ga postupno oplemenjivati simboličkim naglascima i čuvati one vrijednosti koje su stvorene.

Vijenac, g. VIII (24. 2. 2000.) 156:20-21.

I metropola i periferija, i savršen i nesavršen, za vječnost i za sadašnjost

Zagreb je periferija Srednje Europe i središte Republike Hrvatske; grad jasnog rasta sa svojim čitljivim povijesnim slojevima i istovremeno mješavina različitih pokušaja da ga se učini ljepšim i monumentalnijim; jedinstvena cjelina koja je određena Medvednicom na sjeveru i prekosavskim suvremenim gradom na jugu, ali istovremeno i zbroj raznolikih ambijenata u kojima se osjećamo intimno i kod kuće; sustav planiranih ulica i trgova ali i niz mekih organskih struktura nekih ranijih razdoblja i sadržaja; vječna neravnoteža htijenja za savršenim i zbilje koja savršenstvo približava ljudskom mjerilu.

Zato volim Zagreb; jer je i metropola i periferija, i čitljiv i istraživački poticajan, i skladno položen u prirodni okoliš i u nizu detalja s njim u sukobu, i sustav i improvizacija, i savršen i nesavršen, jer je za vječnost i za sadašnjost.

Da bi ga čovjek mogao na takav način poznavati i voljeti, mora s njim i u njemu živjeti i odrastati. Ići u školu i bosonog gaziti prašinu trešnjevačkih ulica, a tek kasnije saznati da je njegovu pučku školu na Knežiji gradio Ivo Zemljak, jedan od najboljih arhitekata škola u nas. Pohađati Prvu gimnaziju na Rooseveltovu trgu i kasnije doznati da ju je ideirao Iso Kršnjavi, a gradili prvorazredni austrijski arhitekti Ludwig i Hülssner. Studirati povijest umjetnosti na Gornjem gradu, s gostionicom "Kod Fanike" na uglu prema Katarinskom trgu i kasnije se čitav život baviti arhitekturom i gradogradnjom tog istog Zagreba. Oženiti se i stanovati preko puta Kerdićeva raspela na raskrižju, u staroj trnjanskoj seoskoj kući koja danas kao ostatak ostataka, sa svojim starim "kostanjom" ali i brezama i orasima što sam ih svojom

rukom posadio, prkosi gradu koji guta prostor. Nema više ni raskrižja ni raspela već samo stara pumpa “željezni Francek” u kutu kraj pokrajnog ulaza u mastodont HTV-a. Hodati gradom uzduž i poprijeko, doživljavati njegove transformacije, poznavati ga do u detalje. To su tek neke od pretpostavki za odgovor na pitanje, zašto volim Zagreb?

Volim ga jer je on moj drugi zavičaj u kome sam proboravio čitav život i kome se uvijek s veseljem vraćam, prateći njegov razvitak i sudjelujući u njemu. Došao sam u Zagreb iz Staroga Grada na Hvaru, još tamo davne 1942. g. u jeku Drugog svjetskog rata, kao dijete od pet godina i još mi je u živom sjećanju pogled s terase Hotela Esplanade na kolodvorsku zgradu. Slika koja je pečat grada, odraz mjesta odakle se odlazilo i dolazilo u grad. Tisuće sam puta nakon toga doživljavao ulaz u grad kao virtualno mjesto prvog susreta s njim.

Voljeti znači sveudilj otkrivati i davati. On je bio poticaj mnogih mojih istraživanja i promišljanja, a dao sam mu nizove analitičkih i sintetičkih tekstova, dvije knjige i mnogo vremena i znanja u obnovi i očuvanju njegovih vrijednosti. Za uzvrat mogu bez lažne skromnosti reći da je Zagreb moj grad i da će takav i ostati. Hoće li uzvratiti ljubav, vidjet će tek neke druge generacije. Ostavimo to tek kao našu malu tajnu.

Vjesnik, rubrika: Zašto volim Zagreb, str. 9
(22. 7. 2000.)

Branko Kincl - pravi zagrebački arhitekt

Potkraj siječnja otvorena je u Galeriji gradskoj u Berislavićevoj ul. 20 u Zagrebu izložba arhitektonskih projekata i ostvarenja profesora Branka Kincla, u povodu prezentiranja njegove Web stranice “www.branko-kincl.com”. Na otvorenju je akademik Ante Vulin između ostalog rekao da je riječ o najpravijem zagrebačkom arhitektu među suvremenim hrvatskim arhitektima. Upravo ta njegova zagrebačka komponenta odražava se u gotovo svim izloženim djelima nastalim pretežno u proteklom desetljeću.

Tek dva od šesnaest izloženih radova potječu iz ranijeg razdoblja, koje je po mnogočemu bilo drugačije, posebice u stanogradnji u kojoj je Kincl ostavio mnogo značajnih ostvarenja u zagrebačkom prostoru. Ta su dva rada ostvarila svojevrsnu sponu između ranijega Kinclova opusa i ovoga koji je okrenut novim sadržajima krenuo u stanovita traganja za novijim prostornim izrazom. Oba su stambena sadržajnog predznaka. Jedan je nažalost ostao tek na razini kvalitetnog izvanserijskog promišljanja mogućih prekosavskih rješenja (Kajzerica, stambeno naselje, 1. nagrada na natječaju, 1989). Karakter radijalne strukture ulica uvažavao je raster zatečenih uličica, a primjereno niska arhitektura nizova sa zaobljenim i ravnim krovovima, efektno omekšana na rubovima i naglašena detaljima istaknutih streha ili završnih katova ukazivala je na mogućnost izvanserijskog stanovanja u novim prisavskim prostorima. Nova praksa kasnije tranzicijske svakodnevice, ostvarena na istom prostoru, nažalost je pokazala svu nemoć usmjeravanja i kontrole novih stambenih urbanih struktura. Umjesto Kinclova znalački organizirana stanovanja

izrastao je kaos prostornih nesporazuma motiviran jedino logikom zatečene vlasničke parcele. Drugi, ostvaren u istočnom dijelu grada (stambeni blok Martićeva-Kašićeva-Grabovčeva-Šubićeva, 1984-90), pokazao je zaista znalačku gradograditeljsku komponentu suspregnuto oblikovane a opet dovoljno prepoznatljivo strukturirane arhitekture, koja je ispred sebe na istočnoj strani ostavila veliki trg-park, kako bi se urbanistički povezala s ekstenzijom Kvaternikova trga prema jugu. Na domišljeno strukturiranim površinama pročelja izmjenjuju se pomolci, lođe, prozori i terase na završnim katovima. Stanoviti aditivni ritam daju stubišta što poprečno dijele ali i povezuju besprijekorno projektirane stambene jedinice. Kompozicija pročelja usklađena je s tradicionalnom blokovskom strukturom neposredne okoline, ali joj ritmom pročeljnih struktura daje živost i bogatstvo raznolikosti na tragu ranijih Kinclovih ostvarenja u Petrovoj ili u Ulici Republike Austrije.

Tri su rada u prostorima izvan Zagreba, od kojih je jedan tek prostorni koncept a ne arhitektura (Pomorsko-cestovni tunel Savudrija - Grado, 1996), dok su druga dva u izvedbi. Oba su dva relativno atipična za Kincla, jedan je strogi poslovni sadržaj (Komercijalno-distributivni centar Tvornice duhana Rovinj, Osijek, 1999-2001), a drugi izrazito intimni stambeni prostor (kuća za odmor "K", Rovinj, 1999-2001). Jedan i drugi teže prema stanovitom ekskluzivitetu. Prvi koji visoko automatizirano regalno skladište i ured s prodajom i izložbenim prostorom pokušava kompozicijom tlocrta odrediti s tri jednostavna geometrijska elementa: krugom što ga presijeca pravac i trokutom

koji se ubada u krug. Čisti oblik, jasna podjela funkcija i materijali metal i staklo govore o čistoći ideje. Drugi je intiman, gotovo povezan s tlom, pri čemu odrina ispred kuće, kamen kao temeljni materijal i staklo koje je dijelom i ploha za korištenje sunčeve energije čine nenametljivu skladnu cjelinu. Kombinacija stakla, kamena i zelenila pokušaj je ambijentaliziranja jedne potpuno moderne strukture.

Svi se ostali izloženi radovi bave Zagrebom, svaki na svoj način. Kreću se od malih mikrourbanističkih rješenja (uređenje pješačke zone u dijelu Masarykove ulice, 1996-99) ili ideja kao što je studija osvjetljavanja triju mostova preko Save (2000), preko uređenja enterijera (Centralna ljekarna na Jelačićevu trgu, 1998), do velikih kompleksnih sadržaja unutar povijesne strukture grada kao što su: Centar Kaptol (idejni projekt 1994-97), blok Vlačka-Šubićeva-Martićeva-Derenčinova (pozivni natječaj s N. Filipovićem i L. Kinclom, 1991-97) i Centar Gradski podrum (blok Cesarčeva-Kurelčeva-Jurišićeva-Jelačićev trg, idejno rješenje, s N. Filipovićem i T. Spsychala, 1996) ili pak u novim dijelovima grada poput Sportsko-poslovnog centra Zrinjevac-Rotor (idejno rješenje, s N. Filipovićem, 1997-98). Sportski i stambeni sadržaji posebna su tematska grupa.

Zadržimo li se na grupi velikih kompleksnih sadržaja, vidjet ćemo da se dva od njih, Centar Kaptol i blok u Vlačkoj ulici, nalaze na prostorima negdašnjih industrijskih pogona koji su napušteni, onaj prvi na mjestu tvornice cipela "Astra", a onaj drugi na mjestu tvornice likera i alkoholnih pića "Badel". Jedna i druga napuštena tvornica utjecale su

na koncepciju idejnih rješenja. Prva, zato što je ritam tvorničkih hala na padini od Nove Vesi prema Medvedgradskoj ulici uvjetovao ritam strukturiranja prostornih volumena novog poslovno-trgovačkog centra. Čak su i negdašnje nazubljene poprečne krovne plohe koje su davale sjeverno svjetlo pogonskim halama bile zadržane u središnjem dijelu kompleksa kao prepoznatljivi oblik. Veliki prostor novoga centra prilagodio se terenu i nije iskazivao dojam velikog, neprihvatljivog volumena. Usklađivanje s niskom izgradnjom na Novoj Vesi i strukturom Medved gradske ulice uz obližnju stariju tvorničku arhitekturu Gliptoteke ukazuje na Kinclovu osjetljivost za karakter zagrebačkih prostora. Drugi je kompleks bio znatno složeniji jer je središnju zgradu "Destilerije Arko" koja je zaštićena kao dio industrijskog nasljeđa valjalo očuvati i novom je namjenom revitalizirati. Namjena dramske scene HNK-a uspostavila je odmjeren odnos postojeće strukture i novoga sadržaja. Čitava okolica koncipirana je po principu interpoliranja starog u novo. Čitavo novo okruženje otvara dominirajuće lice prema jugu i istoku, s istaknutim trokutastim tlocrtnim naglaskom istaka na jugoistočnom uglu koji oblikovno korespondira sa susjednom zgradom INA Naftaplina. Glavni je pristup sa zapada, u novo tkivo koje je na granici kasne moderne i početka razmišljanja o dekonstruktivizmu. Visoka gustoća izgrađenosti korespondira s novim kvalitetama prostora iskazujući posebni odnos prema povijesnom rubu u Vlaškoj ulici. Ovaj kompleks na određeni način urbanistički korespondira s ranijim stambenim blokom Martićeva-Kašićeva-Grabovčeva-Šubićeva.

Blok Centar-Gradski podrum u najužem je središtu grada. On interpolacijom definira neizgrađeni dio novoprobijene Cesarčeve ulice, nastale nakon što je I. Fischer početkom stoljeća izgradio kompleks Gradske kavane. Poslovni prostor i velika garaža temeljni su sadržaji. Garaža na istočnom dijelu svojom se staklenom i u gornjim katovima uvučenom fasadom veže uz povijesno oblikovanje historističkih zgrada u Kurelčevoj ulici, dok se na drugačiji način uklapa u glavno ulično krilo zgrade koja s Fischerovom zgradom korespondira na principu kontrasta pročeljne plohe, ali usklađivanja visinskih gabarita. Različitost pročeljne obrade poslovne i garažne zgrade stvara posebnu vrijednost strukturiranosti arhitekture, smanjuje dojam veličine općeg gabarita i približava se u razumnoj mjeri parcelaciji tog tipa zgrada u Donjem

Republike Austrije, tri višestambene zgrade
(Branko Kincl, 1976.-1983.)

gradu. Iako spomenuta lokacija do danas nije izgrađena, pristup Kincla i Filipovića jedan je od boljih primjera moguće interpolacije na tom osjetljivom mjestu, tim više što oni unatoč velikoj gustoći izgradnje poštuju visinske gabarite susjednih zgrada i obradom pročelja, kolikogod je kontrastna, uspostavljaju određenu doživljajnu ravnotežu s okolinom.

Već je ranije Tenis centar Tuškanac (1995-98) pokazao Kinclovu sklonost prema projektiranju sportskih sadržaja. Na skućenom terenu podno Rokova perivoja u dolini Tuškanca, gdje se je rađala kvalitetna zagrebačka košarka, Kincl je smjestio tenisku dvoranu sa zemljanim terenom uzdužno natkrivenu lučnim lameliranim drvenim nosačima s osvijetljenjem na lučnim odsječcima bočnih strana dvorane, tako da dnevno svjetlo ne smeta igračima. Dvorana je to poput paviljona, koja se meko uklopila u krajolik, unoseći novi oblik volumena u dotada uobičajene Kinclove strukture. Novi je sadržaj iznudio novi oblik. Mekano robustna drvena konstrukcija s radijalno postavljenim lučnim prozorima, čitava u kombinaciji drva i bakrenog lima, djeluje pomalo manirirano obzirom na zahtjevu čistoću suvremenih konstrukcija i pročeljenih obloga, no opet primjereno ambijentu u koji je ušla. Kincl je tu upozorio na novu dimenziju svoje kreativnosti.

Centar Zrinjevac-Rotor na stanoviti način nastavlja novu zonu interesa prof. Kincla. U ovom je slučaju to kombinacija poslovnih prostora, sportskih sadržaja i stanovanja na zapadnom ulazu u grad uz prometno nespretni jugozapadni rotor. Na Zrinjevac-Rotoru Kincl će zaigrati novu prostornu igru

disperziranih sadržaja, s jako naglašenom dvoranom-kuglom koja će asocijativno upućivati na sportski sadržaj, zelenilom i novim pješačkim mostom kojim će se taj centar vezati uz sportski centar Jarun na sjevernoj obali Save. S druge će strane disperzno ali jakim staklenim volumenima, u punoj maniri kasne moderne, istaknuti poslovni centar Zrinjevac na prostoru istočno od rotora, da bi po rubovima smjestio stanovanje koje će nas postupno uvoditi u velesajamsku zonu Novoga Zagreba. Najveći je problem bio uskladiti snažna prometna rješenja s novim urbanim sadržajima koji bi trebali stvarati osjećaj postupnog ulaza u grad, a opet ne zatvarati prekrasnu panoramu Medvednice i pogled na siluetu prepoznatljive povijesne gradske jezgre. Njegova je vizija jedna od mogućih.

Dva će nogometna stadiona biti vrhunac Kinclove orijentacije na sportske sadržaje. To su onaj "Dinama" u Maksimiru (s N. Filipovićem, 1998-2001) i "Hrvatskog dragovoljca" u Sigetu (pozivni natječaj, s L. Kinclom 1999). Kincl će u projektiranju i za vrijeme izvedbe rekonstrukcije Dinamova stadiona doseći vrhunske svjetske standarde za takve sadržaje, ali će u njihovoj praktičnoj primjeni, naići na mnoge probleme koji su proizašli iz političkih odluka i koji dobroj arhitekturi stadiona ne mogu ukloniti negativni predznak agresivnog odnosa prema neposrednoj okolini tj. parku Maksimir i nasljeđu starog stadiona, remek-djela prof. V. Turine iz prijelaza četrdesetih u pedesete godine. Bez obzira na činjenicu da su analize pokazale da je ekonomičnija rekonstrukcija postojećeg stadiona od izgradnje novoga na novoj lokaciji, ipak je

čvrstim zaokruživanjem sa sviju strana i snažnim naglaskom visoke sjeverne tribine devoloriziran međusobni odnos stadiona i maksimirskog parka, što je bila jedna od temeljnih pretpostavki koncepcije prof. Turine. On je svojevremeno i gradio rahli, otvoreni stadion da bi ostvario vizualni i zračni kontakt s izgledom i svježinom maksimirske šume. Pokušamo li gledati stadion izvan tog konteksta, tada je njegova arhitektura na liniji Filipoviću dragih staklenih opni i Kinclovih čvrstih i primjerenost strukturiranih volumena. Bilo bi za Maksimir i arhitektonsko djelo Kincla i Filipovića mnogo bolje da je prevladala koncepcija izgradnje stadiona na novoj lokaciji, jer bi tada njihova arhitektura bila lišena negativnih konotacija odnosa prema postojećem i prema zadanoj okolini. U manjoj mjeri je prof. Kincl svoje viđenje nogometnog stadiona definirao u projektu za stadion "Hrvatskog dragovoljca", gdje je djelomice koristio iskustva maksimirskog stadiona transponirajući ih u ambijent Novog Zagreba, u primjerenom komornom formatu za stadion manjih dimenzija.

Napokon, ne mogu ne završiti s jedinim stambenim kompleksom u ovom razdoblju, a to je skup zgrada sa stanovima za znanstvene novake u naselju Borovje K1-3A (1997-99), gdje je Kincl nadgradio elemente nove prostorne koncepcije na svoje veliko iskustvo stanogradnje iz ranijih razdoblja. U Borovju je Kincl razigrao tlocrtne gabarite, lomeći niz u manje jedinice različitih visina. Stubišta na zglobovima, izvan temeljnih stambenih volumena, omogućuju dekonstruktivističko strukturiranje pojedinih elemenata arhitekture. To

su primjerice jaki krovni istaci, nagibi krovova prema unutra, konkavni krovovi nad svjetlicima stubišta, drvena obloga donjih dijelova krovnih istaka, kombinacija balkona i lođa sa stupovima koji nose lagana krovništa. Sve su to elementi koje Kincl do tada nije primjenjivao u svojim stambenim projektima. Strukturalna čvrstoća i stabilnost ovdje su omekšani i kreću se prema rahlosti konture. Volumeni djeluju mekano uz prepoznatljivu raniju čistoću raste-ra otvora i odnosa puno-prazno.

Što reći na kraju? Izložba je pokazala promjene u kreativnom konceptu prof. Kincla. Stabilan red stvari, tako očit u njegovim ranijim radovima, počeo je davati prostora traganju za novim izrazom. Novi sadržaji tražili su od njega novu stvaralačku energiju. Suradnja s prof. N. Filipovićem na jednoj je strani tendirala prema usavršavanju izraza kasne moderne, dok su ga na drugoj strani vlastite sklonosti vodile prema pokušajima dekonstruktivizma i novog prostornog mišljenja što su ga počele otvarati nove tehnologije i nove virtualne metode projektantskog pristupa. Izložbu upravo karakterizira primjena računalne tehnologije u prikazu svih radova. Jedinostveni jezik nacрта, prostornih simulacija i prikaza izvedenih radova sugerira dominaciju neke druge, virtualne stvarnosti. Razlika između vizije i ostvarenja gotovo se potpuno gubi. Privid stvarnosti izjednačuje se sa stvarnosti.

Mijena, tako jasno iskazana na izložbi, upravo traje i ovo posljednje desetljeće upućuje na tranziciju u autorskom pristupu B. Kincla koja je usporedna s tranzicijskim modelom u društvu i u shvaćanju prostora.

U ovom se trenutku još uvijek jasno ne nazire cilj prema kojemu je Kincl krenuo. Vjerojatno odgovor moramo tražiti u idućem desetljeću. No, usprkos svemu, Kincl i dalje ostaje najzagrebačkiji od zagrebačkih arhitekata. To je u naravi njegova pristupa i njegova djela.

Kontura, 11/66 (2001):62-65.

Portal Sv. Marka u Zagrebu neopravdano je skriven

Ne mogu odoljeti a da se ne javim prigodom teksta “Smog ‘jede’ crkvu gradskog zaštitnika - Zahvati na južnom portalu crkve sv. Marka” koji je u Vjesnikovoj rubrici “Zagreb” objavljen 13. svibnja ove godine iz pera Marijana Lipovca. On objavljuje razgovor s Ferdinandom Mederom, ravnateljem i Mariom Fučićem, restauratorom Hrvatskog restauratorskog zavoda, institucije koja vodi radove na obnovi tog najznačajnijeg crkvenog portala u kontinentalnoj Hrvatskoj. Razgovoru je bio povod dugogodišnja prekrivenost tog portala i nemogućnost da ga vidi gotovo čitava jedna generacija Zagrepčana i brojni turisti koji su posjetili Zagreb.

Ne bih ulazio u relevantnost razloga oštećenja portala i kamene i drvene skulpture kojom je urešen, jer oni nisu sporni. Smeta me prešućivanje činjenice da je negdašnji Restauratorski zavod Hrvatske, a današnji Hrvatski restauratorski zavod očito zaboravio da se taj portal nalazi u središtu Gradeca, najstarije povijesne jezgre Zagreba i da nije barem kritički priznao neke od elemenata vlastitih propusta koji su doveli do tolikog produljenja zaštitnih radova na portalu.

Upozorio bih da su radovi na portalu započeli 1972. g. i da je u povodu utvrđivanja oštećenja kamena u Zagreb tada bio pozvan Dr. René Sneyers, ravnatelj Kraljevskog konzervatorskog instituta iz Belgije, tada najpoznatiji stručnjak za zaštitu kamena koji je identificirao uzroke oštećenja i definirao metode koje je potrebno provesti da bi se portal zaštitio. Od tada je prošlo 30 godina i portal je još uvijek sakriven od očiju javnosti.

Godine 1986. Restauratorski zavod

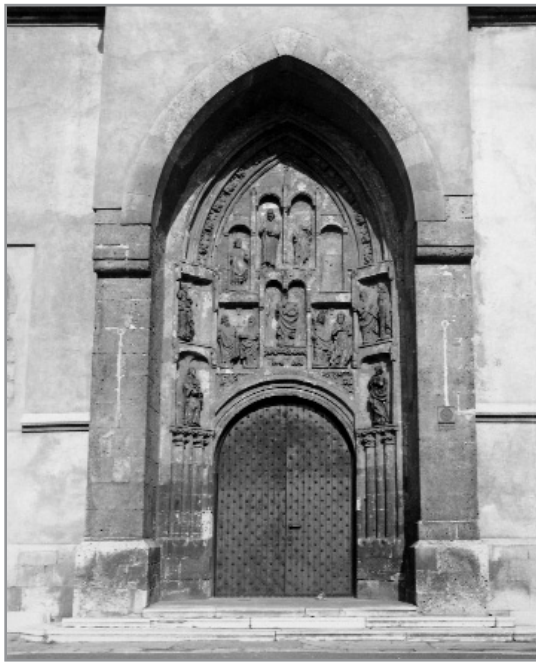

Hrvatske objavio je Katalog vlastitih radova 1966.-1986. koji je izašao kao prilog "Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske" br. 12 iz 1986. Na str. 123, pod br. 480 navode se izvedeni radovi na portalu crkve sv. Marka u Zagrebu. Vrijedi citirati što je bilo urađeno u razdoblju 1972.-1986.: "Spomenik je pregledan i utvrđena su oštećenja na kamenu, žbuci, drvu i slikanim slojevima. Radi otkrivanja njihovih uzroka načinjene su mineraloško-petrografske, kemijske i rendgenske analize uzoraka kamena i žbuke, analize pigmenata i mikropresjeci slikanih slojeva. Od Hidrometeorološkog zavoda Hrvatske pribavljeni su podaci o zagađenosti atmosfere za razdoblje od 1969. do 1972. Na portalnoj arhitekturi otkrivena su četiri slikana sloja i tragovi otučenih plastičnih

detalja. Nalazi su na nacrtu dokumentirani u mjerilu 1:1. Godine 1977. skinuti su kipovi sv. Pavla i sv. Filipa i dopremljeni u radionicu Zavoda. Nakon skidanja nečistoće sondirani slikani slojevi koji su bili sačuvani u tragovima. Pokazalo se da su i kipovi bili bojani četiri puta pa smo odlučili da se preslici odstrane, a izvorno oslikanje prezentira uz minimalni retuš. Kamen i slikani sloj konsolidirani su etil-silikatom, a retuš izveden fresko-pigmentima vezanim Calatonom. Unikatne kopije kipova izlivena su od poliestera i tonski usklađene s originalom. Prema odluci RZG (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu), originali su vraćeni na portal, a kopije pohranjene u župnom uredu. U toku je zahvat na kipovima Krista i Bogorodice."

Nakon ovakvog izvješća od prije 16 godina teško se složiti s F. Mederom koji govori u kondicionalima ili upotrebljava riječi "trebalo bi, potrebno je" ili s M. Fučićem koji kaže da se "kod prezentacije portala moraju uzeti u obzir" i sl.

Bilo bi korisno čuti što je učinjeno od 1986. g. do danas (bez obzira na najmanje četiri do pet godina blokade tijekom Domovinskog rata), jesu li tijekom prisilnog mirovanja radova na portalu makar učinjene sve potrebne studije i potrebni elaborati koji su trebali služiti kao priprema za brzi nastavak radova. Cjelokupna retorika i argumentacija koja se čita iz spomenutog teksta govori, najblaže rečeno, o neangažiranosti i nerazumljivom otezanju onoga što bi trebao biti prioritet, da se najbolji i najznačajniji gotički portal kontinentalne Hrvatske napokon pokaže u onom svjetlu u kojem su ga naši restauratori u stanju pripremiti

Markov trg, portal crkve sv. Marka, stanje prije 1990. godine

i pokazati. Ništa se konceptualno nije promijenilo od vremena René Sneyersa. Ništa se novoga nije otkrilo što nije bilo poznato. Eventualno su se mogle tek usavršiti metode zaštite i prezentiranja. Nažalost, nije vidljivo da se je struka pomaknula prema rješenju problema, jer se problemi dječje igre i loptanja, zaštite od ptičjeg izmeta i aerozagađenja mogu riješiti bez velikih problema i bez dugih vremenskih rokova. Treba samo htjeti. U tome je problem i na tome valja inzistirati. Grad Zagreb i župa sv. Marka trebali bi biti angažiraniji u postavljanju realnih rokova dovršenja radova, a nezavisna stručna skupina može im biti od pomoći. Ne bi bilo dobro da se i iduća predsjednička prisega održi pred skrivenim i skelama zastrtim najznačajnijim gotičkim portalom ovog dijela Srednje Europe.

Vjesnik, rubrika “Stajališta”, str. 12
(15. 5. 2002.)

Cvjetno naselje

Put prema nestanku

Prije nekoliko mjeseci bila je objavljena vijest da je Gradsko poglavarstvo grada Zagreba odbilo dati suglasnost za izgradnju zgrade koja se imala izgraditi na današnjem zelenom pojasu južno od Slavonske avenije, sa sjeverne strane Cvjetnog naselja. Učinjeno je to na poticaj građana koji su se suprostavili izgradnji na zelenoj površini, koja bi Cvjetno naselje na tom dijelu zatvorila sa sjevera.

Naizgled dobra odluka Gradskog poglavarstva koja je uvažila peticiju građana i odlučila sačuvati dio gradskog zelenila uz vrijednu urbanu aglomeraciju, čuvajući je tako od neodmjerene susjedne izgradnje.

Što je Cvjetno naselje? To je jedan od rijetkih primjera planiranog naselja, koje se prema principima moderne arhitekture počelo graditi za potrebe gradskih činovnika krajem tridesetih godina, po urbanističkom i arhitektonskom projektu arhitekta Vlade Antolića. Ono je zaštićeno kao spomenik kulture i za svaku bi intervenciju u njemu valjalo ishoditi potrebnu dozvolu nadležnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Do našeg je vremena došlo kao naselje u kome su preko polovice izgrađenih kuća sačinjavale tipizirane jednokatnice s blago nagnutim jednovodnim krovom, s manjim prizemljem i većim katom na stupovima, s trijemom u prizemlju i terasom na katu. Sve su kuće bile na jednakim parcelama, okrenute velikim prozorima prema jugu i užom stranom prema ulici. Drugu su polovicu sačinjavale kuće koje su iz različitih razloga promijenile fizionomiju ili nisu ni bile izgrađene prema prvotnom projektu.

Urbanistički gledano, naselje je bilo strukturirano sa središnjom prolaznom Alejom breza u smjeru istok - zapad i s nizom pravilnih

ulica koje su se okomito vezale na središnju aleju, u pravcu sjever - jug i koje nisu imale vezu ili spoj na druge ulice. Kasnije se sa sjeverne strane izgradila Slavenska avenija, koja je bila više razine, pa prometni spoj s njom nije bio moguć, a s južne strane Prisavlje, na koje su se vezali svi južni odvojeci postavši tako prolaznim ulicama, umjesto tek pristupnim, kako ih je bio zamislio Antolić. S vremenom su se s istočne strane izgradili dodaci i neke više zgrade, s južne strane veliki neboderi, a sa zapadne strane škola i niz novih zgrada uz Cvjetnu cestu, tako da je Cvjetno naselje ostalo oaza, koja je jedino imala otvoreni prostor prema sjeveru, ali i sve jaču buku, kako je rastao promet na sve prometnijoj Slavenskoj aveniji.

Krenemo li analizirati vrijednosti i očuvanost tih vrijednosti u Cvjetnom naselju, tada postaje manje jasno zašto su interes i shodno tome i peticija građana, stanovnika Cvjetnog naselja, bili usmjereni prema novogradnji koja se trebala naći na jednom od rubova naselja, a nisu ni jednom do sada bili usmjereni prema teškim degradacijama onih vrijednosti koje se nalaze u samom Cvjetnom naselju, a ne na njegovim rubovima. Očito se radi o nerazumijeva-

nju onoga što Cvjetno naselje jeste i u kojim bi ga se smjerovima trebalo štititi.

Pođimo redom. Prije nekoliko godina posječen je niz breza u središnjoj Aleji breza da bi se uredilo parkiralište i bolji pristup automobilima zgradi u kojoj se nekoć nalazila Mjesna zajednica a danas je Udruga hrvatskih dragovoljaca domovinskog rata.

Nešto je kasnije izgrađena zgrada na južnoj strani Aleje breza, kao dodatak postojećoj zgradi u II. Cvjetnom naselju. Ona je lice okrenula središnjoj aleji, promijenivši temeljni urbanistički koncept naselja, a zbog pristupa garažama eliminirala još nekoliko breza. U tisku je bilo spomenuto da za njezinu gradnju nije izdana građevinska dozvola.

Sada smo svjedoci nadogradnji i prigradnji na postojeće zgrade u IV., III. i II. Cvjetnom naselju i to na one zgrade koje su bile sačuvale svoju izvornu fizionomiju. Povećavanjem i dodavanjem drugoga kata, kao i pridodavanjem krila u dubinu parcele mijenja se temeljna urbana struktura naselja i ono malo pomalo prestaje biti vrijednost o kojoj bi trebalo brinuti, kojom bi se Zagreb imao ponositi i koju bi valjalo štititi. O tome ni riječi iz Gradskog poglavarstva, ali ni

Cvjetno naselje (Vlado Antolić, 1936.-1940.), nacrt

Cvjetno naselje (Vlado Antolić, 1936.-1940.), jedan od tipova kuća

iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, a kamoli da bi se zbog toga sastavljala ili potpisivala peticija građana.

Procijenimo sada koristi i mane novogradnje koja nije dobila suglasnost za izgradnju. Ona se imala dogoditi na sjeverozapadnom rubu naselja, na mjestu gdje se Slavonska avenija dosta udaljuje od ruba naselja. Zgrada je bila zamišljena da slijedi liniju Slavonske avenije i da pokuša nastaviti njezinu izgradnju koja je započela zgradom Vjesnika i nizom zgrada idući od zapada prema istoku. Sa stanovišta urbanizacije Slavonske avenije, ta bi zgrada s trgovačkim sadržajima u prizemlju dobro došla. Ona ne bi bila visoka, ali dovoljno visoka da taj dio Cvjetnog naselja zaštiti od sve jače buke koja dolazi od izuzetno prometne Slavonske avenije. S južne je strane bio predviđen odmak od kuća na Cvjetnom naselju, garaže i parkiranje i cestovni pristup sa zapada. Mane bi se te nove izgradnje očitovale u zastiranju vidika prema sjeveru i manjem dostupu sjevernih zračnih strujanja, stanovitom povećanju rubnog prometa i smanjenju rubnih zelenih površina. Ocjenjujem da bi koristi bile veće od nedostataka.

Poštujem pravo stanovnika Cvjetnog naselja da se očituju o izgradnji u svojem susjedstvu i da ne dijele moje mišljenje, ali bi bilo logično očekivati da će dići glas u obranu i onih vrijednosti koje njihovo naselje čine specifičnim u čitavom gradu Zagrebu, a ne samo u obranu slučajno posađenih nekoliko stabala i rijetko održavane trave, o čemu su se izjasnili u peticiji. Očito da mjerila za sve što se zbiva u prostoru nisu jednaka ni u stanovnika Cvjetnog naselja ni u Gradskog poglavarstva. Ostaje otvoreno pitanje, zašto?

Tekst je bio poslan u *Večernjakov* Kulturni obzor, ali nije objavljen, bez komentara (7. 10. 2000.).

Neboderi se grade, detaljni plan je donesen, ali bez ikakve povezanosti s prostorom

Gradsko poglavarstvo Grada Zagreba raspisalo je u *Vjesniku* 11. kolovoza ove godine javno nadmetanje “za izradu glavnih i izvedbenih projekata za izgradnju Sveučilišne aleje od Ulice grada Vukovara do Ulice Lavoslava Ružičke”.

To je drugi dio epiloga koji je započeo raspravama o opravdanosti gradnje Mamić-Kordićevih nebodera između Otvorenog učilišta i Njemačkog veleposlanstva na spoju Ulice Ivana Lučića i Avenije grada Vukovara. Prvi je dio bio početak izgradnje nakon ekspresno usvojenog detaljnog urbanističkog plana, koji je zapravo bio plan za spomenute objekte i još hitnije izdane lokacijske i građevinske dozvole.

Javna rasprava o tom planu, u kojoj su stanovnici Vrbika izražavali nezadovoljstvo gradnjom tako velikog sadržaja bez primjerenih prometnih rješenja i nizom drugih elemenata, bila je amortizirana obećanjima da će izgradnja spomenutih zgrada konačno riješiti spoj Vukovarske i Slavonske avenije i time smanjiti prometni pritisak kroz uske uličice Vrbika.

Od obećanja je ostalo tek, vjerojatno poboljšano, rješenje postojeće prometnice, ali opet bez primjerenog ulaza s Vukovarske i primjerenog izlaza na Slavonsku aveniju i Prisavlje. Da se “Vlasi ne dosjete”, Ulica Ivana Lučića, u obavljenom je nadmetanju, preimеноvana u Sveučilišnu aleju.

Zaključak je jasan. Neboderi se grade. Detaljni je plan donesen, bez ikakve povezanosti s prostorom unutar kojega je donesen, a od nove poveznice sjevera i juga ostaje postojeća ulica koja dobiva tek proširenja i odvojke za nove garaže na uštrb zelenog pojasa i ne rješava

izlaz na jug. Hoće li riješiti prilaz sa sjevera, ostaje da se vidi.

Pitanje je jedino, hoće li se Veleposlanstvo Velike Britanije složiti da se nakazni betonski kontejneri za cvijeće, koji služe kao zaštita od potencijalnih terorističkih napada vozilima sa zemlje, odmaknu toliko da se može proširiti postojeća ulica?

Ovo je tek mali primjer raskoraka između riječi i djela. Dokle to treba tolerirati.

P.S. Krajem 2005. godine navedeni se dio "Sveučilišne aleje" izvodi. Načinjen je primjereni spoj s Vukovarskom ulicom, uklonjeno je oko 80% zelenila i rade se dva pothodnika koji će omogućiti pješacima da prijeđu ispod ulice i to ispred Filozofskog fakulteta i Veleposlanstva Velike Britanije. Nadomjestak za cvjetne kontejnere je neizmjeran. Kako će to funkcionirati, vidjet ćemo kad krene promet. Spoj prema jugu još je uvijek u fazi pregovora s vlasnicima kuća i zemljišta, ili, kako se kaže, još uvijek se rješavaju vlasnički odnosi.

Što će biti kad nestanu stari drveni električni stupovi?

Prije nešto više od tjedan dana, oglašena je javna rasprava o urbanističkim planovima uređenja prostora diljem Trnja u Zagrebu. Odnosi se to i na prostor zapadno od zgrade HRT-a na Prisavlju. U prijedlogu obuhvata plana oglašen je prostor između budućeg produženja “Sveučilišne aleje” do Prisavlja i same zgrade HRT-a.

Na tom planu, kao i u materijalima koji su dani javnosti na uvid, nije ucrtan kompleks Hypobanke, koji je građevinski gotovo dovršen na prostoru između Marohnićeve ulice i spomenutog produženja “Sveučilišne aleje”.

Oglasi s naznačenim prostorom obuhvata plana istaknuti su na stupovima javne rasvjete duž Trnjanskih struga, kako bi ljudi koji tamo žive bili upoznati s planom. Stupovi su, nažalost, jedina mjesta za oglašavanje.

Na tim se stupovima, gotovo istodobno, našao prijedlog Hypobanke, kojim se građanima toga predjela nudi rješenje prometa oko kompleksa Hypobanke. Ponuđena prometna rješenja, koja su označena kao prijedlog za lokacijsku dozvolu i datirana ožujka 2004., ne pokazuju da su u bilo kakvom odnosu s prije oglašenim UPU-om.

Izvedba pristupne ceste za garažu, između zgrade SRCA i kompleksa Hypobanke, uz Marohnićevu ulicu, već je počela, pa je logično zaključiti da je lokacijska dozvola već izdana.

Već je davno, kod projektiranja kompleksa Hypobanke, poznati američki arhitekt Thom Mayne oblikovao jugoistočni dio kompleksa u zaobljenom obliku, slijedeći smjer pružanja parcele i stare prometnice Trnjanske struge.

Ni tada, niti sada, nitko nije smatrao potrebnim odrediti se prema produženoj "Sveučilišnoj aleji", koja je bila temeljna prostorna protuteža za odobravanje, nešto sjevernije započete gradnje Mamić-Kordićeva kompleksa Eurotowera.

Tako se Thom Mayne u svojoj koncepciji kompleksa Hypobanke inspirirao vizurama na katedralu, crkvu sv. Marka i ....., ali ne i važnošću susjedne mu poprečne prometnice, koja je trebala biti produljenje Zelene potkove prema jugu, do Save. Pitanje je, je li to uopće bilo uneseno u prostorne zahtjeve, na koje je projektant trebao odgovoriti.

Zaključak je, nažalost, nedvosmislen. Stara biblijska "nek' ne zna ljevica, što radi desnica", gotovo da je postala pravilo u rješavanu zagrebačkih urbanističkih problema. Kompleks se Hypobanke gradi neovisno o mogućim rješenjima UPU-a u neposrednoj okolini. Njegovo prometno rješenje ne uzima u obzir prometne prioritete naznačene u planovima višeg reda. Programi i buduća rješenja UPU-a pojedinih dijelova Trnja, a time i ovog, zapadno od kompleksa HRT-a, ne uzimaju u obzir postojanje i utjecaj kompleksa Hypobanke na prostor uz Slavonsku aveniju.

Postavlja se samo jedno pitanje, postoji li ikakva koordinacija između Zavoda za prostorno uređenje i razvitak grada, koji organizira izradu i predlaže urbanističke planove raznih razina i Gradskog ureda koji izdaje lokacijske i građevinske dozvole?

Bilo bi isto tako zanimljivo čuti odgovor na postavljena pitanja, a koja postavljam iz vizure korisnika prostora, koji informacije dobiva tek kad su pričvršćene na stare drvene elek-

trične stupove. Što li će tek biti kada i ti stupovi nestanu?

P.S. U međuvremenu je, tj. krajem 2005. izgrađen prometni spoj kompleksa Hypobanke na Slavonsku aveniju. On ne uzima u obzir buduću probu "Sveučilišne aleje" do Prisavlja, ili ga tek usput dotiče. Konfuzija u planiranju nastavlja se u živom prostoru, bez obzira tko to platio i koliko. Nostalgично je reći, da ćemo početi žaliti za socijalističkim urbanizmom i njegovim pravilima, bez obzira na degradaciju privatnog vlasništva.

Vjesnik, Stajališta, str. 12 (22. 9. 2004.)

Arhitektura i infrastruktura

Problem odnosa arhitekture i infrastrukture postaje sve izraženiji u aktualnoj hrvatskoj arhitekturi, posebice u Zagrebu. Taj se odnos može čitati na razini arhitekture u gradu, tj. u odnosu arhitekture i gradske infrastrukture i na razini arhitekture kao oblikovane građevine, tj. u odnosu oblikovanja i funkcije građevine na jednoj strani i infrastrukture koju ona sadrži, na drugoj strani. Taj problem postaje sve očitiji, kad znamo da se u posljednjih petnaestak godina urbanizam grada praktički sveo na građevnu parcelu, da je u urbanističko planiranje uveden detaljni urbanistički plan, koji često zamjenjuje lokacijsku dozvolu i bavi se najužim okruženjem potencijalne građevine. Istovremeno, zahtjevi kojima se traži sve kvalitetnije funkcioniranje novih građevina (čitaj: nove arhitekture) postavljaju često nerješive zadaće pred arhitekta projektante, pa ih tada, umjesto njih, rješavaju inženjeri drugih struka, poput strojarstva, elektrike ili građevine. Školovanje, koje bi arhitekta osposobilo za grupni ili timski rad, očito je nedostavno, tako da oblikovanje arhitekture, kojom se pretežito bave arhitekti, dobiva znakovite ožiljke neke druge estetike, koju nehotice provode inženjeri drugih struka, rješavajući vlastite probleme. Tako se na zgradama uz rukopis arhitekta može očitati i onaj strojara, građevinara ili električara. Postupno, zgrada prestaje biti cjelina i postaje zbroj različitih *inputa*, koji često rezultiraju, da se metaforički izrazim, *nakaznim rakom oblika*.

Krenimo od definicija. Arhitektura je „umjetnost projektiranja gradnje i umjetničkog oblikovanja zgrada“, a infrastruktura je „podloga, podgradnja uopće, a osobito.... nekog visoko razvijenog pothvata“ (iz Klaićeva „Velikog

rječnika stranih riječi“). Namjerno sam uzeo najopćenitije definicije obaju termina, kako bi širina primjene bila najveća. Svrha je međutim uočiti, da je infrastruktura na svoj način i podloga arhitekture; urbana infrastruktura, njezine urbane fizionomije, a infrastruktura građevine, onih nevidljivih i složenih sustava koji omogućuju normalno funkcioniranje građevine. Međusobne su ovisnosti nedvojbene. Netko se može zapitati, kako ja, kao povjesničar umjetnosti, arhitekture i gradogradnje, smijem o tome govoriti, kad nemam dovoljno znanja. To je točno, ali to dopušta i drugi kut gledanja, koji arhitekturu doživljava kao oblikovanu strukturu samu u sebi i kao prostorni volumen, koji oblikuje fizionomiju ulice, trga i grada kao cjeline. Tada se odnosi znanja i neznanja gube,

Naknadno ugrađeni klima-uređaji na pročeljima novih stambenih zgrada

a ostaje tek dojam, slika i funkcija u doživljaju građevine i grada. Integrirano pak znanje onih koji oblikuju građevinu i grad, trebalo bi uskladiti oblik i funkciju, kako funkcija ne bi degradirala oblik i kako oblik ne bi ugrožavao funkciju. Kako je to u Zagrebu danas?

Posegnut ću za nekoliko evidentnih primjera, koje svatko može uočiti i doživjeti. Krenimo s prometnom infrastrukturom, koja bi trebala pratiti svaku veliku izgradnju. Zadržimo se na središnjem južnom dijelu Zagreba, između željezničke pruge i Save. Izdvojit ću tri građevine, s tri različita problema.

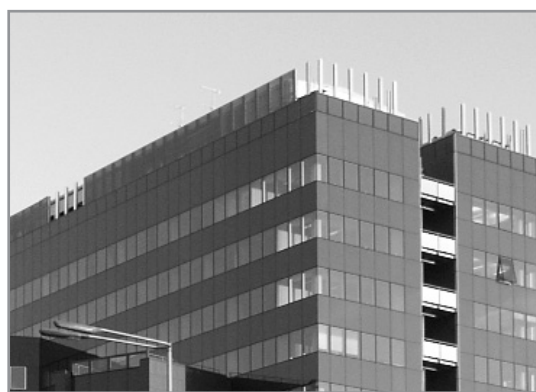
Najprije spomenimo kontroverzni Turku-linov Ho-To Tower na Savskoj cesti, koji je smješten uza samu željezničku prugu, kao pandan Ciboninom tornju. Kao arhitektura je prihvatljiv, čak ima određenih zanimljivih naglasaka. Međutim, apsolutno nadilazi mogućnosti prometne infrastrukture, koja bi ga trebala opsluživati. Savska cesta je na tome mjestu usko grlo zagrebačkog prometa. Taj toranj veže svoju podzemnu garažu direktno na Savsku cestu, koristeći se mogućim semaforom, koji bi prekinuo tijekom prometa u pravcu sjever-jug. S juga nema pristupa. Otvaranje prema budućoj Šarengradskoj, koja bi već jednom trebala olakšati promet Savskom cestom, nije izvedeno, jer se trebalo probiti kroz željeznički nasip. Šarengradska, pak nema izvedbeno prometno rješenje, kojim bi se moglo predvidjeti spoj tog tornja s njezinim tokom. Dakle, izvedeni visoki poslovni toranj, koji privlači, a u buduću će još više privlačiti dolazni i odlazni promet, nema primjerenu prometnu infrastrukturu, koja bi podržavala njegov sadržaj. Nesporazum, u začetku urbanističkog odobravanja gradnje na navedenoj lokaciji.

Drugi je primjer izgradnja Kordićeva i eventualno Mamićeva nebodera uz Vukovarsku, a na južnom utoku Ul. Ivana Lučića (zване Sveučilišna aleja), prema projektu Marijana Hržića. Podloga za izgradnju je bio Detaljni plan, koji se bavio samo parcelom navedenih nebodera. U budućnosti se predviđa proširenje Lučićeve, a zanemaruje potencijalni prometni čep na ulasku i izlasku iz podzemnih garaža. Neprimjerena prometna struktura Vrbika nije u stanju primiti predviđeni promet. Nedavno je Humboldtova, jedina paralelna ulica s Lučićevom, zatvorena za promet, zbog veleposlanstava Velike Britanije. Hoće li izgradnja nebodera ubrzati proboj Lučićeve od Koturaške do Prisavlja, čime bi se poboljšao spoj sjevera i juga, a time i mogućnost boljeg prometnog funkcioniranja navedenih nebodera, teško je reći. Čak i uz taj dodatni napor, navedeni neboderi su preveliko opterećenje za prometnu infrastrukturu tog dijela Zagreba. Pustimo li na stranu činjenicu da je njihovom izgradnjom onemogućen nastavak Zelene potkove prema jugu, jedan od temeljnih urbanističkih modela, kojim se novi Zagreb htio vezati uz onaj 19. stoljeća, kvaliteta arhitekture ne opravdava takve urbanističke i prometne promašaje.

Treći je primjer nove Hypo-Alpe-Adria banke, na jugoistočnom uglu spoja Slavonske avenije s Marohnićevom ulicom, koju je idejno zamislio poznati američki arhitekt Thom Mayne. Zgrada nove banke i pratećih sadržaja smještena je na parceli, koja je sada gotovo potpuno izgrađena. Njezin je oblik uvjetovan postojećom starom parcelacijom, pri čemu su sjeverna i zapadna strana diktirane pravicima Slavonske i Marohnićeve ulice, a južna i istočna granicom parcele, koja prati lokalnu ulicu Trnjanske struge. Zbog toga je projektant zaoblio jugoistočno pročelje, jer nije imao drugog izbora. Ulaz u garaže smješten je između zgrade SRC-a i banke i ulijeva se u usku Marohnićevu ulicu, u kojoj se danas stvaraju duge kolone svakog jutra i poslijepodneva. Ulica ima dva prometna traka i mogla bi, uz uklanjanje zelenila i sužavanje pješačkog pločnika, dobiti još jedan trak. Apsolutno je nemoguće osigurati kvalitetan pristup garažama novog poslovnog kompleksa. Planirano produženje Lučićeve ulice prema Prisavlju otvorit će neke mogućnosti s istoka. Tipična konfuzna prometna situacija, znakovita za zagrebačke poslovne prostore. Usporedba s

Slavonska avenija, Hypo banka (Thom Mayne, 2003.-2006.)

Slavonska avenija, Hypo banka (Thom Mayne, 2003.-2006.), infrastrukturna nadgradnja

ulazom i izlazom iz garaže Importanne centra u Smičiklasovoj ulici je neminovna.

Sama prostorna struktura i dinamika kompleksa spomenute banke, uvodi nas u problem infrastrukture unutar zgrade, koja utječe na njezinu fizionomiju. Unatoč banalnim razlozima usmjeravanja kosih tlocrtnih istaka zgrade prema središtima staroga Zagreba, kompleks je zanimljivo oblikovan. Šteta je da nam je, metaforički rečeno, umjesto šarenog leptira projektant ponudio crnu udovicu. Drugim riječima, umjesto veselo oblikovanih pročelja, ponudio nam je razne nijanse crnog i sivog. No, to je tek uzgredna napomena. Zanimljivo je ono što se na kompleksu upravo događa. Projektirana prozirna ograda na vrhu glavne zgrade, usporedne sa Slavanskom avenijom, trebala je mekano zatvoriti gornji rub zgrade. Sada je, na gotovo dvije trećine te površine, izgrađen dvokatni dodatak pokriven plitkim kosim krovom, za smještaj elemenata potrebnih za klimatizaciju zgrade. I tako umjesto mekane veze arhitekture i neba, pojavljuje se struktura skladišta koje se našlo na krovu. Slični se dodaci nalaze na završnim katovima i ostalih dijelova kompleksa. Teško je vjerovati da je to Mayne projektirao. Dakle, insta-

lacijska infrastruktura probila je gabarite arhitekture i postala degradirajući element u pogledu na zgradu.

U Zagrebu se može naći dosta zgrada na kojima se dogodilo isto, samo s drugačijim posljedicama za izgled arhitekture. Jedan od prvih takvih primjera bila je negdašnja zgrada SDK (danas FINA) u Vukovarskoj ulici, između negdašnjeg Radničkog sveučilišta i hotela International. Na njezinom je završnom katu niknuo veliki kubus klimatizacijskih uređaja, koji je bitno izmijenio volumen i izgled građevine. Taj je dodatak oblikovan kao dio završetka zgrade, iako se vidi da je naknadno apliciran.

Na zgradi nove Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Ul. Hrvatske bratske zajednice dogodilo se isto. Tri velika volumena, sličnih infrastrukturnih sadržaja, izmijenila su izgled dobro artikuliranog kompleksa. Iako ih se nastojalo oblikovno uklopiti u razvedenu strukturu kompleksa, ipak se osjeća da su naknadno dodani i da predstavljaju neko drugo viđenje arhitekture, od onoga zbog kojeg je projekt bio nagrađen i izveden.

Ima i niz manjih zgrada na kojima se iznad ravnog završetka nekontrolirano izdižu

Slavonska avenija, Hypo banka (Thom Mayne, 2003.-2006.), infrastrukturna nadgradnja

Hrvatske bratske zajednice, Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Marian Hrzić, Zvonimir Krznarić, Davor Mance, Velimir Neidhardt, 1979.-1995.), naknadni infrastrukturni kubusi na krovu

elementi instalacijske infrastrukture. Primjerice, poslovna zgrada na zapadnoj strani Savske ceste, pokraj spoja s Ljubljanskom avenijom, arhitekta Edvina Šmita, koja je u izgrađeni niz ulice ušla staklenim pročeljem, ne pokušava oblikovno artikulirati ono što se pojavilo iznad pročelja, a posljedica je infrastrukturnih potreba. Prilazimo li joj s istoka, pročelje i dio koji strši iznad njega, doimaju se kao dva neusuglašena sustava; prvi, pomno likovno oblikovan, drugi stihijski, nastao po logici individualnih potreba svake od inženjerskih intervencija. Među ostalim su zgradama znakovite zgrada Grawe osiguranja u produljenoj Vukovarskoj, nadomak Trešnjevačkog trga, gdje se ogromni rostfrei dimnjak izdiže iznad arhitekture, pretvarajući je u, slikovito rečeno, predimenzioniranu pečenjarnicu. Slično je i kod zgrade Allianz osiguranja na Selskoj cesti, smještenoj pokraj predratnih kuća, izgrađenih za iseljene Istrane. To se događa i mnogim stambenim zgradama. Tipične su zgrade Anamarije Semenčić u Miramarskoj ulici, pokraj Slavonske avenije, gdje šuma dimnjaka i ventilacijskih odvoda remeti skladan ritam i proporcije, s mjerom oblikovane arhitekture.

Spomenuo bih i dva primjera u kojima su arhitekti projektantski definirali čitavu infrastrukturu na krovu zgrade i time korektno obavili svoj projektantski zadatak. Jedna je poslovna zgrada Eurocentra u Miramarskoj ulici, iza benzinske postaje, prema projektu Nenada Bacha, a druga je stambena zgrada Tomislava Odaka uz Vukovarsku ulicu, između Strojarske i Držićeve. U obje se zgrade osjeća projektantski napor da infrastruktura ne probije gabarit zgrade i da ne djeluje poput neorganiziranog sustava, koji je suprotan ideji i koncepciji oblikovanja zgrade. Ima i drugih takvih primjera, no spomenuo sam one koji su nastali u posljednjih dvadesetak godina.

Kako se od toga zaštititi? Kvalitetnijom suradnjom projekatnata arhitekture i instalacijskih sustava, kad se radi o pojedinačnim zgradama, a širim i urbanistički standardiziranim pretpostavkama, kad se radi o prometnoj infrastrukturi, eliminirajući pritiske investitora tamo gdje oni škode gradu kao cjelovitom organizmu.

Snimio: Jovan Kiska

Čovjek i prostor, 7-8(614-615) (2005):32-34.

Miramarska 107-109, nova izgradnja (Anamarija Semenčić, 1998.), šuma dimnjaka i ventilacijskih otvora

Točka susreta: arhitektura

“Opet je moja nova knjiga o arhitekturi pred vama”, napisao je prof. dr. Ivo Maroević (Stari Grad, 1. 10. 1937. - Zagreb, 20. 1. 2007.) u prologu knjige za koju nam je priloge predao prije dvije godine na Institutu za povijest umjetnosti. Više od četiri stotine kartica teksta, napisanih tijekom četiri desetljeća, potvrda su upornosti, čak tvrdoglavosti pamćenja koje ne ide na ruku današnjem, brzini i zaboravu sklonom vremenu. Ipak, nije uspio s čitateljima podijeliti radost izlaska petnaeste po redu knjige, jedne u nizu brojnih radova objavljenih tijekom njegove duge, plodne karijere. Pa kad već ne možemo zajedno komentirati pojedine teze i stavove koje je uporno branio do posljednjeg trenutka, prošećimo njegovim puteljcima, pogotovo ukoliko nam je Zagreb predmet stalnog profesionalnog i privatnog interesa.

Odkud krenuti? Možda, s obzirom na aktualna zbivanja u “njegovom” Trnju, od starih drvenih električnih stupova po kojima je još 2004. godine bila oglašena javna rasprava o urbanističkim planovima uređenja toga naselja. To je prostor u kojem se događaju promjene idejno zasnovane 30-ih godina 20. stoljeća, kao što je regulacija koja je konceptijski potakla razmišljanja o Novom Zagrebu. Sraz visoke tehnologije (ako tako doživimo kompleks Hypo banke nastao prema idejnom projektu Thoma

Maynea) i pučke tradicije koja se u tom “zaostalom” trnjanskom rukavcu, što ga je donedavno karakteriziralo skromno graditeljstvo prizemnica i jednokatnica, suočava s promjenama, svojevrsna su paradigma odnosa koje je moguće zamijetiti na širem društvenom planu.

Kritičko i interpretativno naslijeđe Ive Maroevića značajno je zbog nekoliko razloga. Radi se o upornom i angažiranom istraživaču urbanizma i arhitekture grada u koji je doputovao na studij, u kojem je proveo život i u kojem je trajno “mapirao” interesne i kontaktne zone kojima je posvećivao pozornost. Od suživota gornjogradskih utvrda i suvremenih interpolacija gdje su na razne načine i s raznovrsnim rezultatima rješavani ti osjetljivi spojevi, povijesno-prostorno-društvenih analiza gena pojedinih zagrebačkih trgova, preko opremljenosti gradskih prostora, iskoristivosti tradicije u suvremenom kontekstu - raspon njegovih interesa bio je velik i obuhvatio je mnoga važna pitanja gradogradnje među kojima, čini se, nema malih ili manje važnih tema ili prostora.

Maroević je upornost i dosljednost dokazao i samim odabirom priloga, među kojima se pojedini tematski poklapaju, iako su nastali u različito vrijeme. Njegovo osjetljivo oko svakodnevno je primjećivalo mnoge detalje koji se čine nevažnima, presitnima da bismo im

uopće poklonili pozornost. No možda upravo ti sitni koraci govore o tome koliko je važno ustrajati u traganju za pravim smjerom, jer greške su – kad se dogode – u gradogradnji drastične i teško, ako uopće, ispravljive.

Gilles Deleuze na osobit je način izjednačavao mišljenje sa stvaranjem, točnije, karakterizirao je stvaralačkim onaj proces mišljenja koji prethodi nekoj pojavi i anticipira je. Cirkulacija ideja, znanja i istina je stalna, pa zbog njihova međusobnog preplitanja, spajanja i promjena nastaje društveni i prostorni stratum. U takvome je zbivanju uloga povjesničara umjetnosti višeznačna, a ona koju je imao prof. Ivo Maroević – jedinstvena. Jer upravo su njegova sposobnost anticipiranja određenih događaja i zdravorazumski argumenti koji ne proizlaze iz teorije, već iz fenomenologije opažanja, one vrijednosti koje određuju njegovu ulogu i značenje u arhitektonskom diskursu. Spomenimo ono što je iščitavao iz mnogih arhitektonskih, urbanističkih i konzervatorskih prijedloga, upozoravajući na detalje izbjegavanjem kojih su konačni rezultati mogli biti kvalitetniji.

Slojevi na koje je nailazio, koje je istraživao i interpretirao raznovrsni su, neizjednačeni po značenju za hrvatsku kulturu u cjelini. No, prema njegovu mišljenju, nema toliko malih ili beznačajnih tema koje ne zaslužuju da se o njima misli i piše. One postoje kako bi se tijekom vremena stvorila čvrsta mreža odnosa među pojavama i osobnostima koje karakteriziraju nacionalnu arhitektonsku i urbanističku scenu koju je moguće proučavati i vrednovati na razne načine. Neočekivane veze koje su vremenom među njima nastale pridonose koncep-

tualnim transformacijama i problematiziranju koje može biti izazovno, pogotovo ukoliko pomiče uobičajene intelektualne i pragmatične okvire.

U vremenu promijenjenih odnosa u medijima, uloga pisane riječi više nema onu poziciju kakvu je imala ranije, već se teži novim vezama među riječima i pojmovima koje potiču nove interpretacije i rekontekstualizaciju. Za arhitekturu kao trajnu, bolje rečeno dugovječnu umjetničku kreaciju, pomak u interpretaciji i trajnosti pisane riječi u svakom je slučaju pridonio promjeni odnosa koji se više ne sagledavaju nužno (odnosno jedino) u kontekstu sadržaja, ekspresije, funkcije, značenja. U stalnom procesu promišljanja arhitekture može nam poslužiti Deleuzova metoda “mišljenja kao činjenja”. Zašto to spominjati?

Zato što se, uz ostalo, radi o odrazima ideja ranijih estetika koje je prof. Maroević, autor reprezentativnih pregleda zagrebačke, sisačke, riječke i drugih arhitektonskih sredina, interpretirao u ozračju pozitivizma, objektivnosti, standardizacije, ali i - reinterpretrirao. Povijesne teme istraživao je i tumačio sa stavom i saznanjima današnjice ne ističući historizam činjenica nad ostalim, ukupnim značenjima duhovnog i javnog života koji uvelike utječu na arhitektonska i urbanistička zbivanja. U toj stalnoj mijeni, zahvaljujući novim saznanjima i teorijskim promišljanjima Ivo Maroević uspješno je zadržao i na izvjestan način obranio dignitet pojedinih spomenika, stilskih razdoblja i građevina, dok je istodobno kritički promatrao i iznova tumačio predmete svojih istraživanja i ideološke superstrukture koje su neminovno utjecale na taj nikad prekinut proces.

“U gradovima čija su dominantna zdanja zgrade – pri čemu mislim na uredske kao i stambene zgrade – neizbježno će se javiti manjak javnih mjesta i spomenika, bez obzira razvijali se gradovi u širinu ili visinu. Spomenici će ostati zasjenjeni svojim neposrednim okolišem.

U takvim će se gradovima isto tako javiti manjak mjesta koja su za stanovnike karakteristična, koja djeluju poput orijentira, ‘mjesta interesa’, odnosno bilo kojeg drugog dojmljivog, lako prepoznatljivog obilježja koje je moguće iskoristiti kao mjesto susreta”, piše Joseph Rykwert u *The Seduction of Place. The History and Future of the City*. Objašnjavajući “mjesta identiteta”, spomenuo je prostore koji karakteriziraju gradove diljem svijeta, a koje stanovnici odabiru po nekom specifičnom ključu, pri čemu sudjeluju u definiranju obilježja tog pojedinog mjesta i onih detalja koji ga razlikuju od nekog drugog. Na sličan je način i Ivo Maroević u gradovima koje je proučavao i o kojima je pisao pronalazio posebna, karakteristična mjesta, nastojeći definirati njihov cjelovit sadržaj, ne zadržavajući svoj interes na površinama i strukturi. Možda bismo nekoliko rečenica koje je posvetio Viktoru Kovačiću mogli iskoristiti kako bismo donekle opisali i njegovu poziciju: “Nije to bio servilni odnos prema prošleme, čovjeka koji je nemoćan misliti na nov način, već odnos koji pokazuje vrijednosnu dimenziju [...] koji se kreće otvorenih očiju, koji je svjestan da živi u sasvim određenom vremenskom kontekstu. To mu je omogućilo spoznati vremensku ograničenost čovjekova djela i samim tim doći do zaključka da s njim niti započinje niti završava povijest, a ni kreativni odnos prema prostoru koji nas okružuje.”

Maroevićev odnos prema nacionalnoj arhitektonskoj i urbanističkoj baštini karakterizira, uz ostalo, istodobnost kretanja naprijed i gledanja unatrag, pri čemu je uspješno postavljao relevantne veze s europskim događanjima. U svojim je napisima obraćao pozornost na mnoge složene odnose koji su utjecali na gradogradnju, pri čemu nije ispuštao iz vida ni društveni, ni ekonomski, tehnološki, niti povijesni kontekst. Putanja Maroevićevih istraživanja i zapisa povezuje povijest arhitekture, kritičke komentare i teorijski diskurs, u središtu kojih je često bila neka zagrebačka tema. Arhitektura je u tumačenju Ive Maroevića bila jedinstvena “točka susreta” – okosnica razgovora (i monologa) koji su pridonijeli identifikaciji mnogih posebnosti nacionalne kulturno-umjetničke baštine.

Sandra Križić Roban

LITERATURA

- “Arhitektura sedamdesetih godina u Jugoslaviji” (1981), tematski brojevi časopisa *Arhitektura*, 176+7/ 81:7-93 i 178+9/ 81:11-49.
- “Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985” (1986), *Arhitektura*, tematski broj 196-199:1-290.
- Auf-Franić, H. (1990), “Tri nove škole u Hrvatskoj (Malešnica, Sesvete, Knin)”, *Čovjek i prostor*, 11-12 (452-453):22-25.
- “Branko Kincl - Nagrada Vladimir Nazor za arhitekturu, 1983. (zgrada Petrova 1)” (1984), *Čovjek i prostor*, 10 (379):10-11.
- Cvitanović Đ. (1969), *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Čorak, Ž. (1976), “Odlomci o genezi modernizma (iz studije *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*)”, *Arhitektura*, 156/7:55-64.
- Čorak, Ž. (1981), *U funkciji znaka/ Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnost, Zagreb.
- Čorak, Ž. (1986), “Umrijeti u Zagrebu (krematorij)”, *Čovjek i prostor*, 5 (398):6-9.
- Čorak, Ž. (1987), “Industrijski objekt ‘Predrag Heruc’ – Zagreb”, *Čovjek i prostor*, 11 (416):18-19.
- Čorak, Ž. (1988), “Hotel ‘Holiday Inn’ i poslovna zgrada – pomak gradskih vrata”, *Čovjek i prostor*, 1 (418):12-14.
- Delalle, R. (1980), “Uvod u postmoderne arhitekturu”, *Arhitektura*, 172+3:45-48.
- Despot, M. (1960), “Odras privrede u zagrebačkoj stručnoj publicistici druge polovice 19. stoljeća”, *Iz starog i novog Zagreba II.*: 239-253, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Dobronić, L. (1959), *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak*, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Dobronić, L. (1960), “Periferija Zagreba u 19. stoljeću”, *Iz starog i novog Zagreba II.*: 271-297, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Dobronić, L. (1962a), *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Dobronić, L. (1962b), “Izgradnja Zagreba u 19. st.”, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 5 (posebni otisak) Zagreb,
- Dobronić, L. (1963), “Harmica - Trg Jelačića Bana - Trg Republike”, *Čovjek i prostor*, 121:5,9 i 122:5,9.
- Dobronić L. (1965), *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, Zagreb, pretiskano iz Zagrebačke panorame, 7-8, 9-12.
- Dobronić, L. (1966), “Podgrađe zagrebačkog Gradeca u 18. st.”, *Čovjek i prostor*, 160-161:15-16.
- Dobronić, L. (1967), *Zagrebački Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb.
- Domić, Lj. (1988), “Stambena zgrada u Zagrebu (Ilica 219, 219a)”, *Čovjek i prostor*, 10 (427):6-7.
- Domljan, Ž. (1976a), “Hrvatska arhitektura na prijelazu stoljeća”, *Arhitektura*, 156/7:5-11.
- Domljan, Ž. (1976b), “Arhitekt Hugo Ehrlich”, *Život umjetnosti*, 24/25:39-55.
- Domljan, Ž. (1977), “Izložba i simpozij o arhitektu Hermannu Bolléu”, *Čovjek i prostor*, 2 (287):22-23.
- Đenks, Č. (1982/1973) *Moderni pokreti u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, (original: Jencks, Charles: “Modern Movements in Architecture”, 1973).
- Eisenman, P. (1990), “Tekst plave linije”, *Čovjek i prostor*, 6(447):28.
- Filipović, N. (1975), “Interpolacija i adaptacija”, *Glasilos Arhitektonskog fakulteta 1*, Zagreb.
- Fister, P. (1979), *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*, Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Galjer, J.(1983), “Istraživačko-programerski centar ‘INA-Naftaplina’ u Zagrebu”, *Arhitektura*, 184-185:123-125.

- Gavrić, Z. (1984), "Reč unapred", u: *Boris Podrecca, arhitektura u rasponu tradiranog*, Muzej savremene umetnosti, Beograd.
- "Glavna skupština Društva Zagrepčana održana u Gradskoj vijećnici dne 11. 6.1938.", (1938), *Revija Zagreb*, 8:286.
- Glunčić, A. (1965), "Urbanistička cjelina Donjeg grada" u: *Zagreb - jučer, danas, sutra*, I. dio Znanje, Zagreb.
- "Godišnja 1989. izložba" (1989), Čovjek i prostor, Galerija za design i arhitekturu, Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb, 1-19.
- Gropius, W. (1961/1955), *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, (original: Gropius, Walter, "Scope of Total Architecture", 1955.).
- Gvozdanić, S. (1963), "Studija za arhitektonsko rješenje sjeverne strane Trga Republike /Miroslav Begović", *Čovjek i prostor*, 121:4-5.
- Hitchcock, H.-R. (1958/1977), *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries*, Yale University Press, New Haven, London.
- Horvat, A. (1960), "Neogotički kolos-kipovi u Zagrebu 1847. g. i razmatranja o pojavi historicizma u Zagrebu", *Iz starog i novog Zagreba II.*: 225-237, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Hrzić, M. (1991), "Crno je lijepo (kuća Srebrnjak 94, D.-M. Vlahović)", *Čovjek i prostor*, 3-4 (456/457):7-9.
- Hudovski, A. (1974), "Zagreb i okolica, Kažiput za urođenike i strance (1892. g.)" u: *Zagreb 1900*. Liber, Zagreb.
- Ivančević, R. (1960), "Dinamična ravnoteža", *Čovjek i prostor*, 96:6.
- Jurić, Z. (1988), "Hrvatska arhitektura 80-ih godina", *Arhitektov bilten*, 97/98:46-60.
- Jurić, Z. (1988a), "Spojni most i ulazni hal (INA)", *Arhitektura*, 204-207:132-133.
- Knoll, P. (1933), "Ideologija moderne arhitekture", *Arhitektura*, Ljubljana, 9.
- Kolacio, Z. (1985), "Centar za rehabilitaciju mentalno retardirane djece u Slobostini – Zagreb", *Čovjek i prostor*, 11(392):8-11.
- Kritovac, F. (1980), "Bilješka uz C. Jencksa", *Arhitektura*, 172+3:41-43
- "Kronologija Trga Republika u Zagrebu" (1977), *Čovjek i prostor*, 3(288):16.
- Laszlo, A. (1988), "Konstrukcija dekonstrukcije ili lik stvari koje dolaze (zgrada Gradskog telefona)", *Arhitektura*, 204-207:128-129.
- Malešević, J. (1987), "Tko to tamo pliva (Plivački centar Mladost)", *Čovjek i prostor*, 5 (410):11-12.
- Maroević, I. (1968), *Graditeljska obitelj Grahov*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Maroević I. (1974a), "O Felbingeru i njegovu vremenu", *Život umjetnosti*, 19/20:114-125.
- Maroević, I. (1974b), "Da li nam to treba? (pročelje Traumatološke bolnice u Zagrebu)", *Čovjek i prostor*, 250:15.
- Maroević, I. (1975), "Između pruge i Save (razmišljanja o pravcima kretanja u Zagrebu)", *Čovjek i prostor*, 7(268):16-17,27.
- Maroević, I. (1976), "Grad 19. st. na sjeveru Hrvatske", Kongres povjesničara umjetnosti, Ohrid.
- Maroević, I. (1976a), *Novo u starom*, Katalog retrospektive 11. zagrebačkog salona, Zagreb.
- Maroević, I. (1982), *Arhitektura sedamdesetih godina u Hrvatskoj*, katalog retrospektivne izložbe 17. zagrebačkog salona, Zagreb.
- Maroević, I. (1983), "Zagrebska arhitekturna kronika (3) (Hotel Dubrovnik II, INA-Naftaplin)", *Sinteza*, 61-64:191-193.

- Maroević, I. (1984), "Zagrebska arhitekturna kronika (4) (Blok Radićeva - Tkalčićeva)", *Sinteza*, 65-68:217-219.
- Maroević, I. (1986a), "Zagrebska arhitekturna kronika (6) (Dom TV Zagreb)", *Sinteza*, 73-74:121-122.
- Maroević, I. (1986b), "Sustavno korištenje vlastitog iskustva - Arhitekt Tomislav Odak dobitnik je nagrade SAH-a za stambenu arhitekturu", *Čovjek i prostor*, 1(394):22-24.
- Maroević, I. (1987), "Omladinski centar u Zagrebu - kompromis s prošlosti", *Čovjek i prostor*, 11(416):10-12.
- Maroević, I. (1988a), "Zagrebska arhitekturna kronika (8) (Trg Republike, OKC, lapidarij Arheološkog muzeja, bazen Mladost, SRC Jarun)", *Sinteza*, 79-82:205-207.
- Maroević, I. (1988b), "Tradicija devetnaestog stoljeća u našoj suvremenoj arhitekturi", *Arhitektura*, 204-207:18-23.
- Maroević, I. (1988c), "Dom zdravlja Centar u Zagrebu", *Čovjek i prostor*, 11(428):16-17.
- Maroević, I. (1990a), "Prema emotivnom racionalizmu", u: *ETF, Elektrotehnički fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Od zamisli do ostvarenja*, Zagreb, 7.
- Maroević, I. (1990b), "Zagrebska arhitekturna kronika (9) (INA Trgovina, južni ulaz u ZV, Dom zdravlja Centar, stambeni niz Černička, džamija, crkva sv. Križa, Elektrotehnički fakultet)", *Sinteza*, 83-86:225-227.
- Maroević, I. (1990c), *Zagrebačka arhitektura 80-ih godina*, katalog, 23. 10 - 6. 11. 1990., Galerija Modulor, Zagreb.
- Maroević, I. (1990d), "Vpliv 19. stoljetja na razvoj arhitekture v 20. stoljetju", *Sinteza*, 83/86: 147-149.
- Maroević, I. (1995), "Školska zgrada dio je zavičaja", *Večernji list*, Kulturni obzor:18(2) (21.1.1996.).
- Maroević, I. (1979/2000), "Viktor Kovačić" (Colloquio internazionale "La scuola di Wagner 1894-1912, Trieste, 29. 5. 1979.), u: *La scuola di Wagner 1894-1912*, 30-33, Università di Trieste, Trieste.
- Maruševski, O. (1986), *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Mohorovičić, A. (1952), "Analiza historijsko-urbaniističkog razvoja grada Zagreba", *Rad JAZU*, 287:27-51.
- Mutnjaković, A. (1959), "Zagrebački neboder", *Čovjek i prostor*, 92:2-3.
- Neidhardt, J. (1955), "Kako izgraditi srce grada", *Čovjek i prostor*, 25:3.
- Neidhardt, V. (1988), "Stambeni niz 'Kajfešov brijeg' u Zagrebu - Individualno u kolektivnom", *Čovjek i prostor*, 5(422):17-19.
- Norberg-Schultz, Ch. (1980), *The Presence of the Past*, Venecija
- Odak, T. (1983), "Stambena kuća u Dubravi – realizacija", *Čovjek i prostor*, 1(358):17-19.
- Odak, T. (1986), "Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-85.", *Arhitektura*, 196-199:31-101.
- Odak, T. (1988), "4 x Siladin (lapidarij Arheološkog muzeja, Omladinski kulturni centar...)", *Arhitektura*, 204-207:138-144.
- Okrugli stol "Postmoderna arhitektura" (1980), *Arhitektura*, 172+3:20-41.
- Okrugli stol "Arhitektura 70-ih godina u Jugoslaviji" (1981), *Arhitektura*, 178+9:32-49.
- Oštrić, I. (1987), "Južni ulaz u Zagrebački velesajam", *Čovjek i prostor*, 11(416):14-15.
- Oštrić, I. (1988), "Jedna kuća u Trnju - Monolog za budući grad (Hotel za samce, Kruge)", *Arhitektura*, 204-207:130-132.
- Oštrić, I. (1991), "Poslijepodne jednog arhomana (Poslovna zgrada na Zagrebačkom velesajmu, Đ. Dražić, E. Šmit)", *Čovjek i prostor*, 1-2(454/455):8-11.
- Pasinović, A. (1981), "Elektra u Zagrebu ili repatica sedmog desetljeća", *Arhitektura*, 178/179:89-98.

- Penezić, V. (1988), "Milan Šosterić - nagrada Viktor Kovačić za 1987. godinu (zgrada Gradskog telefona)", *Čovjek i prostor*, 7-8(424-425):14-15.
- Podrecca, B. (1984), "Plašt prikrivenog", u: *Boris Podrecca, arhitektura u rasponu tradiranog*, Muzej savremene umetnosti, Beograd.
- Polak, N. (1988), "Bordel muza (Ilica 219, 219a)", *Arhitektura*, 204-207:126-127.
- Premerl, T. (1974), "Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata", *Iz starog i novog Zagreba*, V:191-205, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Premerl, T. (1987), "Kritički dijalog s postmoder-nom (Plivački centar Mladost)", *Čovjek i prostor*, 5(410):12.
- Premerl, T. (1990), "Povratak palače (Poslovna zgrada INA Trgovine, Velimir Neidhardt - Nagrada 'Vladimir Nazor' za arhitektonsko djelo 1989)", *Čovjek i prostor*, 5(446):8-11.
- Rogina, K. (1986), "Interpolirana stambena zgrada u Zagrebu - Tajderov prijelaz u bečku fazu stvaranja (Ilica 81)", *Čovjek i prostor*, 12(405):6-11.
- Schweighofer, A. (1986), "Razmišljanja o konceptu novog krematorija u Zagrebu", *Čovjek i prostor*, 5(398):10-12.
- Silađin, B. (1987), "Ispovijest ili upozorenje (OKC i lapidarij Arheološkog muzeja)", *Čovjek i prostor*, 11(416):13.
- Silađin, B. (1988), "Gradotvorna arhitektura (kompleks Cibone)", *Arhitektura*, 204-207:113-118.
- Silađin, B. (1990), "Oranjem do arhitekture (izložba "Tomislav Odak", Galerija Dessa, Ljubljana, travanj 1990)", *Čovjek i prostor*, 4(445):25.
- Sladoljev, Z. (1990), "Dekonstruktivna misao u suvremenoj arhitekturi", *Čovjek i prostor*, 6 (447):26-27.
- Stari planovi Zagreba* (1961), Urbanistički zavod grada Zagreba, Zagreb.
- Šen, E. (1974), "Mapa Viktora Kovačića", reprint u *Čovjek i prostor*, 259-260.
- Šegvić, N. (1986), "Stanje stvari, jedno viđenje 1945-1985.", *Arhitektura*, 196-199:118-127
- Šegvić, N. (1987), "Sportsko-poslovni kompleks Cibona", *Čovjek i prostor*, 11(416):6-9.
- Škrebilin, M. (1988), "Hram nesporazuma u bivšoj Tkalčičevoj (blok Radićeva - Tkalčičeva - Krvavi most)", *Čovjek i prostor*, 6(423):14-16.
- Šmit, E. (1990), "Dva koraka naprijed, jedan korak natrag (stambeni objekt Vrbik)", *Čovjek i prostor*, 6(447):12-13.
- Štraus, I. (1991), *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990*, Svjetlost, Sarajevo.
- Venturini, D. (1976), "Zvezdane godine stambene izgradnje", *Arhitektura*, 156/7:85-95.
- Vlahović, D.-M. (1982), "Fenomen jedne envelope (Hotel Dubrovnik II)", *Čovjek i prostor*, 3-4(348-349):29-30.
17. zagrebački salon (katalog, 8. 5. - 8. 6. 1982.) (1982), Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb.
20. zagrebački salon (katalog, 8. 5. - 8. 6. 1985.) (1985), USIZ kulture grada Zagreba, Zagreb.
23. zagrebački salon (katalog, 8. 5. - 8. 6. 1988.) (1988), Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb.
26. zagrebački salon (katalog, 4. - 19. 5. 1991.) (1991), Društvo arhitekata Zagreba, Zagreb.
- Zagreb 1900* (1974), Liber, Zagreb.
- Zite, K. (1967/1909), *Umetničko oblikovanje gradova*, Građevinska knjiga, Beograd (original: Sitte, Camilo: "Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen", Wien, 1909).

Ivo Maroević

O Zagrebu usput i s razlogom

Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu
(1970. - 2005.)

Izdavač

Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
10000 Zagreb, Hrvatska
www.hart.hr

Za izdavača

Milan Pelc

Urednica

Sandra Križić Roban

Grafičko oblikovanje i prijelom

Bachrach&Krištofić

376

Tisak

ZNANJE

Naklada

800

ISBN 978-953-6106-61-5